

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Από τη συνθήκη του Μάαστριχτ στην οικονομική κρίση. Η εξέλιξη της οικονομίας και του βιοτικού επιπέδου των πολιτών στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1992 – 2008.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Χρήστος Γ. Καραϊσκάκης

Αθήνα, 2020

Τριμελής Επιτροπή

Ο επιβλέπων

Αναπληρωτής καθηγητής: Μιλτιάδης Κήπας

Τα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής

Καθηγητής: Σπύρος Σακελλαρόπουλος

Καθηγητής: Τρύφων Κωστόπουλος

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

*Στους γονείς μου και
στον γιο μου*

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση της διδακτορικής διατριβής, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσοι με στήριξαν σ' αυτή τη δύσκολη προσπάθεια. Αρχικά θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Μιλτιάδη Κήπα τόσο για τη βοήθεια, το ενδιαφέρον και την καθοδήγηση όσο και για την αδιάκοπη υποστήριξη, κατανόηση και εμπιστοσύνη που μου έδειξε καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της διατριβής. Το μόνο σίγουρο είναι ότι χωρίς αυτά, αυτή η προσπάθεια δεν θα είχε ολοκληρωθεί. Τον ευχαριστώ θερμά για τη συνεργασία που είχαμε τόσο σε επιστημονικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο ανθρωπίνων σχέσεων. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον καθηγητή κ. Σπύρο Σακελλαρόπουλο για το συνεχές ενδιαφέρον και τη σταθερή του παρουσία όλο αυτό το διάστημα και την καθοριστική συμβολή του με τις εύστοχες παρατηρήσεις του. Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή κ. Τρύφων Κωστόπουλο που με τίμησε με τη συμμετοχή του στην τριμελή επιτροπή και με βοήθησε με τις χρήσιμες επισημάνσεις του. Πολλές ευχαριστίες στη συνάδελφο και φίλη μου Νίτσα Παληγεώργου για την πολύτιμη και πολύπλευρη βοήθεια της.

Ευχαριστώ τη σύντροφο μου για τη στήριξη και την υπομονή της όλο αυτό το διάστημα. Ευχαριστώ την αδερφή μου για τη διαρκή ενθάρρυνση και βοήθεια. Τέλος, ευχαριστώ τους γονείς μου για την αμέριστη ηθική και υλική υποστήριξη με όλες τους δυνάμεις τους σε όλη τη διάρκεια των σπουδών μου και όχι μόνο αλλά και γιατί η δική τους μαχητική στάση ζωής μου έδωσε και μου δίνει δύναμη και κίνητρο για να προσπαθώ και να εξελίσσομαι, με την ελπίδα να καταφέρω να κάνω κι εγώ το ίδιο με τον γιο μου.

Πίνακας Περιεχομένων

Περίληψη	12
Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή	17
Μέρος Α	21
Κεφάλαιο 2: Οι διαφορετικές οπτικές για την ανάπτυξη στην οικονομική επιστήμη	21
2.1 Εισαγωγή	21
2.2 Η θεωρία του Adam Smith	22
2.3 Ο Τόμας Μάλθους για την ανάπτυξη	24
2.4 Η συμβολή του Ντέιβιντ Ρικάρντο	25
2.5 Νεοκλασικοί οικονομολόγοι και ανάπτυξη	28
2.6 Ιστορική σχολή και Γιόζεφ Σουμπέτερ	31
2.7 Η κεϋνσιανή αντίληψη για την ανάπτυξη	33
2.8 Καρλ Μαρξ: η ριζοσπαστική προσέγγιση	37
2.8.1 Η πάλη των τάξεων.	37
2.8.2 Η υπεραξία.	40
2.8.3 Πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους – οικονομικές κρίσεις – οικονομικός κύκλος.	40
2.8.4 Η άναρχη παραγωγή χαρακτηριστικό γνώρισμα του καπιταλισμού.	46
Κεφάλαιο 3. Ανάπτυξη και υπανάπτυξη	48
3.1 Εισαγωγή	48
3.2 Μεθοδολογικές προσεγγίσεις για την διάκριση των χωρών σε ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες	48
3.3 Θεωρίες εκσυγχρονισμού	50
3.4 Η θεωρία του Walt Whitman Rostow	51
3.5 Θεωρίες δυισμού	53
3.6 Η εκδοχή της εξάρτησης	54

3.7 Ο ιμπεριαλισμός σύμφωνα με τον Λένιν.....	55
3.8 Σύγχρονες προσεγγίσεις και θεωρίες για την εξάρτηση.....	60
3.9 Ιμπεριαλισμός ή Παγκοσμιοποίηση;	64
Κεφάλαιο 4. Ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες	69
4.1 Τα βασικά χαρακτηριστικά των ανεπτυγμένων χωρών.....	69
4.2 Ο ρόλος των πολυεθνικών επιχειρήσεων και οι σχέσεις τους με τις ανεπτυγμένες χώρες	70
4.3 Ανισότητες στο εσωτερικό των ανεπτυγμένων χωρών	77
4.4 Οι αναπτυσσόμενες χώρες και τα βασικά τους χαρακτηριστικά.....	80
4.5 Ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες – Ιμπεριαλιστικές και εξαρτημένες χώρες	84
Κεφάλαιο 5. Η Ευρωπαϊκή Ένωση και η ΟΝΕ	87
5.1 Εισαγωγή.....	87
5.2 Ιστορική αναδρομή.....	87
5.3 Κριτική στο οικοδόμημα της ΕΕ	93
5.4 Η φύση της ΕΕ μέσα από το παράδειγμα της εργασίας	97
5.5 Η συνταγή για την ανάπτυξη στην ΕΕ	99
5.6 ΟΝΕ - Η υιοθέτηση του κοινού νομίσματος ως καθοριστικό βήμα στην πορεία ολοκλήρωσης της ΕΕ	100
Μέρος Β	102
Κεφάλαιο 6: Η Ελλάδα στην ΕΕ και στην ΟΝΕ	102
6.1 Η Ελλάδα στην ΕΕ	102
6.2 Η Ελλάδα στην ΟΝΕ.....	104
6.3 Σχέση μεταξύ νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής στο πλαίσιο της ΟΝΕ ...	106
6.4 Ελλάδα και Γερμανία	109
6.5 Η ανταγωνιστικότητα στο εσωτερικό της ΟΝΕ και ο ρόλος της εργασίας.....	111
6.6 Τα προβαλλόμενα οφέλη από τη συμμετοχή στην ΟΝΕ και η πραγματικότητα	114
Κεφάλαιο 7: Η πορεία της οικονομίας	117
7.1 Εισαγωγή.....	117
7.2 Βασικά οικονομικά μεγέθη	117

7.3 Το τραπεζικό σύστημα κατά την περίοδο 1992-2008	130
7.4 Η επίδραση των Ολυμπιακών Αγώνων στο οικονομικό – κοινωνικό περιβάλλον	135
7.5 Η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας.....	138
7.6 Κέρδη και μισθοί.....	146
7.7 Κοινοτικά πλαίσια στήριξης.....	159
7.7.1 Εισαγωγή.....	159
7.7.2 Β΄ και Γ΄ Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης.....	160
7.7.3 Κριτική αποτίμηση των κοινοτικών πλαισίων στήριξης.....	164
Κεφάλαιο 8. Δημόσιο χρέος και έλλειμμα.....	168
8.1 Εισαγωγικές έννοιες	168
8.2 Δημόσιο έλλειμμα	169
8.2.1 Δημόσιο έλλειμμα και ισοζύγιο συναλλαγών	169
8.2.2. Δημόσια έσοδα	170
8.2.3 Δημόσιες Δαπάνες.....	176
8.3 Δημόσιο χρέος.....	181
Κεφάλαιο 9: Η θέση της Ελλάδας στο διεθνές μπεριαλιστικό σύστημα	186
Κεφάλαιο 10: Εισοδηματικές ανισότητες – φτώχεια	198
10.1 Εισαγωγή.....	198
10.2 Η σχέση μεταξύ μεγέθυνσης και φτώχειας	198
10.3 Η μέτρηση της φτώχειας	199
10.4 Φτώχεια και ανισότητες στην Ελλάδα – Σύγκριση με τις χώρες της ΕΕ	202
10.5 Ποιοτικά στοιχεία σχετικά με τη φτώχεια – Σύγκριση με τις χώρες της ΕΕ.....	212
Κεφάλαιο 11: Οι εργασιακές σχέσεις ως παράγοντας προσδιορισμού του βιοτικού επιπέδου.....	218
11.1 Εισαγωγή.....	218
11.2 Η ευρωπαϊκή στρατηγική για την απασχόληση	219
11.3 Το πρότυπο της «τυπικής» εργασιακής σχέσης και οι επιχειρούμενες μεταβολές του	222
11.4 Οι εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα κατά την πορεία προς την ΟΝΕ.....	227

11.5 Οι εξελίξεις στις εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα μετά την ONE	230
11.6 Το εργασιακό περιβάλλον μετά τα μνημόνια	233
Κεφάλαιο 12: Οι υπηρεσίες υγείας.....	238
12.1 Εισαγωγή.....	238
12.2 Οι κατευθύνσεις της ΕΕ στον τομέα της υγείας.....	239
12.3 Προσδιοριστικοί παράγοντες του επιπέδου υγείας	240
12.4 Δημόσιες και ιδιωτικές δαπάνες υγείας.....	242
12.5 Η μετατροπή των υπηρεσιών υγείας στην Ελλάδα από δημόσιο αγαθό σε εμπόρευμα	245
Κεφάλαιο 13: Κοινωνική ασφάλιση – συντάξεις	258
13.1 Εισαγωγή.....	258
13.2 Σύντομη ιστορική αναδρομή: Από το απολυταρχικό στο φιλελεύθερο κράτος και από εκεί στο κράτος πρόνοιας.....	259
13.3 Οι μεταρρυθμίσεις στην κοινωνική ασφάλιση στις χώρες της ΕΕ.....	262
13.4 Η εξέλιξη της κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα: αύξηση του ηλικιακού ορίου – μείωση των συντάξιμων αποδοχών	270
Κεφάλαιο 14: Οι εκπαιδευτικές αλλαγές στην περίοδο 1992 -2008 και ο αντίκτυπος τους στην πορεία των εκπαιδευτικών ανισοτήτων	279
14.1 Εισαγωγή.....	279
14.2 Η στρατηγική της ΕΕ για την εκπαίδευση.....	281
14.3 Η εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1992-2008.....	283
14.3.1 Ποιες ανάγκες χρειάζεται να υπηρετεί η εκπαίδευση;	283
14.3.2 Ποσοτικά στοιχεία σχετικά με την εκπαίδευση.....	284
14.3.3 Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1997, η αύξηση των εισακτέων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και οι εκπαιδευτικές ανισότητες.....	288
Μέρος Γ.....	296
15. Συμπεράσματα	296
Πηγές – Βιβλιογραφία	320

Πίνακες

Πίνακας 1. Εθνική προέλευση των πιο ισχυρών εταιρειών.....	74
Πίνακας 2. Ποσοστό συμμετοχής στο σύνολο των παγκόσμιων εξαγωγών	75
Πίνακας 3. Συμμετοχή των 7 πιο ανεπτυγμένων χωρών στο σύνολο του πληθυσμού και του ΑΕΠ (1870-2000) σε δείγμα χωρών.....	80
Πίνακας 4. Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε σταθερές τιμές προηγούμενου έτους (σε εκατομμύρια ευρώ).....	118
Πίνακας 5. Εισαγωγές - εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών (σε εκατομμύρια ευρώ).....	121
Πίνακας 6. Εξέλιξη του ενεργητικού των τεσσάρων βασικών τραπεζών και του συνόλου του ελληνικού τραπεζικού κλάδου κατά τα έτη 1993-2001	131
Πίνακας 7. Εξέλιξη των χορηγήσεων των τεσσάρων βασικών τραπεζών και του συνόλου του ελληνικού τραπεζικού κλάδου κατά τα έτη 1993-2001	132
Πίνακας 8. Εξέλιξη των καταθέσεων των τεσσάρων βασικών τραπεζών και του συνόλου του ελληνικού τραπεζικού κλάδου κατά τα έτη 1993-2001	133
Πίνακας 9. Λόγος χορηγήσεων προς καταθέσεις για τις τέσσερις βασικές τράπεζες και για το σύνολο του τραπεζικού κλάδου κατά τα έτη 2002-2010	134
Πίνακας 10. Ένταση επενδύσεων σε R&D (% του ΑΕΠ).....	144
Πίνακας 11. Δαπάνες R&D κατά χώρα και κατά τομέα (2001), %ΑΕΠ	145
Πίνακας 12. Ονομαστικό κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος (ετήσιες % μεταβολές).	149
Πίνακας 13. Αποδοχές ανά απασχολούμενο στον επιχειρηματικό τομέα (ετήσιες % μεταβολές).....	150
Πίνακας 14. Παραγωγικότητα εργασίας στον επιχειρηματικό τομέα (ετήσιες % μεταβολές)	150
Πίνακας 15. Κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος στον επιχειρηματικό τομέα (ετήσιες % μεταβολές).....	150
Πίνακας 16. Σχετικό κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος στον επιχειρηματικό τομέα (ετήσιες % μεταβολές)	151
Πίνακας 17. Δημόσιο χρέος Ελλάδας.....	165
Πίνακας 18. Η συμμετοχή των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων στον τακτικό προϋπολογισμό και στο Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων (οι τιμές σε εκατομμύρια δρχ.).....	166
Πίνακας 19. Ποσοστιαία μεταβολή δημοσιονομικού ελλείμματος και δημοσίου χρέους ως ποσοστών (%) του ΑΕΠ κατά τις περιόδους 2007 - 2009 και 2009-2011	184

Πίνακας 20. Ποσοστιαία μεταβολή της φτώχειας και του χάσματος φτώχειας στις χώρες της ΕΕ-27, 1995-2008 (εισοδήματα 1994-2007).....	204
Πίνακας 21 Ποσοστιαία μείωση της φτώχειας στις χώρες της Ε-27 οφειλόμενη στις συντάξεις και τις λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις, 1995 και 2006	208
Πίνακας 22 Μέσος κατά κεφαλήν δείκτης και ποσοστό "εμφάνισης" φτώχειας για την περίοδο 1994-2000	211
Πίνακας 23 Ποσοστά (%) φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ με βάση τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, 2009 (εισοδήματα 2008)	213
Πίνακας 24 Ποσοστό (%) του πληθυσμού με υλική αποστέρηση και ακραία υλική αποστέρηση στην ΕΕ, 2009.....	217
Πίνακας 25 Κρατικές δαπάνες για την εκπαίδευση	285
Πίνακας 26 Επενδυτικές δαπάνες στην εκπαίδευση 2001-2008 (% του ΑΕΠ)	286

Γραφήματα

Γράφημα 1. Ονομαστικό μοναδιαίο κόστος εργασίας	112
Γράφημα 2. Σύγκριση των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου με την ιδιωτική κατανάλωση ...	123
Γράφημα 3. Επενδύσεις σε μηχανικό εξοπλισμό (1996-2004) ανά μονάδα αύξησης του ΑΕΠ	124
Γράφημα 4. Αύξηση της παραγωγικότητας κατά το 2003	125
Γράφημα 5. Επενδύσεις σε μηχανικό εξοπλισμό 2002-2006.....	126
Γράφημα 6. Επενδύσεις σε μηχανικό εξοπλισμό 2006	127
Γράφημα 7. Εξωτερικό ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών (% του ΑΕΠ σε τιμές αγοράς) ...	128
Γράφημα 8. Λόγος εξαγωγών - εισαγωγών με την ΕΕ-15	142
Γράφημα 9. Μερίδια στην αγορά της ΕΕ-15.....	143
Γράφημα 10. Απόδοση κεφαλαίου 1961-2004, 2004: Πρόβλεψη Ευρ. Επιτροπής	146
Γράφημα 11. Εισοδηματικό μερίδιο εργασίας % του ΑΕΠ, 2004: Πρόβλεψη Ευρ. Επιτροπής	147
Γράφημα 12. Μερίδιο μισθών στο ΑΕΠ σε τιμές συντελεστών παραγωγής (%)	148
Γράφημα 13. Μοναδιαίο κόστος εργασίας Ελλάδας & περιοχής αναφοράς.....	153
Γράφημα 14. Μέση πραγματική αμοιβή και παραγωγικότητα. Επιχειρηματικός τομέας 1981-2004.....	154
Γράφημα 15. Πραγματικές αυξήσεις ανά απασχολούμενο και ανά ώρα εργασίας.....	156
Γράφημα 16. Μέσες αποδοχές στην Ελλάδα έναντι 35 προηγμένων χωρών, 1995-2008	157
Γράφημα 17. Πραγματικό ποσοστό φορολογίας (φόροι επί των κερδών %).	158
Γράφημα 18. Έλλειμμα γενικής κυβέρνησης (ως % του ΑΕΠ) και εκλογικός - δημοσιονομικός κύκλος, Ελλάδα 1988-2009	170
Γράφημα 19. Έσοδα γενικής κυβέρνησης (ως % του ΑΕΠ), Ελλάδα και ΕΕ-15, 1995-2009	171
Γράφημα 20. Εκατοστιαία διάρθρωση εσόδων γενικής κυβέρνησης, Ελλάδα και ΕΕ-15, 1995-2009 (μέσος όρος)	172
Γράφημα 21. Άμεσοι φόροι (ως % του ΑΕΠ), Ελλάδα και ΕΕ-15, 1995-2009	173
Γράφημα 22. Λόγος άμεσων - έμμεσων φόρων, Ελλάδα και ΕΕ-15, 1995-2009	174

Γράφημα 23. Πραγματική φορολογική επιβάρυνση του εισοδήματος που προέρχεται από την εργασία, Ελλάδα και Ευρωζώνη των 17, 2000-2009	175
Γράφημα 24. Πραγματική φορολογική επιβάρυνση του προερχόμενου, από το κεφάλαιο, εισοδήματος και του πλούτου, Ελλάδα και Ευρωζώνη των 17, 2000-2005.....	176
Γράφημα 25. Δαπάνες γενικής κυβέρνησης (ως % του ΑΕΠ), Ελλάδα και ΕΕ-15, 1995-2009	177
Γράφημα 26. Εκατοστιαία διάρθρωση δαπανών γενικής κυβέρνησης, Ελλάδα και ΕΕ-15, 1995-2009 (μέσος όρος)	178
Γράφημα 27. Δαπάνες γενικής κυβέρνησης (ως % του ΑΕΠ) ανά λειτουργία, Ελλάδα και ΕΕ-15, 1995-2009.....	179
Γράφημα 28: Χρέος γενικής κυβέρνησης ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, Ελλάδα, 1970-2010.	181
Γράφημα 29. Χρέος γενικής κυβέρνησης, δις. ευρώ (τρέχουσες τιμές), Ελλάδα, 1970-2010	182
Γράφημα 30. Τόκοι, χρεολύσια και πρωτογενές ισοζύγιο ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, γενική κυβέρνηση, Ελλάδα, 1988-2010.....	183
Γράφημα 31. Ποσοστό (%) φτώχειας και χάσμα (%) φτώχειας στην Ελλάδα, 1995-2009 (εισοδήματα 1994-2008)	203
Γράφημα 32. Ποσοστό φτώχειας πριν από και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, ΕΕ-15, 2008 (εισοδήματα 2007).....	207
Γράφημα 33. Ποσοστό φτώχειας και ποσοστό ανεργίας στις χώρες της ΕΕ-15, 2007	210
Γράφημα 34. Δαπάνες υγείας ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, ΕΕ-15, 1995-2009.....	247
Γράφημα 35. Δαπάνες υγείας ως ποσοστό του ΑΕΠ	248
Γράφημα 36. Συμβολή στις μεταβολές δαπανών υγείας (%) του ΑΕΠ	249
Γράφημα 37. Σύνθεση των δαπανών υγείας ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ.....	251
Γράφημα 38. Ποσοστό ιδιωτικών δαπανών στις συνολικές δαπάνες υγείας	252

Περίληψη

Η παρούσα εργασία έχει στόχο να μελετήσει τα στοιχεία της οικονομικής μεγέθυνσης που επιτεύχθηκε κατά την περίοδο 1992 – 2008 σε συνδυασμό με την πορεία του βιοτικού επιπέδου στη χώρα κατά την ίδια περίοδο. Το κύριο ζητούμενο είναι το αν και κατά πόσο η μεγέθυνση της οικονομίας επέδρασε στο βιοτικό επίπεδο των πολιτών, με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορούμε να κάνουμε λόγο για ανάπτυξη της κοινωνίας.

Από την έρευνα προκύπτει ότι κάτι τέτοιο δε συνέβη. Επιβεβαιώνεται δηλαδή η άποψη στην βιβλιογραφία, σύμφωνα με την οποία η αύξηση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ), από μόνη της δε συνεπάγεται και την βελτίωση των όρων ζωής των πολιτών. Ιδιαίτερα αν ορίζουμε ως βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και τη μείωση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων, στοιχείο το οποίο θεωρούμε θεμελιώδες και αναπόσπαστο χαρακτηριστικό της ανάπτυξης. Από τη μελέτη των στοιχείων της ελληνικής οικονομίας, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι έχουμε να κάνουμε με μια τυπική περίπτωση καπιταλιστικής μεγέθυνσης της οικονομίας μιας χώρας που βρίσκεται σε ενδιάμεση και εξαρτημένη θέση στο ιμπεριαλιστικό σύστημα. Η εξάρτηση αυτή βάθυνε ακόμα περισσότερο κατά την περίοδο αναφοράς ως αποτέλεσμα της ένταξης της χώρας στην ΕΕ και στην ΟΝΕ. Δίπλα λοιπόν στην αύξηση του ΑΕΠ συνυπήρχαν χαρακτηριστικά της οικονομίας, όπως για παράδειγμα το ισοζύγιο πληρωμών, που μαρτυρούν τις αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας και την κατάσταση τόσο του πρωτογενούς όσο και του δευτερογενούς τομέα παραγωγής. Παράλληλα και παρά την αύξηση του ΑΕΠ, το δημόσιο χρέος της χώρας αυξανόταν σε απόλυτα μεγέθη και παρέμενε σταθερό, ως ποσοστό του ΑΕΠ, ενώ το τραπεζικό σύστημα προχώρησε σε κινήσεις που υποθήκευσαν τη δυνατότητα εγγύησης της απρόσκοπτης λειτουργίας του στο μέλλον. Αντίστοιχη είναι η εικόνα των δημοσιονομικών δεικτών με τα δημόσια έσοδα να αποτελούν ένα από τα βασικά προβλήματα της οικονομίας. Το φορολογικό σύστημα στη χώρα προσανατολίστηκε στην άντληση εσόδων μέσω έμμεσων φόρων, στην αύξηση των βαρών για τους μισθωτούς και στη μείωση της φορολογίας για τις επιχειρήσεις και τα κέρδη. Σε ότι αφορά στην κατανομή του πλούτου που παράχθηκε διαπιστώνουμε την αύξηση των οικονομικών ανισοτήτων,

αφού το μερίδιο των κερδών ως ποσοστό του ΑΕΠ αυξήθηκε σε σχέση με εκείνο των μισθών. Με αυτόν τον τρόπο, οι επιχειρήσεις καρπώθηκαν σχεδόν το σύνολο της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας η οποία ενισχύθηκε σημαντικά την συγκεκριμένη περίοδο.

Στην προσπάθεια μας να ερευνήσουμε το αν και κατά πόσο η μεγέθυνση που επιτεύχθηκε μπορεί να μεταφραστεί σε ανάπτυξη, μελετήσαμε την εξέλιξη κρίσιμων – κατά την άποψη μας – πεδίων της κοινωνικής πραγματικότητας τα οποία προσδιορίζουν σε σημαντικό βαθμό το βιοτικό επίπεδο. Τα πεδία αυτά είναι: η φτώχεια και οι οικονομικές ανισότητες, οι εργασιακές σχέσεις, η υγεία, η κοινωνική ασφάλιση και η παιδεία. Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν ότι δεν υπήρχε θετική επίδραση της οικονομικής μεγέθυνσης σε αυτά τα πεδία. Ακριβέστερα, σε κάποια από αυτά επικρατεί στασιμότητα ενώ σε άλλα εντοπίζουμε επιδείνωση. Πιο συγκεκριμένα οι δείκτες φτώχειας δε φαίνεται να επηρεάζονται από την αύξηση του ΑΕΠ, ενώ η ψαλίδα των ανισοτήτων δείχνει να μεγαλώνει. Το πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων μεταβάλλεται προς το δυσμενέστερο για τους εργαζόμενους, χειροτερεύοντας με αυτό τον τρόπο τους όρους και τις συνθήκες εργασίας. Η αύξηση των δαπανών για την υγεία - αποτέλεσμα και της οικονομικής μεγέθυνσης – δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως βελτίωση του επιπέδου των υπηρεσιών υγείας, επειδή κατά βάση προέρχεται από τη σημαντική αύξηση των ιδιωτικών δαπανών στον χώρο αυτό, μετατρέποντας έτσι την υγεία από κοινωνικό δικαίωμα σε εμπόρευμα. Στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης, η περίοδος χαρακτηρίζεται από την επιδείνωση των κοινωνικό – ασφαλιστικών δικαιωμάτων του κόσμου της εργασίας μέσω της μείωσης των συντάξιμων αποδοχών και της αύξησης του ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης. Τέλος, στην εκπαίδευση, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1997 μάλλον αυξάνει τους ταξικούς φραγμούς στην πρόσβαση σ' όλες τις βαθμίδες, ενώ είναι λανθασμένη η ερμηνεία της αύξησης των εισακτέων στα Πανεπιστήμια ως ενίσχυση της ισότητας των ευκαιριών, αφού αφενός η αύξηση αυτή είναι ετεροβαρής για τα φτωχότερα στρώματα και αφετέρου υπάρχει σοβαρό ζήτημα ανισοκατανομής του φοιτητικού πληθυσμού, με τους φοιτητές που προέρχονται από τα πλουσιότερα οικονομικά στρώματα να στελεχώνουν κατά μεγάλη πλειοψηφία τα ιδρύματα υψηλού κύρους και μεγάλης ζήτησης.

Με βάση τα παραπάνω, η – ομολογουμένως - σημαντική μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας, κατά την περίοδο 1992-2008, δεν συνοδεύτηκε από εκείνα τα

χαρακτηριστικά τόσο στο οικονομικό όσο και στο κοινωνικό επίπεδο, ώστε να κάνουμε λόγο για ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας.

Abstract

This paper aims to study the elements of economic growth achieved during the period 1992-2008 in conjunction with the standard of living in Greece during the same period. The main issue is whether, and how the growth of the economy has affected the standard of living of citizens, in such a way that we can talk about the development of society. The study shows that this did not happen. That is to say, the view in the literature confirms that GDP growth alone does not lead to better living conditions in the world, especially when we provide content that includes the reduction of social and economic inequalities, which we consider a fundamental and integral feature of development.

According to our research in the elements of the Greek economy during this period we are dealing with a typical case of capitalist growth of a country that is in an intermediate and dependent position in the imperialist system. This dependency deepened during this period as a result of the country's integration into the EU and EMU. So next to GDP growth there were the characteristics of the economy, such as the balance of payments, which testify to the weaknesses of the Greek economy and the situation of both primary and secondary production. At the same time, despite the increase in GDP, the country's public debt increased in absolute terms. It remained stable as a percentage of GDP while the banking system made moves that mortgaged its ability to guarantee smooth operation in the future. Corresponding is the picture of fiscal results with public revenues being one of the main problems of the economy. The tax system in the country was geared to raising income through indirect taxes, increasing the burden on employees and reducing taxation on business and profits. In terms of wealth distribution, the increase in economic inequalities is evident as the share of profits as a percentage of GDP increased relatively to that of wages. In this way, businesses benefited from almost all of the increase in labor productivity, which has significantly increased over the period.

In an attempt to investigate whether, and to what extent the growth achieved can be translated into development, we have studied the development of critical – in our view – areas of social reality that significantly determine the standard of living.

These areas include poverty and economic inequality, labor relations, health, social security and education. The results of the survey show that there was no positive effect of economic growth in these areas. More precisely, in some of them stagnation prevails while in others we find deterioration. In particular, poverty rates do not appear to be affected by GDP growth, while the gap inequality appears to be increasing. The context of labor relations is changing for the worse for workers, thereby worsening working conditions. The increase in health spending – as a result of economic growth – cannot be interpreted as an improvement in the level of health services, because it essentially stems from a significant increase in private health spending, thereby turning health from a social right into a commodity. In the field of social security, the period is marked by the deterioration of the socio-social rights of the working world through the reduction of pensionable salaries and the increase of the retirement age. Finally, in education, the 1997 educational reform is likely to increase class barriers while it is wrong to interpret the increase in admissions to universities as an enhancement of equality in opportunities. On the one hand, this increase is more burdensome for the poorest, and on the other hand there lies a serious concern in the imbalanced distribution of the student population since students from the most affluent backgrounds have a strong interest in high-profile and high-demand institutions.

Based on the above, the – admittedly – significant growth of the Greek economy during the period 1992-2008 was not accompanied by those characteristics at both the economic and social level, and therefore, we cannot talk about the respective development of Greek society.

Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή

Η διδακτορική διατριβή πραγματεύεται τη σχέση μεταξύ οικονομικής μεγέθυνσης και οικονομικής ανάπτυξης όπως αυτή εκφράστηκε στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1992-2008. Η Ελλάδα από το 2009 και μετά, πέρασε ένα μεγάλο χρονικό διάστημα – τουλάχιστον εννέα χρόνια – οικονομικής κρίσης και ύφεσης. Πριν την κρίση όμως, προηγήθηκε μια περίοδος δεκαέξι ετών, από το 1992 – 2008, κατά την οποία παρατηρούνται υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης. Στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1992-2008, υπήρξε αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Τα προβλήματα όμως που συνοδεύουν τον δείκτη αυτό ως εργαλείο μέτρησης της ευημερίας μιας κοινωνίας είναι πολλά. Η οικονομική ανάπτυξη προϋποθέτει την οικονομική μεγέθυνση αλλά δεν εξαντλείται εκεί. Με βάση τα παραπάνω η διατριβή επιχειρεί να ερευνήσει αν και κατά πόσο συνδυάστηκαν οι υψηλοί ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης με αντίστοιχους ρυθμούς αύξησης της ευημερίας των πολιτών, αν διαπέρασε η αύξηση του παραγόμενου πλούτου όλες τις κοινωνικές ομάδες μειώνοντας τις μεγάλες κοινωνικές ανισότητες, αν αυξήθηκαν σε απόλυτους αριθμούς τα εισοδήματα των πιο χαμηλά αμειβόμενων τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας και στην περίπτωση που αυτό έγινε, αν βελτιώθηκε η σχετική τους θέση ή είχαμε άνοιγμα της ψαλίδας των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων με αποτέλεσμα το μεγαλύτερο μέρος της αύξησης του πλούτου να καταλήξει στα υψηλότερα κοινωνικο – οικονομικά στρώματα.

Σε αυτό το πλαίσιο μελετώνται κρίσιμα θέματα της περιόδου 1992 – 2008 που μπορούν να συμβάλλουν στην εξαγωγή συμπερασμάτων. Κεντρικής σημασίας ζήτημα αποτελεί η υπογραφή της συνθήκης του Μάαστριχτ. Ιδιαίτερης βαρύτητας εξέλιξη, για την περίοδο που μελετούμε, ήταν η ένταξη της χώρας μας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση. Η είσοδος στο ευρώ εξετάζεται αναφορικά με την επίδραση της στην οικονομία και κατ' επέκταση στο βιοτικό επίπεδο των πολιτών.

Σε ότι αφορά στην οικονομία, η διατριβή εστιάζει στην εξέλιξη του Ακαθάριστου Εθνικού προϊόντος και του κατά κεφαλήν εισοδήματος καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου. Επίσης εξετάζεται η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας, προκειμένου να ερμηνευθεί πληρέστερα το είδος της μεγέθυνσης που

επιτεύχθηκε αλλά και για να εξακριβωθεί το αν και κατά πόσο είχε βάση το επιχείρημα περί «ισχυρής Ελλάδας». Πολύτιμες πληροφορίες μας δίνει και η μελέτη του τραπεζικού συστήματος - ιδιαίτερα η πορεία των καταθέσεων και των δανείων - κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, όπως και η πορεία των άμεσων ξένων επενδύσεων. Επίσης ερευνάται η οικονομική στήριξη στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα κοινοτικά κονδύλια που χρησιμοποίησε η χώρα μας, η κατεύθυνση και ο τρόπος αξιοποίησης τους σε σχέση με την επίδραση τους στην οικονομία της χώρας. Το ύψος και η πορεία τόσο του δημοσίου ελλείμματος όσο και του δημοσίου χρέους εξετάζονται αφού εκτός από την προφανή σημασία τους για την κατάσταση κάθε οικονομίας, αναγορεύτηκαν σε βασικά αίτια της οικονομικής κρίσης που ακολούθησε την υπό εξέταση περίοδο. Σημαντικό γεγονός της περιόδου που η διατριβή εξετάζει αποτελεί η διεξαγωγή των Ολυμπιακών αγώνων στη χώρα μας.

Κρίσιμο ρόλο στην ευημερία των πολιτών άρα και στην ανάπτυξη μιας κοινωνίας διαδραματίζει το κράτος με την έννοια της αποτελεσματικής λειτουργίας των θεσμών του. Ο ρόλος του κράτους μέσω της δημοσιονομικής του πολιτικής έχει καίρια σημασία. Το ύψος και το είδος των παροχών, η φορολογία και η κατανομή του φορολογικού βάρους στην κοινωνία αλλά και οι επενδυτικές και άλλες οικονομικές πρωτοβουλίες του κρατικού μηχανισμού, επιδρούν αποφασιστικά στο γενικότερο οικονομικό κλίμα, στη διαμόρφωση της οικονομικής κατάστασης και της ευημερίας των πολιτών.

Στην προσπάθεια που γίνεται στο πλαίσιο της διατριβής να απαντηθεί το αν και κατά πόσο η μεγέθυνση που επιτεύχθηκε μπορεί να μεταφραστεί σε ανάπτυξη, μελετήθηκε η εξέλιξη κρίσιμων πεδίων της κοινωνικής πραγματικότητας τα οποία προσδιορίζουν σε σημαντικό βαθμό το βιοτικό επίπεδο. Τα πεδία αυτά είναι: η φτώχεια και οι οικονομικές ανισότητες, οι εργασιακές σχέσεις, η υγεία, η κοινωνική ασφάλιση και η παιδεία. Σε αυτό το πλαίσιο εξετάζονται έρευνες που αποτυπώνουν τα μεγέθη της φτώχειας σ' αυτή τη χρονική περίοδο. Αντίστοιχα, μελετάται η πορεία των υψηλών εισοδημάτων για το ίδιο διάστημα, επιχειρώντας μια διαχρονική σύγκριση του χάσματος στα εισοδήματα και της πορείας των ανισοτήτων.

Σημαντικό ζήτημα που απασχολεί κάθε κοινωνία είναι η εργασία, αφού οι όροι και οι συνθήκες πώλησης της εργατικής δύναμης είναι βασικός προσδιοριστικός παράγοντας ευημερίας. Στη διατριβή εξετάζεται το ύψος της ανεργίας, η γενίκευση των ελαστικών σχέσεων εργασίας και μια σειρά εργατικοί νόμοι που ψηφίστηκαν τη συγκεκριμένη περίοδο και διαμόρφωσαν ένα διαφορετικό εργασιακό περιβάλλον. Στο

πλαίσιο αυτό μελετάται η παραγωγικότητα της εργασίας, όπως εξελίχθηκε στο συγκεκριμένο διάστημα, επιδιώκοντας να εξεταστεί αν η όποια αύξηση της συνοδεύτηκε με ανάλογη αύξηση των απολαβών των εργαζομένων.

Στο ίδιο μήκος κύματος, ερευνώνται οι μεταρρυθμίσεις του ασφαλιστικού – συνταξιοδοτικού συστήματος κατά την περίοδο 1992-2008, ώστε να διαπιστωθεί αν υπήρχε μια βελτίωση των κοινωνικοασφαλιστικών δικαιωμάτων των πολιτών ή αν αντίθετα συντελέστηκε μια υποχώρηση των τελευταίων. Με αντίστοιχα κριτήρια, ερευνάται η κατάσταση στο χώρο της υγείας, η ευρωπαϊκή πολιτική στο θέμα της υγείας καθώς και η σχέση μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών δαπανών υγείας στη χώρα μας, προκειμένου να διαπιστωθεί αν η οικονομική μεγέθυνση οδήγησε σε αναβάθμιση των υπηρεσιών υγείας.

Με αντίστοιχο τρόπο μελετώνται οι αλλαγές στην εκπαίδευση κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Οι κατευθύνσεις της ΕΕ στην εκπαίδευση, η πορεία των δαπανών για την παιδεία κατά το χρονικό διάστημα που αναφερόμαστε, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1997, η αύξηση των εισακτέων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη άνιση κατανομή του φοιτητικού πληθυσμού στα πανεπιστήμια και στα τεχνολογικά εκπαιδευτικά ιδρύματα, είναι στοιχεία των οποίων η εξέταση δίνει πληροφορίες για την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών, αλλά και για την εξέλιξη των εκπαιδευτικών ανισοτήτων κατά την περίοδο 1992-2008.

Μέσα από την έρευνα η διδακτορική διατριβή επιδιώκει να καταλήξει σε συμπεράσματα σχετικά με την οικονομία της χώρας και το βιοτικό επίπεδο των πολιτών της, τα οποία δεν είναι δυνατό να γίνουν αντιληπτά μόνο με τη βοήθεια του κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Τι συνέβη τελικά στη χώρα από την ένταξη στην Ε.Ε. και έπειτα; Ποια ήταν τα βασικά χαρακτηριστικά της οικονομίας της; Τι είδους μεγέθυνση γνώρισε η ελληνική οικονομία και που βασίστηκε αυτή; Κατά πόσο η μεγέθυνση που επιτεύχθηκε μεταφράστηκε σε βελτίωση του βιοτικού επιπέδου για τη μεγάλη πλειοψηφία του κόσμου; Πώς η Ελλάδα από χώρα πρότυπο με υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, έγινε χώρα παράδειγμα προς αποφυγή, με την κρίση και την ύφεση να συνοδεύει την οικονομία της για πολλά χρόνια; Ποια η σχέση της χώρας με τις υπόλοιπες χώρες του κόσμου και ιδιαίτερα με τις πιο ισχυρές και αυτές που συμμετέχουν στην ΕΕ και στην ΟΝΕ; Τι αποτελέσματα παράγουν αυτές οι σχέσεις για την Ελλάδα, για τα χαρακτηριστικά της οικονομίας της και κατά συνέπεια της κοινωνίας συνολικότερα;

Στο Α΄ μέρος αξιοποιήθηκαν οι βασικές θεωρίες που διατυπώνονται στη διεθνή βιβλιογραφία και αναφέρονται στην οικονομική ανάπτυξη και οι θεωρίες ανάπτυξης και υπανάπτυξης. Επίσης στο θεωρητικό μέρος συμπεριλαμβάνεται η μελέτη της ΕΕ, ακριβώς επειδή δημιουργεί το πλαίσιο στο οποίο κινείται η ελληνική κοινωνία και οικονομία.

Στο Β΄ μέρος της διατριβής ερευνάται η πορεία της Ελλάδας στην ΕΕ κατά την περίοδο 1992-1998, τα βασικά οικονομικά μεγέθη των οποίων η εξέταση δίνει πληροφορίες για την πορεία της οικονομίας, η εξέλιξη του δημοσίου ελλείμματος και του χρέους ενώ επιχειρείται να προσδιοριστεί η θέση της Ελλάδας στο διεθνές ιμπεριαλιστικό σύστημα. Επίσης στο εμπειρικό μέρος περιλαμβάνεται η μελέτη όλων εκείνων των κρίσιμων – για το βιοτικό επίπεδο των πολιτών – πεδίων όπως τα μεγέθη που σχετίζονται με τη φτώχεια και τις εισοδηματικές ανισότητες, η εξέλιξη των εργασιακών σχέσεων, οι υπηρεσίες υγείας, η κατάσταση της κοινωνικής ασφάλισης και οι εκπαιδευτικές αλλαγές της περιόδου 1992 – 2008 καθώς και ο αντίκτυπός τους στην πορεία των εκπαιδευτικών ανισοτήτων.

Στο Γ΄ μέρος της διατριβής διατυπώνονται τα συμπεράσματα μέσω της σύνδεσης του εμπειρικού και του θεωρητικού μέρους.

Μέρος Α

Κεφάλαιο 2: Οι διαφορετικές οπτικές για την ανάπτυξη στην οικονομική επιστήμη

2.1 Εισαγωγή

Οι θεωρίες για την ανάπτυξη έγιναν σχετικά αυτόνομο πεδίο της οικονομικής επιστήμης στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940. Η συζήτηση όμως γύρω από τα θέματα αυτά έχει τις ρίζες της αρκετά νωρίτερα, από την εποχή του Adam Smith και του Karl Marx (Κύρτσης, 1999, σ. 15). Παρά τις προσπάθειες που έγιναν από πολλούς οικονομολόγους να μαθηματικοποιήσουν την οικονομική επιστήμη, αποκόπτοντας την πολλές φορές από την πραγματικότητα και περιορίζοντας την σε μαθηματικά υποδείγματα, - προσπάθειες που σε γενικές γραμμές κατάφεραν τον στόχο τους, αν αναλογιστούμε την πλειοψηφία των σύγχρονων αναλύσεων για πολλά οικονομικά θέματα, π.χ. την οικονομική κρίση - η οικονομική επιστήμη είναι μία κοινωνική επιστήμη, με την οικονομία να αλληλεπιδρά με την κοινωνία και μάλιστα για πολλούς να έχει τον καθοριστικό προσδιοριστικό ρόλο. Με άλλα λόγια, η συζήτηση γύρω από την ανάπτυξη και οι όποιες αντιπαραθέσεις υπάρχουν γύρω από αυτή, δε μπορεί να μη λαμβάνει υπόψη τα κοινωνιολογικά στοιχεία που είναι απαραίτητα για την εξαγωγή όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένων συμπερασμάτων για το θέμα.

Ο Β. Φίλιας σχολιάζοντας την άποψη του Λατινοαμερικάνου οικονομολόγου Τσέλσο Φουρτάντο, σύμφωνα με την οποία η θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης στη γενική της μορφή δεν εμπίπτει στις κατηγορίες της οικονομικής ανάλυσης, αναφέρει:

Η θέση αυτή του Φουρτάντο, πολύ προωθημένη σε σχέση με εκείνες άλλων οικονομολόγων, δεν υποβαθμίζει, όπως ίσως θα μπορούσε να παρερμηνευθεί, τους καθαρά οικονομικούς συντελεστές, ούτε φυσικά τους θεωρεί δευτερεύοντες, αλλά υποστηρίζει ότι και αυτοί εντάσσονται σε μια συνολική κοινωνική διαδικασία, σ' ένα πλέγμα αλληλεπιδράσεων, που η διερεύνηση της ξεπερνάει τα όρια των δυνατοτήτων της καθαρής οικονομικής ανάλυσης (Φίλιας, 1996, σ. 65).

Παρά τις διαφορετικές οπτικές που καταγράφονται στα θέματα της ανάπτυξης, υπάρχει συμφωνία στη μεγάλη σημασία που διαδραματίζει ο οικονομικός παράγοντας. Στο έργο όλων των μεγάλων οικονομολόγων βρίσκουμε αναφορές, μεγαλύτερες ή μικρότερες, σχετικές με τα ζητήματα της ανάπτυξης. Θα επικεντρωθούμε στις βασικότερες απόψεις, όπως αυτές αποτυπώθηκαν στο έργο των πιο σημαντικών εκπροσώπων των οικονομικών σχολών.

2.2 Η θεωρία του Adam Smith

Ο Σμιθ ισχυριζόταν ότι όλοι οι άνθρωποι είναι εγγενώς ιδιοτελείς (με την έννοια του ορθολογικού εγωισμού), αφού ενδιαφέρονται ορθολογικά για τον εαυτό τους. Ο ίδιος υποστήριζε (εκφράζοντας τα συμφέροντα της ανερχόμενης αστικής τάξης), ότι όταν τα άτομα επιδιώκουν την ικανοποίηση του ατομικού τους συμφέροντος ταυτόχρονα επιτυγχάνεται και η ικανοποίηση του κοινωνικού συμφέροντος (Screpanti & Zamagni, 2004, σ. 91). Σύμφωνα λοιπόν με τον Σμιθ, μια οικονομία, και συνεπώς μια κοινωνία, επιτυγχάνει τους στόχους της μέσα από την επιδίωξη κάθε ατόμου να ικανοποιήσει το ατομικό του συμφέρον. Υποστήριζε ότι δεν πρέπει να υπάρχουν τεχνητά (μερκαντιστικά) εμπόδια στο εμπόριο, στις αγορές και στις ανταλλαγές και αντιλαμβανόταν την οικονομική πρόοδο ως αυτό - αναπαραγόμενη διαδικασία (Peet & Hartwick, 2009, σ. 30-33).

Σύμφωνα με την άποψη του Σμιθ, μέσα από την επιδίωξη της ικανοποίησης του ατομικού συμφέροντος από όλα τα μέλη της κοινωνίας, προκύπτει ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον, στο οποίο, συμπίπτουν οι παραπάνω προσωπικές επιδιώξεις με το συλλογικό συμφέρον, αφού θα παραχθούν εκείνα τα προϊόντα, σε εκείνες τις τιμές, που επιθυμεί η κοινωνία (Heilbroner, 1953/2000, σ. 76). Τα όποια προβλήματα προέκυπταν στο οικονομικό σύστημα της ελεύθερης αγοράς θα λύνονταν μέσα από την αυτορρύθμιση των αγορών. Η παρέμβαση του κράτους – σύμφωνα με την αντίληψη του Σμιθ – δημιουργεί προβλήματα που εντείνουν την ανισορροπία του συστήματος. Αντίθετα, κλειδί για την αντιμετώπιση των στρεβλώσεων θεωρείται ο ανταγωνισμός μεταξύ των αγοραστών και των πωλητών. Όταν ένας παραγωγός προχωρούσε σε υπερβολική χρέωση για το προϊόν του, θα έχανε αγοραστές οι οποίοι θα προτιμούσαν τα φθηνότερα προϊόντα άλλων παραγωγών. Μακροπρόθεσμα, ο ελεύθερος ανταγωνισμός θα οδηγούσε τις τιμές στα

«φυσικά» ή «κοινωνικά δίκαια» επίπεδα. Με την ίδια λογική, η επιδίωξη του ατομικού οφέλους θα αποκαθιστούσε την ανισορροπία στην περίπτωση εμφάνισης ελλείμματος σε ένα αγαθό στην αγορά. Ορισμένοι παραγωγοί θα κινητοποιούνταν να παράγουν το αγαθό στο οποίο θα διαπιστώνονταν έλλειψη, μέχρι να ισορροπήσουν οι δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης. Ο μηχανισμός της αυτορρύθμισης των αγορών παρομοιάζεται με ένα «αόρατο χέρι» που αντιμετωπίζει τα προβλήματα που δημιουργούνται στην οικονομία και αποκαθιστά την ισορροπία. Αξίζει βέβαια να σημειώσουμε ότι το οικονομικό σύστημα - ο καπιταλισμός - την εποχή που διατυπώνει τις απόψεις του ο Σμιθ, είναι αρκετά διαφορετικό σε σχέση με σήμερα (Peet & Hartwick, 2009, σ. 30-33).

Ο Σμιθ προσπάθησε να απαντήσει στο γιατί υπάρχουν τόσο μεγάλες διαφορές στο επίπεδο ευημερίας μεταξύ των χωρών. Η αιτία για τον ίδιο ήταν ο καταμερισμός της εργασίας.¹ Πιο συγκεκριμένα, η εξειδίκευση που συνεπάγεται ο καταμερισμός της εργασίας έχει πλεονεκτήματα όπως η αύξηση της δεξιοτεχνίας, η μείωση του χρόνου εργασίας και η πραγματοποίηση εφευρέσεων. Η έκταση και η πολυπλοκότητα του καταμερισμού της εργασίας περιορίζεται μόνο από την έκταση και την πολυπλοκότητα του συστήματος της αγοράς. Στο βαθμό που βελτιώνεται το σύστημα των μεταφορών, αυξάνεται σε μέγεθος το σύστημα της αγοράς και ο βαθμός εξειδίκευσης της εργασίας, η χρησιμοποίηση του χρήματος διευκολύνει τις ανταλλαγές και έτσι αυξάνεται η παραγωγικότητα της εργασίας. Οι χώρες που ακολουθούν αυτόν τον τρόπο παραγωγής αναπτύσσονται οικονομικά. Έτσι ερμηνεύει ο Σμιθ τη διαίρεση των χωρών σε πλούσιες και φτωχές. Οι αναπτυγμένες χώρες εξειδικεύονται σε δραστηριότητες αυξουσών αποδόσεων κλίμακας, όπως είναι οι δραστηριότητες στη βιομηχανία, ενώ οι αναπτυσσόμενες (φτωχές) χώρες ασχολούνται κυρίως με παραγωγικές δραστηριότητες που σχετίζονται με τη γη, όπως η γεωργία και η εξόρυξη μεταλλευμάτων. Οι συγκεκριμένες δραστηριότητες χαρακτηρίζονται δραστηριότητες φθινουσών αποδόσεων κλίμακας, λόγω του νόμου της φθίνουσας απόδοσης που ισχύει, γιατί η γη είναι ένας σταθερός παραγωγικός συντελεστής (Thirwall, 1972/2001, σ. 145-150).

Ο Σμιθ, ο Ρικάρντο και άλλοι οικονομολόγοι υπέθεσαν ότι αυτή η συμπεριφορά του ανθρώπου (να επιδιώκει δηλαδή το ατομικό όφελος – κέρδος – και

¹ Ο Α. Σμιθ διατύπωσε τις απόψεις του για τον καταμερισμό της εργασίας στο βιβλίο του «Ερευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών».

να ανταγωνίζεται με άλλους ανθρώπους στην αγορά) προκύπτει αβίαστα σαν να πρόκειται για στοιχείο της ανθρώπινης φύσης. Αν όμως αυτή η συμπεριφορά αποτελεί - όπως ισχυρίζονται οι κλασικοί - χαρακτηριστικό σύμφυτο με τον άνθρωπο, γιατί τη συναντάμε μόνο τους τελευταίους τρεις περίπου αιώνες; Μήπως δηλαδή δεν πρόκειται για μια συμπεριφορά που πηγάζει αβίαστα από την ίδια τη φύση του ανθρώπου, αλλά είναι αποτέλεσμα συγκεκριμένων κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών και δεδομένων, οι οποίες στο βαθμό που αλλάζουν θα αλλάξει και η ανθρώπινη συμπεριφορά; (Peet & Hartwick, 2009, σ. 41-42)

2.3 Ο Τόμας Μάλθους για την ανάπτυξη

Ο Μάλθους - σε αντίθεση με τον Σμιθ - είναι απαισιόδοξος σε σχέση με τους απρόσκοπτους ρυθμούς της οικονομικής ανάπτυξης. Ο Μάλθους υποστηρίζει ότι η γρήγορη αύξηση του πληθυσμού και το αποτέλεσμα στα ποσοστά του βιομηχανικού κέρδους εξαιτίας της ανόδου των τιμών των τροφίμων - η οποία οφείλεται στις φθίνουσες αποδόσεις και στο αυξανόμενο κόστος παραγωγής του αγροτικού τομέα - θα οδηγούσε σε στασιμότητα την παραγωγή (Thirlwall, 1972/2001, σ. 151-153). Σύμφωνα με τον ίδιο, η δυναμική της αύξησης του πληθυσμού υπερβαίνει κάθε φορά τις οργανωμένες προσπάθειες της κοινωνίας για τη συντήρηση του² (Heilbroner, 1953/2000, σ. 107). Ο Μάλθους υποστήριξε ότι η αύξηση του πληθυσμού θα οδηγούσε σε μία αύξηση της προσφοράς εργασίας, με αποτέλεσμα την φθίνουσα απόδοση της γης και τη μείωση των αμοιβών των εργαζομένων. Αν η κατάσταση αυτή συνεχιζόταν, ο Μάλθους προέβλεπε λιμούς και θανάτους. Πίστευε δηλαδή ότι στο μακροχρόνιο διάστημα, η αύξηση της προσφοράς τροφής θα υπολείπεται σε ρυθμό συγκριτικά με την αύξηση του πληθυσμού στο μακροχρόνιο διάστημα. Αυτό οφείλεται σύμφωνα με τον Μάλθους στο γεγονός ότι η προσφορά τροφής αυξάνεται

² Αναφέρεται συγκεκριμένα: «Αντί να κατευθύνεται προς την Ουτοπία, το ανθρώπινο είδος ήταν αιώνια καταδικασμένο να δίνει μια χαμένη μάχη μεταξύ των πολλαπλασιαζόμενων αδηφάγων στομάτων και του εσαεί ανεπαρκούς αποθέματος, στην αποθήκη της Φύσης, όσο εξαντλητικά κι αν ερευνούσε κάποιος την αποθήκη». Στο Heilbroner, R. (2000, σ.109). *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου, η ζωή και οι ιδέες τους*. Αθήνα: Κριτική, Επιστημονική Βιβλιοθήκη.

με αριθμητική πρόοδο ενώ η αύξηση του πληθυσμού γίνεται με γεωμετρική πρόοδο.³ Η αύξηση δηλαδή του πληθυσμού είναι πολλαπλάσια της αύξησης της προσφοράς τροφής (Gillis, Perkins, Roemer & Snodgrass, 1983/2011, σ. 326).

Η τεχνολογική πρόοδος αυξάνει το κατά κεφαλήν εισόδημα, αυτό όμως έχει ως συνέπεια περισσότερες γεννήσεις. Οι περισσότερες γεννήσεις με τη σειρά τους σε συνδυασμό με τις φθίνουσες αποδόσεις γης μειώνουν το κατά κεφαλήν εισόδημα και έτσι επέρχεται πτώση του βιοτικού επιπέδου γύρω από ένα ελάχιστο σημείο ικανό για την κάλυψη μόνο των απολύτως απαραίτητων αναγκών. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος, ο Μάλθους πρότεινε την ανάγκη ύπαρξης ελέγχων στη διαδικασία αύξησης του πληθυσμού. Οι προβλέψεις του Μάλθους δεν επαληθεύτηκαν. Αυτό συνέβη τόσο γιατί με την πάροδο του χρόνου μειώθηκε ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού όσο και γιατί η παραγωγή τροφίμων δεν αυξήθηκε με αριθμητική πρόοδο, όπως ο ίδιος είχε προβλέψει. Το συμπέρασμα είναι ότι ο Μάλθους δεν εκτίμησε σωστά τις δυνατότητες που άνοιγε στον αγροτικό τομέα η πρόοδος της επιστήμης και της τεχνολογίας (Thirwall, 1972/2001, σ. 151-153).

2.4 Η συμβολή του Ντέιβιντ Ρικάρντο

Ο Ρικάρντο, στο βιβλίο του με τίτλο «Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας και της Φορολογίας» που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1817, δε συμμερίζονταν τις αισιόδοξες προβλέψεις για μόνιμη μεγέθυνση. Πιο συγκεκριμένα, υποστήριξε ότι στον καπιταλισμό οι οικονομίες χαρακτηρίζονται από στασιμότητα από κάποιο σημείο και μετά. Ο Ρικάρντο στήριξε την άποψη του στις φθίνουσες αποδόσεις που εμφανίζονται στον αγροτικό τομέα. Τα κέρδη που σε «κανονικές» συνθήκες προορίζονται για επανεπένδυση τώρα είναι σαφώς λιγότερα εξαιτίας των αυξημένων ενοικίων που ζητούν οι γαιοκτήμονες και των αυξημένων μισθών που διεκδικούν οι εργάτες για να αντιμετωπίσουν το αυξημένο κόστος ζωής. Πιο αναλυτικά, σύμφωνα με τον Ρικάρντο, η αύξηση του πληθυσμού οδηγεί σε αυξημένη ζήτηση τροφίμων. Η τελευταία για να ικανοποιηθεί προϋποθέτει αναγκαστικά τη χρησιμοποίηση γης μικρότερης γονιμότητας. Η καλλιέργεια όμως αυτών των εδαφών, οδηγεί σε αύξηση του κόστους των γεωργικών προϊόντων και ταυτόχρονα σε πτώση των κερδών των

³ Ο Μάλθους διατύπωσε αυτές τις απόψεις του στο βιβλίο του «Δοκίμιο για την Αρχή του Πληθυσμού».

βιομηχάνων, αφού οι μισθοί θα αυξάνονταν για να μπορέσουν οι εργαζόμενοι να επιβιώσουν. Ο Ρικάρντο ήταν ενάντια στην τάξη των γαιοκτημόνων, η οποία τότε επωφελούνταν από διάφορες κρατικές παρεμβάσεις (Peet & Hartwick, 2009, σ. 36-37). Χαρακτηριστική τέτοια παρέμβαση ήταν η ψήφιση των Νόμων για τα Σιτηρά, οι οποίοι πρόβλεπαν δασμούς για τα εισαγόμενα δημητριακά. Το αποτέλεσμα ήταν να αποκλειστούν τα φτηνά σιτηρά από την αγγλική αγορά και οι γαιοκτήμονες να καταφέρουν να προστατεύσουν τα συμφέροντα τους μέσω της διατήρησης των υψηλών τιμών για τα προϊόντα τους (Heilbroner, 1953/2000, σ. 110).

Για να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που περιγράφηκαν, ο Ρικάρντο εναντιώθηκε στους κρατικούς περιορισμούς και υποστήριξε την ελευθερία του εμπορίου. Η τελευταία θα οδηγούσε σε μείωση του κόστους των γεωργικών προϊόντων και η αστική τάξη θα ήταν ευνοημένη αφού λόγω της μείωσης των μισθών των εργατών θα αύξανε τα κέρδη της.

Η κύρια λοιπόν συμβολή του Ρικάρντο ήταν η θεωρία του ελεύθερου εμπορίου που στηριζόταν στην αρχή του συγκριτικού πλεονεκτήματος. Ο Ρικάρντο ισχυρίστηκε ότι η απελευθέρωση του εμπορίου θα οδηγούσε σε έναν πιο αποτελεσματικό διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Κάθε χώρα, σύμφωνα με την αρχή του συγκριτικού πλεονεκτήματος, παράγει εκείνα τα προϊόντα στα οποία έχει πλεονέκτημα τα οποία ανταλλάσσει με άλλα αγαθά από άλλες χώρες. Το πλεονέκτημα μπορεί να προκύπτει από το κλίμα, από φυσικούς ή τεχνητούς παράγοντες. Στο παράδειγμα του αναφέρεται η Αγγλία που παράγει ύφασμα και η Πορτογαλία που παράγει κρασί. Η Αγγλία η οποία έχει συγκριτικό πλεονέκτημα στο ύφασμα, θα παράγει ύφασμα και θα το ανταλλάσσει με κρασί που παράγει η Πορτογαλία, η οποία, εξαιτίας του συγκριτικού της πλεονεκτήματος στο κρασί, θα το παράγει φθηνότερα. Με αυτόν τον τρόπο, οι συναλλαγές θα είναι αμοιβαία επωφελείς και για τις δύο χώρες (Peet & Hartwick, 2009, σ. 36-37). Αναφέρει ο Ρικάρντο:

Η Αγγλία μπορεί να βρίσκεται κάτω από τέτοιες συνθήκες ώστε για την παραγωγή του υφάσματος να χρειάζεται 100 άνδρες το χρόνο και αν επιχειρούσε να παραγάγει κρασί, θα χρειαζόταν 120 άνδρες για το ίδιο χρονικό διάστημα. Η Αγγλία θα διαπίστωνε, επομένως, ότι το συμφέρον της είναι να εισάγει κρασί, αγοράζοντας το με την εξαγωγή υφάσματος. Για την παραγωγή κρασιού στην Πορτογαλία μπορεί να απαιτείται η εργασία μόνο 80 ανδρών για ένα χρόνο και για την παραγωγή υφάσματος στην ίδια χώρα μπορεί να απαιτείται η εργασία 90 ανδρών για το ίδιο χρονικό διάστημα. Είναι, επομένως, προς το συμφέρον της να εξάγει κρασί και να παίρνει ως αντάλλαγμα ύφασμα. Η ανταλλαγή αυτή θα μπορούσε να διενεργηθεί παρά το γεγονός ότι το αγαθό που εισάγεται στην Πορτογαλία θα μπορούσε να παραχθεί εκεί με λιγότερη εργασία παρά στην Αγγλία. Αν και θα μπορούσε να παραχθεί το ύφασμα με την εργασία 90 ανδρών,

θα το εισαγάγει από μια χώρα όπου απαιτείται η εργασία 100 ανδρών για την παραγωγή του, επειδή θα ήταν προς το συμφέρον της μάλλον να χρησιμοποιήσει το κεφάλαιο της στην παραγωγή κρασιού, με το οποίο θα αποκτούσε περισσότερο ύφασμα από την Αγγλία από ό,τι θα μπορούσε η ίδια να παραγάγει μεταφέροντας ένα μέρος του κεφαλαίου της από τις αμπελοκαλλιέργειες στην παραγωγή υφάσματος (Ricardo, 1817/2002, σ. 135).

Η θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος του Ρικάρντο καταλήγει στο εξής συμπέρασμα: η συνολική παραγωγή αυξάνεται λόγω του συγκριτικού πλεονεκτήματος. Μάλιστα, υποθέτει ότι όλοι οι συναλλασσόμενοι επωφελούνται από αυτήν την αύξηση λόγω του συγκριτικού πλεονεκτήματος (Peet & Hartwick, 2009, σ. 37).

Μάλιστα, στην περίπτωση που μια χώρα Α έχει συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με μια χώρα Β και στα δύο αγαθά, τότε η χώρα Α θα επιλέξει να παράγει το αγαθό στο οποίο έχει το μεγαλύτερο πλεονέκτημα. Με βάση τα παραπάνω χρειάζεται να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις. Η πρώτη παρατήρηση έχει σχέση με την «φυσικότητα» του πλεονεκτήματος. Κατά πόσο δηλαδή, η εξειδίκευση κάθε χώρας οφείλεται σε φυσικούς παράγοντες. Αν σταθούμε στο ίδιο το παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο Ρικάρντο, θα δούμε ότι η εξειδίκευση τόσο της Αγγλίας όσο και της Πορτογαλίας στο ύφασμα και στο κρασί αντίστοιχα, δεν προκύπτει από φυσικά αίτια αλλά μάλλον είναι προϊόν κοινωνικο-πολιτικής παρέμβασης σχεδιασμένης με στόχο τη στήριξη του προϊόντος. Η Αγγλία ειδικεύεται στο ύφασμα, το οποίο στηρίζεται από ένα ισχυρό κράτος, ενώ η Πορτογαλία στο κρασί, το οποίο είναι ένα προϊόν που μαρτυρά τον αγροτικό προσανατολισμό της χώρας και την ασθενέστερη, συγκριτικά με την Αγγλία, θέση της. Συμπεραίνουμε δηλαδή ότι ο καταμερισμός μεταξύ της Αγγλίας και της Πορτογαλίας είναι μάλλον αποτέλεσμα κρατικής παρέμβασης και όχι κάποιου φυσικού πλεονεκτήματος των χωρών (Peet & Hartwick, 2009, σ. 43-44).

Ας εξετάσουμε όμως και κατά πόσο ευσταθεί ο ισχυρισμός του Ρικάρντο, σύμφωνα με τον οποίο, η συνολική αύξηση της παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα δημιουργεί συνθήκες αμοιβαίου οφέλους από τις ανταλλαγές που αναπτύσσουν όλα τα κράτη μεταξύ τους. Οι βιομηχανικά ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες έχουν πλεονέκτημα συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες στις διεθνείς ανταλλαγές. Χαρακτηριστική είναι η κριτική που ασκεί ο Μαρξ στους υποστηρικτές του ελεύθερου εμπορίου και της δήθεν ίσης ανταλλαγής μεταξύ των κρατών. Συγκεκριμένα:

Η χώρα που βρίσκεται κάτω από ευνοϊκές προϋποθέσεις παίρνει κατά την ανταλλαγή περισσότερη εργασία για λιγότερη ποσότητα εργασίας, αν και αυτή

τη διαφορά, αυτό το πλεόνασμα, όπως συμβαίνει γενικά σε κάθε ανταλλαγή ανάμεσα στην εργασία και στο κεφάλαιο, την καρπώνεται μια συγκεκριμένη τάξη. Με την αύξηση των ανταλλαγών του εξωτερικού εμπορίου, όπως συμβαίνει στην μεταπολεμική περίοδο, ο όγκος των απωλειών που υφίστανται οι αναπτυσσόμενες χώρες μεγαλώνει αδιάκοπα (Λιόσης, 2012, σ. 140-141).

2.5 Νεοκλασικοί οικονομολόγοι και ανάπτυξη

Οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι μπορούν να χαρακτηριστούν ως υποστηρικτές και συνεχιστές, ταυτόχρονα, της οικονομικής σκέψης των κλασικών. Αυτό δε σημαίνει όμως ότι δεν υπάρχουν και κάποιες διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Σημαντικότερη από αυτές, είναι ότι ο τρόπος υπολογισμού της αξίας των αγαθών μεταφέρεται από την εργασία στη χρησιμότητα τους. Ο Ρικάρντο για παράδειγμα, θεώρησε την αξία ως έκφραση της ποσότητας «δαπανώμενης εργασίας» κατά την παραγωγή εμπορευμάτων. Οι νεοκλασικοί είχαν τελείως διαφορετική προσέγγιση στο συγκεκριμένο θέμα. Κατά τον Say, «η χρησιμότητα (utility) των πραγμάτων είναι το θεμέλιο της αξίας τους - το μέγεθος της υποκειμενικά αναγνωρισμένης χρησιμότητας ενός αντικειμένου καθορίζει το μέγεθος της αντικειμενικής του ανταλλακτικής αξίας». Και παρακάτω: «Η τιμή είναι το μέτρο της αξίας των πραγμάτων και η αξία τους είναι το μέτρο της χρησιμότητάς τους» (Rubin, 1987/1994, σ. 386).

Με βάση αυτή τη θεώρηση, ο άνθρωποι δεν είναι πια οι έμποροι (με φυσική προδιάθεση) του Adam Smith αλλά ορθολογικά άτομα των οποίων οι ενέργειες έχουν στόχο τη μεγιστοποίηση της χρησιμότητας τους ως καταναλωτές ή το κέρδος τους ως επιχειρηματίες, με αγαθά που παράγονται με το μικρότερο δυνατό κόστος κάτω από συνθήκες τέλει γνώσης. Υπόβαθρο στη Νεοκλασική θεωρία έδωσε η θεωρία του ωφελισμού, βασικός εκπρόσωπος της οποίας ήταν ο Bentham⁴. Ο Bentham υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος οριοθετεί τη συμπεριφορά του μεταξύ του πόνου και της ηδονής, δύο ηγεμόνων όπως τους ονομάζει που επιδρούν με αποφασιστικό τρόπο στην ανθρωπότητα. Η αρχή του οφέλους αναγνωρίζει αυτή την πραγματικότητα και οδηγεί το άτομο σε εκείνες τις ενέργειες που θα το οδηγήσουν στην ευτυχία και τη χαρά, αποφεύγοντας τον πόνο και τη δυστυχία (Bentham, σ. 6-7).

Έτσι, ενώ οι κλασικοί οικονομολόγοι και κυρίως ο Σμιθ και ο Ρικάρντο, θεωρούσαν ότι η έννοια της αξίας χρήσης πρέπει να αντιδιαστέλλεται από την

⁴ Βασικοί εκπρόσωποι της νεοκλασικής θεωρίας είναι και οι Jevons, Marshall, Walras και Pareto.

έννοια της αξίας ανταλλαγής, οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι θεωρούν ότι η ανταλλακτική αξία όχι απλά συνδέεται με την αξία χρήσης αλλά και προκύπτει από αυτήν (Μηλιός, Λαπατσιώρας & Οικονομάκης, 2011, σ. 25).

Συνολικά, η νεοκλασική οικονομική θεωρία υποστήριζε ότι οι αγορές θα ισορροπήσουν μακροπρόθεσμα σε εκείνες τις τιμές στις οποίες η ζήτηση θα εξισώνεται με την προσφορά. Οι οικονομίες, μάλιστα, ισορροπούν πάντα στο μέγιστο σημείο και αν για οποιοδήποτε λόγο παράγουν κάτω από το επίπεδο της πλήρους απασχόλησης, η αγορά θα αυτορυθμιστεί μέσω του μηχανισμού τιμών.

Στην κατάσταση ισορροπίας, η θεωρία υποστηρίζει ότι υπάρχει ένα ποσοστό ανεργίας το οποίο χαρακτηρίζεται ως «φυσικό» και προκύπτει από φαινόμενα τριβής και δομικές μεταβολές. Η πιθανότητα να μην επιτευχθεί ισορροπία στο μέγιστο δυνατό σημείο είναι υπαρκτή αλλά οφείλεται σε παράγοντες εκτός συστήματος, όπως η παρέμβαση του κράτους. Η εξάλειψη της δράσης αυτών των παραγόντων και η αποκατάσταση της απόλυτης ελευθερίας των αγορών θα επαναφέρει το σύστημα στην αρχική κατάσταση ισορροπίας (Μαριόλης & Σταμάτης, 1999, σ. 150).

Η νεοκλασική θεωρία δέχτηκε σοβαρές επικρίσεις από το σύνολο σχεδόν των ρευμάτων της οικονομικής επιστήμης. Ακόμα και στους κόλπους της συμβατικής οικονομικής σκέψης συναντάμε διαφοροποιήσεις. Ο Stiglitz (1943 -) αμφισβήτησε την τέλεια πληροφόρηση που υποτίθεται ότι έχουν τα υποκείμενα που ενεργούν στην οικονομία και θεώρησε ότι υπάρχει ασύμμετρη πληροφόρηση με υπεροχή μάλιστα των πωλητών σε σχέση με τους αγοραστές. Υπάρχουν και άλλες διαφοροποιήσεις που κινούνται όμως «εντός συστήματος». Αμφισβητούν δηλαδή κάποιες πλευρές της νεοκλασικής θεωρίας, δημιουργούν κάποιες ρωγμές αλλά δεν ανοίγουν το δρόμο για τη διατύπωση ριζοσπαστικών προτάσεων που θα αμφισβητούν το κύριο χαρακτηριστικό του συστήματος που δεν είναι άλλο από την ελευθερία της αγοράς. Επίσης μια σειρά υποθέσεις περνούν στο πεδίο της πρακτικής σαν να επαληθεύονται ενώ πρακτικά αυτό δε συμβαίνει. Η εμπειρική δηλαδή παρατήρηση της πραγματικότητας δεν επιβεβαιώνει μια σειρά υποθέσεων. Πως προκύπτει εμπειρικά ας πούμε η κεντρική νεοκλασική έννοια του ορθολογικού καταναλωτή ο οποίος παίρνει αποφάσεις και επιλέγει ανάμεσα σε απόλυτα γνωστές εναλλακτικές λύσεις; Ποια είναι τα άτομα στην αγορά που αποφασίζουν με αυτό τον τρόπο; Παρατηρώντας για παράδειγμα τους καταναλωτές θα διαπιστώσουμε ότι ούτε οι φτωχοί, ούτε οι πλούσιοι κινούνται με τη λογική της «επιλογής στο όριο». Οι πρώτοι αγοράζουν προσεκτικά με βάση το εισόδημα τους τα αναγκαία αγαθά για την κάλυψη των

βασικών αναγκών των οικογενειών τους. Οι δεύτεροι πάλι κινούνται με ένα καταναλωτικό πρότυπο που απέχει παρασάγγας από την «επιλογή στο όριο» αφού συχνά αγοράζουν προϊόντα που απλά τους αρέσουν ενώ δεν λείπουν οι περιπτώσεις επίδειξης του πλούτου τους (Peet & Hartwick, 2009, σ. 48-50).

Ακόμα όμως και στην περιβόητη ανάγκη απουσίας του κρατικού παρεμβατισμού με την κατηγορία ότι ευθύνεται για στρεβλώσεις στην αγορά, τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Στην κρίση του 2008⁵, κανένα αόρατο χέρι δεν κατάφερε να αντιστρέψει την κατάσταση και να οδηγήσει τις αγορές σε αυτορρύθμιση. Η κυβέρνηση των ΗΠΑ παρενέβη με πλήθος μέτρων δημοσιονομικού και κυρίως νομισματικού χαρακτήρα, στην προσπάθεια της να ανακόψει την πτωτική πορεία και να επαναφέρει την αμερικανική οικονομία σε ανάκαμψη. Συνοψίζοντας η νεοκλασική οικονομική θεωρία «κατηγορείται» αφενός γιατί χρησιμοποιεί μία σειρά υποθέσεων για την ανθρώπινη φύση και συμπεριφορά που δεν επαληθεύονται εμπειρικά και αφετέρου γιατί χρησιμοποιούν αυτές τις υποθέσεις παρουσιάζοντας τις σαν πραγματικές, ενώ δεν είναι, για να αντιστρέψουν την πραγματικότητα παρουσιάζοντας σαν φυσικό φαινόμενο μία οικονομική πρακτική, ένα οικονομικό σύστημα συνολικότερα που κάνει τους πλούσιους πλουσιότερους και τους φτωχούς φτωχότερους.⁶

⁵ Η κρίση του 2008 θεωρείται ως η χειρότερη κρίση για το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα μετά το μεγάλο κραχ του 1929.

⁶ Οι Μαριόλης – Σταμάτης αναφέρουν σχετικά: «... η Νεοκλασική Θεωρία επιχειρεί να αποδείξει, στα πλαίσια εναλλακτικών συστημάτων αξιωμάτων (υποδειγμάτων) σχετικών με τη συμπεριφορά των οικονομικών υποκειμένων, τη δομή των αγορών, την τεχνολογία και την προσφορά των μη αναπαραγόμενων (ήτοι αρχικών) εισροών, την ύπαρξη μιας κατάστασης γενικής οικονομικής ισορροπίας. Ενώ, όμως, το μόνο που είναι εκ κατασκευής να αποδείξει είναι η κάτω από «ηρωικές υποθέσεις» δυνατότητα ύπαρξης της κατάστασης αυτής, η ίδια ανάγει (εκ των υστέρων) την εν λόγω δυνατότητα σε κριτήριο αξιολόγησης των πραγματικών φαινομένων. Σε συμφωνία με τη λογική της παραδοσιακής ψυχιατρικής, την οποία τόσο εύστοχα έχει εκθέσει ο T.S. Szasz στη *Βιομηχανία της Τρέλας*, ταξινομεί τα παρατηρούμενα φαινόμενα σε «κανονικά» και « μη κανονικά» (συναρτήσει, προφανώς, του βαθμού υπαγωγής των στα απορρέοντα από τα αξιωματικά της συστήματα θεωρήματα / προβλέψεις) και εν συνεχεία ανάγει (ήτοι ερμηνεύει) την εμφάνιση των «μη κανονικών» στην ύπαρξη «στρεβλώσεων» ή/και στην εμφάνιση «διαταραχών» στη λειτουργία των επιμέρους αγορών.» Μαριόλης, Θ. & Σταμάτης, Γ. (1999). *ΟΝΕ και νεοφιλελεύθερη πολιτική*. σ.149 Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

2.6 Ιστορική σχολή και Γιόζεφ Σουμπέτερ

Αντιδράσεις στην νεοκλασική οικονομική θεωρία υπήρξαν από την λεγόμενη γερμανική ιστορική σχολή. Ο Roscher, και άλλοι οικονομολόγοι εκπρόσωποι της σχολής, θεωρούσαν δύσκολη την επίτευξη μακροχρόνιας ισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης. Υποστήριζαν δηλαδή ότι οι κρίσεις στην οικονομία δεν είναι ένα απίθανο ενδεχόμενο αλλά αντίθετα ήταν ιδιαίτερα πιθανές ως αποτέλεσμα μειωμένης ζήτησης. Άλλοι Γερμανοί οικονομολόγοι, τόνιζαν τον ρόλο που διαδραματίζει ο ψυχολογικός παράγοντας στην οικονομική διαδικασία και υποστήριζαν ότι αυτός μπορεί να ευθύνεται για τη μη προγραμματισμένη και άνιση ανάπτυξη διαφόρων τομέων της οικονομίας. Ο Σουμπέτερ⁷ (1883 – 1950) επηρεασμένος από τη γερμανική ιστορική σχολή και τον Μαρξισμό, αλλά εκπαιδευμένος στην Βιέννη, στην αστική πολιτική οικονομία, προσπάθησε συνδυάζοντας μια σειρά θεωριών να δώσει μια συνολική προοπτική (Peet & Hartwick, 2009, σ. 53-55).

Υποστήριξε ότι η οικονομική ανάπτυξη είναι μία ενδογενής διαδικασία η οποία προκύπτει κατά την παραγωγή και πιο συγκεκριμένα από τις καινοτομίες που γεννώνται στο πλαίσιο αυτής. Υπάρχουν πέντε διαφορετικές περιπτώσεις καινοτομιών:

- α. η εισαγωγή ενός νέου τρόπου παραγωγής,
- β. το άνοιγμα μιας νέας αγοράς,
- γ. η παραγωγή ενός νέου αγαθού,
- δ. ένα νέο σύστημα προμήθειας πρώτων υλών,
- ε. ανασύσταση ενός κλάδου, π.χ. με τη δημιουργία ενός μονοπωλίου.

Σύμφωνα με τον Σουμπέτερ, απαραίτητη προϋπόθεση για την εισαγωγή νεωτερισμών ήταν και η ύπαρξη μη οικονομικών πόρων. Βασικά αναφερόταν στις αρχηγικές ικανότητες των επιχειρηματιών. Ο επιχειρηματίας - κατά τον Σουμπέτερ - δεν ήταν απλά κάποιος που φρόντιζε για την κατανομή των πόρων, αλλά εκείνος που σε συνθήκες αβεβαιότητας, θα ξεπερνούσε το πρόβλημα της έλλειψης πληροφοριών και θα αντιμετώπιζε με επιτυχία τα εμπόδια του κοινωνικού περιβάλλοντος το οποίο

⁷ Ένα από τα πιο πολυδιαβασμένα βιβλία του Schumpeter είναι το « Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία».

δεν είναι φιλικό στην υιοθέτηση καινοτομιών (Trigilia, 1998/2004, σ. 177-179). Υποστήριζε γενικά ότι οι τεχνολογικές καινοτομίες διαδραματίζουν έναν πολύ σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη. Σε αυτό το πλαίσιο, τόνισε και τη σημασία της λειτουργίας του τραπεζικού συστήματος εφόσον οι τράπεζες αποτελούν το βασικό εργαλείο που μπορεί να επιταχύνει τις επενδύσεις των επιχειρηματιών τόσο σε τεχνολογικές καινοτομίες όσο και στο σύνολο των παραγωγικών δραστηριοτήτων (Chakraborty, 2007, σ. 2).

Ο Σουμπέτερ διέκρινε την έννοια της «μεγέθυνσης» από εκείνη της «ανάπτυξης». Όρισε την μεγέθυνση ως την αύξηση του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και την επακόλουθη αύξηση της παραγωγής. Με το όρο «ανάπτυξη», περιέγραψε τον μετασχηματισμό του οικονομικού συστήματος, που συντελείται μέσα από την εξάπλωση και την εφαρμογή των καινοτομιών στα προϊόντα και στις μεθόδους παραγωγής, με συνέπεια το φαινόμενο της «δημιουργικής καταστροφής», δηλαδή τη διαμόρφωση νέων δομών με την ταυτόχρονη καταστροφή των παλιών (Τσοτσορός & Λιδωρίκης, 2014, σ. 83 - 84). Σύμφωνα με τον ίδιο, η νεοκλασική προσέγγιση στην οικονομία ήταν μία στατική αντίληψη ενώ αντίθετα η οικονομία αποτελούσε μια ιδιαίτερα δυναμική διαδικασία. Δεν ενδιαφερόταν για μικρές αλλαγές στο πλαίσιο της οικονομίας, αφού θεωρούσε ότι δεν είναι αυτές που αποτελούν το κρίσιμο μέγεθος για την πορεία της. Πίστευε ότι η οικονομική αλλαγή είναι απότομη και ασυνεχής παρά ομαλή και εύρυθμη (Peet & Hartwick, 2009, σ. 53-55).

Μοιάζει η πορεία ανάπτυξης της οικονομίας με τον τρόπο που αναπτύσσεται ένα δέντρο αναρωτήθηκε ο Σουμπέτερ; Αναπτύσσεται η οικονομία σε μία συνεχή και αδιάκοπη πορεία; Η εμπειρία μάλλον δείχνει το αντίθετο. Το οικονομικό σύστημα δεν κινείται με έναν ομαλό και συνεχή τρόπο. Αντίθετα, μια σειρά κινήσεων, γεγονότων, απρόβλεπτων ζητημάτων βάζουν εμπόδια στην πορεία ανάπτυξης και δημιουργούν νέα δεδομένα. Αν οι αποκλίσεις αυτές του οικονομικού συστήματος ήταν περιορισμένες και σχετικά σπάνιες, δε θα υπήρχε σοβαρός λόγος κάποιος να ασχοληθεί μαζί τους. Όμως αυτές οι αλλαγές συμβαίνουν με τέτοια συχνότητα που φαίνεται ότι υπάρχει κάποια μορφή περιοδικότητας. Αν υποθέσουμε έστω ότι μετά τη μεταβολή αυτή της παραγωγικής δραστηριότητας και κατ' επέκταση συνολικά της οικονομίας, τα πράγματα ξεκινούσαν ξανά από το σημείο που διακόπηκαν, πάλι δεν θα μιλάγαμε για ένα γεγονός που θα προξενούσε σοβαρό προβληματισμό, αφού η οικονομική δραστηριότητα θα συνέχιζε με μια καθυστέρηση. Όμως ούτε αυτό συμβαίνει. Αυτό που φαίνεται να ισχύει – σύμφωνα με τον Σουμπέτερ - είναι ότι δεν

πρόκειται για συνέχεια της προ διακοπής κατάστασης, αλλά για την επανεκκίνηση με ένα νέο συνολικά τρόπο, αφού η οικονομική ανάπτυξη τώρα συντελείται σε ένα σημαντικό βαθμό κάτω από διαφορετικές συνθήκες και με τη δράση σε πολλές περιπτώσεις διαφορετικών ανθρώπων (Schumpeter, 1911, σ. 216-217).

Ο Σουμπέτερ περιέγραψε την οικονομική ανάπτυξη με τη μορφή κύκλων ακριβώς γιατί όπως, προαναφέραμε, πιστεύει ότι η αλλαγή στην οικονομία είναι ασυνεχής και άνιση. Οι κύκλοι αυτοί θα μπορούσαν να είναι μικρής διάρκειας (40 μήνες), μέσης διάρκειας (9 – 10 έτη) ή μακροχρόνια (τα μεγάλα κύματα του Kondratieff, τα οποία για τον Σουμπέτερ γίνονται αντιληπτά ως εποχές με διαφορετικές αξίες και πολιτισμικά χαρακτηριστικά). Από αυτή την άποψη, η οικονομική ανάπτυξη δεν είναι αποτέλεσμα μιας κίνησης από το ένα σημείο ισορροπίας σε ένα άλλο που συντελείται σχετικά αργά αλλά είναι συνέπεια της προσπάθειας των καινοτόμων επιχειρηματιών να μεγιστοποιήσουν το κέρδος τους, με την κατάκτηση μιας καλύτερης θέσης στην αγορά, μέσω της δημιουργικής καταστροφής (Peet & Hartwick, 2009, σ. 55-56).

2.7 Η κεϋνσιανή αντίληψη για την ανάπτυξη

Ο Τζων Μέυναρντ Κέυνς⁸ παρουσίασε μία αρκετά διαφορετική προσέγγιση σε σχέση με την νεοκλασική οικονομική θεωρία. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι οι παρεμβάσεις του Κέυνς έγιναν από την σκοπιά υπεράσπισης του καπιταλισμού και όχι άρνησης του.

Ασχολήθηκε με σημαντικά ζητήματα της εποχής του, όπως τα μεγάλα ποσοστά ανεργίας και η μειωμένη παραγωγή. Για τους νεοκλασικούς οικονομολόγους, αυτά τα θέματα ήταν εκτός ενδιαφέροντος γιατί θεωρούσαν αυτά τα φαινόμενα ως παροδικά και άρα δεν τα θεωρούσαν προβλήματα. Πίστευαν ότι σύντομα θα λειτουργούσε ο μηχανισμός των τιμών και η οικονομία θα επανερχόταν στο επίπεδο της πλήρους απασχόλησης (Μηλιός κ.α., 2011, σ. 219). Ο Κέυνς, από την άλλη, εκτίμησε ότι δεν επαληθεύθηκαν οι προσδοκίες των υποστηρικτών του ελεύθερου εμπορίου, σύμφωνα με τις οποίες το ελεύθερο εμπόριο θα αποτελούσε

⁸ Το πιο γνωστό έργο του Keynes είναι το «Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης, του Τόκου και του Χρήματος».

καταλυτικό παράγοντα στην αντιμετώπιση της φτώχειας, στη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ των κρατών και στην επικράτηση της ειρήνης. Αντίθετα, έβλεπε ως λύση στα παραπάνω προβλήματα την προσπάθεια των κρατών να φτάσουν σε ένα στοιχειώδες επίπεδο εθνικής αυτάρκειας (Keynes, 1933, σ. 1-3).

Η αρχή για τον Κένυς έγινε με την αμφισβήτηση του νόμου του Say⁹, σύμφωνα με τον οποίο, η προσφορά δημιουργεί ισόποση ζήτηση. Να σημειωθεί ότι ο Κένυς αναγνωρίζει την «πατρότητα» της αμφισβήτησης του νόμου του Say στον Μάλθους (Μηλιός κ.α., 2011, σ. 219-221). Όμως παράλληλα, σημειώνει: «εφόσον ο Μάλθους δε μπόρεσε να εξηγήσει με σαφήνεια (πέραν των εκκλήσεων των κοινώς παρατηρούμενων γεγονότων) πώς και γιατί η ενεργός ζήτηση μπορεί να είναι ανεπαρκής ή υπερβάλλουσα, απότυχε να προσφέρει μια εναλλακτική θεωρητική συγκρότηση» (Μηλιός κ.α., 2011, σ. 222). Ο Κένυς λοιπόν, υποστήριξε ότι η δημιουργία της ζήτησης από την προσφορά (σύμφωνα με τον νόμο του Σαι) θα μπορούσε να συμβεί σε οποιοδήποτε σημείο απασχόλησης ή εισοδήματος, ακόμα και σε πολύ χαμηλά επίπεδα απασχόλησης, έτσι ώστε η πλήρης απασχόληση να είναι απλά μία από τις πολλές πιθανές εκδοχές στον καπιταλισμό. Δεν είναι λοιπόν η ζήτηση που δημιουργείται από την προσφορά, αλλά το επίπεδο της απασχόλησης άρα και του προϊόντος σε μία οικονομία, προσδιορίζεται από τη συνολική ζήτηση για αγαθά και υπηρεσίες (Ψαλιδόπουλος, 1990, σ. 29-30).

Οι κλασικοί οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι ένα επίπεδο παραγωγής που δεν αντιστοιχεί στο επίπεδο της πλήρους απασχόλησης, μπορεί να υπάρξει μόνο παροδικά. Επιχειρηματολογούν για αυτή τους τη θέση, ισχυριζόμενοι ότι η ζήτηση και η προσφορά για εργασία και κεφάλαια θα ισορροπήσουν εξαιτίας της ρυθμιστικής παρέμβασης που ασκεί η μεταβολή της τιμής της εργατικής δύναμης (μισθός) και η μεταβολή του επιτοκίου (Μηλιός κ.α., 2011, σ. 222). Όμως, σύμφωνα με τον Κένυς, επειδή οι εργαζόμενοι διακατέχονται από την αυταπάτη του χρήματος, μάχονται μέσα από τα συνδικάτα τους ενάντια στην ονομαστική μείωση των μισθών τους, με αποτέλεσμα οι μισθοί να μην μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως εργαλείο για την δημιουργία απασχόλησης. Αντίστοιχα προβλήματα εμφανίζονται και με τον ρόλο του επιτοκίου. Η πτώση των επιτοκίων δε συνεπάγεται αυτόματα την αύξηση των επενδύσεων, αφού η τιμή του επιτοκίου συνυπάρχει με μια σειρά άλλων παραγόντων,

⁹ Ο Jean-Baptiste Say θεωρείται κορυφαίος Γάλλος κλασικός οικονομολόγος και υπέρμαχος του φιλελευθερισμού.

η δράση των οποίων μπορεί να έχει αντίθετα αποτελέσματα στο μέγεθος των επενδύσεων (Ψαλιδόπουλος, 1990, σ. 30-31). Μάλιστα, ο Κένυς υποστηρίζει ότι είναι δυνατή η στασιμότητα στην οικονομία σε χαμηλότερο επίπεδο απασχόλησης αφού η διαφορά μεταξύ καταθέσεων και επενδύσεων μόνο πρόσκαιρα θα μειώσει τα επιτόκια. Πιο συγκεκριμένα:

Ο Κένυς ανακάλυψε το αδύνατο σημείο αυτού του επιχειρήματος στην απλούστερη και προφανέστατη (από την στιγμή που κάποιος την επισήμανε) πραγματικότητα της οικονομικής ζωής: *στο χειρότερο σημείο της ύφεσης δεν ήταν δυνατό να υπάρξει πληθώρα καταθέσεων*. Διότι αυτό που συμβαίνει όταν μια οικονομία μπαίνει σε πτωτική πορεία είναι ότι τα εισοδήματα συρρικνώνονται και, μαζί μ' αυτά, συρρικνώνονται και οι αποταμιεύσεις. (Heilbroner, 1953/2000, σ. 370)

Ο Κένυς με βάση τη σοβαρή κρίση που πέρασαν Αμερική και Αγγλία και τα μεγάλα ποσοστά ανεργίας, υποστηρίζει:

αν και το καθεαυτό οικονομικό δόγμα (doctrine) δεν έχει αμφισβητηθεί από τους ορθόδοξους οικονομολόγους μέχρι σήμερα, η καταφανής αποτυχία του ως προς την επιστημονική πρόβλεψη έχει εξασθενήσει σημαντικά, στη διάρκεια του χρόνου, το κύρος αυτών που το υπηρετούσαν. Οι επαγγελματίες οικονομολόγοι, μετά τον Μάλθους, έμειναν καθώς φαίνεται ασυγκίνητοι με την έλλειψη ομοφωνίας μεταξύ των αποτελεσμάτων της θεωρίας τους και των παρατηρούμενων γεγονότων (Μηλιός κ.α., 2011, σ. 223)

Το σχήμα με το οποίο προσεγγίζει ο Κένυς τα ζητήματα παραγωγής, απασχόλησης και εισοδήματος είναι το εξής: η ενεργός ζήτηση προσδιορίζει τον όγκο της παραγωγής. Η ζήτηση δηλαδή καθορίζει την απασχόληση και το προϊόν. Όταν αυξάνεται η ζήτηση, τόσο για καταναλωτικά όσο και για κεφαλαιουχικά αγαθά, αυξάνεται η απασχόληση και το εισόδημα μέχρι εκείνο το σημείο στο οποίο υπάρχει πλήρης απασχόληση (Ψαλιδόπουλος, 1990, σ. 30). Σημείο κλειδί στη σκέψη του Κένυς αποτελούν οι επενδυτικές δαπάνες (δαπάνες για νέες επενδύσεις, εξοπλισμό, μηχανήματα, εργαλεία κτλ). Όταν οι επενδυτές αγοράζουν μηχανήματα, αυξάνεται το εισόδημα των κατασκευαστών αυτών των μηχανημάτων (επιχειρήσεων και εργαζομένων, αφού η αύξηση της παραγωγής θα χρειαστεί περισσότερα εργατικά χέρια) και αυτά τα χρήματα δαπανώνται, αυξάνοντας ακόμα περισσότερο το εθνικό εισόδημα, με πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα που ποικίλλει ανάλογα με το ποσοστό εισοδήματος που καταναλώνεται αντί να αποταμιευτεί (οριακή ροπή για κατανάλωση) κ.ο.κ. Μία μείωση των πραγματικών επενδύσεων θα έφερνε τα αντίθετα αποτελέσματα. Εδώ ο Κένυς, βλέπει τον ρόλο που διαδραματίζει το κράτος με την παρέμβασή του στην οικονομία. Σε περίπτωση δηλαδή οικονομικών κρίσεων

όπου η παραγωγή είναι σε σημείο αρκετά κάτω από το επίπεδο της πλήρους απασχόλησης, το κράτος μπορεί να παρέμβει στην οικονομία αξιοποιώντας δύο βασικά εργαλεία, την νομισματική και τη δημοσιονομική πολιτική. Σε ό,τι αφορά στη νομισματική πολιτική, η βασική ιδέα είναι η εξής: η ύφεση μιας οικονομίας μπορεί να αντιμετωπιστεί με μία μείωση επιτοκίων η οποία θα ξεκινήσει από τη μείωση του επιτοκίου δανεισμού της Κεντρικής Τράπεζας της χώρας προς τις εμπορικές τράπεζες. Το αποτέλεσμα της μείωσης των επιτοκίων θα είναι η αύξηση των επενδύσεων από τη μεριά των επιχειρήσεων, είτε με ίδια είτε με ξένα κεφάλαια αφού η αναμενόμενη απόδοση θα ξεπερνά την αντίστοιχη απόδοση του επιτοκίου. Αλλά και οι καταναλωτές θα ενισχύσουν τη ζήτηση αγαθών μέσω αύξησης του δανεισμού, εξαιτίας της μείωσης του κόστους του χρήματος. Οι δαπάνες τόσο των καταναλωτών όσο κυρίως των επιχειρηματιών θα έχουν πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα στην οικονομία και έτσι η αυξημένη ζήτηση που προκύπτει από αυτές τις πηγές θα οδηγήσει την οικονομία, από την ύφεση και πάλι στις ράγες της ανάπτυξης (Peet & Hartwick, 2009, σ. 56-57).

Το άλλο κεϋνσιανό εργαλείο είναι η δημοσιονομική πολιτική, η δυνατότητα του κράτους δηλαδή να επηρεάζει την οικονομική δραστηριότητα μέσω δαπανών και εσόδων. Εδώ, σκοπός του κράτους είναι η τόνωση της κατανάλωσης. Η κατασκευή, για παράδειγμα, δημοσίων έργων από την κυβέρνηση, θα έδινε αφενός τη δυνατότητα στους εργαζόμενους σε αυτά τα έργα να αυξήσουν την κατανάλωση -δυνατότητα που δε θα υπήρχε στην περίπτωση που ήταν άνεργοι- τονώνοντας με αυτόν τον τρόπο την ζήτηση και κατά συνέπεια την προσφορά, την παραγωγή και την απασχόληση κ.ο.κ., αφετέρου θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την αναστροφή του κλίματος σε ό,τι αφορά στις ιδιωτικές επενδύσεις (Heilbroner, 1953/2000, σ. 375-378).

Ο Κέυνς πάντως, ενώ αντιλαμβάνονταν ότι το «αόρατο χέρι» της οικονομίας δε μπορούσε να λύσει τις δυσλειτουργίες του συστήματος της ελεύθερης αγοράς εντούτοις δεν έβλεπε σαν αυτοσκοπό της κοινωνίας την αέναη οικονομική μεγέθυνση. Υποστήριζε δηλαδή ότι η οικονομική ανάπτυξη δεν θα είναι αυτοσκοπός για τις μελλοντικές κοινωνίες. Σήμερα δεν ισχύει κάτι τέτοιο γιατί το επίπεδο του πλούτου που υπάρχει δεν έχει φτάσει σε τόσο μεγάλα επίπεδα ενώ στο μέλλον η αύξηση του πλούτου θα είναι τέτοια που τα οικονομικά ζητήματα θα πάψουν να είναι τα σημαντικότερα θέματα που θα απασχολούν μια κοινωνία. Τεκμηρίωνε αυτή την πρόβλεψη, κάνοντας μια ιστορική αναδρομή στο παρελθόν και φτάνοντας στο σήμερα. Ισχυρίζονταν λοιπόν ότι η - παρά τις μικρές βελτιώσεις- σταθερότητα σε

γενικές γραμμές του βιοτικού επιπέδου μέχρι και τον 18^ο αιώνα, οφείλονταν στην απουσία σοβαρών τεχνολογικών επιτευγμάτων και στην αποτυχία συσσώρευσης κεφαλαίου. Στο βαθμό που τα αίτια αυτά εκλείπουν τα τελευταία 200 χρόνια, παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές, με προοδευτικό χαρακτήρα, τόσο στο επίπεδο της οικονομίας όσο και της κοινωνίας συνολικότερα. Με βάση τα παραπάνω, ο Κέυνς υποστήριξε ότι τα οικονομικά προβλήματα δεν θα αποτελούν το κυρίαρχο θέμα στις κοινωνίες του μέλλοντος (Keynes, 1930, σ. 321-332).

Η αντίληψη του Κέυνς για την οικονομική δραστηριότητα και τον ρόλο του κράτους έγινε κυρίαρχη για αρκετές δεκαετίες και επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την εφαρμοζόμενη οικονομική πολιτική πολλών χωρών. Ο Κέυνς δεν αμφισβήτησε τον καπιταλισμό. Η θεωρία του είναι θεωρία υπεράσπισης του καπιταλισμού. Η κριτική που ασκεί στους υπέρμαχους της ελεύθερης αγοράς αφορά στην δυνατότητα της τελευταίας να ισορροπεί αυτόματα στο μέγιστο σημείο και στον παραγκωνισμό του κράτους από την παραγωγική και οικονομική δραστηριότητα. Οι προτάσεις του γίνονται στην κατεύθυνση της καλύτερης λειτουργίας του συστήματος. Η επανεμφάνιση όμως των φάσεων της κρίσης και της ύφεσης του οικονομικού κύκλου, έστρεψαν τις κυρίαρχες ελίτ ξανά στη συνταγή της πλήρους απελευθέρωσης των αγορών και στον εξοβελισμό του κράτους, ενοχοποιώντας ουσιαστικά το τελευταίο για την πτωτική πορεία της οικονομίας. Ερμηνεύοντας με αυτόν τον τρόπο την κρίση και την ύφεση – ένα φαινόμενο σύμφυτο με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής – επιτέθηκαν στον ρόλο του κράτους συμπαρασύροντας μαζί και μια σειρά κατακτήσεων του κόσμου της εργασίας, για να θυμίσουν στον τελευταίο και το κίνημα του ότι οι παραχωρήσεις στον καπιταλισμό δεν είναι μόνιμες.

2.8 Καρλ Μαρξ: η ριζοσπαστική προσέγγιση

2.8.1 Η πάλη των τάξεων.

Ο Καρλ Μαρξ¹⁰ προσέγγισε με εντελώς διαφορετικό τρόπο την οικονομία και την οικονομική ανάπτυξη. Η αντίληψη του για την καπιταλιστική κοινωνία ήταν ριζικά αντίθετη τόσο με τους εκπροσώπους της κλασικής σχολής όσο και συνολικά

¹⁰ Ο Κ. Marx θεωρείται εισηγητής του επιστημονικού σοσιαλισμού και του κομμουνισμού.

με τους υποστηρικτές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο Μαρξ δεν πίστευε ότι ο καπιταλισμός είναι το σύστημα στο οποίο η επιδίωξη της μεγιστοποίησης του ατομικού οφέλους οδηγεί στην εξυπηρέτηση του κοινωνικού συμφέροντος. Η καπιταλιστική κοινωνία δεν είναι ένα σύνολο ατόμων που όλοι μαζί θέτουν στόχους, τους επιτυγχάνουν και μοιράζονται με ένα «σχετικά δίκαιο» τρόπο τα οφέλη από αυτήν την επιτυχία.

Ο Μαρξ αντιλαμβάνεται την καπιταλιστική κοινωνία αλλά και κάθε κοινωνία που έχει γνωρίσει η ιστορία μέχρι τη στιγμή που γράφει το έργο του ως εξής:

Η ιστορία όλων ως τα τώρα κοινωνιών είναι ιστορία ταξικών αγώνων. Ελεύθερος και δούλος, πατρίκιος και πληβείος, βαρόνος και δουλοπάροικος, μάστορας και κάλφας, με μια λέξη καταπιεστές και καταπιεζόμενοι, βρίσκονταν σε ακατάπαυστη αντίθεση μεταξύ τους, έκαναν αδιάκοπο αγώνα, τότε καλυμμένο, τότε ανοιχτό, έναν αγώνα που τελείωνε κάθε φορά με έναν επαναστατικό μετασχηματισμό ολόκληρης της κοινωνίας ή με την από κοινού καταστροφή των τάξεων που αγωνίζονταν (Marx & Engels, 1848/2005, σ. 25)

Σύμφωνα με τον Μαρξ, ο επαναστατικός αυτός μετασχηματισμός της κοινωνίας που θα ολοκληρωθεί με την οικοδόμηση του κομμουνισμού, δε στηρίζεται σε κάποια έννοια ηθικής ή δικαίου, προκειμένου να πείσει τους πρωταγωνιστές κάθε φορά της ιστορίας, δηλαδή τις καταπιεζόμενες τάξεις και συγκεκριμένα στον καπιταλισμό τους εργάτες. Αυτό δε σημαίνει ότι οι επιδιώξεις τους δεν έχουν και τέτοια χαρακτηριστικά, αφού οι καταπιεσμένοι υφίστανται στυγνή εκμετάλλευση από τις κυρίαρχες τάξεις. Το νέο και συνάμα κομβικό στοιχείο που φέρνει η θεωρία του Μαρξ, είναι ότι ο μετασχηματισμός της κοινωνίας σε επαναστατική, κάθε φορά, κατεύθυνση δεν είναι μόνο επιθυμητός και δίκαιος αλλά ιστορικά αναπόφευκτος, αφού οι αντιφάσεις του καπιταλισμού είναι τέτοιες που νομοτελειακά θα οδηγήσουν την εργατική τάξη στην επαναστατική δράση για την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος (Heilbroner, 1953/2000, σ. 190-191).

Ο μαρξισμός θεωρεί την πάλη των τάξεων ως την κινητήρια δύναμη της κοινωνικής εξέλιξης σε όλες τις κοινωνίες. Γράφει ο Engels¹¹ (1880/2015, σ. 77):

Τα καινούρια γεγονότα ανάγκασαν τους ανθρώπους να υποβάλουν όλη την προηγούμενη ιστορία σε μια νέα έρευνα, και τότε φάνηκε ότι όλη η ως τα τώρα ιστορία, με εξαίρεση την πρωτόγονη κατάσταση, ήταν ιστορία ταξικών αγώνων, ότι οι τάξεις της κοινωνίας που αλληλομάχονται είναι κάθε φορά προϊόντα των

¹¹ Ο Engels υπήρξε στενός φίλος του Marx, βοήθησε τα μέγιστα σε συνεργασία με τον Marx στην προσπάθεια επιστημονικής θεμελίωσης του σοσιαλισμού, ενώ ήταν αυτός που στήριξε οικονομικά τον Marx σε περιόδους μεγάλης οικονομικής ανέχειας.

σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής, με μια λέξη, των οικονομικών σχέσεων της εποχής τους...

Υποστηρίζει δηλαδή ότι η μετάβαση από ένα κοινωνικό – οικονομικό σύστημα σε ένα άλλο ανώτερο επίπεδο αποτελεί συνέπεια της ταξικής πάλης. Έτσι, η ανθρωπότητα πέρασε από το δουλοκτητικό σύστημα στη φεουδαρχία και από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Με τον ίδιο τρόπο υποστηρίζει ο Μαρξ, η ταξική πάλη στον καπιταλισμό θα οδηγήσει στη σοσιαλιστική επανάσταση και σε ένα νέο κοινωνικό – οικονομικό σχηματισμό, το σοσιαλισμό, με προοπτική την εξάλειψη των τάξεων και τη δημιουργία μιας αταξικής κοινωνίας, της κομμουνιστικής.

...όσο για μένα – γράφει ο Μαρξ - δε μου ανήκει η τιμή, ούτε ότι εγώ ανακάλυψα την ύπαρξη των τάξεων στη σύγχρονη κοινωνία, ούτε ότι εγώ ανακάλυψα την πάλη μεταξύ τους. Πολύ πριν από μένα, αστοί ιστορικοί είχαν περιγράψει την εξέλιξη αυτή της πάλης των τάξεων και αστοί οικονομολόγοι την οικονομική ανατομία των τάξεων. Ό, τι καινούριο έκανα εγώ, ήταν για να αποδείξω:

1. Ότι η ύπαρξη των τάξεων συνδέεται απλώς με ορισμένες φάσεις ανάπτυξης της παραγωγής.
2. Ότι η ταξική πάλη οδηγεί αναγκαστικά στη δικτατορία του προλεταριάτου.
3. Ότι η ίδια αυτή τη δικτατορία αποτελεί μονάχα το πέρασμα στην κατάρρευση όλων των τάξεων και σε μια αταξική κοινωνία (Lenin, 1917/2007, σ. 42).

Πως γίνεται λοιπόν η μετάβαση από ένα κοινωνικό - οικονομικό σύστημα σε ένα άλλο; Σύμφωνα με τον Μαρξ υπάρχει ένα σημείο στην εξέλιξη κάθε κοινωνικο-οικονομικού συστήματος που οι παραγωγικές δυνάμεις έρχονται σε αντίθεση με τις παραγωγικές σχέσεις. Από εκεί δηλαδή, που οι τελευταίες αποτελούσαν παράγοντα ανάπτυξης για τις πρώτες, σταδιακά εξελίσσονται σε δεσμά μέσα στα οποία οι παραγωγικές δυνάμεις ασφυκτιούν. Η κατάσταση αυτή σηματοδοτεί την έναρξη μιας εποχής κοινωνικής επανάστασης η οποία θα λύσει το πρόβλημα της αντίθεσης παραγωγικών δυνάμεων – παραγωγικών σχέσεων, αντικαθιστώντας τις δεύτερες, με αυτές που στη δεδομένη περίοδο θα δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για την απρόσκοπτη ανάπτυξη των πρώτων. Η αλλαγή στην οικονομική βάση της κοινωνίας θα έχει ως συνέπεια και την αλλαγή ολόκληρου του εποικοδομήματος, δηλαδή τους θεσμούς, το πολιτικό σύστημα, το νομικό πλαίσιο, την εκπαίδευση, τη θρησκεία κτλ. Βέβαια σύμφωνα με τον Μαρξ, ενώ η ανατροπή των οικονομικών όρων της παραγωγής μπορεί να προβλεφθεί με ακρίβεια αντίστοιχη με αυτή των φυσικών επιστημών, δεν ισχύει το ίδιο για ορισμένα στοιχεία του εποικοδομήματος που η μεταβολή τους θα είναι αποτέλεσμα της ιδεολογικής διαπάλης που θα διεξαχθεί στους κόλπους της νέας κοινωνίας (Marx & Engels, 1859/1951, σ. 424-425).

Σύμφωνα λοιπόν με τον Μαρξ, ένα κοινωνικό σύστημα αλλάζει όταν εκδηλώνεται η αντίθεση μεταξύ παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών – δυνάμεων, όταν δηλαδή οι σχέσεις παραγωγής εμποδίζουν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Θα εξετάσουμε πιο αναλυτικά παρακάτω πως εκδηλώνεται η αντίθεση αυτή στον καπιταλισμό.

2.8.2 Η υπεραξία.

Ο Μαρξ, με τον νόμο της υπεραξίας, διατύπωσε τον οικονομικό νόμο κίνησης του σύγχρονου καπιταλισμού, που ο Λένιν άλλωστε χαρακτήρισε ως τον ακρογωνιαίο λίθο της οικονομικής θεωρίας του (Lenin, 1913/1981, σ. 46). Ο Μαρξ θεωρεί ότι η εργασία είναι η κατεξοχήν παραγωγική δύναμη από την οποία προκύπτουν τα εργαλεία, οι μηχανές, τα αγαθά, όλα όσα απολαμβάνει ο άνθρωπος στην κοινωνία. Από αυτή την άποψη, κατανοείται η μεγάλη αξία την οποία αποδίδει ο Μαρξ στην εργατική τάξη. Στον καπιταλισμό όμως, οι εργάτες αμείβονται λιγότερο από την αξία των προϊόντων που παράγουν. Από αυτή τη δωρεάν ιδιοποίηση, από τους καπιταλιστές, του προϊόντος της απλήρωτης εργασίας των εργατών, δηλαδή την ιδιοποίηση της υπεραξίας, προκύπτει το κέρδος για τους ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων. Άλλωστε, αν ο εργάτης εργαζόταν μόνο όσο αντιστοιχούσε στην αμοιβή του, τότε δεν θα προέκυπτε καμία υπεραξία στον επιχειρηματία, άρα και κανένα κέρδος (Marx & Engels, 1865/1968, σ. 209-210).

Ο νόμος της υπεραξίας εξηγεί γιατί στον καπιταλισμό ακόμα και όταν έχουμε αύξηση της παραγωγικής δραστηριότητας, όταν δηλαδή η οικονομία αναπτύσσεται, οι ανισότητες παραμένουν αφού η αμοιβή του κεφαλαίου είναι ασύλληπτα μεγαλύτερη από αυτήν της εργασίας. Τι συμβαίνει όμως κατά τη διαδικασία ανάπτυξης της οικονομίας; Ας δούμε πώς εκδηλώνεται στον καπιταλισμό η αντίφαση μεταξύ παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων.

2.8.3 Πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους – οικονομικές κρίσεις – οικονομικός κύκλος.

Το κέρδος προκύπτει από την εκμετάλλευση της υπεραξίας. Βασική επιδίωξη των καπιταλιστών είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους. Κάθε επιχειρηματίας λοιπόν,

προσπαθεί, - επενδύοντας την υπεραξία που καρπώνεται, στην ίδια του την επιχείρηση και ενισχύοντάς την ουσιαστικά, με καλύτερο και πιο σύγχρονο μηχανολογικό εξοπλισμό, με νέες καλύτερες εγκαταστάσεις, με την καλύτερη αξιοποίηση του προσωπικού του μέσα από την πιο αποτελεσματική οργάνωση του, αυξάνοντας το βαθμό εξειδίκευσης της εργασίας και με πολλές άλλες ενέργειες - να αυξήσει σταδιακά την παραγωγικότητα της επιχείρησης και την κερδοφορία της (Μπογιόπουλος, 2011, σ. 31).¹²

Οι αστοί οικονομολόγοι δε διαφωνούν με την ανάγκη κάθε επιχείρησης να βελτιώσει - μέσω της εξέλιξης των μηχανών και της τεχνολογίας - την παραγωγικότητα της και κατά συνέπεια την πορεία των κερδών της, στα πλαίσια του ανταγωνισμού της με τις άλλες επιχειρήσεις. Μάλιστα, υποστηρίζουν ότι αυτός είναι ο δρόμος που εξασφαλίζει την αέναη ανάπτυξη της οικονομίας. Επομένως, η κοινωνία πρέπει πολύπλευρα να ενισχύσει αυτόν τον δρόμο, δίνοντας πάσης φύσεως κίνητρα και διευκολύνσεις στους επιχειρηματίες.

Ο Μαρξ έχει διαφορετική άποψη στο ζήτημα αυτό. Σύμφωνα με τη θεωρία του, ο επιχειρηματίας προσπαθώντας να αυξήσει την παραγωγικότητα της επιχείρησης, προχωρά σε αύξηση του κεφαλαίου που οφείλεται σε μηχανολογικό εξοπλισμό (σταθερό κεφάλαιο) ενώ οι μισθοί των εργαζομένων (μεταβλητό κεφάλαιο) είτε μένουν σταθεροί είτε μειώνονται, αφού ο εργάτης παράγει συνεχώς

¹² Αναφέρει χαρακτηριστικά ο μαρξιστής οικονομολόγος Μαντέλ για την ανάγκη κάθε επιχειρηματία να αυξήσει την παραγωγικότητα της επιχείρησης του: «Ας πούμε πως η μέση τιμή πώλησης μιας σιδηροδρομικής ατμομηχανής ανέρχεται σε 50 εκατομμύρια παλιών γαλλικών φράγκων. Ποια θα είναι τότε η διαφορά ανάμεσα σε ένα εργοστάσιο εργαζόμενο με παραγωγικότητα εργασίας κατώτερη του μέσου όρου και σε μια επιχείρηση που εργάζεται με υψηλότερη από το μέσο όρο παραγωγικότητα της εργασίας; Το πρώτο εργοστάσιο θα έχει δαπανήσει για να κατασκευάσει μια ατμομηχανή 49 εκατομμύρια, δηλαδή δε θα έχει αποκομίσει σαν κέρδος παρά μόνο ένα εκατομμύριο. Αντίθετα η επιχείρηση που εργάζεται με υψηλότερη από το μέσο όρο παραγωγικότητα εργασίας θα κατασκευάσει την ίδια ατμομηχανή δαπανώντας, ας πούμε 38 εκατομμύρια. Θα έχει λοιπόν πραγματοποιήσει 12 εκατομμύρια κέρδος, δηλαδή 32% σ' αυτήν την τρέχουσα παραγωγή, ενώ το μέσο ποσοστό του κέρδους είναι 10%. Οι επιχειρήσεις που εργάζονται με τη μέση παραγωγικότητα της κοινωνικής εργασίας κατασκεύασαν ατμομηχανές με κόστος παραγωγής 45,5 εκατομμυρίων κι έτσι δεν αποκόμισαν παρά μόνο 4,5 εκατομμύρια κέρδος, δηλαδή ένα 10%. Με άλλα λόγια: ο καπιταλιστικός συναγωνισμός ευνοεί τις επιχειρήσεις που βρίσκονται τεχνολογικά υψηλά, αυτές οι επιχειρήσεις πραγματοποιούν υπερκέρδη συγκριτικά με το μέσο κέρδος. Το μέσο κέρδος είναι κατά βάθος μια αφηρημένη έννοια ακριβώς όπως η αξία». Mandel, E. (1980). *Βασικές αρχές οικονομικής θεωρίας*. σ.57, Αθήνα: Ύψιλον.

περισσότερα προϊόντα στο ίδιο χρονικό διάστημα. Αν διαιρέσουμε το σταθερό με το μεταβλητό κεφάλαιο προκύπτει η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, $O = \Sigma / M^{13}$. Η υπεραξία (Y) - από την οποία προκύπτει το κέρδος του καπιταλιστή - εξαρτάται από τον βαθμό εκμετάλλευσης του εργαζομένου, ενώ το ποσοστό κέρδους (K) (αμοιβή του κεφαλαίου) είναι το κλάσμα υπεραξίας και συνολικού κεφαλαίου, $K = Y / \Sigma + M^{14}$. Αν υποθέσουμε ότι ο βαθμός εκμετάλλευσης των εργαζομένων από τον οποίο προέρχεται η υπεραξία παραμένει σταθερός, αυτό θα έχει ως συνέπεια και η υπεραξία που βρίσκεται στον αριθμητή του κλάσματος, να παραμένει σταθερή. Ο παρονομαστής όμως, θα αυξηθεί εξαιτίας της αύξησης του σταθερού κεφαλαίου. Είναι επόμενο λοιπόν, πως αν ο καπιταλιστής διατηρεί τον ίδιο βαθμό εκμετάλλευσης των εργαζομένων - δηλαδή η υπεραξία που καρπώνεται διατηρείται σταθερή απέναντι στις συνολικές αποδοχές του εργατικού δυναμικού – τότε, με την αύξηση του σταθερού κεφαλαίου (και ουσιαστικά την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου), μειώνεται το ποσοστό κέρδους (K) του καπιταλιστή (Mandel, 1980, σ. 58-60). Όπως εύστοχα σημειώνεται: « Το ποσοστό του κέρδους εκφράζει τη σχέση της υπεραξίας προς όλο το κεφάλαιο που είναι τοποθετημένο στην επιχείρηση. Το ποσοστό του κέρδους είναι ο δείκτης των κερδών της καπιταλιστικής επιχείρησης.» (Οι βάσεις του Μαρξισμού – Λενινισμού, μετάφραση από το ρωσικό πρωτότυπο υπό ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ, 1960, σ. 252).

Αυτό που συμπεραίνεται από τα προηγούμενα είναι ότι όταν ο επιχειρηματίας, προσπαθεί να αυξήσει το κέρδος, αυξάνοντας τα κεφάλαια που τοποθετεί στην παραγωγή, αυτό που καταφέρνει τελικά, είναι να μειώνει συνεχώς το ποσοστό κέρδους του. Αυτή η πραγματικότητα αποτελεί μία από τις πιο χαρακτηριστικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, σύμφωνα με τον Μαρξ. Αυτήν την πραγματικότητα προσπαθούν να αντιμετωπίσουν οι καπιταλιστές, ώστε να μετριάσουν (γιατί δε γίνεται να εξαλείψουν) τις συνέπειες αυτού του νόμου του καπιταλισμού. Η βασική μέθοδος που χρησιμοποιούν είναι η αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης των εργαζομένων, ώστε να ιδιοποιούνται από αυτούς μεγαλύτερη

¹³ Οργανική σύνθεση κεφαλαίου = Σταθερό κεφάλαιο / Μεταβλητό κεφάλαιο

¹⁴ Σ = Σταθερό κεφάλαιο δηλαδή το χρηματικό ποσό που ξοδεύεται για τα μέσα παραγωγής και M = Μεταβλητό κεφάλαιο δηλαδή το χρηματικό ποσό που ξοδεύεται για την αγορά εργασιακής δύναμης.

υπεραξία.¹⁵ Οι δύο αυτές κινήσεις όμως δε μπορούν να συνεχίζονται μόνιμα στην ίδια αναλογία. Δεν είναι δυνατό δηλαδή, η αύξηση της υπεραξίας να εξουδετερώνει την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και αυτό γιατί δεν υπάρχει κανένα όριο στην αύξηση της τελευταίας σε αντίθεση με την πρώτη (Mandel, 1980, σ. 58-60).

Ο νόμος της πτωτικής τάσης του μέσου ποσοστού κέρδους διαμορφώνει μία πραγματικότητα, από την οποία δε μπορούν να ξεφύγουν οι καπιταλιστές. Αυτό συμβαίνει γιατί όποια μέθοδο και αν χρησιμοποιήσουν, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου θα αυξάνεται πάντα με μεγαλύτερο ρυθμό από την υπεραξία. Ο Μαρξ θεωρεί ότι οι αντιφάσεις της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους αποτελούν αντιφάσεις μεταξύ της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και του δεδομένου επιπέδου παραγωγικών σχέσεων στον καπιταλισμό. Η αντίφαση αυτή, σύμφωνα με τον Μαρξ, εκφράζεται σε κρίσεις που αποτελούν ενδογενές, δομικό στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, από το οποίο η καπιταλιστική οικονομία δεν μπορεί να απαλλαγεί. Αυτό εκφράζεται και στον περιοδικό χαρακτήρα αυτών των κρίσεων. Η αντίφαση μπορεί να ξεπεραστεί μόνο όταν αλλάξει ο τρόπος παραγωγής, όταν δηλαδή καταργηθεί η αιτία εμφάνισης των οικονομικών κρίσεων (Σταμάτης, 1990, σ. 238-239).

Οι μαρξιστές υποστηρίζουν ότι η πορεία της καπιταλιστικής οικονομίας δεν είναι μια εξελικτική διαδικασία που κινείται σχετικά ομαλά. Πιστεύουν ότι η οικονομία έχει μια κυκλική πορεία που περνάει από διάφορες φάσεις και συγκεκριμένα την κρίση, την ύφεση, την αναζωογόνηση και την άνοδο (Engels, 1878/2006, σ. 427-428). Με αυτή την έννοια, οι καπιταλιστικές κρίσεις είναι επαναλαμβανόμενα φαινόμενα σε κυκλική τροχιά. Το διάστημα ανάμεσα σε δύο καπιταλιστικές κρίσεις ονομάζεται οικονομικός κύκλος (Ινστιτούτο Οικονομικών Επιστημών της ΕΣΣΔ, 2005, σ.115). Σύμφωνα με τον Μαρξ: «Η κρίση όμως είναι ακριβώς η στιγμή της διατάραξης και της διακοπής του προτσές αναπαραγωγής» (Marx, 1863/1982, σ. 586). Οι επιχειρήσεις δυσκολεύονται να πουλήσουν τα εμπορεύματα τους και να συνεχίσουν την παραγωγή. Η ανάγκη για δανεισμό αυξάνει, οι τράπεζες όμως δεν μπορούν να την ικανοποιήσουν είτε γιατί δεν επαρκούν τα

¹⁵ Η αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης πραγματοποιείται είτε μέσω της αύξησης του πρόσθετου χρόνου εργασίας (απόλυτη υπεραξία) είτε μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας (σχετική υπεραξία).

κεφάλαια τους είτε γιατί βλέπουν σημαντικό κίνδυνο μη αποπληρωμής τους. Σ' αυτό το περιβάλλον, ένα μεγάλο μέρος των επιχειρήσεων δεν μπορεί να αντέξει τον ανταγωνισμό και κλείνει με αποτέλεσμα τη μείωση της παραγωγής, την αύξηση της ανεργίας και την ακόμα μεγαλύτερη μείωση της παραγωγής. Η διαδικασία αυτή συνεχίζεται και σταματά μόνο όταν η παραγωγή έχει μειωθεί τόσο, που το επίπεδο της να αντιστοιχεί στην αγοραστική δυνατότητα των καταναλωτών (Ινστιτούτο Οικονομικών Επιστημών της ΕΣΣΔ, 2005, σ. 115). Ο Θ. Λιανός (1997, σ. 245-246) αναφέρει για το θέμα:

Η οικονομική κρίση είναι ένα μόνο σημείο (ή ένα μικρό κομμάτι) του οικονομικού κύκλου. Είναι εκείνο το σημείο κατά το οποίο οι οικονομικές αντιφάσεις κορυφώνονται και η διαδικασία της συσσώρευσης ανακόπτεται με αποτέλεσμα την ύφεση. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η οικονομική κρίση έπεται της αιχμής της οικονομικής δραστηριότητας και προηγείται της ύφεσης.

Επόμενη φάση μετά την κρίση αποτελεί η ύφεση ή στασιμότητα. Εδώ βρισκόμαστε σε ένα σημείο στο οποίο η παραγωγή δεν μειώνεται άλλο, αλλά ούτε αυξάνεται. Ένα μέρος της παραγωγής έχει καταστραφεί ενώ ένα τμήμα των επιχειρηματιών έχει αποσυρθεί από την αγορά και τις επιχειρηματικές δραστηριότητες λόγω οξυμένου ανταγωνισμού. Οι υπόλοιποι επιχειρηματίες που έχουν στην κατοχή τους σημαντικά κεφάλαια, αναζητούν τρόπους κερδοφόρας τοποθέτησης με πρώτη επιλογή την ανανέωση του πάγιου εξοπλισμού τους με σκοπό την αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης. Μ' αυτό τον τρόπο, η οικονομία περνάει στην επόμενη φάση, την αναζωογόνηση. Η ανανέωση του εξοπλισμού των επιχειρήσεων αυξάνει τη ζήτηση για μηχανήματα και κατ' επέκταση την παραγωγή των αντίστοιχων επιχειρήσεων. Η συνεπαγόμενη μείωση της ανεργίας αυξάνει τη ζήτηση για καταναλωτικά είδη και δίνει το σήμα για αύξηση της παραγωγής. Η παραγωγική δραστηριότητα μεγεθύνεται και η αναζωογόνηση μετατρέπεται σε άνοδο. Σε αυτή την φάση, η οικονομία αναπτύσσεται με γρήγορο ρυθμό, οι υπάρχουσες επιχειρήσεις προχωρούν σε επενδύσεις ενώ και νέες εταιρείες κάνουν την εμφάνιση τους βλέποντας το ευνοϊκό κλίμα για την επένδυση των κεφαλαίων τους. Οι επιχειρήσεις αυξάνουν την παραγωγή με στόχο να πετύχουν τη μέγιστη δυνατή αύξηση των πωλήσεων τους. Η διαδικασία συνεχίζεται μέχρι τη στιγμή που η παραγωγή έχει αυξηθεί σε τέτοιο βαθμό, ο οποίος ξεπερνά την δυνατότητα των καταναλωτών να την απορροφήσουν με αποτέλεσμα το ξέσπασμα νέας κρίσης (Ινστιτούτο Οικονομικών Επιστημών της ΕΣΣΔ, 2005, σ. 116). Αναφέρει σχετικά ο Engels (1878/2006, σ. 428):

Έπειτα, ο ρυθμός, σιγά σιγά, επιταχύνεται, ο βιομηχανικός τριποδισμός γίνεται καλπασμός και αυτός, με τη σειρά του, αυξάνεται και εξελίσσεται πάλι στην αχαλίνωτη πορεία ενός ολοκληρωμένου βιομηχανικού, εμπορικού, πιστωτικού και κερδοσκοπικού αγώνα δρόμου μετ' εμποδίων για να φτάσει στο τέλος πάλι, μετά από τα πιο ριψοκίνδυνα σάλτα, στον τάφο του κραχ. Και, έτσι, το ίδιο επαναλαμβάνεται κάθε φορά από την αρχή.

Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, η εκδήλωση των οικονομικών κρίσεων είναι νομοτελειακή, είναι δηλαδή ένα αντικειμενικό γεγονός που βρίσκεται πέρα και έξω από τη θέληση των ανθρώπων. Η αιτία της οικονομικής κρίσης βρίσκεται στη βασική αντίθεση του καπιταλισμού ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και την καπιταλιστική ιδιοποίηση της παραγωγής (Μπογιόπουλος, 2011, σ. 29). Ο Mandel (1982, σ. 11-12) σημειώνει ότι η έμφυτη, στο εμπόρευμα, αντίφαση μεταξύ της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας, δημιουργεί σε γενικό επίπεδο τις προϋποθέσεις για την εκδήλωση κρίσεων στην καπιταλιστική οικονομία. Στα στάδια εκείνα της ιστορίας, όπου οι κοινωνίες και οι οικονομίες δεν χαρακτηρίζονταν από την παραγωγή εμπορευμάτων και τα προϊόντα αποτελούσαν απλώς αξίες χρήσης, δε θα μπορούσε να υπάρχει μία κατάσταση στην οποία ενώ θα καταστρέφονταν αξίες χρήσης, την ίδια στιγμή άνθρωποι θα δυστυχούσαν αφού δε θα μπορούσαν να έχουν πρόσβαση σε αγαθά που ικανοποιούν βασικές ανάγκες. Από τη στιγμή δηλαδή που θα υπήρχαν προϊόντα, άμεσα θα καταναλώνονταν. Στην εμπορευματική κοινωνία όμως αυτό δε συμβαίνει αυτόματα. Η κατανάλωση των εμπορευμάτων προϋποθέτει ότι ο καταναλωτής πρέπει να τα αγοράσει, να διαθέσει δηλαδή το ισοδύναμο της ανταλλακτικής τους αξίας. Σ' αυτό το πλαίσιο, η - για οποιαδήποτε λόγο - μη επίτευξη αντιστοίχισης ανάμεσα στην προσπάθεια πώλησης των εμπορευμάτων που κάνουν οι επιχειρήσεις και στη δυνατότητα των καταναλωτών να αγοράσουν αυτά τα εμπορεύματα, μπορεί να οδηγήσει στην εκδήλωση κρίσεων υπερπαραγωγής.

Παράλληλα, η τάση της πτώσης του ποσοστού κέρδους δείχνει ότι δυσχεραίνεται η διαδικασία αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Από εδώ συμπεραίνουμε ότι τα περιθώρια ανάπτυξης του καπιταλισμού δεν είναι απεριόριστα. Αντικειμενικά λοιπόν υποστηρίζει ο Μαρξ, ο καπιταλισμός εξαιτίας των αντιφάσεων του, θα αποτελέσει παρελθόν για την ιστορία και ένας νέος κοινωνικό – οικονομικός σχηματισμός θα πάρει τη θέση του. Αναφέρει ο Marx (1894/1978, σ. 327):

...ένα ορισμένο ύψος του ποσοστού του κέρδους είναι που αποφασίζει σχετικά με την επέκταση ή τον περιορισμό της παραγωγής, αντί να αποφασίζει η σχέση της παραγωγής προς τις κοινωνικές ανάγκες, προς τις ανάγκες κοινωνικά ανεπτυγμένων ανθρώπων. Γι' αυτό μπαίνουν όρια στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ήδη, σε έναν τέτοιο βαθμό επέκτασης της παραγωγής, που αντίθετα,

κάτω από την άλλη προϋπόθεση, θα φαινόταν πάρα πολύ ανεπαρκής. Η παραγωγή σταματάει, όχι επειδή έχουν ικανοποιηθεί οι ανάγκες, αλλά όταν το σταμάτημα αυτό το απαιτούν η παραγωγή του κέρδους και η πραγματοποίηση του.

Η πτώση επομένως του ποσοστού κέρδους έχει ως αποτέλεσμα τη συγκράτηση της παραγωγής από μεριάς των καπιταλιστών και τον περιορισμό της ζήτησης των μέσων παραγωγής. Έτσι, τα μέσα παραγωγής φαίνεται να είναι περισσότερα από τις ανάγκες του κεφαλαίου. Γι' αυτό η υπερπαραγωγή χαρακτηρίζεται ως σχετική. Ενώ λοιπόν τα μέσα παραγωγής χαρακτηρίζονται πολλά για τις ανάγκες του κεφαλαίου, την ίδια στιγμή δεν υπάρχει κανένα όριο στην ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών, επομένως και κανένας λόγος να μπει φραγμός στην αύξηση της παραγωγής.

Η πορεία ανάπτυξης του καπιταλισμού, της οποίας συστατικό δομικό στοιχείο είναι οι κρίσεις, περιγράφεται γλαφυρά από τον Λένιν: «η κεφαλαιοκρατική παραγωγή δεν μπορεί ν' αναπτύσσεται διαφορετικά, παρά με άλματα, δύο βήματα μπρος και ένα βήμα (και κάποτε και ολόκληρα δύο) πίσω» (Lenin, 1901/1980, σ. 83).

16

2.8.4 Η αναρχή παραγωγή χαρακτηριστικό γνώρισμα του καπιταλισμού.

Ένα από τα χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος είναι η αναρχία στην παραγωγή.¹⁷ Η κυριαρχία της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και ο ανταγωνισμός αποκλείουν εξ αντικειμένου τον προγραμματισμό της εργασίας όλων

¹⁶ Lenin, V.I. Άπαντα τόμος 5

¹⁷ Ο Θ. Λιανός αναφέρει: «βλέπουμε λοιπόν ότι η λειτουργία της αγοράς είναι το αποτέλεσμα ενός μεγάλου αριθμού αποφάσεων και ενεργειών ατόμων που ενεργούν ανεξάρτητα αλλά με βάση ορισμένα κριτήρια. Οι ενέργειες αυτές βέβαια δεν είναι τυχαίες αλλά δεν είναι ούτε συντονισμένες. Δεν εξυπηρετούν κάποιο συγκεκριμένο οικονομικό πρόγραμμα για την κοινωνία σαν σύνολο, αλλά επιδιώκουν την εξυπηρέτηση ατομικών συμφερόντων. Αυτή είναι η έννοια του όρου «αναρχία της παραγωγής» της καπιταλιστικής οικονομίας. Πρέπει να τονισθεί ότι η αναρχία της παραγωγής δεν σημαίνει έλλειψη οικονομικών μηχανισμών, δεν σημαίνει χάος, αλλά επισημαίνει την έλλειψη συνειδητής οικονομικής αρχής που να προγραμματίζει και συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα». Στο Λιανός, Θ. (1997). Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία. σ. 246, Αθήνα: Γ. Μπένου

των επιχειρήσεων σε εθνική κλίμακα. Αυτός είναι ο λόγος, για τον οποίο στις συνθήκες του καπιταλισμού κανείς δε γνωρίζει προκαταβολικά ποιες είναι οι ανάγκες της κοινωνίας και σε τι ποσότητα. Οι συνέπειες από αυτήν την κατάσταση είναι η συνεχής παραβίαση των αναγκαίων αναλογιών του καπιταλιστικού προτσές αναπαραγωγής. Αναφέρει ο Ένγκελς:

Είδαμε ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής τρύπωσε σε μια κοινωνία εμπορευματοπαραγωγών, ατομικών παραγωγών, που η κοινωνική σύνδεση τους γινόταν μέσω της ανταλλαγής των προϊόντων τους. Όμως κάθε κοινωνία που βασίζεται στην παραγωγή εμπορευμάτων έχει το χαρακτηριστικό ότι οι παραγωγοί χάνουν την κυριαρχία πάνω στις δικές τους κοινωνικές σχέσεις. Ο καθένας παράγει για τον εαυτό του με τα μέσα παραγωγής που έτυχε να έχει και για τις δικές του ανταλλακτικές ανάγκες. Κανένας δεν ξέρει πόσα προϊόντα θα έρθουν στην αγορά, από αυτά που παρήγαγε και πόσα από αυτά χρειάζονται, κανένας δεν ξέρει αν το δικό του ατομικό προϊόν θα συναντήσει μια πραγματική ανάγκη, αν θα βγάλει τα έξοδα του ή αν γενικά θα μπορέσει να το πουλήσει. Στην κοινωνική παραγωγή επικρατεί αναρχία. (Engels, 1880/2015, σ. 87)

Κεφάλαιο 3. Ανάπτυξη και υπανάπτυξη

3.1 Εισαγωγή

Οι θεωρίες που ασχολούνται με την ανάπτυξη, εστιάζουν στους παράγοντες στους οποίους οφείλεται η ανάπτυξη ή η υπανάπτυξη σε κάθε χώρα και προσπαθούν να εντοπίσουν την πιθανή σχέση μεταξύ του επιπέδου ανάπτυξης των διαφόρων χωρών. Ερευνούν δηλαδή την ύπαρξη ή μη σχέσης μεταξύ ανεπτυγμένων και μη ανεπτυγμένων χωρών καθώς και τα χαρακτηριστικά αυτής, σε περίπτωση θετικής απάντησης. Αυτές οι θεωρίες διακρίνονται σε θεωρίες που βασίζονται σε ενδογενείς παράγοντες, όπως οι παραδοσιακές οικονομικές δομές (διατήρηση σε μεγάλο βαθμό προκαπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, διαφθορά του κρατικού μηχανισμού, πληθυσμιακή αύξηση κτλ) και σε αυτές που θεωρούν ότι οι εξωγενείς παράγοντες έχουν κρίσιμο ρόλο και ευθύνονται για το επίπεδο ανάπτυξης σε μία χώρα (το διεθνές εμπόριο, η θέση κάθε χώρας στη λεγόμενη ιμπεριαλιστική αλυσίδα, οι σχέσεις εξάρτησης στο πλαίσιο του παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας, κτλ) (Κήπας, 2004, σ. 21-32).

3.2 Μεθοδολογικές προσεγγίσεις για την διάκριση των χωρών σε ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες

Πριν προχωρήσουμε στην καταγραφή των βασικών θεωριών ανάπτυξης και υπανάπτυξης, ας δούμε τα βασικά χαρακτηριστικά των αναπτυσσόμενων χωρών.

Σύμφωνα με τον Liebenstein, τα βασικά χαρακτηριστικά των αναπτυσσόμενων χωρών είναι:

- α. μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού ασχολείται με την αγροτική παραγωγή
- β. ο πληθυσμός που ασχολείται με την αγροτική παραγωγή μπορεί να μειωθεί, χωρίς αυτό να συνεπάγεται και αντίστοιχη μείωση του επιπέδου παραγωγής
- γ. το κατά κεφαλήν κεφάλαιο είναι πολύ μικρό

- δ. υπάρχει μεγάλο ποσοστό κρυφής ανεργίας, εκτός από την δηλωμένη ανεργία
- ε. το εισόδημα των περισσότερων ατόμων, επαρκεί ουσιαστικά με δυσκολία για τις διατροφικές του ανάγκες
- στ. δεν υπάρχει σοβαρός μηχανολογικός εξοπλισμός στον αγροτικό τομέα, εξαιτίας του μικρού μεγέθους των εκμεταλλεύσεων
- ζ. η αξιοποίηση των τεχνολογικών επιτευγμάτων είναι πολύ μικρή και οι μέθοδοι παραγωγής είναι απαρχαιωμένες
- η. παρατηρούνται υψηλό επίπεδο χρέους, υψηλή γεννητικότητα, υψηλή θνησιμότητα
- θ. παρατηρείται απουσία ουσιαστικά ενός κοινωνικού στρώματος που από άποψη εισοδημάτων χαρακτηρίζεται ως μεσαία τάξη
- ι. η δύναμη της παράδοσης καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη συμπεριφορά των ανθρώπων.

Χρειάζεται να ξεκαθαρίσουμε ότι τα παραπάνω χαρακτηριστικά έχουν σημασία για την εξαγωγή συμπερασμάτων, στο βαθμό που θα χρησιμοποιηθούν συγκριτικά με τα αντίστοιχα γνωρίσματα που συναντάμε στις ανεπτυγμένες χώρες. Επίσης, χρειάζεται να τονίσουμε ότι τα παραπάνω χαρακτηριστικά δεν ισχύουν στο σύνολο τους για κάθε χώρα που χαρακτηρίζεται ως αναπτυσσόμενη, όπως επίσης και ότι διαφέρει ο βαθμός έντασης κάθε χαρακτηριστικού από χώρα σε χώρα (Κήπας, 2004, σ. 41-43).

Μια θεμελιώδης διάκριση των θεωριών που ασχολούνται με την ανάπτυξη είναι ανάμεσα σε εκείνες που τονίζουν ως κρίσιμο ζήτημα τη διάδοση του εκσυγχρονιστικού πνεύματος και σε εκείνες που εκτιμούν πως ο βασικός παράγοντας που εμποδίζει την πρόοδο των αναπτυσσόμενων χωρών είναι οι σχέσεις εξάρτησης που αναπτύσσονται ανάμεσα στις αδύναμες και τις ισχυρές χώρες, στο πλαίσιο του ιμπεριαλιστικού συστήματος. Η μεγάλη διαφορά αυτών των δύο ομάδων θεωριών είναι ότι οι πρώτες αποδέχονται το ισχύον κοινωνικό – οικονομικό σύστημα και θεωρούν την επιτυχημένη υιοθέτηση των αξιών του σε οικονομικό και όχι μόνο επίπεδο ως τον απαραίτητο όρο προκειμένου να επιτευχθεί η ανάπτυξη, ενώ οι δεύτερες, αντίθετα, αντιμετωπίζουν το οικονομικό σύστημα που επικρατεί διεθνώς ως το βασικό εμπόδιο για την ευημερία των ατόμων και προσεγγίζουν την επίλυση του προβλήματος, μέσα από την αλλαγή του υπάρχοντος μοντέλου και την οικοδόμηση ενός νέου, ριζικά διαφορετικού σχηματισμού σε σχέση με τον παλιό (Κύρτσης , 1999, σ. 10).

3.3 Θεωρίες εκσυγχρονισμού

Η βασική λογική της θεωρίας του εκσυγχρονισμού στηρίζεται στην ύπαρξη ενός δίπολου μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Το μοντέλο αυτό παρουσιάζει τις χώρες να κινούνται από την παράδοση προς τον εκσυγχρονισμό, μέσα από μία αναπόφευκτη εξελικτική διαδικασία, κατά την οποία οι συνεχείς μεταβολές έχουν ως αποτέλεσμα το ποιοτικό άλμα των χωρών προς τον εκσυγχρονισμό, αφήνοντας πίσω παραδοσιακές δομές και διαδικασίες (Valenzuela A. & Valenzuela S., 1978, σ. 537). Οι θεωρητικοί αυτής της οπτικής της ανάπτυξης, εστιάζουν στην υιοθέτηση εκείνων των στοιχείων που συνθέτουν αυτό που ονομάζουμε εκσυγχρονιστικό παράδειγμα. Πρότυπο που χρειάζεται να ακολουθήσουν και οι υπόλοιπες χώρες, σύμφωνα με τους υποστηρικτές αυτής της άποψης, αποτελεί η περίπτωση των δυτικών χωρών. Δεν αποδέχονται δηλαδή την ανάλυση του Weber, σύμφωνα με την οποία, το δυτικό φαινόμενο για μια σειρά από λόγους ήταν μοναδικό, αλλά θεωρούν ότι στο βαθμό που βαδίζει στον ίδιο δρόμο και ο υπόλοιπος κόσμος, τα αποτελέσματα θα είναι ανάλογα. Από την ανάλυση του Weber, κρατούν την άποψη, σύμφωνα με την οποία η παράδοση είναι χαρακτηριστικό του κοινοτικού τύπου σχέσεων με βασικά της στοιχεία, την ομοιομορφία και τη σταθερότητα, ενώ η νεωτερικότητα χαρακτηρίζει τον κοινωνικό τύπο σχέσεων με βασικά στοιχεία τη διαφορετικότητα, τη σύνθεση και την αλλαγή (Etzioni - Halevy, 1999, σ. 38).¹⁸

Για τους θεωρητικούς αυτής της άποψης, το πλαίσιο στο οποίο πρέπει να κινηθούν οι αναπτυσσόμενες χώρες προκειμένου να αναπτυχθούν, είναι δεδομένο. Θεωρούν ότι βασικό καθήκον των κοινωνιών αυτών είναι η επικράτηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής με την ταυτόχρονη διαμόρφωση των αντίστοιχων θεσμών που θα υπηρετούν τις νέες δομές. Αντιλαμβάνονται δηλαδή τη διαδικασία του εκσυγχρονισμού, ως ένα γεγονός που σχετίζεται με τεχνικό – οικονομικούς όρους και προϋποθέσεις απαραίτητες, για την ανάπτυξη. Μάλιστα, στη

¹⁸ Etzioni - Halevy, E. (1999). Η εμφάνιση της νεωτερικής κοινωνίας στη σύγχρονη κοινωνιολογία: Α. Το " κυρίαρχο ρεύμα" της θεωρίας και η θεωρία του εκσυγχρονισμού. Στο Α. Κύρτσης (επιμ.), *Κοινωνιολογική θεωρία της ανάπτυξης*. (επιμ. μτφ. Κ. Αθανασίου & Θ. Παρασκευόπουλος), (σ. 33-71). Αθήνα: νήσος.

προσπάθεια τους να μεταφέρουν το παράδειγμα της Δύσης κατά το παρελθόν, στις υπόλοιπες χώρες στο σήμερα, δε φαίνεται να λαμβάνουν υπόψη τις ιστορικά καθορισμένες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στις οποίες εκτυλίσσονται τα γεγονότα (Κήπας, 2004, σ. 60-61).

Οι θεωρίες εκσυγχρονισμού συνολικά έχουν δεχθεί μεγάλη κριτική, η οποία επικεντρώνεται στα εξής σημεία:

- α. αντιλαμβάνονται τον εκσυγχρονισμό ως μία αλλαγή σχεδόν αποκλειστικά σε επίπεδο οικονομίας
- β. αντιμετωπίζουν την ιμπεριαλιστική διείσδυση σαν ένα θετικό γεγονός, θεωρώντας την ως μια μορφή εξαγωγής πολιτισμού που θα δώσει την ώθηση για εκσυγχρονισμό. Στο πλαίσιο αυτό, η πολιτική εκμετάλλευσης των φτωχών χωρών από τις πλούσιες ιμπεριαλιστικές χώρες βαφτίζεται ως «παροχή βοήθειας».
- γ. ταυτίζουν την πρόοδο και τον εκσυγχρονισμό με τον δυτικό τρόπο οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας
- δ. θεωρούν τη διαδικασία εκσυγχρονισμού μία ιδεατή κατάσταση στην οποία πρέπει να φτάσουν όλες οι χώρες, αφήνοντας ασχολίαστες τόσο τις συνθήκες κάτω από τις οποίες συντελέστηκε ο εκσυγχρονισμός στις δυτικές χώρες, όσο και εκείνες στις οποίες καλούνται να ανταπεξέλθουν οι αναπτυσσόμενες χώρες (Αργύρης, 1995, σ. 16).

3.4 Η θεωρία του Walt Whitman Rostow

Μία από τις σημαντικές στιγμές στη θεωρία της ανάπτυξης υπήρξε το βιβλίο του Rostow, «Τα στάδια της Οικονομικής Μεγέθυνσης» (1960). Αυτό αποτέλεσε και μια προσπάθεια, να ερμηνεύσει ο συγγραφέας την ιστορία, με ένα διαφορετικό τρόπο σε σχέση με τον Μαρξ. Η φιλοδοξία του αυτή άλλωστε, αποτυπώθηκε στον υπότιτλο του: «Ένα μη – κομμουνιστικό μανιφέστο». Τα στάδια, τα οποία σύμφωνα με τον Rostow συναντάμε στον ανθρώπινο πολιτισμό είναι: το παραδοσιακό στάδιο (traditional stage), το μεταβατικό στάδιο (transitional stage), το στάδιο απογείωσης (take-off stage), το στάδιο ωριμότητας (maturity stage) και το στάδιο υψηλής μαζικής κατανάλωσης (high mass consumption stage) (Thirwall, 1972/2001, σ. 125-126).

Το βασικό χαρακτηριστικό του πρώτου σταδίου (παραδοσιακό) είναι η πολύ χαμηλή παραγωγικότητα, αποτέλεσμα και των περιορισμένων επιστημονικών και

τεχνολογικών επιτευγμάτων. Η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού ασχολούνταν στην αγροτική παραγωγή που γίνονταν με απαρχαιωμένες μεθόδους. Η κοινωνική κινητικότητα ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη ενώ η κοινωνία στο σύνολο της έμοιαζε να έχει αποδεχθεί την υφιστάμενη κατάσταση ως προοπτική για το μέλλον (Κήπας, 2004, σ. 55).

Το δεύτερο στάδιο του Rostow είναι το μεταβατικό στάδιο. Στη φάση αυτή, βασικό καθήκον αποτελεί η αύξηση των επενδύσεων τουλάχιστον στο 10% του εθνικού εισοδήματος με τέτοιο τρόπο που να σηματοδοτήσουν την πρόοδο της κοινωνίας. Το αναγκαίο κλίμα για την πραγματοποίηση αυτών των επενδύσεων προϋποθέτει από τη μία, την ύπαρξη των ατόμων που είναι πρόθυμα να αναλάβουν τον επιχειρηματικό κίνδυνο και από την άλλη, την επιθυμία του συνόλου της κοινωνίας να απαγκιστρωθεί από τις απαρχαιωμένες μεθόδους παραγωγής και να στηρίξει το νέο οικονομικό σύστημα που βασίζεται στη βιομηχανία. Αντίστοιχα και οι όροι εργασίας θα διαφοροποιηθούν κάτω από τον εντεινόμενο καταμερισμό εργασίας. Οι νέες δυνάμεις που θα αναδειχθούν στον τομέα της οικονομίας χρειάζεται να αποκτήσουν και αντίστοιχη πολιτική δύναμη, ώστε να εκτοπίσουν τις δυνάμεις της συντήρησης που βασίζονται στην ιδιοκτησία της γης. Μ' αυτόν τον τρόπο, θα πραγματοποιηθούν οι απαραίτητες μεταρρυθμίσεις στον τομέα της οικονομίας, μεταφέροντας το κέντρο βάρους από την αγροτική στη βιομηχανική παραγωγή, κάνοντας έτσι οριστικό το πέρασμα της κοινωνίας στο επόμενο στάδιο (Thirwall, 1972/2001, σ. 126-130).

Στη συνέχεια, ακολουθεί το στάδιο της απογείωσης. Η συγκεκριμένη φάση μοιάζει με συνέχεια της προηγούμενης. Υιοθετείται μια συγκεκριμένη επενδυτική στρατηγική, η οποία είναι το εργαλείο για την απογείωση. Στο συγκεκριμένο στάδιο, θα πρέπει ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού να υπολείπεται εκείνου των επενδύσεων (Κήπας, 2016, σ. 56). Ο Rostow μάλιστα επιχειρεί να προσδιορίσει και χρονικά τις περιόδους εκείνες που μερικές ανεπτυγμένες σήμερα χώρες πέρασαν στο στάδιο της απογείωσης. Πιο συγκεκριμένα, οι Ηνωμένες Πολιτείες 1843 – 1860, η Γερμανία 1850 – 1873, η Βρετανία 1783 -1802, η Γαλλία 1840 -1860, η Ρωσία 1890 – 1914. Το επόμενο στάδιο του Rostow είναι το στάδιο της ωριμότητας. Χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης περιόδου είναι η καθολική και ολοκληρωτική εφαρμογή της τεχνολογίας. Τις αλλαγές στην παραγωγή, ακολουθούν αλλαγές και στο επίπεδο της κοινωνίας. Ο πληθυσμός στις πόλεις αυξάνεται, ενώ αυξάνεται και το εργατικό δυναμικό που απασχολείται σε υπηρεσίες και εργασίες γραφείου. Ταυτόχρονα,

μεγαλώνει το μερίδιο εξουσίας και λήψης αποφάσεων των διευθυντικών στελεχών, αφού μια σειρά αρμοδιότητες μεταφέρονται σε αυτούς από τον επιχειρηματία (Thirwall, 1972/2001, σ. 132-133).

Το πέμπτο στάδιο, το στάδιο της υψηλής μαζικής κατανάλωσης, είναι ένα στάδιο στο οποίο, ενώ σύμφωνα με τον Rostow θα φτάσουν όλες οι χώρες, σήμερα μπορούμε να πούμε ότι ισχύει μόνο για λίγες. Το μοντέλο του Rostow, αν και προσδιορίζει τρία ενδιάμεσα στάδια οικονομικής ανάπτυξης, ουσιαστικά κινείται μεταξύ του παραδοσιακού χαρακτήρα του πρώτου σταδίου - με όλα τα χαρακτηριστικά εκείνα που εγγυώνται τη σταθερότητα - και του εκσυγχρονισμού που επιτυγχάνεται μέσα από το πνεύμα της νεωτερικότητας και των διαρκών μεταβολών (Etzioni-Halevy, 1999, σ. 39)¹⁹.

Η θεωρία του Rostow δέχτηκε και επικρίσεις. Μια τέτοια περίπτωση είναι η κριτική που ασκεί ο Kuznets, πλευρές της οποίας θεωρούνται αντιπροσωπευτικές της συνολικότερης κριτικής που ασκήθηκε στον Rostow. Ο Kuznets υποστηρίζει ότι είναι εξαιρετικά δύσκολος ο διαχωρισμός ανάμεσα στο στάδιο μετάβασης και στο στάδιο απογείωσης, αφού και στα δύο στάδια συναντάμε τις ίδιες διαδικασίες και αλλαγές. Επίσης, αναφέρει ότι είναι δύσκολο να ελεγχθεί εμπειρικά η συγκεκριμένη θεωρία, γιατί διαπιστώνει έλλειψη στοιχείων και στατιστικών δεδομένων που θα μπορούσαν να την τεκμηριώσουν (Thirwall, 1972/2001, σ. 133-134).

3.5 Θεωρίες δυισμού

Σύμφωνα με τους θεωρητικούς του δυισμού, οι μη ανεπτυγμένες χώρες εξαιτίας της καπιταλιστικής διείσδυσης συγκροτούν στο εσωτερικό τους δύο διακριτά «τμήματα» που συνυπάρχουν ωστόσο με αυτονομία μεταξύ τους. Το πρώτο είναι ο μοντέρνος τομέας, όπου επικρατούν οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και μπορεί να θεωρηθεί ανεπτυγμένος ενώ ο άλλος τομέας είναι ο παραδοσιακός, με βασικά χαρακτηριστικά την αγροτική παραγωγή, την παραδοσιακή οικονομία και τη χαμηλή

¹⁹ Etzioni - Halevy, E. (1999). Η εμφάνιση της νεωτερικής κοινωνίας στη σύγχρονη κοινωνιολογία: Α. Το "κυρίαρχο ρεύμα" της θεωρίας και η θεωρία του εκσυγχρονισμού. Στο Α. Κύρτσης (επιμ.), *Κοινωνιολογική θεωρία της ανάπτυξης*. (επιμ. μτφρ. Κ. Αθανασίου & Θ. Παρασκευόπουλος), (σ. 33-71). Αθήνα: νήσος.

παραγωγικότητα. Σύμφωνα με τη θεωρία, δεν υπάρχει σύνδεση μεταξύ των δύο αυτών τομέων. Είναι σαν να συνυπάρχουν δηλαδή, δύο διαφορετικές κοινωνίες. Ενώ λοιπόν υπάρχει μοντέρνος (ανεπτυγμένος καπιταλιστικά) τομέας, παράλληλα παρατηρείται και υπανάπτυξη στον άλλο τομέα, αφού τα αποτελέσματα του πρώτου δε διοχετεύονται στην υπόλοιπη κοινωνία (Μηλιός, 1983). Το παραδοσιακό σύστημα χαρακτηρίζεται από στασιμότητα και καθυστέρηση. Σ' αυτό, η παραγωγή στηρίζεται σε μεθόδους έντασης εργασίας, αφού απουσιάζουν τα κεφάλαια εκείνα των οποίων η επένδυση θα έδινε μία αναπτυξιακή ώθηση στην οικονομία, ενώ βασικά χαρακτηριστικά του συστήματος αποτελούν η ανεργία και το χαμηλό βιοτικό επίπεδο (Αργύρης, 1995, σ. 16-17). Ο σύγχρονος τομέας από την άλλη μεριά, διαθέτει οργάνωση, τεχνολογία - απόρροια των σχέσεων του με το εξωτερικό - και σύγχρονα μέσα παραγωγής που έχουν σαν αποτέλεσμα τη μεγάλη παραγωγικότητα της εργασίας και το υψηλό επίπεδο κατανάλωσης, σύμφωνα με τα πρότυπα των ανεπτυγμένων χωρών (Κήπας, 2004, σ. 63-64). Σύμφωνα δηλαδή με τη θεωρία του δυισμού, στις χώρες που γίνονται υποδοχείς της καπιταλιστικής διείσδυσης συνυπάρχουν δύο διαφορετικά τμήματα, με διακριτές πορείες. Με αυτόν τον τρόπο, συνυπάρχει η ανάπτυξη με την εκτεταμένη υπανάπτυξη.

3.6 Η εκδοχή της εξάρτησης

Οι θεωρητικοί της εξάρτησης είναι επηρεασμένοι από την ανάλυση του Μαρξ για το καπιταλιστικό σύστημα. Η επέκταση του καπιταλισμού στο παγκόσμιο σύστημα δε λειτουργεί προς όφελος των λαών, σύμφωνα με τους μαρξιστές, αλλά αντίθετα συμβάλλει στη διαιώνιση της φτώχειας και της δυστυχίας. Ο ίδιος ο Μαρξ, ενώ πίστευε ότι η εκμετάλλευση των αδύναμων χώρων από τις ισχυρές δεν θα απέτρεπε την καπιταλιστική ολοκλήρωση των πρώτων, έβλεπε ξεκάθαρα τις σχέσεις εξάρτησης που αναπτύσσονταν μεταξύ τους προς όφελος των ισχυρών.²⁰ (Marx, 1863/1985, σ.

²⁰ Ο Μαρξ αναφέρει: «κέρδος μπορεί να βγει και με απάτη, με το ότι ο ένας κερδίζει τόσα όσα χάνει ο άλλος. Η ζημιά και το κέρδος εξισώνονται στα πλαίσια μιας χώρας. Δεν γίνεται το ίδιο ανάμεσα σε διάφορες χώρες. Ακόμα και σύμφωνα με τη θεωρία του Ρικάρντο – πράγμα που δεν το βλέπει ο Σαι - μπορούν 3 ημέρες εργασίας μιας χώρας να ανταλλαχθούν με μια ημέρα εργασίας μιας άλλης χώρας. Ο νόμος της αξίας υφίσταται εδώ ουσιαστική τροποποίηση. Εκτός αν με τον ίδιο τρόπο που στα πλαίσια μιας χώρας η ειδικευμένη, η σύνθετη εργασία σχετίζεται με την μη ειδικευμένη, την απλή εργασία,

120). Ο Μαρξ ειρωνευόταν όσους μιλούσαν για αμοιβαίες ανταλλαγές μεταξύ των κρατών. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

Δεν πρέπει να απορούμε που οι οπαδοί του ελεύθερου εμπορίου δεν μπορούν να καταλάβουν πως μπορεί μια χώρα να πλουτίζει σε βάρος της άλλης, αφού οι ίδιοι αυτοί κύριοι, δε θέλουν πια να καταλάβουν πως, στο εσωτερικό μιας χώρας, μια τάξη μπορεί να πλουτίζει σε βάρος μιας άλλης τάξης (Λιόσης, 2012, σ. 138-139).

Τα στοιχεία που επικαλείται ο Mandel (1982, σ. 129-135) δεν αφήνουν αμφιβολία, σύμφωνα με τον ίδιο, για το ποια είναι η αιτία της διάκρισης ανάμεσα σε πλούσιες και φτωχές χώρες. Δεν είναι ούτε η πυκνότητα του πληθυσμού, ούτε ο πλούσιος ορυκτός πλούτος που κάνουν ένα κράτος να είναι βιομηχανικά ανεπτυγμένο ή όχι. Η κατάταξη του στις ανεπτυγμένες ή στις αναπτυσσόμενες, σχετίζεται με τη φύση και τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος και τη θέση κάθε χώρας στο διεθνές ανταγωνιστικό περιβάλλον. Η εκμετάλλευση του πλούτου των φτωχότερων από τους ισχυρότερους είναι συνοπτικά η αιτία υπανάπτυξής τους.

Αυτό δε σημαίνει ότι στις ανεπτυγμένες χώρες δεν υπάρχει εκμετάλλευση. Οι αστικές τάξεις των πλούσιων χωρών αποσπών σημαντικό πλεόνασμα που προέρχεται από την εργασία της εργατικής τάξης στις χώρες τους. Ταυτόχρονα όμως συντηρούν τις σχέσεις εκμετάλλευσης με τις φτωχότερες χώρες, οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις εκτυλίσσονται σε σχέσεις βίαιης εκμετάλλευσης.

3.7 Ο ιμπεριαλισμός σύμφωνα με τον Λένιν

Για τον Λένιν, ο ιμπεριαλισμός δεν είναι απλά η επεκτατική πολιτική ορισμένων κρατών πάνω σε άλλα, αλλά αποτελεί το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού. Στο ομότιτλο έργο του «Ο Ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού», δίνει τα βασικά γνωρίσματα του ιμπεριαλισμού υποστηρίζοντας ότι η κυριαρχία της εξαγωγής

μπορούν να σχετίζονται μεταξύ τους οι μέρες εργασίας διαφόρων χωρών. Στην περίπτωση αυτή η πλουσιότερη χώρα εκμεταλλεύεται τη φτωχότερη, ακόμη κι αν η δεύτερη χώρα κερδίζει από την ανταλλαγή όπως το έδειξε και ο Τζ. Στ. Μιλλ στην εργασία του «Some Unsettled Questions etc.». Marx, K. (1985). *Θεωρίες για την υπεραξία Τέταρτος τόμος του Κεφαλαίου Μέρος Τρίτο*. σ. 120, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

κεφαλαίων σε σχέση με αυτής των εμπορευμάτων είναι το βασικό στοιχείο που βάζει τη σφραγίδα του στο στάδιο αυτό του καπιταλισμού (Harris, 2015, σ. 1).

Τα πέντε βασικά χαρακτηριστικά του ιμπεριαλισμού σύμφωνα με τον Λένιν είναι:

- 1) Συγκέντρωση της παραγωγής και του κεφαλαίου, που έχει φτάσει σε τέτοια υψηλή βαθμίδα ανάπτυξης, ώστε να δημιουργεί **μονοπώλια** που παίζουν αποφασιστικό ρόλο στην οικονομική ζωή.
- 2) Συγχώνευση του τραπεζικού κεφαλαίου με το βιομηχανικό και δημιουργία μιας **χρηματιστικής ολιγαρχίας** πάνω στη βάση αυτού του «χρηματιστικού κεφαλαίου».
- 3) Εξαιρετικά σπουδαία σημασία αποκτά η **εξαγωγή κεφαλαίου**, σε διάκριση από την εξαγωγή εμπορευμάτων.
- 4) Συγκροτούνται **διεθνείς μονοπωλιακές ενώσεις** των καπιταλιστών, οι οποίες μοιράζουν τον κόσμο και
- 5) Έχει τελειώσει το **εδαφικό μοίρασμα** της γης ανάμεσα στις μεγαλύτερες καπιταλιστικές δυνάμεις.

Ο ιμπεριαλισμός είναι ο καπιταλισμός στο στάδιο εκείνο της ανάπτυξης, στο οποίο έχει διαμορφωθεί η κυριαρχία των μονοπωλίων και του χρηματιστικού κεφαλαίου, έχει αποκτήσει εξαιρετική σημασία η εξαγωγή κεφαλαίου, έχει αρχίσει το μοίρασμα του κόσμου από τα διεθνή τραπεζικά και έχει τελειώσει το μοίρασμα όλων των εδαφών της γης από τις μεγαλύτερες καπιταλιστικές χώρες (Lenin, 1916/1980, σ. 393).²¹

Ο Λένιν θεωρούσε ότι η πρώτη μεγάλη κρίση του συστήματος θα ήταν και η τελευταία, αφού θα άνοιγε τον δρόμο για τις σοσιαλιστικές επαναστάσεις. Στην πράξη φάνηκε ότι ο καπιταλισμός μπορεί πρόσκαιρα να ξεπεράσει τις κρίσεις του, χωρίς όμως να μπορεί να αποτρέψει την επανεμφάνισή τους (Amin, σ. 3). Αναγνώριζε βέβαια ότι ακριβώς εξαιτίας της ανισόμετρης καπιταλιστικής ανάπτυξης, οι χώρες δεν θα προχωρήσουν ταυτόχρονα προς τον σοσιαλισμό. Υποστήριζε πως ο χρόνος ωρίμανσης τόσο των αντικειμενικών όσο και των υποκειμενικών προϋποθέσεων για την επανάσταση σε μια χώρα, είναι συνάρτηση του βαθμού ανάπτυξης της χώρας και γι' αυτό ο χρόνος εκδήλωσης της ποικίλλει από κράτος σε κράτος (Ποπόφ, 1986, σ. 78). Άλλωστε ο Λένιν διατύπωσε τη θεωρία του αδύνατου κρίκου του ιμπεριαλισμού²² σύμφωνα με την οποία η επανάσταση εκδηλώνεται σε εκείνη τη χώρα που οξύνεται στο έπακρο το σύνολο των αντιθέσεων και αντιφάσεων – εσωτερικών και διεθνών - . Η όξυνση αυτή οδηγεί σε επαναστατική κατάσταση και

²¹ Lenin, Άπαντα, Τόμος 27

²² Σύμφωνα με τον Λένιν: «Αν η επανάσταση νίκησε τόσο γρήγορα και – φαινομενικά με την πρώτη επιπόλαιη ματιά – τόσο ριζικά, αυτό έγινε μονάχα γιατί χάρη σε μια εξαιρετικά πρωτότυπη ιστορική κατάσταση συγχωνεύτηκαν και συγχωνεύτηκαν εξαιρετικά «αρμονικά» τελείως διαφορετικά ρεύματα, τελείως ετερογενή ταξικά συμφέροντα, διαμετρικά αντίθετες πολιτικές και κοινωνικές τάσεις». (Μηλιός, 1997, σ. 30)

στην ανοιχτή σφοδρή σύγκρουση μεταξύ εργατικής και αστικής τάξης (Μηλιός, 1997, σ. 30).

Ο ιμπεριαλισμός λοιπόν είναι καπιταλισμός, μονοπωλιακός καπιταλισμός, αποτέλεσμα της ανάπτυξης και εξέλιξής του που οξύνει τις δικές του αντιθέσεις.²³ Σ' αυτό το πλαίσιο, οι μαρξιστές οικονομολόγοι και κοινωνιολόγοι προσπαθούν να αναλύσουν τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των διαφόρων χωρών και να εντοπίσουν τις βαθύτερες εκείνες αιτίες που ευθύνονται για τη διάκριση των κρατών σε πλούσια και φτωχά. Επειδή η ανάλυση του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό αποτελεί τη βάση στην οποία στηρίζονται οι θεωρίες της εξάρτησης, έχει αξία να επιμείνουμε στην αποσαφήνιση ορισμένων πλευρών της θεωρίας του Λένιν για τον Ιμπεριαλισμό.

Η βασική διαφορά του Ιμπεριαλισμού από το προηγούμενο στάδιο του καπιταλισμού, τον ελεύθερο ανταγωνισμό, είναι η κυριαρχία των μονοπωλίων²⁴. Τα μονοπώλια είναι τεραστίων διαστάσεων επιχειρήσεις που προέρχονται από τη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση κεφαλαίου, έχουν στον έλεγχο τους την παραγωγή και την πώληση σημαντικού τμήματος των συνολικών προϊόντων και τη

²³ Ο Λένιν αναφέρει: «Ο καπιταλισμός στο ιμπεριαλιστικό του στάδιο οδηγεί στην πιο ολόπλευρη κοινωνικοποίηση της παραγωγής, τραβάει, μπορούμε να πούμε, τους καπιταλιστές, παρά τη θέληση και τη συνείδησή τους, σε κάποια νέα κοινωνική κατάσταση πραγμάτων, που είναι μεταβατική, από την πλήρη ελευθερία του συναγωνισμού προς την πλήρη κοινωνικοποίηση. Η παραγωγή γίνεται κοινωνική, η ιδιοποίηση όμως μένει ατομική. Τα κοινωνικά μέσα παραγωγής παραμένουν ατομική ιδιοκτησία ενός μικρού αριθμού προσώπων. Τα γενικά πλαίσια του τυπικά αναγνωρισμένου ελεύθερου συναγωνισμού παραμένουν και η καταπίεση των λίγων μονοπωλητών πάνω στον υπόλοιπο πληθυσμό γίνεται εκατό φορές πιο βαριά, πιο αισθητή και πιο αβάσταχτη.» Lenin, V. I. (1980). *Άπαντα τόμος 27*, σ. 327, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

²⁴ Ο Χατζηαργύρης αναφέρει: «Γενικεύτηκε σ' όλες τις κύριες δυτικές χώρες η τάση προς τη μονοπωλιακή οργάνωση της παραγωγής, των μεταφορών κι εμπορίας – μεταχειριζόμαστε τον όρο «μονοπώλιο» σταθερά με την έννοια και της μιας και μόνης επιχείρησης που ελέγχει το σύνολο ενός εθνικού ή παγκόσμιου παραγωγικού κλάδου, και με την πολύ πιο συνηθισμένη στην πράξη έννοια του ολιγοπωλίου όπου λιγοστές μεγάλες επιχειρήσεις, που συνεννοούνται ρητά ή σιωπηρά αναμεταξύ τους σχετικά με τη μοιρασιά της αγοράς, τις τιμές, την αντιμετώπιση του συναγωνισμού από το εξωτερικό ή από άλλους κλάδους παραγωγής με ικανότητες υποκατάστασης, και έτσι που καταλήγουν να ελέγχουν τον κλάδο τους πάνω στην ίδια περίπου βάση και με την ίδια αποτελεσματικότητα όπως το μοναχικό μονοπώλιο.» Χατζηαργύρης, Κ. (1974). *Κρίση και εξέγερση του τρίτου κόσμου*. σ. 73, Αθήνα: Gutenberg.

δυνατότητα καθορισμού υψηλών τιμών στα εμπορεύματα, με στόχο τη βασική επιδίωξη της καπιταλιστικής επιχείρησης που είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους (Erodotos Weblog). Η ανάγκη των μονοπωλιακών επιχειρήσεων να προσφύγουν σε δανεισμό για να πραγματοποιήσουν τις μεγάλες επενδύσεις τους, αλλάζει τον ρόλο των τραπεζών στο ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού και τις αναβαθμίζει σε καθοριστικό παράγοντα της καπιταλιστικής οικονομίας. Μ' αυτόν τον τρόπο κάνει την εμφάνιση του το χρηματιστικό κεφάλαιο ως η σύμφυση του βιομηχανικού με το τραπεζικό κεφάλαιο. Στον ιμπεριαλισμό, ο ρόλος των τραπεζών δεν περιορίζεται μόνο στις πιστώσεις που χορηγούν στις διάφορες επιχειρήσεις, αλλά επεκτείνεται στην ενεργή συμμετοχή τους στο βιομηχανικό κεφάλαιο με την επένδυση μέρους του κεφαλαίου τους. Η σύμφυση αυτή φαίνεται και από την αντίθετη διαδικασία. Οι βιομηχανικές μονοπωλιακές επιχειρήσεις αποκτούν μετοχές στο κεφάλαιο των μεγάλων τραπεζών ενώ δε λείπουν και οι περιπτώσεις που προχωρούν σε άνοιγμα δικών τους τραπεζών (Λιόσης, 2012, σ. 235).

Σε ότι αφορά στην εξαγωγή κεφαλαίου ο Λένιν είναι σαφής. Αναφέρει: «Για τον παλιό καπιταλισμό, όπου κυριαρχούσε απόλυτα ο ελεύθερος ανταγωνισμός, χαρακτηριστική ήταν η εξαγωγή εμπορευμάτων. Για τον νεότερο καπιταλισμό, όπου κυριαρχούν τα μονοπώλια, έγινε χαρακτηριστική η εξαγωγή κεφαλαίου» (Lenin, 1916/1980, σ. 364).²⁵

Αυτό δε σημαίνει ότι σταματά στον ιμπεριαλισμό ο ανταγωνισμός μεταξύ των επιχειρήσεων για την εξαγωγή εμπορευμάτων. Αντίθετα, οξύνεται για την κατάκτηση των αγορών σε όλο τον κόσμο. Αυτό που αλλάζει στο ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού είναι ότι η εξαγωγή κεφαλαίου αποτελεί το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό και αυτό γιατί έδωσε τη δυνατότητα στο υπερσυσσωρευμένο κεφάλαιο των ανεπτυγμένων καπιταλιστικά χωρών, να τοποθετηθεί σε νέες προσοδοφόρες επενδύσεις ώστε να συντελείται απρόσκοπτα η αναπαραγωγή του.

Η εξαγωγή κεφαλαίου έχει αντίκτυπο και στις χώρες υποδοχής του κεφαλαίου, χώρες σχετικά καθυστερημένες καπιταλιστικά. Στις χώρες αυτές, η εξαγωγή κεφαλαίου έχει ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη τόσο των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής όσο και των παραγωγικών δυνάμεων. Μέσα απ' αυτή τη διαδικασία όμως, δημιουργούνται δεσμά οικονομικής και πολιτικής εξάρτησης. Η διαδικασία αυτή λαμβάνει μέρος με τη σύμφωνη γνώμη και θέληση της αστικής

²⁵ Lenin, Άπαντα, Τόμος 27

τάξης της καθυστερημένης χώρας, για να αυξήσει και αυτή με τη σειρά της την κερδοφορία της. Έτσι, η αστική τάξη της χώρας που προχωρά σε εξαγωγή κεφαλαίου εκμεταλλεύεται όχι μόνο την εργατική τάξη της χώρας αλλά και τις εργατικές τάξεις των χωρών στις οποίες εξάγονται τα κεφάλαια. Να αναφέρουμε επίσης, ότι η εξαγωγή κεφαλαίου δεν παίρνει μόνο τη μορφή των παραγωγικών επενδύσεων αλλά και τη μορφή του δανεισμού (Lenin, 1917/2009, σ. 73-78).

Όπως σημείωνε ο Λένιν, η τοποθέτηση των κεφαλαίων των ιμπεριαλιστικών κρατών στις υπόλοιπες χώρες αποτελούσε τη «στέρεα βάση για την ιμπεριαλιστική καταπίεση και εκμετάλλευση της πλειοψηφίας των εθνών και των χωρών του κόσμου, για τον καπιταλιστικό παρασιτισμό μιας χούφτας πολύ πλούσιων χωρών» (Lenin, 1916/1980, σ. 367).²⁶ Η εξαγωγή κεφαλαίου που αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του ιμπεριαλιστικού συστήματος πραγματοποιείται με δύο τρόπους: α) μέσω του δανεισμού, με μορφή τόσο κρατικών όσο και ιδιωτικών δανείων, β) με την τοποθέτηση παραγωγικού κεφαλαίου σε όλες τις κατηγορίες της οικονομικής δραστηριότητας, από τη βιομηχανία και τις κατασκευές, μέχρι τις μεταφορές και το εμπόριο. (Οι βάσεις του Μαρξισμού - Λενινισμού Μετάφραση από το ρωσικό πρωτότυπο υπό ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ, 1960, σ. 277)

Τέλος, ο Λένιν υποστηρίζει ότι στον ιμπεριαλισμό δημιουργούνται διεθνείς μονοπωλιακές ενώσεις, καρτέλ, τραστ, συνδικάτα που μοιράζουν την παγκόσμια αγορά ανταγωνιζόμενα βεβαίως μεταξύ τους (Lenin, 1916/1980, σ. 370-380)²⁷, ενώ σχετικά με το μοίρασμα των εδαφών σημειώνει:

χαρακτηριστικό γνώρισμα της περιόδου που εξετάζουμε είναι το οριστικό μοίρασμα της γης, οριστικό όχι με την έννοια ότι δεν μπορεί να γίνει ξαναμοίρασμα-αντίθετα, τα ξαναμοιράσματα είναι δυνατά και αναπόφευκτα-αλλά με την έννοια ότι η αποικιακή πολιτική των καπιταλιστικών χωρών τερμάτισε την αρπαγή των μη κατεχόμενων εδαφών του πλανήτη μας. Ο κόσμος για πρώτη φορά είναι πια μοιρασμένος, έτσι που στο εξής θα γίνονται μόνο ξαναμοιράσματα, δηλαδή πέρασμα κατεχόμενου εδάφους από τον έναν «κάτοχο» στον «άλλο», και όχι αδέσποτου εδάφους σε «νοικοκύρη» (Lenin, 1917/2009, σ. 89).

²⁶ Lenin, Άπαντα, Τόμος 27

²⁷ Lenin, Άπαντα, Τόμος 27

3.8 Σύγχρονες προσεγγίσεις και θεωρίες για την εξάρτηση

Αρκετοί αναλυτές διατυπώνουν σύγχρονες εκδοχές της θεωρίας της εξάρτησης. Αυτές οι θεωρίες παρουσιάζουν μεταξύ τους τόσο κοινά σημεία, όσο και σημεία στα οποία εντοπίζονται διαφωνίες.

Ο Frank υποστηρίζει ότι όλοι οι σημαντικοί οικονομολόγοι έχουν ασχοληθεί με την ανάπτυξη. Από τον Σμιθ και τον Ρικάρντο, μέχρι τον Μίλλ και τον Μαρξ, όλοι οι οικονομολόγοι έχουν αφιερώσει ένα σοβαρό κομμάτι της εργασίας τους σε ζητήματα ανάπτυξης, δείγμα του προβληματισμού που έχει αναπτυχθεί για το θέμα. Η ανησυχία για μια δίκαιη και αποτελεσματική ανάπτυξη δεν είναι λοιπόν κάτι καινούριο (Frank, 1996, σ. 3). Από την αρχή του έργου του, το 1967, θεωρεί ότι ο καπιταλισμός, τόσο σε παγκόσμιο όσο και σε εθνικό επίπεδο, ευθύνεται για τα φαινόμενα υπανάπτυξης που γνώρισε η ανθρωπότητα στο παρελθόν. Επισήμανε μάλιστα ότι με τον ίδιο τρόπο, ο καπιταλισμός προκάλεσε ανάλογες καταστάσεις και στην εποχή του (Chilcote, 1974, σ. 8). Ο Frank υποστηρίζει ότι όλες οι χώρες είναι καπιταλιστικές και κάθε μία αποτελεί ένα μέρος του παγκόσμιου καπιταλισμού συστήματος, καθώς δεν αναγνωρίζει χώρες ή κοινωνίες που μπορούν να χαρακτηριστούν φεουδαρχικές, μετά την εδραίωση του καπιταλισμού. Υποστηρίζει επίσης ότι η οικονομική ανάπτυξη είναι μια διαδικασία που δε συμβαίνει με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις χώρες. Επισημαίνει ότι είναι λάθος να πιστεύουμε πως υπάρχει ομοιότητα της κατάστασης των αναπτυσσόμενων χωρών σήμερα, με εκείνη στην οποία βρίσκονταν οι ανεπτυγμένες χώρες στο παρελθόν, προτού δηλαδή φτάσουν στο σημερινό επίπεδο ανάπτυξης τους. Ενώ λοιπόν αναγνωρίζει ότι και οι ανεπτυγμένες χώρες του 21^{ου} αιώνα, για μεγάλα διαστήματα στο παρελθόν ήταν πολύ λιγότερο ανεπτυγμένες, υποστηρίζει ότι αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται από σημαντικές διαφορές σε σχέση με την υπανάπτυξη του τρίτου κόσμου σήμερα. Μ' αυτή την έννοια, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για ομοιότητες και κοινές πορείες (Laclau, 1977, σ. 16).

Ο Frank αντιλαμβάνεται τον καπιταλισμό ως παγκόσμιο σύστημα και υποστηρίζει ότι η όποια ανάλυση γίνεται με στόχο να ερμηνεύσει τις διαφορές στο επίπεδο ανάπτυξης μεταξύ των χωρών, πρέπει να εδραιώνεται στο πλαίσιο της παγκόσμιας κοινότητας ως σύνολο και όχι με βάση τη μονάδα που λέγεται έθνος –

κράτος. Περιγράφει τις σχέσεις μεταξύ καπιταλιστικά ανεπτυγμένων και καπιταλιστικά καθυστερημένων χωρών με βάση το σχήμα χώρες μητροπόλεις - χώρες δορυφόροι. Υποστηρίζει ότι μέσω του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας που συντελείται στη διάρκεια των χρόνων, οι λίγες μητροπόλεις μπορούν να εκμεταλλεύονται τους πολλούς δορυφόρους. Οι δορυφόροι μέσω της εξαγωγής κεφαλαίου, της οποίας έχουν γίνει αποδέκτες, προσανατολίζουν την παραγωγή τους σε εξαγωγικές δραστηριότητες (κυρίως πρώτες ύλες και αγροτικά προϊόντα) προς τις μητροπόλεις, ενώ ταυτόχρονα γίνονται αποδέκτες των βιομηχανικών προϊόντων που οι πλούσιες χώρες παράγουν στα πλαίσια μια σαφώς άνισης ανταλλαγής (Κήπας, 2016, σ. 193-198). Οι φτωχές χώρες είναι «δεμένες» με αυτόν τον τρόπο με ένα δίχτυ ισχυρής οικονομικής, και όχι μόνο, εξάρτησης, αφού ο προγραμματισμός της παραγωγικής τους δραστηριότητας δεν γίνεται με κριτήριο μια ανάπτυξη που θα εξασφαλίσει την κατά το δυνατό αυτοδύναμη και αυτόνομη πορεία της χώρας, αλλά με γνώμονα την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των ανεπτυγμένων χωρών.

Ο Frank δίνει πολύ μεγάλη σημασία στην ανάδειξη από τον 16^ο αιώνα ακόμα, μιας παγκόσμιας οικονομίας στο σύνολο της ανθρωπότητας που είναι καπιταλιστική, χαρακτηρίζεται από μονοπωλιακές δομές και έχει σαν βασικό της γνώρισμα την αντίθεση μητρόπολης - περιφέρειας (Μηλιός, 1997, σ. 20-21). Με αυτή την έννοια, όχι μόνο οι μητροπόλεις αλλά και οι περιφέρειες είναι καπιταλιστικές (Κήπας, 2016, σ. 195). Η αντίθεση μεταξύ μητρόπολης και περιφέρειας υπάρχει και στο εσωτερικό των αναπτυσσόμενων χωρών. Στο πλαίσιο της αφαίρεσης του οικονομικού πλεονάσματος από τη χώρα δορυφόρο, η καπιταλιστική δομή μαζί με τις αντιφάσεις της χαρακτηρίζει και τη χώρα δορυφόρο, καθώς αναπαράγονται και στο εσωτερικό των χωρών αυτών οι εκμεταλλευτικές σχέσεις μητρόπολης – δορυφόρου, με την εθνική μητρόπολη να εκμεταλλεύεται τους εγχώριους δορυφόρους, κατά το πρότυπο σε παγκόσμιο επίπεδο. Η διαφορά είναι ότι η εθνική μητρόπολη συγκριτικά με την καπιταλιστική παγκόσμια μητρόπολη χαρακτηρίζεται από σχέσεις εκμετάλλευσης και υπανάπτυξης, αφού η τελευταία αποτελεί ταυτόχρονα και παγκόσμιο δορυφόρο (Αργύρης, 1995, σ. 66-67). Με βάση τα παραπάνω, η πορεία του καπιταλιστικού συστήματος χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη της μητρόπολης και την υπανάπτυξη του δορυφόρου, με τις δύο αυτές καταστάσεις να είναι αλληλένδετες στα πλαίσια του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος (Κήπας, 2016, σ. 199). Το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα που περιγράφει ο Frank, είναι ουσιαστικά ένα ολοκληρωμένο

αποικιακό σύστημα που εύλογα παρομοιάζεται με το ηλιακό (Μηλιός, 1997, σ. 21-22).

Αξιοσημείωτη είναι και η συμβολή του Σαμίρ Αμίν, ο οποίος συγκαταλέγεται στους θεωρητικούς της εξάρτησης. Στην ανάλυση του για τον καπιταλισμό, ο Αμίν εστιάζει στην καταστροφική - σύμφωνα με την άποψή του - πλευρά της συσσώρευσης κεφαλαίου που σχετίζεται με την εκμετάλλευση των λαών της περιφέρειας του καπιταλιστικού κόσμου. Μάλιστα, ο Αμίν υποστηρίζει ότι από το τέλος του 19^{ου} αιώνα, το καπιταλιστικό σύστημα εισέρχεται σε μία πτωτική πορεία σε ό,τι αφορά τα χαρακτηριστικά της συσσώρευσης, με την έννοια ότι η καταστροφική διάσταση της συσσώρευσης ξεπερνά και εξουδετερώνει τη δημιουργική πλευρά της (Amin, σ. 2). Ο Αμίν υποστηρίζει ότι στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα υπάρχει το κέντρο (δυτικές χώρες) και η περιφέρεια (αναπτυσσόμενες χώρες). Το κέντρο είναι ο ισχυρός «παίκτης», ενώ η περιφέρεια ο αδύναμος. Σύμφωνα λοιπόν με τον Αμίν, η μη ανάπτυξη της περιφέρειας οφείλεται στο ότι η οικονομία της είναι προσανατολισμένη στο να εξυπηρετεί τα οικονομικά συμφέροντα του κέντρου (Etzioni-Halevy, 1999, σ. 85-86).²⁸ Οι χώρες που ανήκουν στην περιφέρεια συνήθως συγκλίνουν στα εξής σημεία: α. χαρακτηρίζονται από ένα αγροτικό καπιταλισμό, β. η ντόπια αστική τάξη ακολουθεί την πορεία και τα συμφέροντα του κεφαλαίου των χωρών του κέντρου, γ. η ανάπτυξη που συντελείται χαρακτηρίζεται από έντονα γραφειοκρατικά στοιχεία, δ. η προλεταριοποίηση και η εμφάνιση εργατικής τάξης συμβαίνει με ένα αρκετά ιδιόμορφο τρόπο και δεν ολοκληρώνεται (Amin, 1976, σ. 332). Ο Αμίν υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός στην μητρόπολη αναπτύσσεται αυτόνομα, σε αντίθεση με τον περιφερειακό καπιταλισμό όπου η σχέση του με την μητρόπολη είναι το βασικό εμπόδιο για την αυτοδύναμη ανάπτυξή του και την επικράτηση του ως αποκλειστικού τρόπου παραγωγής (Αργύρης, 1995, σ. 50-51).

Η συμβολή του Α. Εμμανουήλ αφορά στη θεωρία της άνισης ανταλλαγής. Σύμφωνα μ' αυτή, οι ανεπτυγμένες και οι αναπτυσσόμενες χώρες διακρίνονται μεταξύ τους καθώς αποτελούν παραγωγούς διαφορετικών αγαθών. Με αυτή την έννοια, δεν τίθεται ζήτημα ανταγωνισμού μεταξύ των δύο αυτών ομάδων χωρών. Οι

²⁸ Etzioni-Halevy, E. (1999). Η εμφάνιση της νεωτερικής κοινωνίας στη σύγχρονη κοινωνιολογία: Β. Μαρξιστική και νεομαρξιστική θεωρία και θεωρία της εξάρτησης. Στο Α. Κύρτης (επιμ.), *Κοινωνιολογική θεωρία της ανάπτυξης*. (επιμ. μτρφ. Κ. Αθανασίου & Θ. Παρασκευόπουλος), (σ. 73-112). Αθήνα: νήσος.

ανταλλαγές προϊόντων όμως που πραγματοποιούνται μεταξύ τους είναι άνισες εξαιτίας της διαφοράς των μισθών. Αυτή η ανισότητα στις ανταλλαγές αποτελεί για τον Εμμανουήλ, το βασικό αίτιο της ανάπτυξης κάποιων χωρών και της υπανάπτυξης κάποιων άλλων (Μηλιός, 1997, σ. 40).

Ο Τ. Φωτόπουλος (1985, σ. 20-21) στο βιβλίο του «Εξαρτημένη ανάπτυξη, η ελληνική περίπτωση» επιχειρεί να κάνει διάκριση μεταξύ εξάρτησης και αλληλεξάρτησης. Το κριτήριο που χρησιμοποιεί είναι αν οι επιμέρους μονάδες που συγκροτούν την ολότητα (π.χ. χώρες και παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα) βρίσκονται σε τέτοια θέση στην ιεραρχία που να μπορούν να αποφασίσουν για τα σοβαρά θέματα τα οποία απασχολούν την ολότητα με καθοριστικό τρόπο.²⁹

Τέλος ο Β. Λιόσης στο βιβλίο του «Ιμπεριαλισμός και Εξάρτηση» αφού προχωρά σε μια αναλυτική παρουσίαση του συστήματος του Ιμπεριαλισμού, σύμφωνα με τον Λένιν και αφού παρουσιάζει τους ορισμούς που έχουν δοθεί για το περιεχόμενο της εξάρτησης, τονίζει τον κίνδυνο να εξαχθεί (από τους διάφορους ορισμούς της εξάρτησης) το συμπέρασμα ότι η εξάρτηση βασίζεται κυρίως στην εθνική και όχι στην ταξική καταπίεση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η δεύτερη δε μπορεί να συνεπάγεται και την πρώτη σε ορισμένες περιπτώσεις. Αντίστοιχη προσοχή χρειάζεται η ερμηνεία της στάσης της αστικής τάξης της εξαρτημένης χώρας. Σύμφωνα με τον Λιόση λοιπόν, η αστική τάξη της εξαρτημένης χώρας διατηρεί σχετική αυτοτέλεια, αφού αναγκάζεται να αποδεχθεί τις παρεμβάσεις των ισχυρών χωρών είτε γιατί έτσι κερδίζει το μερίδιό της στην εκμετάλλευση του λαού της, είτε γιατί δεν μπορεί να κάνει διαφορετικά. Με αυτήν την έννοια, τα συμφέροντα και οι επιδιώξεις της εργατικής τάξης της εξαρτημένης χώρας διαχωρίζονται

²⁹ Ο Φωτόπουλος αναφέρει: «Θα μπορούσαμε, λοιπόν, με βάση τις παραπάνω έννοιες να ορίσουμε την εξάρτηση ως μια κατάσταση ετεροκαθορισμού όπου τα όρια και οι δυνατότητες δράσης, μορφές ανάπτυξης, στόχοι και μέσα της εξαρτημένης κοινωνικής μονάδας «καθορίζονται απ' έξω» (condinioned), από τις κυρίαρχες κοινωνικές μονάδες μέσα στην ολότητα. Η εξάρτηση, επομένως, με αυτήν την έννοια αποτελεί ουσιαστικά τη συνέπεια άνισων σχέσεων δύναμης μεταξύ των κοινωνικών μονάδων που απαρτίζουν μια ιεραρχική ολότητα. Αντίστοιχα, οι κυρίαρχες μονάδες μέσα στην ιεραρχική ολότητα βρίσκονται σε σχέσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ τους, με την έννοια ότι συμμετέχουν άμεσα και αποφασιστικά στη διαδικασία λήψης των στρατηγικών / τακτικών αποφάσεων της ολότητας. Οι σχέσεις μεταξύ κυρίαρχων δεν είναι σχέσεις δύναμης αλλά αλληλοεπηρεασμού, ως προς το κοινό συμφέρον τους, της παραγωγής / αναπαραγωγής του ιεραρχικού συστήματος». Φωτόπουλος, Τ. (1985). σ. 20-21, *Η εξαρτημένη ανάπτυξη*. Αθήνα : Εξάντας.

ολοκληρωτικά από τα αντίστοιχα της αστικής τάξης (Λιόσης, 2012, σ. 143-145). Ο ορισμός της εξάρτησης που δίνει ο Λιόσης στο πλαίσιο του ιμπεριαλισμού είναι ο εξής:

Εντός του ιμπεριαλιστικού συστήματος λαμβάνει χώρα η ανισόμετρη οικονομική και πολιτική ανάπτυξη. Η ανισομετρία αυτή οξύνει τις αντιθέσεις μεταξύ των καπιταλιστικών κρατών, εκδηλώνεται με ποσοτικές παραμέτρους αλλά κυρίως με ποιοτικές. Με άλλα λόγια, στο ιμπεριαλιστικό πλαίσιο υπάρχουν κατά κύριο λόγο σχέσεις οικονομικής κυριαρχίας, άρα υπάρχουν κρατικές οντότητες, εν προκειμένω ιμπεριαλιστικές, που χαράζουν πολιτική και την επιβάλλουν και κρατικές οντότητες που ακολουθούν τη σχεδιασμένη πολιτική είτε με την ενεργητική συναίνεση τους είτε γιατί αναγκάζονται. Αυτές οι σχέσεις κυριαρχίας εκφράζουν με συμπυκνωμένο τρόπο την εξάρτηση. Οι σχέσεις εξάρτησης αποτυπώνονται κυρίως μέσω της οικονομικής, αλλά και της πολιτικής κυριαρχίας του δυνατού επί του «αδυνάτου» με διάφορες μορφές: εμπορικά ελλείμματα, δανειοδότηση με επαίσχυντες συμφωνίες, εξαγορά κρατικής περιουσίας και πλουτοπαραγωγικών χωρών της χώρας από το ξένο κεφάλαιο με όρους υπέρ του αγοραστή, εκτέλεση δημοσίων έργων από πολυεθνικές που συνοδεύονται από τη χρηματοδότηση των πολυεθνικών από το κράτος στο οποίο εκτελούνται τα έργα καθώς και από την οικονομική εκμετάλλευση των έργων από τις εταιρείες – κατασκευάστριες, υπαγόρευση ή επιβολή πολιτικών, στρατιωτική, ενεργειακή και τεχνολογική εξάρτηση, ενώ την τελευταία περίοδο εμφανίζονται και νέες μορφές εξάρτησης όπως η διατροφική. Η εξάρτηση δημιουργεί για τα λαϊκά στρώματα που ζουν στις εξαρτημένες χώρες μια διπλή καταπίεση και διπλή εκμετάλλευση (που εκφράζεται πρώτα και κύρια με την μεταφορά της υπεραξίας από τον «αδύνατο» στο δυνατό και την άνιση ανταλλαγή) και που προέρχεται τόσο από το ντόπιο όσο και το ξένο κεφάλαιο, πράγμα που σημαίνει μια ορισμένη ιδιαιτερότητα στο σχεδιασμό της τακτικής και στρατηγικής του επαναστατικού υποκειμένου. Για την αστική τάξη της εξαρτημένης χώρας οι σχέσεις εξάρτησης αποφέρουν κατά βάση πολιτικά και οικονομικά οφέλη παρά το γεγονός ότι σε κάποιες ιστορικές στιγμές προκύπτουν ενδοκαπιταλιστικές αντιθέσεις ως απόρροια ακριβώς αυτών των σχέσεων εξάρτησης. Οι αντιθέσεις που περιγράψαμε παραπάνω αναδεικνύουν ως κυρίαρχη αντίθεση της εποχής μας, στα υπό εξάρτηση κράτη, την αντίθεση λαός – μονοπώλια, ενώ ασφαλώς παραμένει ως βασική η αντίθεση κεφαλαίου – εργασίας, της οποίας προϊόν είναι και η πρώτη» (Λιόσης, 2012, σ. 146).

3.9 Ιμπεριαλισμός ή Παγκοσμιοποίηση;

Υπάρχουν αρκετοί θεωρητικοί επιστήμονες αλλά και οικονομικοί και πολιτικοί οργανισμοί που προσπαθούν να περιγράψουν τη σημερινή οικονομική πραγματικότητα (σε επίπεδο δομών, σχέσεων μεταξύ χωρών και εξαγωγής προϊόντων και κεφαλαίων) με τον όρο «παγκοσμιοποίηση». Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Krugman (1995, σ. 327), αν κάποιος έκανε μια δημοσκόπηση στην Αμερική, σε

δημοσιογράφους οικονομικών θεμάτων, επιχειρηματίες και διανοούμενους, είναι πολύ πιθανό, οι ερωτώμενοι να αξιολογούσαν ως σημαντικότερο θέμα την όλο και μεγαλύτερη σύνδεση της αμερικανικής με την παγκόσμια οικονομία, γνωστή ως παγκοσμιοποίηση.

Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει η Παγκόσμια Τράπεζα Ανάπτυξης η παγκοσμιοποίηση αποτελεί την «αυξανόμενη αλληλεξάρτηση των περισσότερων χωρών της υφηλίου, που προκύπτει από την αύξηση του όγκου και της ποικιλίας των διεθνών συναλλαγών αγαθών και υπηρεσιών, καθώς και από τις μετακινήσεις κεφαλαίων, παράλληλα με τη γενική διάχυση της νέας τεχνολογίας με επιταχυνόμενο ρυθμό» (Κατσορίδας, 1998, σ. 8).

Η άποψη αυτή υποστηρίζει ότι, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, ο ρόλος του έθνους κράτους είναι αρκετά υποβαθμισμένος σε σχέση με 30 – 50 χρόνια πριν. Η ανάπτυξη των ψηφιακών τηλεπικοινωνιών δίνει τη δυνατότητα στις επιχειρήσεις να επεκτείνουν τις δραστηριότητες τους πολύ μακριά από τα σύνορα των χωρών από τις οποίες προέρχονται. Η νέα αυτή κατάσταση δεν επηρεάζει μόνο τη δυνατότητα κίνησης του κεφαλαίου, αλλά μεταβάλλει τα δεδομένα σε ό,τι αφορά τόσο στον τόπο παραγωγής των προϊόντων όσο και στον τρόπο πώλησής τους (Harris, 2015, σ. 1). Με τον ίδιο τρόπο, υποστηρίζεται ότι οι νέες τεχνολογίες και η ανάπτυξη της πληροφορικής έχουν αλλάξει σε τέτοιο βαθμό τα δεδομένα, που πολλές φορές υπάρχει δυσκολία σε κάποιον να καταγράψει και να περιγράψει σωστά τις συντελούμενες αλλαγές. Η κατοχή και σωστή αξιοποίηση της πληροφορίας σε σχέση με το χρήμα και την περισσότερο επικερδή τοποθέτηση του, αναδεικνύεται ως ο πιο γρήγορος και αποδοτικός τύπος επένδυσης, σε έναν κόσμο που οι επενδυτές πρέπει γρήγορα να σχεδιάσουν τις κινήσεις στις οποίες θα προχωρήσουν στην παγκόσμια σκακιέρα (Harris, 2015, σ. 2-3). Τον «ρόλο» συντονισμού της παγκόσμιας οικονομίας αναλαμβάνουν διεθνείς οργανισμοί και ινστιτούτα, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, το Διεθνές Γραφείο Εργασίας κ.α. Οι οργανισμοί αυτοί όπως και οι ολοκληρώσεις τύπου Ευρωπαϊκής Ένωσης ή Συμφωνίας Ελεύθερου Εμπορίου Βόρειας Αμερικής, θέτουν τους κανόνες και εξασφαλίζουν τους απαιτούμενους πόρους, διαμορφώνοντας εκείνο το πλαίσιο στο οποίο λειτουργεί η παγκόσμια οικονομία (Gerrefi, 2005, σ. 160).

Συνοψίζοντας, οι υποστηρικτές της παγκοσμιοποίησης θεωρούν ότι ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας, σε συνδυασμό με την άνευ προηγουμένου κινητικότητα του κεφαλαίου, την τεχνολογική πρόοδο και τον αυξημένο ανταγωνισμό των αγορών

διαμορφώνουν ένα νέο πλαίσιο, με κύρια χαρακτηριστικά την υποβαθμισμένη οικονομική (και όχι μόνο) δραστηριότητα του έθνους κράτους και τη δημιουργία μιας παγκόσμιας αγοράς στην οποία, εξαιτίας των παραπάνω μεταβολών, καταργούνται οι βασικές αντιθέσεις, όπως τις γνωρίζαμε μέχρι τώρα (Bairoch & Kozul-Wright, 1996, σ. 2-4). Η ανάπτυξη μάλιστα περνάει μέσα από τη γρήγορη - όπως απαιτεί η εποχή - προσαρμογή στα νέα δεδομένα και αποτελεί τον μοναδικό δρόμο που μπορεί να επιλέξει μια χώρα αν δε θέλει να μείνει στο περιθώριο.

Οι απόψεις αυτές που αντιμετωπίζουν τη σύγχρονη οικονομική πραγματικότητα ως καινούριο φαινόμενο το οποίο συναντάται για πρώτη φορά στην οικονομική ιστορία, δεν γνωρίζουν καθολική αποδοχή. Η διαφωνία όσων υποστηρίζουν ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι ένα νέο στάδιο του καπιταλισμού με πρωτότυπα, σε σχέση με το παρελθόν, χαρακτηριστικά, εδράζεται στις αρκετές ομοιότητες που παρατηρούνται, αν συγκρίνουμε την οικονομία σήμερα με το πώς ήταν αυτή πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (Bairoch & Kozul – Wright, 1996, σ. 2). Το επιχείρημα, για παράδειγμα, των υποστηρικτών της παγκοσμιοποίησης, πως για την αύξηση της ολοκλήρωσης της παγκόσμιας οικονομίας ευθύνεται κατά κύριο λόγο η τεχνολογική πρόοδος, αμφισβητείται. Συγκεκριμένα, υπάρχουν διεθνώς οικονομολόγοι που υποστηρίζουν ότι δεν είναι οι τεχνολογικές βελτιώσεις στις μεταφορές και στον τομέα των επικοινωνιών που προκάλεσαν την αύξηση του εμπορίου. Αποδίδουν τις μεταβολές στο εμπόριο και κατ' επέκταση στην οικονομία, σε πολιτικά αίτια, αφού θεωρούν ότι η κατάργηση φραγμών και περιορισμών των ανταλλαγών, που αποφασίστηκε μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, είναι ο βασικός παράγοντας που προκάλεσε τις σημερινές αλλαγές. Μ' αυτή την έννοια, κανείς δεν μπορεί να εγγυηθεί ότι η «παγκοσμιοποιημένη» διάσταση της οικονομίας, όπως την γνωρίζουμε σήμερα, θα είναι έτσι και στο μέλλον και δε θα υπάρξουν ανατροπές. Άλλωστε, μια πιο μακροπρόθεσμη θεώρηση των οικονομικών δεδομένων αποκαλύπτει ότι η ολοκλήρωση της οικονομίας δεν είναι ένα φαινόμενο που κινείται με σταθερή ανοδική πορεία στον χρόνο. Από το 1850 ως το 1900 αναμφίβολα είχαμε μία μεγάλη αύξηση του εμπορίου, από το 1913 μέχρι το 1950 όμως παρατηρούμε μία πιο εσωστρεφή συμπεριφορά των κρατών στο οικονομικό επίπεδο. Μάλιστα, παρά το γεγονός ότι την τελευταία εικοσαετία το ποσοστό του εμπορίου στο παγκόσμιο προϊόν έφτασε σε πολύ υψηλά επίπεδα, η μεγάλη δύναμη στο εμπόριο, οι ΗΠΑ, δεν είναι εξαρτημένες από το εμπόριο στον ίδιο βαθμό με άλλες μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες στο παρελθόν (Krugman, 2000, σ. 81-87).

Αυτό που αποτελεί όντως χαρακτηριστικό της εποχής μας και διαφέρει σε σχέση με ό,τι γνωρίζαμε μετά την Οκτωβριανή επανάσταση και την οικοδόμηση του σοσιαλισμού σε μία σειρά χωρών, είναι πως σήμερα, μετά την πτώση του σοσιαλισμού σε αυτές τις χώρες, το καπιταλιστικό σύστημα έχει επεκταθεί σε παγκόσμιο επίπεδο, αν σκεφτούμε και τις αλλαγές που συντελούνται τα τελευταία χρόνια στην Κίνα (Panitch, 1998). Τα παραδείγματα χωρών που αντιστέκονται στην εξάπλωση του καπιταλισμού (Κούβα κ.α.), δεν είναι τόσα πολλά για να αμφισβητήσουν τη γενική κατεύθυνση.

Η βασική επιχειρηματολογία των υποστηρικτών της παγκοσμιοποίησης έρχεται να αμφισβητήσει την ύπαρξη των βασικών χαρακτηριστικών του ιμπεριαλιστικού / μονοπωλιακού σταδίου του καπιταλισμού, όπως το περιέγραψε ο Λένιν. Η πραγματικότητα όμως, μάλλον διαψεύδει την παραπάνω προσέγγιση. Φαίνεται ότι τα κύρια χαρακτηριστικά του ιμπεριαλισμού που αναφέραμε προηγούμενα, παραμένουν και ενισχύονται, ενώ τα χαρακτηριστικά που επικαλούνται όσοι αποδέχονται τον όρο «παγκοσμιοποίηση» (εντατικοποίηση των παγκόσμιων κοινωνικών σχέσεων, αύξηση των πολυεθνικών εταιρειών, παγκόσμιος χαρακτήρας των χρηματιστικών ροών, διεθνές εμπόριο αγαθών και υπηρεσιών κ.α.) είναι στοιχεία που συναντούμε στην ιστορία ακόμα και πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Επομένως, η προσπάθεια να αποδειχτεί το ξεπέρασμα του μονοπωλιακού σταδίου της καπιταλιστικής οικονομίας, με την υιοθέτηση όρων που προσπαθούν να κρύψουν την ουσία του οικονομικού συστήματος που κυριαρχεί σήμερα πίσω από αταξικές έννοιες, φαίνεται να στερείται επαρκούς τεκμηρίωσης (Σακελλαρόπουλος, 2004, σ. 12). Μάλιστα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι τίποτα δεν έχει αλλάξει στον τρόπο λειτουργίας της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, αφού οι εξαρτημένες χώρες δέχονται ισχυρές πιέσεις από τις ισχυρές χώρες. Όπως σημείωνε ο Λένιν: «Ο κόσμος χωρίστηκε σε μια χούφτα κράτη – τοκογλύφους και σε μια τεράστια πλειοψηφία κράτη – οφειλέτες» (Lenin, 1917/2009, σ. 117).

Και σχετικά με τα κέρδη της αστικής τάξης των ισχυρών χωρών προσθέτει:

Η εξαγωγή κεφαλαίου, που είναι μια από τις πιο ουσιαστικές οικονομικές βάσεις του ιμπεριαλισμού, δυναμώνει ακόμη περισσότερο αυτήν την ολοκληρωτική απόσπαση του στρώματος των εισοδηματιών από την παραγωγή, βάζει την σφραγίδα του παρασιτισμού σ'όλη τη χώρα που ζει με την εκμετάλλευση της δουλειάς μερικών υπερπόντιων χωρών και αποικιών (Lenin, 1917/2009, σ. 116).

Παρά το γεγονός πως σήμερα δεν υπάρχει το καθεστώς των αποικιών, οι αδύναμες χώρες συνεχίζουν να υφίστανται πολύμορφη εκμετάλλευση από τα ισχυρά κράτη. Με άλλα λόγια, οι αδύναμες χώρες είναι σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένες - σε οικονομικό, πολιτικό, στρατιωτικό, τεχνολογικό επίπεδο - από τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Η διαιώνιση αυτής της κατάστασης έχει ως βασικό κερδισμένο τις αστικές τάξεις των πλούσιων χωρών οι οποίες πλουτίζουν εκμεταλλευόμενες όχι μόνο την εργατική τάξη της χώρας τους αλλά και εκείνες των χωρών που ελέγχουν με διάφορους τρόπους. Η υποδεέστερη θέση των αστικών τάξεων των εξαρτημένων χωρών καθόλου δεν τις απαλλάσσει από την ευθύνη τους, αφού πρόκειται για μια σχέση που - έστω και με ετεροβαρή τρόπο σε σχέση με το ξένο κεφάλαιο- αποφέρει κέρδη στα μέλη τους. Με βάση τα παραπάνω, υποστηρίζουμε ότι τα βασικά χαρακτηριστικά του ιμπεριαλιστικού συστήματος, όπως τα περιέγραψε ο Λένιν ισχύουν στο ακέραιο.

Αυτό που φαίνεται να ισχύει είναι μία νέα προσπάθεια διεθνοποίησης της οικονομίας τα τελευταία 30 – 40 χρόνια, ιδιαίτερα μετά την πτώση της Ε.Σ.Σ.Δ. και την υποχώρηση των σοσιαλιστικών ιδεών σε παγκόσμιο επίπεδο. Την περίοδο αυτή γινόμαστε μάρτυρες μιας νέας επίθεσης του κεφαλαίου σε εργατικά δικαιώματα και κατακτήσεις αποσκοπώντας στην αναδιανομή του πλούτου από την πλευρά της εργασίας στην πλευρά του κεφαλαίου (Σακελλαρόπουλος, 2004, σ. 12).³⁰

³⁰ Ο Σ. Σακελλαρόπουλος αναφέρει: «Η έννοια της παγκοσμιοποίησης της Οικονομίας δεν μπορεί να υπάρξει, ακριβώς όπως δεν μπορεί να υπάρξει η έννοια του παγκόσμιου καπιταλισμού. Δεν υπάρχει ένας ενιαίος καπιταλισμός, αλλά πολλοί καπιταλισμοί, οι οποίοι διαπλέκονται μεταξύ τους και αναπαράγονται ανισόμετρα, γιατί λειτουργεί ο νόμος της ανισόμετρης ανάπτυξης.» Σακελλαρόπουλος, Σ. (2004). *Ο μύθος της παγκοσμιοποίησης και η πραγματικότητα του ιμπεριαλισμού*. σ. 12-13, Αθήνα: Gutenberg.

Κεφάλαιο 4. Ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες

4.1 Τα βασικά χαρακτηριστικά των ανεπτυγμένων χωρών

Στη συζήτηση για την ανάπτυξη, το βάρος δίνεται στις αναπτυσσόμενες χώρες γιατί εκεί παρουσιάζονται τα σοβαρότερα προβλήματα. Αυτό δε σημαίνει ότι οι ανεπτυγμένες χώρες συνιστούν καπιταλιστικούς «παραδείσους», αφού η ανάπτυξη, και σε αυτές, συνυπάρχει με μεγάλες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες. Για λόγους μεθοδολογικούς και για να εξασφαλιστεί και η δυνατότητα συγκρίσεων, θα δώσουμε συνοπτικά τα βασικά χαρακτηριστικά των χωρών που τοποθετούνται στην κλίμακα ως ανεπτυγμένες χώρες.

Για να το εκφράσουμε δε πιο ολοκληρωμένα, τα παρακάτω χαρακτηριστικά αποτελούν προϋπόθεση για να χαρακτηριστεί μια χώρα ως ανεπτυγμένη. Συγκεκριμένα:

- Υψηλό Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν, το οποίο παρουσιάζει και αυξητική τάση, δηλαδή η οικονομία μεγεθύνεται
- Υψηλό προσδόκιμο ζωής
- Χαμηλός δείκτης γεννήσεων
- Ειδικευμένο εργατικό δυναμικό
- Υψηλό μορφωτικό επίπεδο
- Προσανατολισμός της οικονομίας στην εξαγωγή προϊόντων υψηλής προστιθέμενης αξίας
- Υψηλή παραγωγικότητα της εργασίας (Gkekas, 2015)
- Κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής σε όλους τους τομείς της οικονομίας
- Κυριαρχία του δευτερογενούς (βιομηχανίες) και του τριτογενούς (υπηρεσίες) τομέα παραγωγής.
- Εκμετάλλευση μεγάλων εκτάσεων γης με σύγχρονο μηχανολογικό εξοπλισμό και χαμηλά ποσοστά απασχόλησης στην αγροτική παραγωγή
- Αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία ως πολίτευμα

- Διάκριση των λειτουργιών (εκτελεστική, νομοθετική, δικαστική)
- Λειτουργία κράτους δικαίου (η αρχή του κράτους δικαίου δεν αναιρεί ότι το δίκαιο είναι ταξικό, εκφράζει δηλαδή τα γενικά συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης).

4.2 Ο ρόλος των πολυεθνικών επιχειρήσεων και οι σχέσεις τους με τις ανεπτυγμένες χώρες

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά περιγράφουν με γενικό τρόπο αυτό που ονομάζουμε «ανεπτυγμένη χώρα». Κορυφαία παραδείγματα αυτής της κατηγορίας χωρών είναι οι Η.Π.Α. και τα ισχυρά κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως η Γερμανία, η Γαλλία, η Ιταλία αλλά και η Μεγάλη Βρετανία, ο Καναδάς και η Ιαπωνία. Επειδή η οικονομία αποτελεί τον σημαντικότερο παράγοντα για την κατάταξη κάθε χώρας στην κλίμακα της ανάπτυξης, ενώ ταυτόχρονα καθορίζει και προσδιορίζει σε αποφασιστικό βαθμό τους θεσμούς της κοινωνίας, έχει σημασία να επιμείνουμε στα βασικά χαρακτηριστικά της οικονομίας των ανεπτυγμένων χωρών. Μπορούμε λοιπόν, να περιγράψουμε ως ανεπτυγμένες χώρες ή αλλιώς χώρες του «πρώτου κόσμου» εκείνες τις χώρες στις οποίες έχουν έδρα ή από τις οποίες προέρχονται, οι μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις του πλανήτη οι οποίες εφοδιάζουν ολόκληρο τον κόσμο με τα προϊόντα τους στο πλαίσιο του ελεύθερου εμπορίου. Επίσης η παραγωγικότητα είναι υψηλή, το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού είναι σαφώς καλύτερο σε σχέση με τις αναπτυσσόμενες χώρες (χωρίς αυτό να σημαίνει, όπως θα δούμε, ότι δεν χαρακτηρίζονται από τεράστιες οικονομικές ανισότητες στο εσωτερικό τους) και κυριαρχούν οι θεσμοί της αστικής δημοκρατίας. Αυτά τα χαρακτηριστικά τους δίνουν τη δυνατότητα, να διαδραματίζουν ένα πιο καθοριστικό ρόλο σε διεθνές επίπεδο, να αποτελούν δηλαδή, σε γενικές γραμμές, τις ισχυρές χώρες του κόσμου που μπορούν με διαφοροποιήσεις και σε αντιπαράθεση μεταξύ τους, να επιβάλλουν τα γενικά τους συμφέροντα και ιδιαίτερα τα συμφέροντα της αστικής τάξης τους.

Ερευνώντας λοιπόν τη σύνδεση μεταξύ πολυεθνικών επιχειρήσεων και ανεπτυγμένων χωρών, διαπιστώνουμε ότι με βάση τον τόπο προέλευσης των πολυεθνικών, από τις 100 μεγαλύτερες, οι 85 έχουν έδρα είτε στις Η.Π.Α., είτε σε κάποια χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είτε στην Ιαπωνία. Μάλιστα οι Η.Π.Α., η

Γαλλία, η Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ιαπωνία είναι οι «οικοδεσπότες» των 72 μεγαλύτερων πολυεθνικών (Μπογιόπουλος, 2011, σ. 237). Ποια είναι όμως τα βασικά χαρακτηριστικά των πολυεθνικών εταιρειών³¹; Σύμφωνα με τον Todaro: «Δύο κεντρικά χαρακτηριστικά των πολυεθνικών εταιρειών είναι το μεγάλο τους μέγεθος και το γεγονός ότι οι εκτεινόμενες σε όλο τον κόσμο λειτουργίες και δραστηριότητες τους τείνουν να ελέγχονται κεντρικά από τις μητρικές εταιρείες» (Todaro, 1994, σ. 147). Η διασπορά των δραστηριοτήτων μιας πολυεθνικής επιχείρησης σε διαφορετικές χώρες από τη χώρα καταγωγής της, φαίνεται ανάγλυφα από τα παρακάτω παραδείγματα. Για κάθε 20.000 δολάρια που εισπράττει η αμερικάνικη εταιρεία General Motors από την πώληση ενός αυτοκινήτου της, τα 12.000 δολάρια κατευθύνονται εκτός Η.Π.Α. ως εξής: με βάση τη συμβολή τους στην κατασκευή του αυτοκινήτου, 6.000 δολάρια καταλήγουν στην Κορέα όπου πραγματοποιείται η συναρμολόγηση του αυτοκινήτου, 3.500 δολάρια κατευθύνονται στην Ιαπωνία ως αμοιβή για την κατασκευή της μηχανής και του άξονα, ενώ 1.500 δολάρια στη Γερμανία όπου σχεδιάζεται ο κινητήρας. Ακόμα, μερίδιο έχουν, ανάλογα με τη συμμετοχή τους σε μια σειρά εργασιών, η Μ. Βρετανία, τα νησιά Μπαρμπάντος, η Ταϊβάν, η Ιρλανδία και η Σιγκαπούρη. Αντίστοιχη είναι η κατάσταση και σε μία άλλη αμερικάνικη επιχείρηση, την εταιρεία κατασκευής αεροπλάνων Boeing. Για να παραχθεί το 777 Twinjet, συνεργάζονται μία σειρά επιχειρήσεων από την Ιταλία και τη Β. Ιρλανδία μέχρι την Ιαπωνία και την Κορέα. Κάπως έτσι διατυπώνονται αμφιβολίες για το κατά πόσο αυτού του είδους οι επιχειρήσεις έχουν εθνική προέλευση. Τα πράγματα περιπλέκονται περισσότερο, αν εξετάσουμε το παράδειγμα της IBM της Ιαπωνίας, μιας εταιρείας δηλαδή της οποίας οι μετοχές ανήκουν σε

³¹ Ο Μ. Κήπας δίνει έναν πλήρη ορισμό της πολυεθνικής εταιρείας: «Προκειμένου να έχουμε έναν ορισμό των πολυεθνικών επιχειρήσεων, θα ορίζαμε ως πολυεθνικές επιχειρήσεις εκείνες που: πραγματοποιούν ένα σημαντικό μέρος των επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων, δηλαδή τις δυνατότητες για πώληση, εκμετάλλευση, διανομή, έρευνα, ανάπτυξη, παραγωγή, κ.λ.π., εκτός της χώρας καταγωγής τους. Επομένως μιλάμε για οικονομική δραστηριότητα που συντελείται τουλάχιστο σε δύο ή και περισσότερες χώρες. Ένα άλλο στοιχείο αφορά τις αποφάσεις της διοίκησης μιας πολυεθνικής εταιρείας, οι οποίες βασίζονται σε περιφερειακές ή παγκόσμιες επιλογές. ... Εκείνο που χαρακτηρίζει τις επενδύσεις των πολυεθνικών επιχειρήσεων σε σχέση με τις αντίστοιχες του παρελθόντος, οι οποίες ήταν κυρίως επενδύσεις τύπου χαρτοφυλακίου, είναι ότι οι νέες επενδύσεις πήραν την μορφή άμεσων ξένων επενδύσεων.» Κήπας, Μ. (2006). *Παγκοσμιοποίηση και τρίτος κόσμος*. σ. 95-96 Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Αμερικανούς, 40.000 Ιάπωνες εργαζόμενοι στελεχώνουν το δυναμικό της, ενώ οι φόροι που εισπράττουν οι οικονομικές υπηρεσίες της χώρας είναι πολλαπλάσιοι, με βάση τον κύκλο εργασιών εντός της χώρας σε σύγκριση με την Fujitsu (Σακελλαρόπουλος, 2004, σ. 54-55).

Πριν ασχοληθούμε όμως με την εθνική προέλευση των πολυεθνικών εταιρειών, θα κάνουμε μια προσπάθεια να αποτυπώσουμε το μέγεθος αυτών των εταιρειών, το εύρος των δραστηριοτήτων τους και τη δυναμική που αυτές συνεπάγονται. Η δύναμη των πολυεθνικών είναι τέτοια στον σύγχρονο κόσμο που δεν είναι υπερβολή να ισχυριστούμε ότι το μεγαλύτερο μέρος της παγκόσμιας παραγωγής και διανομής προϊόντων παράγεται και διακινείται από τις εγκαταστάσεις των πολυεθνικών επιχειρήσεων. Οι 1000 μεγαλύτερες πολυεθνικές επιχειρήσεις ελέγχουν τα 4/5 της παγκόσμιας βιομηχανικής παραγωγής. Οι 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις είχαν το 1997 πωλήσεις σε προϊόντα αξίας 2,1 τρις δολάρια, αριθμός 13 φορές μεγαλύτερος από το ΑΕΠ της Ελλάδας (Κήπας, 2006, σ. 110).³² Επίσης, στα «χέρια» των πολυεθνικών βρίσκεται το 80% της παγκόσμιας καλλιεργήσιμης γης, το 63% της βιομηχανίας μετάλλου και ορυχείων και το 50% της εξόρυξης και διύλισης του πετρελαίου. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι μέσα σε είκοσι χρόνια, ξεκινώντας από το 1972, οι άμεσες ξένες επενδύσεις των πολυεθνικών επιχειρήσεων αυξήθηκαν κατά 7 φορές, την ίδια ώρα που το προσωπικό που απασχολούν δεν αυξήθηκε παραπάνω από 2 φορές (Λιόσης, 2012, σ. 75).³³

³² Για να γίνει αντιληπτό το μέγεθος και η εμβέλεια αυτών των επιχειρήσεων, αναφέρει ο Μπογιόπουλος: «Στα τέλη του 20^{ου} αιώνα οι 200 μεγαλύτερες πολυεθνικές εταιρείες έλεγχαν το 80% της παγκόσμιας αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής, καθώς και το 70% των εμπορικών συναλλαγών και του τομέα των υπηρεσιών». (Μπογιόπουλος, 2011, σ. 138). "*Είναι ο Καπιταλισμός, ηλίθιε*" Οι υπαίτιοι της Κρίσης και το "Χρέος" της ανατροπής τους - Μια ευγενική απάντηση στους πραιτωριανούς των ΜΝΗΜΟΝΙΩΝ. Αθήνα: Λιβάνη.

³³ Χαρακτηριστικά της κατάστασης που έχει διαμορφωθεί και ενδεικτικά της δύναμης αυτών των επιχειρήσεων είναι και τα παρακάτω στοιχεία που αναφέρει ο Μ. Κήπας: «Οι πωλήσεις της Mitsui και της General Motors μαζί, ξεπερνούν το ΑΕΠ της Πορτογαλίας, της Δανίας και της Τουρκίας μαζί, ενώ οι πωλήσεις οι οποίες ξεπερνούν τα 50 δις. δολάρια, είναι μεγαλύτερες από το ΑΕΠ όλων των αφρικανικών χωρών, που βρίσκονται κάτω από τη Σαχάρα και είναι οι φτωχότερες στον κόσμο... Οι πέντε μεγαλύτερες αυτοκινητοβιομηχανίες και κατασκευάστριες φορτηγών αυτοκινήτων, συγκεντρώνουν το 60% των πωλήσεων των τροχοφόρων στον κόσμο. Οι πέντε μεγαλύτερες πετρελαιοβιομηχανίες ελέγχουν περισσότερο από το 40% της παγκόσμιας παραγωγής πετρελαίου.» Κήπας, Μ. (2006). *Παγκοσμιοποίηση και τρίτος κόσμος*. σ.111 Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Στις ΗΠΑ, το 1962, αν προσθέταμε το ενεργητικό των 5 μεγαλύτερων βιομηχανικών επιχειρήσεων, θα διαπιστώναμε ότι αυτό ξεπερνούσε το 12% του συνολικού ενεργητικού όλων των βιομηχανιών που είχαν ως αντικείμενο την μεταποίηση. Αν αυξάναμε λίγο το δείγμα και παίρναμε τις 50 μεγαλύτερες εταιρείες στην μεταποίηση, τότε θα καταλήγαμε στο συμπέρασμα ότι το συνολικό τους ενεργητικό ήταν περισσότερο από το ένα τρίτο του συνολικού ενεργητικού του κλάδου. Εφτά χρόνια νωρίτερα, το 1955, το 10% των εργατών στην μεταποίηση, στις εργασίες εξόρυξης και στο εμπόριο (χονδρικό και λιανικό) απασχολούνταν σε μόλις 28 επιχειρήσεις, ενώ οι 23 μεγαλύτερες μεταποιητικές βιομηχανίες απασχολούσαν το 15% του συνολικού εργατικού δυναμικού του κλάδου. (Galbraith, 1969, σ. 77-78)³⁴. Αλλά πέρα από τη δυναμική των πολυεθνικών, ενδιαφέροντα είναι και τα στοιχεία για τη σχέση των πολυεθνικών με τις ανεπτυγμένες χώρες. Στον παρακάτω πίνακα αποτυπώνεται η εθνική προέλευση των πιο ισχυρών πολυεθνικών επιχειρήσεων.

³⁴ Σύμφωνα με τον Todaro: «Το 1980 οι 20 μεγαλύτερες πολυεθνικές εταιρείες του κόσμου είχαν ετήσιες ακαθάριστες πωλήσεις πάνω από 10 δισεκατομμύρια δολάρια, ενώ άλλες 200 είχαν ετήσιες πωλήσεις πάνω από 1 δισεκατομμύριο δολάρια. Οι μεγαλύτερες πολυεθνικές εταιρείες των Ηνωμένων Πολιτειών, όπως η Exxon και η General Motors, είχαν η καθεμιά ετήσιες ακαθάριστες πωλήσεις πάνω από 60 δισεκατομμύρια δολάρια το 1980, ενώ η Mobil, η Texaco και η Ford είχαν η καθεμιά ετήσιες ακαθάριστες πωλήσεις πολύ πάνω από 30 δισεκατομμύρια δολάρια. Οι συνδυασμένες ακαθάριστες πωλήσεις αυτών των πέντε πολυεθνικών εταιριών ξεπερνούν το ακαθάριστο εθνικό προϊόν πολλών αναπτυγμένων χωρών, όπως της Αυστραλίας, του Καναδά, του Βελγίου, της Σουηδίας και της Ελβετίας.» Todaro, M. P.(1998). *Οικονομική του αναπτυσσόμενου κόσμου: εισαγωγές στις αρχές, τα προβλήματα και την πολιτική της ανάπτυξης*. σ. 147-148, Αθήνα: Gutenberg.

Πίνακας 1. Εθνική προέλευση των πιο ισχυρών εταιρειών

Χώρα προέλευσης

ΗΠΑ	Κατέχει 240 από τις 500 ισχυρότερες πολυεθνικές
Βρετανία	Βρίσκεται στη δεύτερη θέση ως προς το μέγεθος κεφαλαιοποίησης. Αριθμεί 34 εταιρείες με αξία 1 τρις δολάρια
Γαλλία	Κατέχει μόνο 1 εταιρεία στις 50 πρώτες, αλλά είναι η τέταρτη χώρα όσον αφορά στη κεφαλαιοποίηση
Καναδάς	Είναι στην πέμπτη θέση στην κεφαλαιοποίηση και έχει 22 εταιρείες από τις 100 ισχυρότερες
Γερμανία	Βρίσκεται στην έκτη θέση ως προς το μέγεθος της κεφαλαιοποίησης

Πηγή: «Ιμπεριαλισμός και εξάρτηση. Η προσέγγιση του Λένιν, η περίπτωση της Ελλάδας και κριτική του σχήματος της αλληλεξάρτησης» του Β. Λιώση, 2012, εκδόσεις ΚΨΜ. σελ. 76

Απ' αυτήν ακριβώς τη σχέση που αποτυπώνεται στον παραπάνω πίνακα, προκύπτει και η συμμετοχή των χωρών στο σύνολο των παγκόσμιων εξαγωγών για το έτος 2001. Όπως βλέπουμε και στον παρακάτω πίνακα, αυτές οι χώρες κυριαρχούν στο πεδίο των εξαγωγών.

Πίνακας 2. Ποσοστό συμμετοχής στο σύνολο των παγκόσμιων εξαγωγών

ΗΠΑ	12,0
Γερμανία	9,3
Ιαπωνία	6,6
Γαλλία	4,8
Βρετανία	4,4
Ιταλία	4,0
Ολλανδία	3,5
Καναδάς	4,3
Βέλγιο / Λουξεμβούργο	3,2
Κίνα	4,4
Ν. Κορέα	2,5
Σιγκαπούρη	2,0
Ισπανία	1,9
Σύνολο	62,9
Σύνολο G-7	45,4

Πηγή: «Ιμπεριαλισμός και εξάρτηση. Η προσέγγιση του Λένιν, η περίπτωση της Ελλάδας και κριτική του σχήματος της αλληλεξάρτησης» του Β. Λιόση, 2012, εκδόσεις ΚΨΜ. σελ. 76

Η εικόνα είναι ίδια και σε ότι αφορά τις τράπεζες, με τη συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης να αυξάνεται συνεχώς. Στις ΗΠΑ, τη δεκαετία του '90, στις δέκα μεγαλύτερες χρηματοπιστωτικές εταιρείες, αθροιστικά, αντιστοιχούσε το 10% των συνολικών αποθεμάτων του κλάδου. Το 2008, το ποσοστό αυτό εξαπλασιάστηκε, φτάνοντας το 60%. Μεγάλη είναι η αύξηση που παρατηρείται αντίστοιχα και σε παγκόσμιο επίπεδο, μεταξύ των ετών 2006 και 2009 (Λιόσης, 2012, σ. 76-77).

Οι πολυεθνικές εταιρείες είναι επιχειρήσεις που ενώ δραστηριοποιούνται σε πολλές χώρες, χαρακτηρίζονται και από αυτό που ονομάζουμε «εθνική προέλευση», με την έννοια ότι διατηρούν στενούς δεσμούς με κάποιες από αυτές. Για να διερευνήσουμε ποια χώρα είναι εκείνη στην οποία αποδίδεται η προέλευση μιας πολυεθνικής, θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τα παρακάτω κριτήρια: α. Ποια είναι η χώρα στην οποία ανήκει το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας της επιχείρησης (ενεργητικό) και διαμένει η πλειοψηφία του προσωπικού της; 2. Σε ποια χώρα δραστηριοποιείται η μητρική εταιρεία, πού βρίσκεται δηλαδή η έδρα της; Είναι

αυτονόητο ότι αυτές οι επιχειρήσεις διαθέτουν θυγατρικές εταιρείες σε πολλές χώρες. 3. Ποια είναι η εθνικότητα των διευθυντικών στελεχών τόσο της μητρικής εταιρείας, όσο και των θυγατρικών εταιρειών; 4. Ποια είναι η χώρα στην οποία θα απευθυνθεί η επιχείρηση, σε περίπτωση που χρειάζεται να διαχειριστεί κάποιο πρόβλημα, για το οποίο απαιτείται η συνδρομή ενός κράτους; 5. Σε ποια χώρα φορολογείται η συνολική δραστηριότητα της επιχείρησης; Με βάση αυτά τα ερωτήματα, είναι φανερό ότι οι πολυεθνικές επιχειρήσεις διατηρούν δεσμούς με τη χώρα από την οποία προέρχονται (Σακελλαρόπουλος, 2004, σ. 58-59).³⁵

Αν διερευνήσουμε για παράδειγμα, τα στοιχεία που σχετίζονται με την εθνικότητα των διευθυντικών στελεχών των πολυεθνικών επιχειρήσεων θα διαπιστώσουμε ότι από τις 30 αμερικάνικες επιχειρήσεις που το 1993 ήταν στη λίστα των 100 μεγαλύτερων εταιρειών παγκοσμίως, μόνο οι πέντε είχαν έναν αλλοδαπό στο διοικητικό τους συμβούλιο. Ανάλογα στοιχεία προκύπτουν, αν εξετάσουμε τη σύνθεση των διοικητικών συμβουλίων τόσο των μεγαλύτερων ιαπωνικών επιχειρήσεων όσο και των αντίστοιχων γερμανικών. Με βάση τα παραπάνω, προκύπτει, νομίζουμε, η εξής διαπίστωση: το ότι η στρατηγική μιας επιχείρησης (σε επίπεδο παραγωγής, τοποθέτησης κεφαλαίων, πώλησης προϊόντων) επεκτείνεται σε πολλές χώρες, δε συνεπάγεται ότι αυτή η επιχείρηση είναι «παγκόσμια», αφού η δομή και η διεύθυνση της παραγωγής έχει σαφή αναφορά σε συγκεκριμένη χώρα. Η πλειοψηφία των πολυεθνικών επιχειρήσεων διατηρούν τόσο την έδρα τους όσο και το βασικό τους στελεχικό δυναμικό στις ανεπτυγμένες χώρες από τις οποίες προέρχονται. Η παραπάνω διαπίστωση αμφισβητεί ευθέως τα επιχειρήματα περί παγκοσμιοποιημένων επιχειρήσεων που λειτουργούν στο πλαίσιο μιας παγκόσμιας οικονομίας, διαχέοντας τα οφέλη από τη δραστηριότητα τους σε ολόκληρο τον κόσμο (Σακελλαρόπουλος, 2004, σ. 69).

Καταλήγουμε λοιπόν, στο εξής συμπέρασμα: η οικονομική δραστηριότητα των πολυεθνικών επιχειρήσεων έχει σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη των οικονομιών

³⁵ Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Σ. Σακελλαρόπουλος: «Με την έννοια αυτή, η Ford παραμένει μια αμερικάνικη εταιρεία και η Siemens μια γερμανική εταιρεία, δεδομένου ότι και οι αποφάσεις για τη στρατηγική των εταιρειών (π.χ. εμπορικές πολιτικές, επίπεδα δανεισμού, σημαντικές συμφωνίες) λαμβάνονται από τα κεντρικά, ενώ οι θυγατρικές αναλαμβάνουν να τις εφαρμόσουν λαμβάνοντας υπόψη και τις ιδιαιτερότητες των τοπικών κοινωνιών.» Σακελλαρόπουλος, Σ. (2004). *Ο μύθος της παγκοσμιοποίησης και η πραγματικότητα του ιμπεριαλισμού*. σ. 59, Αθήνα: Gutenberg.

των χωρών από τις οποίες προέρχονται. Το αντάλλαγμα το οποίο απολαμβάνουν είναι νόμοι, ρυθμίσεις και συνολικά ένα πλέγμα ασφάλειας που εγγυάται τη μακροπρόθεσμη αύξηση των κερδών τους. Η εικόνα των άμεσων ξένων επενδύσεων επιβεβαιώνει τα παραπάνω συμπεράσματα για τη σχέση των πολυεθνικών με τις ανεπτυγμένες χώρες. Αν δούμε τη γεωγραφική κατανομή των άμεσων ξένων επενδύσεων, θα βρεθούμε μπροστά στο φαινόμενο των «δύο κόσμων», προσπαθώντας να περιγράψουμε τις μεγάλες διαφορές που υπάρχουν μεταξύ ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών. Στις ανεπτυγμένες χώρες του κόσμου (24 σύμφωνα με τα στοιχεία του Ο.Η.Ε.) μαζί με τις χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας, αναλογούσε ένα ποσοστό της τάξης του 84,55% του συνόλου των παγκόσμιων άμεσων ξένων επενδύσεων το έτος 1980. Δεκαέξι χρόνια μετά η κατάσταση παρέμεινε ίδια, με το ποσοστό να φθάνει το 84,67% του συνόλου (Κήπας, 2006, σ. 82, 87-88).³⁶

4.3 Ανισότητες στο εσωτερικό των ανεπτυγμένων χωρών

Τι συμβαίνει όμως στο εσωτερικό των ανεπτυγμένων χωρών; Πως μοιράζονται τα αποτελέσματα της ανάπτυξης; Η μεγαλύτερη ευημερία που επικρατεί σε σχέση με τις αναπτυσσόμενες χώρες είναι τέτοια που να δικαιολογεί κάποιου είδους επανάπαυση ή εφησυχασμό; Υπάρχουν κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες; Διευρύνονται ή μειώνονται; Το κράτος παίζει τον ρόλο επιδιαιτητή προσπαθώντας με «δίκαιο» τρόπο να εξισορροπήσει διαφορετικά συμφέροντα διαφορετικών κοινωνικών τάξεων; Ή

³⁶ Πιο συγκεκριμένα: «... η Δυτική Ευρώπη δέχθηκε το 40,28% του συνόλου των παγκόσμιων άμεσων ξένων επενδύσεων το 1996, έναντι του 41,78% το 1980 και του 32,87% το 1985. Η Βόρεια Αμερική δέχθηκε το 23,9% του συνόλου των ξένων άμεσων επενδύσεων το 1996, ενώ το 1980 δέχθηκε το 28,63% των άμεσων ξένων επενδύσεων και το 1985 το 33,65%. Η Λατινική Αμερική και η Καραϊβική δέχθηκαν το 9,77% των άμεσων ξένων επενδύσεων το 1996, ενώ το 1980 το 9,97% και το 1985 10,31%. Η Ασία δέχθηκε το 16,66% των άμεσων ξένων επενδύσεων το 1996 από τις οποίες το 14,64% αφορούσαν τις οκτώ χώρες της Νοτίου και ΝΑ Ασίας, ενώ το 1980 δέχθηκε το 9,5% από τις οποίες το 6,74 αντιστοιχούσαν στις νέες βιομηχανικές χώρες και το 1985 το 14,42% από τις οποίες αντιστοιχούσαν στο 8,64 των νέων βιομηχανικών χωρών. Η Αφρική δέχθηκε το 1,84 το 1996, ενώ το 1980 δέχθηκε το 2,39% και το 1985 το 2,86%.» Κήπας, Μ. (2006). *Παγκοσμιοποίηση και τρίτος κόσμος*. σ. 88 Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.

έχει αναλάβει το ρόλο της συνολικής προστασίας των συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης, προσπαθώντας να συγκεράσει τους ανταγωνισμούς και τις διαφορές που αναδύονται στο εσωτερικό της, εξασφαλίζοντας την απρόσκοπτη αναπαραγωγή του κεφαλαίου;

Οι απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα κατά την άποψη μας είναι σαφείς. Προφανώς και υπάρχουν διαφορές από χώρα σε χώρα. Ακόμα και στις ανεπτυγμένες χώρες, παρατηρούμε αποκλίσεις τόσο στο επίπεδο όσο και στον ρυθμό ανάπτυξης. Στο εσωτερικό τους δρουν επιμέρους συμφέροντα, η δυναμική διαφόρων ομάδων διαφέρει από χώρα σε χώρα, ενώ και η δυναμική των εργατικών και άλλων κινημάτων δεν αποτελεί μια ενιαία και σταθερή κατάσταση σε όλες τις χώρες. Ωστόσο, η τάση είναι καθαρή. Οι ανισότητες στο εσωτερικό των ανεπτυγμένων χωρών είναι τεράστιες και συνεχώς διευρύνονται. Οι διαφορές στις απολαβές μεταξύ αυτών που αμείβονται για τη συμμετοχή τους στην παραγωγή με μισθό, συγκριτικά με αυτούς που αμείβονται με κέρδη, είναι χαώδεις. Οι παρεμβάσεις του κράτους είτε στο επίπεδο της νομοθετικής πρωτοβουλίας, είτε στο επίπεδο της φορολογίας, είτε στο πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων, είτε στο επίπεδο των κινήτρων προς το μεγάλο κεφάλαιο, είτε στη συνολική λειτουργία του κρατικού μηχανισμού, δεν χαρακτηρίζονται από ουδετερότητα. Είναι εμφανής η προστατευτική παρέμβαση του κράτους στο πλαίσιο του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού. Τα παρακάτω στοιχεία είναι ενδεικτικά της κατάστασης:

1. Στις ΗΠΑ, το 16% του εθνικού προϊόντος αντιστοιχεί στο πιο πλούσιο 1% του πληθυσμού. Το συγκεκριμένο ποσοστό έχει περιουσία αντίστοιχη με το 40% του φτωχότερου πληθυσμού.
2. Αντίστοιχη είναι η κατάσταση στη Μεγάλη Βρετανία, όπου το 1% του πλουσιότερου τμήματος του πληθυσμού κατέχει το 13% του εθνικού εισοδήματος.
3. Στη Ρωσία, επίσης, 400 μεγάλοι επιχειρηματίες ελέγχουν το 50% του εθνικού πλούτου.
4. Στις χώρες του ΟΟΣΑ, το πλουσιότερο 20% του πληθυσμού είναι 80 φορές πλουσιότερο από το φτωχότερο 20% (Μπογιόπουλος, 2011, σ. 69-70).
5. Το 1998, οι τρεις πλουσιότεροι δισεκατομμυριούχοι είχαν μεγαλύτερη περιουσία από το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν όλων μαζί των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών (Harvey, 2007, σ. 63).

Το συμπέρασμα στο οποίο μπορούμε να καταλήξουμε για τη διανομή του εισοδήματος σε δύο από τις κατεξοχήν ανεπτυγμένες και πλούσιες χώρες, τις ΗΠΑ και την Μ. Βρετανία, αλλά και σε άλλες χώρες, είναι ότι οι διαφορές δεν εντοπίζονται μεταξύ τριών διαφορετικών εισοδηματικών τάξεων (μιας υψηλής, μιας μεσαίας και μιας χαμηλής), αλλά ουσιαστικά σε μία πολύ μικρή ομάδα ατόμων, η οποία συγκεντρώνει, τεράστια ποσά στην ιδιοκτησία και τον έλεγχο τους από τη μια πλευρά και τη μεγάλη πλειοψηφία της κοινωνίας από την άλλη πλευρά, που αν και δεν είναι εισοδηματικά ομοιόμορφη, ωστόσο οι όποιες διαφορές τους είναι σταγόνα στον ωκεανό μπροστά στο χάσμα που αναφέραμε παραπάνω (Lansley, 2012, σ. 7).

Θα μπορούσαμε να παραθέσουμε πολλά περισσότερα παραδείγματα που δε θα πρόσφεραν όμως κάτι παραπάνω στην κατανόηση του φαινομένου. Το «αόρατο χέρι της αγοράς» που υποτίθεται ότι μετατρέπει την ατομική επιδίωξη κάθε ατόμου σε πλεονέκτημα για το σύνολο της κοινωνίας, δε φαίνεται να κάνει καλά τη δουλειά του. Η πλήρης απελευθέρωση της κίνησης του κεφαλαίου με την παράλληλη απελευθέρωση της αγοράς εργασίας, αναδεικνύει τους ιδιοκτήτες του κεφαλαίου ως πανίσχυρους παίκτες του οικονομικού παιχνιδιού και τους εργαζόμενους ανήμπορους να διεκδικήσουν έστω και ένα παραπάνω μέρος του πλούτου που δημιουργείται, περιορίζοντας τους εαυτούς τους στο ρόλο του μαχητή για την επιβίωση, σε ένα εξαιρετικά εχθρικό περιβάλλον (Bauman, 2014, σ. 51-52).

Οι ανισότητες στο εσωτερικό των ανεπτυγμένων χωρών δε μπορούν να κρύβονται ή να υποβαθμίζονται από τις ακόμα μεγαλύτερες που συναντάμε στις υπανάπτυκτες χώρες. Η φτώχεια δεν πρέπει και δε μπορεί να γίνεται ανεκτή, επειδή στον κόσμο υπάρχουν μεγάλες περιοχές με μεγαλύτερη φτώχεια. Μήπως η αιτία για την ύπαρξη και των δύο «κατηγοριών φτωχών» είναι κοινή; Μήπως ο πλούτος που συγκεντρώνεται στα χέρια λίγων στις ανεπτυγμένες, κατά κύριο λόγο χώρες, αλλά και στις αναπτυσσόμενες, προέρχεται από την εκμετάλλευση της εργασίας δισεκατομμυρίων φτωχών σε όλο τον πλανήτη; Είναι πιθανόν ο εργάτης στη Γερμανία ή στη Γαλλία να αμείβεται καλύτερα σε σχέση με τον εργάτη σε μια χώρα της Ασίας ή της Αφρικής. Οι μεταξύ τους όμως διαφορές δεν μπορούν να κρύψουν τόσο τον δεσμό που τους ενώνει, όσο και τη διαχωριστική γραμμή που τους χωρίζει από τους επιχειρηματίες στις επιχειρήσεις των οποίων εργάζονται.

4.4 Οι αναπτυσσόμενες χώρες και τα βασικά τους χαρακτηριστικά

Αναπτυσσόμενες ονομάζονται οι πολύ φτωχές χώρες του πλανήτη. Πριν περιγράψουμε πιο αναλυτικά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των χωρών αυτών, τις σχέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό τους αλλά και στο εξωτερικό τους (δηλαδή τις σχέσεις τους με τις άλλες χώρες), αξίζει να παραθέσουμε ένα χαρακτηριστικό και διαφωτιστικό παράδειγμα της ζωής σε αυτές τις χώρες, που αναφέρει ο Ν. Μπογιόπουλος στο βιβλίο του «Είναι ο καπιταλισμός, ηλίθιε». Γράφει λοιπόν ο Μπογιόπουλος (2011, σ. 64-65):

Στη Βραζιλία, τώρα, τη χώρα όπου παράγεται το 1/3 της παγκόσμιας παραγωγής καφέ, πριν από λίγο καιρό δυο Βρετανοί δημοσιογράφοι πήραν μια συνέντευξη από τον Έκτορ Φελίπε Σάντος, ένα γέροντα 92 χρονών που από τα 12 χρόνια του δούλεψε στις βραζιλιάνικες φυτείες του καφέ. Όταν τον ρώτησαν ποιο είναι το μεγαλύτερο του παράπονο, τους απάντησε: «Δουλεύω από τότε που θυμάμαι τον εαυτό μου στις φυτείες του καφέ. Έχω πονέσει και έχω ταλαιπωρήσει όσο δεν μπορείτε να φανταστείτε τούτη τη σάρκα που κρατά ακόμα τα γέρικά κόκαλα μου σε σειρά. Έχω αρρωστήσει στα χωράφια του καφέ ώστε να μπορέσω να ζήσω την οικογένεια μου με δεκάρες. Έχασα τη γυναίκα μου πριν 15 χρόνια στις φυτείες από υπερκόπωση, αλλά το μεγαλύτερο μου παράπονο ξέρετε ποιο είναι; Μέχρι σήμερα που βρίσκομαι εδώ και σας μιλάω και έχοντας 92 χρόνια στην πλάτη μου, δεν έχω δοκιμάσει ποτέ τη γεύση του καφέ»...

Το χάσμα μεταξύ ανεπτυγμένων και υπανάπτυκτων χωρών αποτυπώνεται ξεκάθαρα στον παρακάτω πίνακα.

Πίνακας 3. Συμμετοχή των 7 πιο ανεπτυγμένων χωρών στο σύνολο του πληθυσμού και του ΑΕΠ (1870-2000) σε δείγμα χωρών

Έτος	ΑΕΠ (1)	Πληθυσμός (2)	Σχέση (1) / (2)
1870	41,2	20,8	1,98
1913	52,4	22,1	2,37
1950	56,8	21,4	2,65
1973	54,1	17,9	3,02
2000	71,9	15,7	4,57

Πηγή: « Ο μύθος της παγκοσμιοποίησης και η πραγματικότητα του Ιμπεριαλισμού» του Σακελλαρόπουλου Σ., εκδόσεις Gutenberg, 2004, σελ.83

Από τον πίνακα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι όσο πιο κοντά στο σήμερα φτάνουμε, τόσο διευρύνεται το χάσμα μεταξύ πλούσιων και φτωχών χωρών. Οι

ανισότητες διευρύνονται, αφού οι ισχυρές χώρες αυξάνουν την οικονομική τους δύναμη συγκριτικά με τις αναπτυσσόμενες χώρες.

Το χάσμα μεγαλώνει και μάλιστα με ρυθμούς αυξανόμενους. Στην αρχική περίοδο του καπιταλισμού, οι ανισότητες μεταξύ των χωρών ήταν πολύ μικρότερες. Η μέγιστη διαφορά στο βιοτικό επίπεδο μεταξύ δύο χωρών ήταν το πολύ διπλάσια. Σήμερα, συνυπάρχουν στη Γη, χώρες που το κατά κεφαλήν εισόδημα της μιας φτάνει να ξεπερνά μέχρι και πάνω από 400 φορές το αντίστοιχο εισόδημα της άλλης. Δεν πρέπει άλλωστε να ξεχνάμε ότι η αποτύπωση αυτών των ανισοτήτων μέσω δεικτών, όπως είναι το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, υποτιμά αυτές τις διαφορές και δεν αντικατοπτρίζει με επάρκεια το τι συμβαίνει στο εσωτερικό των χωρών (Bauman, 2014, σ. 12).

Θα μπορούσε να αποτελεί κοινό τόπο ότι οι χώρες του τρίτου κόσμου παρέμειναν αδύναμες, δεν κατάφεραν να εκσυγχρονίσουν την οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα των κοινωνιών τους, δεν χρησιμοποίησαν προς όφελος του πληθυσμού τους, πλουτοπαραγωγικούς πόρους που είχαν στη διάθεση τους (Migdal, 1988, σ. 4-5). Είναι βέβαια εντελώς διαφορετική η απάντηση που δίνει ο καθένας στο αν τα παραπάνω συμβαίνουν και στις ανεπτυγμένες χώρες, π.χ. τι σημαίνει αξιοποίηση πλουτοπαραγωγικών πηγών προς όφελος του πληθυσμού. Αυτό όμως δεν αναιρεί το αναμφισβήτητο γεγονός πως στις χώρες του τρίτου κόσμου, οι πόροι αυτοί είναι εκμεταλλεύσιμοι από ομάδες μέσα και έξω από τη χώρα που δεν έχουν σχέση με τα συμφέροντα της πλατιάς πλειοψηφίας του πληθυσμού.

Στην προσπάθεια περιγραφής των αναπτυσσόμενων χωρών, δεν πρέπει να δοθεί η εντύπωση ότι παρουσιάζουν ένα είδος ομοιογένειας που μας επιτρέπει να προχωρούμε σε εύκολες συγκρίσεις. Στις χώρες αυτές, συμπεριλαμβάνονται περισσότερα από 100 κράτη τα οποία παρουσιάζουν πολλές διαφορές μεταξύ τους σε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο (Χουλιάρας & Ρούσσο, 2005, σ. 87).

Η όποια λοιπόν προσπάθεια κατηγοριοποίησης – ομαδοποίησης τόσο των προβλημάτων που συναντάμε σε αυτές τις χώρες όσο και περιγραφής των οικονομικών - κοινωνικών – πολιτικών χαρακτηριστικών τους, δε σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι επιχειρείται κάποια υποτίμηση, πολύ περισσότερο προσπάθεια εξάλειψης των σοβαρών υπαρκτών διαφορών που εντοπίζονται μεταξύ τους. Μία βασική διαφορά σχετίζεται με το επίπεδο και τη σύνθεση της οικονομικής δραστηριότητας. Για παράδειγμα η Ινδία, η Βραζιλία και άλλες χώρες που

συγκαταλέγονται στον Τρίτο Κόσμο, έχουν συγκριτικά με τις χώρες της Αφρικής, μια αρκετά πιο ανεπτυγμένη βιομηχανική παραγωγή (Ποπόφ, 1986, σ. 12). Η ομαδοποίηση αυτή γίνεται για καθαρά πρακτικούς λόγους, με μοναδικό στόχο να αναδειχθούν εκείνα τα κοινά σημεία, που κατά την άποψή μας, από τη μία δείχνουν με ανάγλυφο τρόπο την κατάσταση σε αυτά τα κράτη και από την άλλη είναι καθοριστικά και επεξηγηματικά για την πορεία και την εξέλιξη αυτών των χωρών. Ένα σημαντικό κοινό χαρακτηριστικό των χωρών του τρίτου κόσμου είναι ότι, στο πρόσφατο σχετικά παρελθόν, βρίσκονταν σε καθεστώς αποικίας, ενώ σήμερα, όπως αναφέρει ο Κ. Χατζηαργύρης (1974. σ. 30):

... είναι κράτη με τυπικά ολοκληρωμένη κυριαρχία και με τη φιλοδοξία κι ανάγκη να εξισωθούν πολιτιστικά κι από την άποψη της παραγωγικής δυναμικότητας και του βιοτικού επιπέδου με τους άλλοτε αποικιοκράτες αφεντάδες τους, μέλη σήμερα ενός ξεχωριστού και πάλι κόσμου, είτε το λέμε δυτικό είτε αναπτυγμένο καπιταλιστικό.

Η άνοδος του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και των αντιιμπεριαλιστικών κινημάτων, που στηρίχθηκαν από τη Σοβιετική Ένωση και τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες, τερμάτισε το βάρβαρο καθεστώς της αποικιοκρατίας. Περίπου 100 χώρες έγιναν ανεξάρτητα κράτη και έκαναν την εμφάνισή τους στον παγκόσμιο χάρτη. Γεωγραφικά, ο Τρίτος κόσμος αποτελείται από πολλές χώρες της Λατινικής Αμερικής, της Αφρικής και της Ασίας (Ποπόφ, 1986, σ. 12). Άλλα κοινά χαρακτηριστικά των χωρών του τρίτου κόσμου είναι:

- Η σταθερά κακή διατροφή, που σε πολλές περιπτώσεις φτάνει τα όρια του υποσιτισμού, για μεγάλο μέρος του πληθυσμού
- η γεωργική παραγωγή, γίνεται με παραδοσιακές μεθόδους χωρίς να χρησιμοποιείται σοβαρός μηχανολογικός εξοπλισμός
- το μεγάλο ποσοστό του εργατικού δυναμικού είναι άνεργο ή υποαπασχολείται
- ο μεγάλος αριθμός γεννήσεων
- οι σοβαρές καθυστερήσεις στη διαδικασία της εκβιομηχάνισης
- τα μικρά συσσωρευμένα κεφάλαια και το αντίστοιχο επίπεδο επενδύσεων
- οι ανεκμετάλλευτες πλουτοπαραγωγικές πηγές
- οι δύο τομείς οικονομίας που συνυπάρχουν, ένας πρωτόγονος και ένας καπιταλιστικά εκσυγχρονισμένος
- η εξάρτηση από τις ανεπτυγμένες χώρες

- το βιοτικό επίπεδο της πλειοψηφίας των κατοίκων είναι πολύ χαμηλό (Αγγελόπουλος, 1972, σ. 31-32)

Ο Α. Αγγελόπουλος (1972, σ. 32) προσθέτει και ορισμένα ακόμα χαρακτηριστικά. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει: «Ο αναλφαβητισμός καθώς και η ανεπάρκεια στις επιστημονικές και τεχνολογικές γνώσεις, αποτελούν σοβαρά εμπόδια για την ανάπτυξη και επιδεινώνουν, σε τελευταία ανάλυση, τον «φαύλο κύκλο της φτώχειας». Ο Β. Φίλιας (1996, σ. 18) υποστηρίζει πως η θεωρία της υπανάπτυξης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την θεωρία της ανάπτυξης. Ασκεί κριτική στην αντίληψη που παρουσιάζει τον «ανεπτυγμένο» και τον «υπανάπτυκτο» κόσμο σαν κλειστά μεταξύ τους συστήματα.

Η αποικιοκρατική περίοδος θεωρείται ένα κομβικό διάστημα για την πορεία τόσο των ανεπτυγμένων όσο και των αναπτυσσόμενων χωρών. Τα αποτελέσματά της έχουν συνέχεια στο χρόνο και δεν εξαφανίστηκαν με την απόκτηση της ανεξαρτησίας των κατακτημένων χωρών. Οι προκαπιταλιστικές παραδοσιακές οικονομικές δομές - που για την κυρίαρχη άποψη αποτελούν τη βασική αιτία υπανάπτυξης και καθυστέρησης - έχουν την ρίζα τους ακριβώς σε αυτή την περίοδο. Η κατάσταση αυτή συντηρήθηκε και μετά την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας των πρώην αποικιών, επειδή με αυτό τον τρόπο εξυπηρετούνταν τα συμφέροντα του ξένου κεφαλαίου, το οποίο εκμεταλλευόταν τόσο το φτηνό εργατικό δυναμικό αυτών των χωρών όσο και τις πλουτοπαραγωγικές πηγές τους. Οι μεγάλες πολυεθνικές είχαν βασικό σύμμαχο σε αυτή την κατεύθυνση την ντόπια αστική τάξη και ένα σημαντικό τμήμα του κρατικού μηχανισμού αυτών των χωρών που έφτανε ως τα ανώτερα επίπεδα. Με τη συμβολή λοιπόν των τελευταίων, το ξένο κεφάλαιο ορίζει την παραγωγική και οικονομική δραστηριότητα στις αναπτυσσόμενες χώρες με κερδισμένους αρχικά το ίδιο και δευτερευόντως - στο πλαίσιο του υποδεέστερου ρόλου τους - τους ντόπιους επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνται σε άλλα τμήματα της οικονομίας, αδιάφορα για το ξένο κεφάλαιο. Προφανώς και ο μεγάλος χαμένος δεν είναι άλλος από τις ανάγκες της μεγάλης πλειοψηφίας των πολιτών που θυσιάζονται στο βωμό των σχέσεων της χώρας τους με τις μεγάλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις (Κήπας, 2016, σ. 21-22).

Ορισμένοι θεωρητικοί αδυνατώντας να συλλάβουν τόσο τα βασικά χαρακτηριστικά αυτών των χωρών στο σύνολο τους όσο και τις θεμελιώδεις αιτίες της κατάστασης στην οποία βρίσκονται, υποστηρίζουν ότι η επιχείρηση ανάπτυξης αυτών των χωρών περνά μέσα από τη βοήθεια που θα δώσει η Δύση στη λογική ενός

νέου σχεδίου Μάρσαλ. Στον αντίποδα, άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες αντιτάσσουν ότι είναι τέτοιες οι διαφορές αυτών των χωρών με την Ευρώπη μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο που ένα τέτοιο σχέδιο είναι καταδικασμένο σε αποτυχία (Valenzuela J.S & Valenzuela A.,1978, σ. 535-536). Οι πρώτοι - που αποτελούν και τους υποστηρικτές της παγκοσμιοποίησης - θεωρούν ότι η ελεύθερη αγορά και το παγκόσμιο εμπόριο χωρίς φραγμούς, θα βοηθήσει τόσο τις ανεπτυγμένες όσο και τις υπανάπτυκτες χώρες. Υποστηρίζουν μάλιστα ότι αυτές οι συνθήκες είναι ο απαραίτητος όρος για την οικονομική ανάπτυξη. Τα στοιχεία δεν τους επιβεβαιώνουν. Οι ανισότητες όχι απλά δεν μειώθηκαν αλλά αυξήθηκαν κιόλας, με τις έρευνες να καταγράφουν στοιχεία όπως ότι το 50% των ανθρώπων παγκόσμια ζουν με δύο δολάρια την ημέρα, ενώ το 20% με μόλις ένα δολάριο (Σακελλαρόπουλος, 2011, σ. 544).

4.5 Ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες – Ιμπεριαλιστικές και εξαρτημένες χώρες

Η διάκριση του συνόλου των κρατών σε ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες δεν είναι πολύ εύκολη υπόθεση. Μια τέτοια γενικού τύπου ομαδοποίηση, δεν μπορεί να καλύψει το σύνολο των πολλών και διαφορετικών χαρακτηριστικών και διαφοροποιήσεων που συναντάμε σε κάθε χώρα, τα οποία πολλές φορές μπορεί να μας οδηγούν και σε στρεβλά συμπεράσματα. Είναι δυνατό για παράδειγμα, να υπάρχουν χώρες στις οποίες συνυπάρχουν χαρακτηριστικά και από τις δύο κατηγορίες. Μία τέτοια περίπτωση είναι κατά τη γνώμη μας η Ελλάδα. Στη χώρα μας παρατηρείται σημαντική απόσταση όσον αφορά στο βιοτικό επίπεδο συγκριτικά με χώρες του λεγόμενου τρίτου κόσμου οπότε αυτό αποτελεί ένα κριτήριο που την απομακρύνει από τις αναπτυσσόμενες χώρες. Τα ίδια περίπου ισχύουν και στο επίπεδο των θεσμών. Ταυτόχρονα όμως είναι μάλλον γενικά παραδεκτό ότι ανάλογη απόσταση υπάρχει και στους δύο αυτούς τομείς σε σχέση με τις χώρες εκείνες που αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα των ανεπτυγμένων χωρών. Αν επίσης μελετήσουμε στοιχεία, όπως το μέγεθος και το είδος των εξαγωγών ή η έκταση του δευτερογενούς τομέα της παραγωγής, το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, το μέγεθος των μονοπωλίων κ.α., πάλι θα εντοπίσουμε σημαντικές διαφορές και αποκλίσεις συγκριτικά με τις ανεπτυγμένες χώρες.

Τα πράγματα γίνονται ακόμα πιο περίπλοκα όταν προσπαθήσουμε να τοποθετήσουμε μια χώρα στο διεθνές ιμπεριαλιστικό σύστημα με κριτήριο το πιο ολοκληρωμένο και αναλυτικό εργαλείο που, κατά την άποψη μας διαθέτουμε, την ανάλυση δηλαδή του Λένιν για τον Ιμπεριαλισμό. Υποστηρίζουμε σε γενικές γραμμές ότι υπάρχει μία ταύτιση των ιμπεριαλιστικών - αυτές δηλαδή που ο Λένιν χαρακτήρισε ως μια χούφτα χωρών που εκμεταλλεύεται το σύνολο των εθνών παγκοσμίως - με τις ανεπτυγμένες χώρες και των αναπτυσσόμενων με τις εξαρτημένες. Με κριτήριο δηλαδή την οικονομική, πολιτική και στρατιωτική δύναμη, οι ιμπεριαλιστικές χώρες είναι κατά βάση οι ανεπτυγμένες χώρες, των οποίων τα μονοπώλια είναι τα μεγαλύτερα παγκοσμίως, προχωρούν σε σημαντικές εξαγωγές κεφαλαίων σε άλλες χώρες και έχουν την πολιτική και στρατιωτική δύναμη να υπερασπίσουν τα συμφέροντα των μονοπωλίων τους στο επιχειρούμενο μοίρασμα του κόσμου. Από την άλλη μεριά, οι εξαρτημένες είναι κατά βάση οι αναπτυσσόμενες χώρες που βρίσκονται σε σχέση εξάρτησης από τις μεγάλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις. Εξάρτηση που εκδηλώνεται με τη μορφή των εμπορικών ελλειμμάτων, τη σύναψη δανείων με δυσμενείς όρους, την παραχώρηση δημόσιας περιουσίας, εγκαταστάσεων και πλουτοπαραγωγικών πηγών στο ξένο κεφάλαιο, τις ιδιωτικοποιήσεις δημοσίων επιχειρήσεων, την εκτέλεση και εκμετάλλευση μεγάλων δημοσίων έργων από ξένες πολυεθνικές με τη χρηματοδοτική βοήθεια του κράτους, κ.α.

Η εξάρτηση επίσης εκδηλώνεται με τη μορφή του τεχνολογικού ελλείμματος της εξαρτημένης χώρας και της εισαγωγής παντός είδους εξοπλισμού, με τη μορφή της ενεργειακής εξάρτησης, της διατροφικής κ.α. Επίσης η εξάρτηση αποτυπώνεται με την πολιτική κυριαρχία των ιμπεριαλιστικών χωρών πάνω στις υπόλοιπες, όπως αυτή εκδηλώνεται είτε στο πλαίσιο ιμπεριαλιστικών οργανισμών NATO, ΕΕ, είτε εκτός αυτών, μέσω όρων και συμφωνιών, με την απευθείας εμπλοκή των ισχυρών χωρών στα εσωτερικά πράγματα των εξαρτημένων χωρών, με τις στρατιωτικές και πολεμικές επεμβάσεις κάθε είδους (Λιόσης, 2012, σ. 146).

Στο πλαίσιο αυτό, προκύπτουν ερωτήματα σε ό,τι αφορά στην παραπάνω ταύτιση ανεπτυγμένων – ιμπεριαλιστικών και αναπτυσσόμενων - εξαρτημένων για μια σειρά χωρών που ενώ δεν αποτελούν τον κανόνα, δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να αγνοηθούν. Για παράδειγμα πως κατατάσσουμε τη Ρωσία και την Κίνα στο παγκόσμιο σύστημα; Προφανώς οι δύο χώρες δεν μπορούν να χαρακτηριστούν εξαρτημένες. Είναι ιμπεριαλιστικές. Θεωρούνται όμως και ταυτόχρονα ανεπτυγμένες με βάση τα χαρακτηριστικά που αναφέραμε παραπάνω; Πιστεύουμε πως μια σειρά

χαρακτηριστικών που σχετίζονται κυρίως με το βιοτικό επίπεδο και με τη λειτουργία των θεσμών, πεδία στα οποία παρατηρούνται καθυστερήσεις σε σχέση με τις ανεπτυγμένες χώρες, εμποδίζουν την ένταξη τους σ' αυτές. Μια πιθανή ερμηνεία είναι ότι πρόκειται για σχετικά νέες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις που έχουν ανακύψει στο πλαίσιο του ιμπεριαλιστικού ανταγωνισμού και δεν έχουν ακόμα μετουσιώσει απόλυτα - γεγονός για το οποίο απαιτείται χρόνος - μια σειρά στοιχείων που προκύπτουν με βάση τη θέση τους στο διεθνές ιμπεριαλιστικό σύστημα. Από την άλλη μεριά, μπορεί οι νέες αυτές ιμπεριαλιστικές δυνάμεις να μην φτάσουν ποτέ σε αυτό το επίπεδο και να μην υιοθετήσουν στον ίδιο βαθμό αυτά τα χαρακτηριστικά και με αυτή την έννοια, να μην είναι απόλυτη η ταύτιση της έννοιας «ανεπτυγμένη» χώρα με τα χαρακτηριστικά που δώσαμε παραπάνω με την έννοια «ιμπεριαλιστική» χώρα. Με την ίδια λογική, συναντάμε περιπτώσεις χωρών που ενώ δεν μπορούν να χαρακτηριστούν αναπτυσσόμενες – στη βάση του σκεπτικού που αναπτύξαμε προηγούμενα - παρατηρούμε πολλά από τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις εξαρτημένες χώρες. Σε κάθε περίπτωση, η τοποθέτηση μιας χώρας στο διεθνές ιμπεριαλιστικό σύστημα και ο χαρακτηρισμός της ως ιμπεριαλιστικής ή εξαρτημένης απαιτεί τόσο την κατανόηση της ίδιας της φύσης του ιμπεριαλισμού, σύμφωνα με τον Λένιν, όσο και την πολύπλευρη ανάλυση της οικονομικής, πολιτικής και στρατιωτικής θέσης της χώρας.

Κεφάλαιο 5. Η Ευρωπαϊκή Ένωση και η ΟΝΕ

5.1 Εισαγωγή

Στην προσπάθεια εξέτασης της οικονομικής πορείας και του βιοτικού επιπέδου στη χώρα μας από το 1992 μέχρι και σήμερα, θα χρειαστεί να περιγράψουμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνεται τόσο η πορεία της οικονομίας όσο και η εξέλιξη του βιοτικού επιπέδου των πολιτών. Βασικό στοιχείο που κατά την άποψη μας έχει καθοριστικές συνέπειες στα παραπάνω, είναι η ένταξη και η συμμετοχή της χώρας μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) και στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ). Χωρίς να προχωρήσουμε σε μια αναλυτική παρουσίαση των δομών, των χαρακτηριστικών, του τρόπου λήψης αποφάσεων και της συνολικής παρουσίας της ΕΕ (κάτι που ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας εργασίας), θα κάνουμε μια σύντομη ιστορική αναδρομή, αναφέροντας τους βασικούς σταθμούς στη διαδικασία δημιουργίας και διαμόρφωσης της ΕΕ, όπως τη γνωρίζουμε σήμερα, και θα αναφερθούμε σε μία σειρά βασικών χαρακτηριστικών, αντιπροσωπευτικών για τον ρόλο της. Η απόπειρα αυτή έχει στόχο να δείξει από τη μία πλευρά τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες στις οποίες γεννήθηκε και διαμορφώθηκε και από την άλλη τις βασικές κατευθύνσεις που χαράζει για τα μέλη της με ποικίλο, ανάλογα με την κατεύθυνση και το μέλος, δεσμευτικό χαρακτήρα.

5.2 Ιστορική αναδρομή

Η Ευρώπη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο βρισκόταν σε ένα κρίσιμο σταυροδρόμι. Το τέλος του πολέμου είχε κληροδοτήσει στις ευρωπαϊκές χώρες τεράστια προβλήματα σε οικονομικό επίπεδο, ζητήματα υποδομών, ενώ και οι

κοινωνικές αντιθέσεις είχαν οξυνθεί εξαιτίας τόσο των σοβαρών προβλημάτων με τα οποία ήταν αντιμέτωπες οι κοινωνίες, όσο και του ρόλου που διαδραμάτισαν διάφορες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις, σε κάθε χώρα, όταν χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν το τέρας του ναζισμού. Ταυτόχρονα, στη μεριά των νικητών ήταν ξεκάθαρη η διαμόρφωση δύο υπερδυνάμεων. Από τη μία μεριά οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (ΗΠΑ), οι οποίες είχαν τις μικρότερες απώλειες από τους συμμάχους και από την άλλη η Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ), που παρά τις ανυπολόγιστες απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό και υλικές ζημιές, διαδραμάτισε αυξημένο ρόλο τόσο γιατί είχε αποφασιστική συμβολή στη συντριβή του ναζισμού, όσο και γιατί μία σειρά χωρών ακολουθούσαν το κοινωνικό – οικονομικό της πρότυπο μεταπολεμικά (Valenzuela J.S, & Valenzuela A., 1978, σ. 535). Αναφερόμαστε ουσιαστικά στην περίοδο εκείνη κατά την οποία η Ευρώπη έχει απολέσει την υπεροχή της στο παγκόσμιο στερέωμα και στη θέση της υπάρχουν δύο νέες δυνάμεις, οι ΗΠΑ και η Σοβιετική Ένωση, οι οποίες είναι εκπρόσωποι δύο εντελώς διαφορετικών κοινωνικο-οικονομικών συστημάτων. Ήταν τέτοια η δύναμη και η δυναμική των χωρών αυτών, που οι ενέργειες τους και η σχέση μεταξύ τους ήταν καταλυτική για όλον τον υπόλοιπο κόσμο. Ωστόσο, την ανάγκη να διαδραματίσουν οι ευρωπαϊκές χώρες ένα σημαντικό ρόλο στο παγκόσμιο γίνεσθαι, αναγνώριζαν και οι ΗΠΑ. Όμως έχοντας εξασφαλίσει την πρωτοκαθεδρία στον μεταξύ τους ανταγωνισμό, οι ΗΠΑ επιφύλαξαν τον ρόλο του αξιόπιστου συμμάχου για τους Ευρωπαίους, στην αντιπαράθεση τους με την ΕΣΣΔ. Άλλωστε, θεωρούσαν ότι αποτελεί μονόδρομο η ενίσχυση των ευρωπαϊκών χωρών ώστε να εμποδιστεί η εξάπλωση του σοσιαλισμού προς τη δύση. Σε αυτό το πλαίσιο, οι ΗΠΑ βοήθησαν οικονομικά τις ευρωπαϊκές χώρες μέσω του σχεδίου Μάρσαλ, δίνοντας μία τονωτική ένεση στις οικονομίες των χωρών της Ευρώπης, τόσο σε επίπεδο τραπεζικού συστήματος όσο και σε επίπεδο βιομηχανικής παραγωγής και εμπορίου (Τσαρδανίδης, 2016, σ. 22, 27-29, 34). Αυτό που βασικά ενδιέφερε τις ΗΠΑ και αποτελούσε το κύριο διακύβευμα ήταν η διατήρηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στα κράτη της Δυτικής Ευρώπης, γεγονός για το οποίο δεν υπήρχε καμία εγγύηση εξαιτίας τόσο της οικονομικής κατάστασης στην οποία βρίσκονταν αυτές οι χώρες μεταπολεμικά, όσο και της αυξημένης επιρροής των κομμουνιστικών ιδεών διεθνώς (Sakellariopoulos, 2017, σ. 224)

Η πρώτη προσπάθεια των Ευρωπαϊκών χωρών να βρουν ένα κοινό βηματισμό, αφορούσε στο εγχείρημα του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής

Συνεργασίας (ΟΕΟΣ), που είχε στόχο την κατανομή των πόρων και την συνολική διαχείριση του προγράμματος του σχεδίου Μάρσαλ. Όταν έγινε σαφές ότι το συγκεκριμένο σχήμα εξάντλησε τα όρια του, τότε ήρθε, από την πλευρά της Γαλλίας και συγκεκριμένα από τον υπουργό εξωτερικών της Robert Schuman, το σχέδιο που έμεινε γνωστό στην ιστορία ως σχέδιο Σούμαν. Το σχέδιο, το οποίο θεωρείται η αρχή στην αλυσίδα δημιουργίας και εξέλιξης της ΕΕ, αφορούσε στην υπαγωγή της συνολικής παραγωγής χάλυβα, από τη Γαλλία και τη Γερμανία, κάτω από μία κοινή ανώτατη αρχή, σε έναν οργανισμό, αφήνοντας παράλληλα ανοιχτή την πρόσκληση και σε όποια άλλη χώρα θα ήθελε να συμμετάσχει (Χριστοδουλίδης, 2010, σ. 42-50).

37

Επόμενος σταθμός, στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ήταν η υπογραφή στη Ρώμη, στις 25 Μαρτίου 1957, των ιδρυτικών συνθηκών της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ) και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας (ΕΚΑΕ). Η ΕΚΑΕ είχε σαν βασικό στόχο τη δημιουργία των προϋποθέσεων εκείνων που θα επέτρεπαν την ειρηνική χρήση της ατομικής ενέργειας. Σε ό,τι αφορά στην ΕΟΚ, κύρια επιδίωξη της ήταν η διαμόρφωση μιας κοινής αγοράς, στην οποία οι χώρες θα μπορούσαν να ανταλλάσσουν εμπορεύματα χωρίς περιορισμούς, ενώ παράλληλα θα υιοθετούσαν ένα κοινό εξωτερικό δασμολόγιο για τις εκτός ΕΟΚ ανταλλαγές (Χριστοδουλίδης, 2010, σ. 65). Στο ίδιο πλαίσιο, κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, θα προχωρούσε η απελευθέρωση στη διακίνηση των ανθρώπων, των υπηρεσιών και των κεφαλαίων (Μούσης, 2018, σ. 21).

Η Ελλάδα θα υποβάλλει αίτηση για σύνδεση της χώρας με την ΕΟΚ στις 8 Ιουνίου 1959. Προτίμησε να υποβάλλει απλά αίτηση σύνδεσης και όχι ένταξης, αναγνωρίζοντας την καθυστέρησή της στο επίπεδο της βιομηχανικής παραγωγής. Οι επίσημες διαπραγματεύσεις θα ξεκινήσουν στις 21 Μαρτίου 1961. Ωστόσο, η δικτατορία στην Ελλάδα διακόπτει την εξέλιξη της υπόθεσης και η Κοινότητα θα επανέλθει στην εξέταση του θέματος μόνο μετά την πτώση της. Με την

³⁷ Η ιδρυτική συνθήκη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ) υπογράφηκε στο Παρίσι τη 18^η Απριλίου 1951. Η συνθήκη που υπογράφηκε από τη Γαλλία, τη Δυτική Γερμανία, το Βέλγιο, την Ιταλία, την Ολλανδία και το Λουξεμβούργο προέβλεπε την εγκαθίδρυση μιας κοινής αγοράς για τον άνθρακα και το χάλυβα χωρίς δασμούς, περιορισμούς και επιδοτήσεις. Μούσης, Ν. (2018). *Ευρωπαϊκή Ένωση: δίκαιο-οικονομία-πολιτική*, σ.20 Αθήνα: Παπαζήση.

αποκατάσταση της Δημοκρατίας, γίνονται και από την ελληνική πλευρά πιο εντατικές προσπάθειες. Έτσι, στις 5 Ιουνίου 1975, η Ελλάδα υποβάλλει αίτηση ένταξης στην ΕΟΚ. Μετά από διαβουλεύσεις μεταξύ των δύο πλευρών, οι οποίες ολοκληρώθηκαν με την υπογραφή της συνθήκης για την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ στις 28 Μαΐου 1979, η Ελλάδα από την 1^η Ιανουαρίου 1981 θα αποτελεί το 10ο μέλος της κοινότητας (Σακελλαρόπουλος, 2016, σ. 56-58).

Τρίτος σταθμός στην πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση αποτέλεσε η υπογραφή της συνθήκης του Μάαστριχτ ή αλλιώς της ιδρυτικής συνθήκης της ΕΕ. Η συνθήκη του Μάαστριχτ υπογράφεται λίγο μετά την πτώση των πρώην σοσιαλιστικών χωρών και την διάσπαση και αποσύνθεση της πρώην ΕΣΣΔ (Sakellaropoulos, 2017, σ. 226-227). Η συνθήκη που δημιουργήσε την Ευρωπαϊκή Ένωση, περιλαμβάνει όλες τις τροποποιήσεις της συνθήκης της Ρώμης, καθώς και τις αντίστοιχες που αφορούσαν τόσο στην ΕΚΑΧ όσο και στην ΕΚΑΕ. Η συνθήκη προβλέπει και προσδιορίζει και τις αντίστοιχες κινήσεις για τη δημιουργία της ΟΝΕ (Χριστοδουλίδης, 2010, σ. 142-143). Η συνθήκη του Μάαστριχτ υπογράφηκε στις 7 Φεβρουαρίου 1992, ενώ η επικύρωση της έγινε από όλα τα μέλη της ΕΕ, περίπου ενάμιση χρόνο αργότερα, την 1^η Νοεμβρίου 1993. Βασικός στόχος της συνθήκης είναι η οικονομική και πολιτική ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, η οποία θα επιτευχθεί μέσα από τη βαθμιαία μετάβαση και τη σύγκλιση, προκειμένου να γεφυρωθούν ζητήματα διαφωνιών, αντιθέσεις και διαφορετικές ιεραρχήσεις (Σκλιάς & Μαρής, 2014, σ. 38). Οι βασικές προτεραιότητες για την ΕΕ κινούνταν σε τρεις άξονες. Αρχικά, πρώτος στόχος ήταν η σύγκλιση των οικονομιών των χωρών μελών. Η ίδια δηλαδή, η ΕΕ αναγνωρίζει το μεγάλο χάσμα που υπάρχει στις οικονομίες των χωρών μελών της. Ο δεύτερος στόχος σχετίζεται με την επεξεργασία και την υιοθέτηση μίας δέσμης κοινών κατευθύνσεων οικονομικής πολιτικής και ο τρίτος αφορά στη νομισματική πολιτική με τη δημιουργία του ευρώ και την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) που θα είναι υπεύθυνη για την κυκλοφορία του (Sakellaropoulos, 2017, σ. 227).

Χρειάζεται, στο σημείο αυτό, να ξεκαθαρίσουμε ότι η πορεία προς την ολοκλήρωση της ΕΕ με τη μορφή που γνωρίζουμε σήμερα, δεν ήταν ένας δρόμος στρωμένος με ροδοπέταλα. Δεν πρόκειται για μία ευθύγραμμη διαδικασία κατά την οποία η ένωση προχώρησε ανεμπόδιστα, μέσα σε ένα απόλυτα συναινετικό κλίμα. Οι αντιπαραθέσεις για τη μορφή της συμμαχίας, για τα θέματα που κάθε φορά θα όριζε η μορφή της συνεργασίας που είχε επιτευχθεί καθώς και οι ευθύνες του κάθε κράτους-

μέλους, ήταν ζητήματα που απασχολούσαν τις εμπλεκόμενες πλευρές. Κάθε χώρα είχε στόχο να αποτελούν θέματα της συμφωνίας, όσα θεωρούσε ότι αντιπροσώπευαν τα ιδιαίτερα συμφέροντα της (Σκλιάς, Π. & Μαρής, Γ., σ.37, 2014)Επίσης, χρειάζεται να επισημάνουμε ότι πέραν των προαναφερθέντων διαδικασιών, υπήρξαν και άλλες συνθήκες που συνέβαλαν ουσιαστικά στην πορεία και την εξέλιξη της ΕΕ.³⁸

Η συνθήκη του Μάαστριχτ αποτελεί το θεμέλιο της ΕΕ, απ' αυτήν απορρέουν οι κατευθύνσεις της, όπως εξειδικεύονται, συμπληρώνονται και αναπτύσσονται στην πορεία, από τις Συνόδους Κορυφής, τα Συμβούλια Υπουργών και την Κομισιόν. Διαμορφώνονται δηλαδή από τις κυβερνήσεις των κρατών - μελών για κάθε κράτος - μέλος και εφαρμόζονται υποχρεωτικά σε κάθε κράτος – μέλος από την κυβέρνησή του. Σύμφωνα με το άρθρο 73β της Συνθήκης του Μάαστριχτ, «απαγορεύεται οποιοσδήποτε περιορισμός των κινήσεων κεφαλαίων», ενώ με το άρθρο 102α υιοθετείται η «αρχή της οικονομίας της ανοιχτής αγοράς με ελεύθερο ανταγωνισμό». Στους σκοπούς της «Ενωμένης Ευρώπης» περιλαμβάνονται: «Ισόρροπη ανάπτυξη των οικονομικών δραστηριοτήτων, μια σταθερή μη πληθωριστική ανάπτυξη, υψηλός βαθμός απασχόλησης και κοινωνικής προστασίας, άνοδος του βιοτικού επιπέδου και της ποιότητας ζωής». Για την επίτευξη αυτών των στόχων, διαμορφώνεται ενιαίο θεσμικό πλαίσιο, ενιαίο νόμισμα και Κεντρική Ευρωπαϊκή Τράπεζα. Θεσπίζεται η ευρωπαϊκή ιθαγένεια και προοπτικά προβλέπεται κοινή εξωτερική πολιτική και κοινή άμυνα. (Συνθήκη για την ΕΕ)

Η ίδρυση της ΟΝΕ σηματοδοτεί τη δημιουργία της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Οικονομίας. Εδώ υπάρχει ένα νέο σημαντικό στάδιο στην εξέλιξη της ΕΕ. Αυτό το δεδομένο έκανε αναγκαία την αναθεώρηση μια σειράς όρων που διατυπώνονταν στις προηγούμενες συνθήκες. Η δημιουργία της ΟΝΕ προϋποθέτει τρία στάδια, ενώ εισάγει και μια σειρά μέτρων δεσμευτικού χαρακτήρα για τα κράτη μέλη

³⁸ Κατά τις διαπραγματεύσεις που προηγήθηκαν της υπογραφής της Συνθήκης του Μάαστριχτ φάνηκε η διαφορά των απόψεων της Γερμανίας και της Γαλλίας. Η πρώτη έριχνε το βάρος στα οικονομικά θέματα που θα διαμόρφωναν τις κοινές πολιτικές της ένωσης, ενώ η δεύτερη έδειχνε μεγαλύτερη προσοχή σε αλλαγές που αφορούσαν το θεσμικό επίπεδο και στην εξεύρεση των κατάλληλων εργαλείων για την υλοποίησή τους. Σκλιάς, Π. & Μαρής, Γ. (2014). Τα κριτήρια σύγκλισης στην ΟΝΕ και η εικόνα της Ελλάδας: Οι δεκαετίες του 1989 και του 1990. Στο Ρουκανάς, Σ. & Σκλιάς, Π. (επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Οικονομία 2000-2010: Από την ΟΝΕ στο Μηχανισμό Στήριξης*, σ.37 Αθήνα: Λιβάνη.

(Χριστοδουλίδης, 2010, σ. 143). Η επιλογή της διαδικασίας της σταδιακής υλοποίησης της ONE έχει σχέση περισσότερο με την αντιμετώπιση πολιτικών εμποδίων. Γι' αυτό τον λόγο και δεν προσδιορίζονταν ξεκάθαρο χρονοδιάγραμμα ως προς την υλοποίηση των τριών σταδίων, πιστεύοντας ότι έτσι θα ξεπεράσουν μια σειρά δυσκολιών και ότι οι όποιες διαφωνίες θα αμβλύνονταν στην περίπτωση που οι αποφάσεις μετατίθεντο χρονικά στο μέλλον. Αυτή η επιλογή μάλιστα, έγινε σε αντίθεση με τις αρχές της οικονομικής θεωρίας, σύμφωνα με την οποία στις νομισματικές μεταρρυθμίσεις πρέπει να αποφεύγονται οι άσκοπες χρονοτριβές και η όλη διαδικασία πρέπει να γίνεται σχετικά γρήγορα, ώστε να ελαχιστοποιείται η ενδεχόμενη αβεβαιότητα και η αστάθεια κατά τη μεταβατική περίοδο, όταν αυτή δεν είναι σύντομη. Παρ' όλα αυτά, οι διαφορές που παρατηρούνταν σε οικονομικό επίπεδο μεταξύ των χωρών, πρόκριναν το σταδιακό πέρασμα προς την εποχή του κοινού νομίσματος (Βαβούρας, 1994, σ. 25-27).

Η συνθήκη του Μάαστριχτ προέβλεπε πως κάθε χώρα όφειλε να συγκλίνει σε κάποιους οικονομικούς δείκτες που ονομάστηκαν «κριτήρια του Μάαστριχτ». Σύμφωνα με αυτά, όλα τα κράτη μέλη έπρεπε μέχρι το 1996 να πληρούν τα εξής:

- ο πληθωρισμός να μην ξεπερνά σε ποσοστό τη 1,5 μονάδα, συγκριτικά με τον πληθωρισμό των τριών χωρών της ΕΕ που έχουν τις καλύτερες επιδόσεις
- το έλλειμμα κάθε κράτους μέλους να μην ξεπερνά το 3% ως ποσοστό του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ)
- αντίστοιχα το ύψος του δημοσίου χρέους να μην είναι περισσότερο από 60% ως ποσοστό του ΑΕΠ
- τα επιτόκια δανεισμού να μην υπερβαίνουν τις 2 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με τα χαμηλότερα επιτόκια των χωρών – μελών της ΕΟΚ (Ρουμελιώτης, 2005, σ. 184-186).

Τα παραπάνω κριτήρια σύγκλισης δεν προέκυψαν με κάποιο επιστημονικά καθολικά αποδεκτό τρόπο. Αντίθετα, φαίνεται ότι καθορίστηκαν με μάλλον αυθαίρετο τρόπο. Οι μεγάλες διαφορές μεταξύ των χωρών, τόσο σε οικονομική δύναμη όσο και στον τομέα του βιοτικού επιπέδου των πολιτών τους, όχι απλά παρέμειναν αλλά και διευρύνθηκαν μέσα από την ένωση (Σκλιάς & Μαρής, 2014, σ. 42).

Τα κριτήρια δεν υπηρετούσαν άλλο στόχο πέρα από τη δημιουργία μιας οικονομικής ένωσης που θα αύξανε την ανταγωνιστικότητα των μεγαλύτερων επιχειρήσεων, οι οποίες εδρεύουν στις ισχυρές χώρες της Ευρώπης. Από τα

παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι η ΕΟΚ και η εξέλιξη της σε ΕΕ δεν επιδιώκει την ευρωπαϊκή ενοποίηση με οποιονδήποτε τρόπο. Το σύνθημα για ενωμένη Ευρώπη απευθύνεται σε χώρες με κοινό οικονομικό σύστημα - τον καπιταλισμό - και τις καλεί στο εγχείρημα της ολοκλήρωσης του ευρωπαϊκού οικοδομήματος (αρχικά στο οικονομικό πεδίο) προς συγκεκριμένη κατεύθυνση, με εξίσου συγκεκριμένα βήματα και στόχους (Αργείτης, 2002, σ. 40).³⁹

5.3 Κριτική στο οικοδόμημα της ΕΕ

Προκειμένου να προχωρήσουμε σε μια αποτίμηση του οικοδομήματος της ΕΕ, πέρα από την περιγραφή των πιο χαρακτηριστικών σταθμών κατά την ίδρυση της, νομίζουμε ότι απαιτείται μια αναφορά σε ζητήματα που σχετίζονται με τη συνολική φύση της ΕΕ ως υπερεθνικού οργανισμού, ζητήματα που υποκρύπτονται πίσω από τα κείμενα των συνθηκών και οφείλουμε να τα επισημάνουμε.

Μορφές ολοκληρώσεων τύπου ΕΕ, ΕΟΚ και ΕΚΑΧ προηγούμενα δεν πραγματοποιούνται - όπως συνήθως αναφέρουν ακόμα και επίσημες ιστορικές πηγές - κάτω από την ανάγκη και επιθυμία των κρατών να ζήσουν ειρηνικά και με σχέσεις φιλίας. Αντίθετα αποτελούν φαινόμενο του οποίου η μελέτη απαιτεί ενδελεχή παρατήρηση και σύνδεση μεταξύ τους του συνόλου των δεδομένων την συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Για παράδειγμα, η ΕΚΑΧ πραγματοποιήθηκε στο έδαφος της στρατηγικής των ΗΠΑ για περιορισμό της επιρροής της ΕΣΣΔ. Ένας περιορισμός που περνούσε και μέσα από την οικονομική ανάπτυξη των κρατών της καπιταλιστικής Δύσης. Λαμβάνοντας υπόψη τα μεγάλα προβλήματα των χωρών της Ευρώπης μετά το 2^ο παγκόσμιο πόλεμο και τον ρόλο των κομμουνιστικών κομμάτων και της διευρυμένης επιρροής τους, οι ΗΠΑ δεν αρκέστηκαν στην οικονομική βοήθεια μέσω του σχεδίου Μάρσαλ αλλά υποστήριξαν την οικονομική και πολιτική ολοκλήρωση των δυτικοευρωπαϊκών κρατών (Sakellaropoulos & Sotiris, 2018).

³⁹ Όπως σημειώνει για το θέμα ο Αργείτης: «Η ενοποίηση των οικονομιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης προωθείται με βασικούς άξονες την ολοκλήρωση των αγορών προϊόντων, υπηρεσιών και κεφαλαίου και τη νομισματική και δημοσιονομική σταθερότητα που επιβάλλει η Συνθήκη του Μάαστριχτ και το Σύμφωνο Σταθερότητας». Αργείτης, Γ. (2002). *Παγκοσμιοποίηση, ΟΝΕ και οικονομική προσαρμογή: η περίπτωση της Ελλάδας*. σ. 40, Αθήνα: Τυπωθήτω.

Είδαμε προηγούμενα τους πολιτικο-οικονομικούς λόγους που συνέβαλαν στη δημιουργία της ένωσης μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, με την ανάδυση των δύο υπερδυνάμεων, ΗΠΑ και ΕΣΣΔ. Σε ότι αφορά στην πορεία της οικοδόμησης της ΕΕ, αυτή χαρακτηρίστηκε από τη σταδιακή αντιμετώπιση του εγχειρήματος, με την συνεργασία να προηγείται στα οικονομικής φύσεως ζητήματα έναντι αυτών που αφορούσαν στην πολιτική ένωση. Σύμφωνα με τους Sotiris & Sakellariopoulos (2018) η πολιτική και οικονομική ολοκλήρωση της Ευρώπης θεωρήθηκε - από τις ελίτ των χωρών - ότι θα έχει θετικά αποτελέσματα, διαχέοντας τα οφέλη της συνεργασίας στο σύνολο των χωρών σύμφωνα με την αντίληψη της σχολής του λειτουργισμού. Αυτή η αντίληψη είχε ως συνέπεια την θέσπιση μορφών διακυβερνητικής συνεργασίας, συνεργασία που χαρακτηρίζεται όμως από σχέσεις έντονων συγκρούσεων και ιεραρχικής συγκρότησης στο πλαίσιο της διαφορετικής θέσης και δύναμης κάθε χώρας στο ιμπεριαλιστικό σύστημα.

Η πραγματική φύση της ΕΕ απέχει πολύ από την ειδυλλιακή εικόνα για την οποία προσπαθούν να μας πείσουν οι εμπνευστές και οι υποστηρικτές της. Η ΕΕ δεν είναι μία ένωση κρατών στην οποία οι χώρες μέλη αντιμετωπίζονται ως ισότιμοι εταίροι που συναποφασίζουν με γνώμονα το συμφέρον των λαών των χωρών τους. Αποτελεί έναν ιμπεριαλιστικό οργανισμό που υλοποιεί τις επιδιώξεις των ισχυρών ιμπεριαλιστικών χωρών. Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι το σύνολο των κρατών-μελών αποτελούν ιμπεριαλιστικές δυνάμεις. Με αυτή την έννοια εξακολουθούν να υπάρχουν και στο εσωτερικό της ΕΕ σχέσεις κυριαρχίας, άρα και σχέσεις εξάρτησης. (Λιόσης, 2012, σ. 92).

Η φύση της ΕΕ και οι σχέσεις των χωρών στο εσωτερικό της θα γίνει αντικείμενο μελέτης και αργότερα, όταν εξετάσουμε πιο αναλυτικά την πορεία της Ελλάδας μέσα στην Ε.Ε. Στο σημείο αυτό χρειάζεται να σημειώσουμε ότι διαφωνούμε με τις εκτιμήσεις ορισμένων αναλυτών, πολιτικών κ.α. σύμφωνα με τις οποίες, η ΕΕ έχει υποστεί τα τελευταία χρόνια μία μετάλλαξη που τη στρέφει προς αντιλαϊκές, αντικοινωνικές πολιτικές, πολιτικές υπεράσπισης του κεφαλαίου και επίθεσης στα εργατικά δικαιώματα και στις κατακτήσεις των εργαζομένων. Δεν ισχυριζόμαστε ότι όλη η πορεία της ΕΟΚ/ΕΕ από το 1957 μέχρι και σήμερα κινείται ευθύγραμμα. Υπάρχουν διαφορές που σχετίζονται τόσο με τη φάση που διέρχεται η καπιταλιστική οικονομία κάθε φορά, όσο και με την κατάσταση και ικανότητα του εργατικού κινήματος να διεκδικεί και να αποσπά κατακτήσεις.

Φαίνεται ότι από τα τέλη της δεκαετίας του '80 κυριάρχησε στην πολιτική των χωρών της ΕΕ, η επιλογή της αποδόμησης του κράτους. Φυσικά και σ' αυτό το θέμα υπήρχαν και υπάρχουν διαφοροποιήσεις, διαφορετικά μέτρα, διαφορετικοί ρυθμοί υλοποίησης της κατεύθυνσης αυτής, κτλ. Αυτό όμως δεν αναιρεί το γεγονός ότι το «λιγότερο κράτος» ήταν η κεντρική επιδίωξη των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων. Επιδίωξη που εκφράστηκε μέσα από την παράδοση υπηρεσιών και επιχειρήσεων του δημοσίου τομέα στο ιδιωτικό κεφάλαιο, τη μείωση και κατάργηση κοινωνικών παροχών, είτε με τη μορφή επιδομάτων είτε με τη μορφή φοροαπαλλαγών, την άρση των περιορισμών στην παραγωγική διαδικασία με τη μορφή κανόνων που παρείχαν ένα προστατευτικό πλαίσιο στην εργασία και σταδιακή αποδυνάμωση του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία, είτε αλλάζοντας τον προσανατολισμό της δημοσιονομικής πολιτικής στην κατεύθυνση της μείωσης των δαπανών και της εξασφάλισης δημοσιονομικής πειθαρχίας, είτε εγκαταλείποντας ουσιαστικά τα νομισματικά εργαλεία που είχε στη διάθεση του το κράτος, για τον έλεγχο των επιτοκίων και των συναλλαγματικών ισοτιμιών τα οποία τώρα θα καθορίζονται από τις αγορές (Τσοτσόρος & Λιδωρίκης, 2014, σ. 215).

Είναι η περίοδος εκείνη που η συνεχής οικονομική μεγέθυνση που κράτησε πάνω από 20 χρόνια έφτασε στο τέλος της και πλέον οι ευρωπαϊκές οικονομίες ήταν αντιμέτωπες με την κρίση και την ύφεση. Αυτή η πραγματικότητα έκανε τις κυβερνήσεις και τα οικονομικά επιτελεία να ψάξουν νέες πολιτικές που το περιεχόμενο τους θα επέτρεπε τον με καλύτερους όρους ανταγωνισμό των κρατών της ΕΕ στο νέο διεθνές περιβάλλον. Οι πολιτικές αυτές συνδέονταν με την εγκατάλειψη των κεϋνσιανών πολιτικών και την υιοθέτηση της πλήρους απελευθέρωσης των αγορών, της άρσης των περιορισμών του κεφαλαίου και της σταδιακής διαμόρφωσης ενός νέου μοντέλου εργαζομένου (Sakellariopoulos, 2017, σ. 225-226)

Παρά τις αλλαγές όμως, υποστηρίζουμε ότι η ΕΟΚ/ΕΕ είναι από την ίδρυση της μια ιμπεριαλιστική ένωση. Δεν πρόκειται για μία ένωση κρατών με κριτήριο τον γεωγραφικό προσδιορισμό, αλλά για μία συμμαχία - με έντονες μεταξύ τους αντιπαραθέσεις και διαφοροποιήσεις - χωρών με κοινό κοινωνικό – οικονομικό σύστημα, τον καπιταλισμό. Με αυτή την έννοια, η ΕΟΚ/ΕΕ πάντα είχε σαν βασική επιδίωξη την υπεράσπιση των συμφερόντων του μεγάλου κεφαλαίου και την

εξασφάλιση (με καλύτερους όρους) του ανταγωνισμού των κρατών μελών της με τα υπόλοιπα ιμπεριαλιστικά κέντρα.⁴⁰

Η ίδρυση της ΕΟΚ/ΕΕ υπακούει στην ανάγκη του μονοπωλιακού σταδίου του καπιταλισμού για μορφές ολοκληρώσεων που θα υλοποιούν τα συμφέροντα του κεφαλαίου.⁴¹ Φαίνεται ότι επιβεβαιώνονται οι εκτιμήσεις του Λένιν στο έργο του για το σύνθημα των Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης, το 1915. Η ενοποίηση χωρών με ισότιμο τρόπο στο σύστημα του ιμπεριαλισμού είναι κενό γράμμα. Και αυτό, γιατί στην περίοδο αυτή είναι τεράστιες οι διαφορές μεταξύ των λίγων ιμπεριαλιστικών χωρών και των υπολοίπων που βρίσκονται σε καθεστώς οικονομικής, πολιτικής και στρατιωτικής εξάρτησης. Η όποια ένωση χωρών προωθείται σε αυτές τις συνθήκες, δεν αναιρεί ούτε στο ελάχιστο το βασικό χαρακτηριστικό της εποχής που είναι η ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση. Απεναντίας, μια επιχείρηση ενοποίησης γίνεται με τρόπο που βαθαίνει την εξάρτηση των πιο αδύναμων χωρών, εντείνει τις ανισότητες και ενισχύει τις ανεπτυγμένες χώρες σε βάρος των υπολοίπων (Πατέλης, 2014).

⁴⁰ Ήδη από το 1939 ο Hayek είχε εκφράσει την άποψη υπέρ της δημιουργίας μιας ομοσπονδίας που θα καταργούσε ουσιαστικά την εθνική κυριαρχία και θα λειτουργούσε ως μέσο για την πλήρη υποταγή του κράτους στην αγορά. Μάλιστα για τον Hayek, αυτή η ολοκλήρωση αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση και αναγκαίο συμπλήρωμα για την εφαρμογή ενός πραγματικά φιλελεύθερου προγράμματος (Sotiris & Sakellaropoulos, 2018).

⁴¹ Όπως αναφέρει ο Δ. Πατέλης : «Εξ υπαρχής, οι τελευταίες (σ.σ. οι ολοκληρώσεις) ήταν και είναι: 1. Διαδικασίες διεθνοποίησης της οικονομικής ζωής, οικονομικής και πολιτικής ενοποίησης κεφαλαιοκρατικών χωρών, με ποικίλες μορφές διακρατικών οικονομικών συμφωνιών και συμβάσεων, για την ικανοποίηση των συμφερόντων των ισχυρότερων και μεγαλύτερων μονοπωλιακών ομίλων και 2. Μέσο συντονισμού του αγώνα του μονοπωλιακού κεφαλαίου εναντίον της εργατικής τάξης σε διεθνές επίπεδο.» και παρακάτω «Σε κάθε περίπτωση η όποια κεφαλαιοκρατική ολοκλήρωση, ως προς την ουσία της, είναι πρωτίστως μορφή διαχείρισης και εκμετάλλευσης της ανισομέρειας μεταξύ των οικονομιών χωρών και περιφερειών, μορφή μοιράσματος της παγκόσμιας κεφαλαιοκρατικής αγοράς μεταξύ των ισχυρότερων και μεγαλύτερων μονοπωλιακών ομίλων.» Πατέλης, Δ. (2014). *Ιμπεριαλιστική ολοκλήρωση, ανισομέρεια και ασθενής κρίκος*. Εισήγηση στο συνέδριο "Η Ευρωπαϊκή Ένωση απέναντι στην Ελλάδα". Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Ιανουάριος, 17-19.

5.4 Η φύση της ΕΕ μέσα από το παράδειγμα της εργασίας

Εκτιμούμε ότι η διερεύνηση των βασικών πολιτικών της ΕΕ σε ένα θέμα που απασχολεί τη μεγάλη πλειοψηφία των Ευρωπαίων πολιτών, την εργασία, θα μας δώσει πολύτιμες πληροφορίες για τον χαρακτήρα και τη φύση της. Σε γενικές γραμμές, δεν υπάρχουν διαφωνίες σε ό,τι αφορά στην κατάσταση που επικρατεί. Άλλωστε η πραγματικότητα είναι αδιάψευστος μάρτυρας. Η εργασία σήμερα χαρακτηρίζεται από γενικευμένες μορφές μερικής απασχόλησης, καθήλωση μισθών και ταυτόχρονα υψηλά ποσοστά ανεργίας. Φυσικά, τα παραπάνω δεν εμφανίζονται με ενιαίο τρόπο στο σύνολο των χωρών της ΕΕ. Αντίθετα, συναντάμε πολλές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της, γεγονός που καταδεικνύει την ανισόμετρη ανάπτυξη, στην οποία αναφερθήκαμε προηγούμενα. Υποστηρίζουμε ότι η κατάσταση αυτή δεν προέκυψε τυχαία, ούτε κατά λάθος. Αποτελεί συνειδητή κατεύθυνση της ΕΕ που αποτυπώθηκε με καθαρό τρόπο, τόσο στη Λευκή Βίβλο όσο και σε όλες τις συνθήκες που ασχολήθηκαν με ζητήματα απασχόλησης.

Το πρώτο σημείο το οποίο κατά την άποψη μας, είναι ενδεικτικό των απόψεων που κυριαρχούν στην ένωση, είναι ότι δεν αποτελεί στόχο της η πλήρης απασχόληση. Η συνθήκη του Άμστερνταμ υιοθετεί ως πρώτιστη υποχρέωση της κοινότητας, την επίτευξη ενός υψηλού επιπέδου απασχόλησης. Και μόνο η αποφυγή της διατύπωσης του στόχου της πλήρους απασχόλησης από τη μεριά της Ένωσης, είναι ενδεικτική των προθέσεων της στο συγκεκριμένο θέμα. Γιατί δεν αποτελεί στόχο της ΕΕ -τουλάχιστον σε επίπεδο διακηρύξεων - η πλήρης απασχόληση; Η απάντηση βρίσκεται στον τρόπο παραγωγής και ιδιοποίησης των προϊόντων, ο οποίος κυριαρχεί στο σύνολο των χωρών της ΕΕ και προφανώς την εκφράζει ως οργανισμός ένωσης και συμμαχίας αυτών των χωρών. Οπότε μπορούμε να συμπεράνουμε πως βασική επιδίωξη της ένωσης δεν είναι άλλη από τη μεγιστοποίηση των κερδών του κεφαλαίου. Σε αυτό το πλαίσιο, ένα ποσοστό ανεργίας της τάξης του 5% - 8% δεν είναι απλά αποδεκτό αλλά αναγκαίο, ώστε να περιορίζεται η διαπραγματευτική ικανότητα των εργαζομένων (Καραμεσίνη, 1999, σ. 123-124). Βέβαια, το ποσοστό αυτό σε πολλές περιπτώσεις ξεπερνά τα επιθυμητά όρια. Αλλά αυτό έχει σχέση με τις εγγενείς αντιφάσεις του συστήματος, όπως εκδηλώνονται στις κρίσεις

υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου. Η πτώση του ποσοστού κέρδους οδηγεί ένα τμήμα του κεφαλαίου εκτός παραγωγικής διαδικασίας, γεγονός που συμπαρασύρει τον αριθμό των εργαζομένων σε πτωτική τάση, αυξάνοντας τα ποσοστά της ανεργίας (Κατσορίδας, 1998, σ. 3-4).

Ο ομολογημένος στόχος των ιθυνόντων της ΕΕ για αύξηση των πραγματικών μισθών κάτω από το επίπεδο αύξησης της παραγωγικότητας, αναδεικνύει το πνεύμα των πολιτικών που αφορούν στην απασχόληση. Σύμφωνα με τη βασική επιδίωξη της ΕΕ, όπως αυτή καθορίζεται από τα αρμόδια όργανα της, οι πραγματικοί μισθοί πρέπει να αυξάνονται με μικρότερο ρυθμό σε σχέση με την παραγωγικότητα της εργασίας. Στο βαθμό που υλοποιείται αυτή η κατεύθυνση, επιτυγχάνεται η αναδιανομή του εισοδήματος προς όφελος εκείνου του συντελεστή που αμείβεται με το κέρδος, δηλαδή του κεφαλαίου. Η μεγαλύτερη αποδοτικότητα του κεφαλαίου θεωρείται βασικό κίνητρο για την αύξηση των επενδύσεων και τη διαμόρφωση επενδυτικού κλίματος. Η συγκεκριμένη επιδίωξη από τη μεριά της ΕΕ, που αποτελεί μόνιμη κατεύθυνση, μαρτυρά τον ταξικό χαρακτήρα της στρατηγικής της ανάπτυξης που ευαγγελίζεται η ένωση. Μια στρατηγική που στη συγκεκριμένη περίπτωση εξειδικεύεται στην απασχόληση και τις αμοιβές της, αλλά δεν περιορίζεται εκεί. Αντίθετα, περιλαμβάνει πλήθος μέτρων τα οποία κινούνται σε αντίστοιχη κατεύθυνση και άπτονται του συνόλου της μακροοικονομικής πολιτικής (Καραμεσίνη, 1999, σ. 125-126).

Οι παραπάνω διαπιστώσεις είναι απόλυτα συμβατές με τη φύση της ΕΕ ως ιμπεριαλιστικού οργανισμού. Η ανεργία στον καπιταλισμό επιτελεί συγκεκριμένο και πολύ χρήσιμο ρόλο. Ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός - όπως ονόμασε ο Μαρξ τους άνεργους - αποτελεί μοχλό πίεσης των εργατών στις διαπραγματεύσεις που κάνουν για αύξηση των αμοιβών και βελτίωση των συνθηκών εργασίας τους (Baran & Sweezy, 1978, σ. 344).

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και το ιδεολόγημα περί «τεχνολογικής ανεργίας» το οποίο καλλιεργείται από το σύνολο των δυνάμεων που υποστηρίζουν την καπιταλιστική οικονομία και προφανώς και από την ΕΕ. Επικρατεί σε μεγάλα στρώματα του πληθυσμού, απόρροια της ιδεολογικής ηγεμονίας της αστικής τάξης, η εντύπωση, ότι για την ανεργία ευθύνεται η εισαγωγή μηχανών και τεχνολογικού εξοπλισμού που αντικαθιστούν στη διαδικασία της παραγωγής τα εργατικά χέρια. Η αναμφισβήτητη εξέλιξη των επιστημών και της τεχνολογίας έχει αναντίρρηση ως συνέπεια τη μείωση της εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή μιας

συγκεκριμένης ποσότητας προϊόντος. Το να οδηγεί όμως αυτή η παραδοχή στο συμπέρασμα, ότι η ανεργία προκύπτει με ένα τρόπο που θυμίζει φυσικό φαινόμενο, είναι μία παντελώς αυθαίρετη εκτίμηση που στόχο έχει να συγκαλύψει τα πραγματικά της αίτια. Η ευθεία συσχέτιση που προκύπτει μεταξύ των τεχνολογικών καινοτομιών και της ανεργίας, είναι συνέπεια του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί μία καπιταλιστική οικονομία. Είναι πολιτικό – οικονομική επιλογή η βελτίωση του τεχνολογικού εξοπλισμού να οδηγεί σε μείωση των θέσεων εργασίας παράλληλα με την αύξηση της παραγωγικότητας. Αντίθετα, η ενσωμάτωση των επιτευγμάτων της επιστήμης και της τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία, θα μπορούσε να συνεπάγεται μείωση του χρόνου εργασίας, αύξηση του ελεύθερου χρόνου με παράλληλη διατήρηση ή και αύξηση των απολαβών των εργαζομένων. Με αυτόν τον τρόπο, η επιστήμη και η τεχνολογία που είναι δημιούργημα της ανθρώπινης δραστηριότητας, μπαίνει στην υπηρεσία του ανθρώπου και αξιοποιείται στην κατεύθυνση της βελτίωσης του βιοτικού του επιπέδου.

5.5 Η συνταγή για την ανάπτυξη στην ΕΕ

Οι πολιτικές που διαμορφώνονται στο πλαίσιο της ΕΕ είναι σαφείς και καλούνται τα κράτη-μέλη να τις υπηρετήσουν. Η μακροοικονομική σταθερότητα, το μικρό σε μέγεθος κράτος, η πλήρης απελευθέρωση των αγορών είναι τα στοιχεία εκείνα που αποτελούν ευαγγέλιο για τους ιθύνοντες στην ΕΕ και η υλοποίησή τους θεωρείται όρος για την οικονομική μεγέθυνση. Ο μύθος του αόρατου χεριού που επιτυγχάνει την αυτορρύθμιση των αγορών επανέρχεται δριμύτερος, εκτοπίζοντας ως αναποτελεσματικά τα παραδοσιακά εργαλεία παρεμβάσεων που χρησιμοποιήθηκαν σε προηγούμενες περιόδους. Τα εργαλεία για την επίτευξη αυτής της μακροοικονομικής σταθερότητας και τη διαμόρφωση του πλαισίου για την «εύρυθμη» λειτουργία της αγοράς, περιγράφονται όλα αυτά τα χρόνια με τον όρο «μεταρρυθμίσεις» και δεν είναι άλλα από την αλλαγή των συνθηκών εργασίας προς το χειρότερο για τους εργαζόμενους, την απόλυτη απελευθέρωση της κίνησης του κεφαλαίου και τη θέσπιση προστατευτικών ρυθμίσεων για την αύξηση της κερδοφορίας του, το πέρασμα, από το κράτος προς τις ιδιωτικές επιχειρήσεις, όλων των δραστηριοτήτων στις οποίες το κεφάλαιο μπορεί να επεκτείνει τις

δραστηριότητες του, τη μείωση των κρατικών δαπανών με τη παράλληλη μείωση των φόρων (κύρια των επιχειρήσεων) και τον έλεγχο του πληθωρισμού μέσα από την άσκηση νομισματικής πολιτικής (Αργεΐτης, 2002, σ. 15-16, 45).

5.6 ONE - Η υιοθέτηση του κοινού νομίσματος ως καθοριστικό βήμα στην πορεία ολοκλήρωσης της ΕΕ

Η δημιουργία της ONE προβλέφθηκε από τη συνθήκη του Μάαστριχτ και αποτέλεσε ένα σημαντικό βήμα στην πορεία της ολοκλήρωσης του οικοδομήματος της ΕΕ. Το ενιαίο νόμισμα είχε καταλυτικές επιδράσεις, κύρια στην οικονομική πλευρά της ολοκλήρωσης (Μούσης, 2018, σ. 126). Η κυρίαρχη αντίληψη στο εσωτερικό της ΕΕ θεωρεί ότι η εισαγωγή του ευρώ επιβεβαιώνει τον προσανατολισμό των χωρών – μελών στη διαμόρφωση εκείνων των όρων και προϋποθέσεων που εγγυώνται τη μακρόχρονη ανάπτυξη στην Ευρώπη. Η υιοθέτηση του κοινού νομίσματος και οι οικονομικές επιλογές που το συνοδεύουν (πληθωρισμός, έλλειμμα, χρέος), αποτελεί (σύμφωνα με την επικρατούσα σκέψη στα επιτελεία της ΕΕ) το εργαλείο εκείνο που θα βοηθήσει την ένωση στον εκσυγχρονισμό των οικονομικών δομών και θεσμών, θα της δώσει τη δυνατότητα να αξιοποιήσει μία τεράστια αγορά που εκτείνεται στο σύνολο του ευρωπαϊκού χώρου και θα δημιουργήσει καλύτερες συνθήκες για την προσέλκυση επενδύσεων, με τελικό επιστέγασμα όλων αυτών των προσπαθειών τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών της (Αργεΐτης, 2002, σ. 41).

Με τη χρησιμοποίηση του ευρώ ως κοινού νομίσματος, οι χώρες εκχωρούν τη δυνατότητα άσκησης της νομισματικής πολιτικής στην Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ). Όμως η ΕΚΤ παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες συγκριτικά με τις κεντρικές τράπεζες των κρατών. Συγκεκριμένα, έχει ένα πολύ υψηλό βαθμό ανεξαρτησίας και δεν μπορεί να στηρίζεται στην παρέμβαση ενός ενιαίου ή ομοσπονδιακού κράτους, αφού αυτό απλά δεν υπάρχει. Σε αντίθεση, στα κράτη μέλη στην προ ONE εποχή, το κράτος είναι ο τελικός εγγυητής και υπεύθυνος της δραστηριότητας της κεντρικής τράπεζας (Λαπαβίτσας Κ., Καλτενμπρούνερ Α., Λίντο Ντ., Μιντγουέϊ Τζ., Μίτσελ Τζ., Παίνσεϊρα Χ.Π., Πίρες Ε., Πάουελ Τζ, Στένφορς Α., Τέλες Ν., Βατικιώτης Α., 2012, σ. 57-58). Βασική αρμοδιότητα της

ΕΚΤ είναι ο έλεγχος του πληθωρισμού (Ρουμελιώτης, 2005, σ. 207). Με την είσοδο τους στην ευρωζώνη, τα κράτη - μέλη απεμπολούν ένα εργαλείο προσαρμογής των οικονομιών τους, στο πλαίσιο του ανταγωνισμού τους με τις υπόλοιπες οικονομίες εντός της ΕΕ, αλλά και με τον υπόλοιπο κόσμο. Πράγματι, η υποτίμηση του νομίσματος έχει ως συνέπεια τον περιορισμό των εισαγωγών και την αύξηση των εξαγωγών. Από την άλλη μεριά, η υπερτίμηση του νομίσματος ενός κράτους μέλους έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση των εξαγωγών και την αύξηση των εισαγωγών, με δυσμενείς συνέπειες στα οικονομικά αποτελέσματα της χώρας (Μούσης, 2018, σ. 126).⁴²

Η χρησιμοποίηση του κοινού νομίσματος αντιμετωπίζει τους νομισματικούς κινδύνους που θα προέκυπταν από τη δυνατότητα κάθε κράτους μέλους να υποτιμήσει ή να υπερτιμήσει το νόμισμά του. Το κοινό νόμισμα αποτρέπει από την έκθεση σε συναλλαγματικό κίνδυνο τόσο αυτών που έχουν προχωρήσει σε πωλήσεις επί πιστώσει σε εταίρο άλλου κράτους, όσο και αυτών που προχωρούν σε επενδύσεις στο εξωτερικό, τις οποίες χρηματοδοτούν είτε με την εξαγωγή κεφαλαίων από τη χώρα τους, είτε χρησιμοποιώντας χρηματοδοτικές πηγές της χώρας στην οποία επενδύουν. Με τη δημιουργία λοιπόν της ΟΝΕ, βλέπουμε πως εξυπηρετούνται τόσο οι συναλλαγές μεταξύ των χωρών - μελών όσο και η αλληλοδιείσδυση των χρηματαγορών, υλοποιώντας τη βασική κατεύθυνση της συνθήκης του Μάαστριχτ για απελευθέρωση της κίνησης κεφαλαίου, εμπορευμάτων, υπηρεσιών και εργατικού δυναμικού (Μούσης, 2018, σ. 126-127).

⁴² Σύμφωνα με τον Μούση (2018) στο στάδιο της κοινής αγοράς είναι αναγκαίο το κοινό νόμισμα. Πιο συγκεκριμένα: «Στο στάδιο της κοινής αγοράς, όμως, οι μεταβολές των συναλλαγματικών τιμών γίνονται όλο και πιο ενοχλητικές για τους εταίρους. Ενώ ίσοι όροι ανταγωνισμού πρέπει να ισχύουν σε μια κοινή αγορά, η υποτίμηση του νομίσματος ενός κράτους μέλους μπορεί να προσκομίσει ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στις επιχειρήσεις του, ενώ η ανατίμηση του νομίσματος ενός άλλου κράτους μέλους μπορεί να παρενοχλήσει τις εξαγωγές του.» Μούσης, Ν. (2018). *Ευρωπαϊκή Ένωση: δίκαιο-οικονομία-πολιτική*. σ. 126, Αθήνα: Παπαζήση.

Μέρος Β

Κεφάλαιο 6: Η Ελλάδα στην ΕΕ και στην ΟΝΕ

6.1 Η Ελλάδα στην ΕΕ

Στο σημείο αυτό, και πριν ασχοληθούμε με τους επιμέρους εκείνους τομείς που θα συμβάλλουν στη μελέτη της εξέλιξης της οικονομίας και της πορείας του βιοτικού επιπέδου στη χώρα μας, την περίοδο από το 1992 μέχρι και σήμερα, έχει σημασία να εξετάσουμε τις επιπτώσεις από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ και στην ΟΝΕ. Να διασαφηνίσουμε από την αρχή ότι δεν συμμεριζόμαστε την άποψη που υποστηρίζει ότι: «το ευρώ έφερε την καταστροφή». Εκτιμούμε όμως ότι η συμμετοχή της χώρας στην ευρωζώνη είναι ένα αποφασιστικό βήμα στην ακόμα μεγαλύτερη πρόσδεση της χώρας στον ευρωπαϊκό ιμπεριαλισμό το οποίο δυναμώνει τις σχέσεις εξάρτησης της ελληνικής οικονομίας από τις ισχυρές χώρες, με ορατά αποτελέσματα, τόσο στην παραγωγική βάση της χώρας όσο και στο βιοτικό επίπεδο των κατοίκων της. Το βήμα αυτό μπορεί να έγινε πιο ταχύ με τη συμμετοχή της χώρας μας στην ΟΝΕ, ξεκίνησε όμως πολύ νωρίτερα με την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και συνεχίστηκε με τη συμμετοχή στην ΕΕ. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνουν για την δεκαετία του '90 οι Σακελλαρόπουλος και Σωτήρης (2004, σ. 40):

... ξεδιπλώθηκε η στρατηγική της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης με στόχο την έξοδο από την καπιταλιστική κρίση υπερσυσσώρευσης και την ενεργοποίηση όσο το δυνατόν περισσότερων αντίρροπων τάσεων στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, στρατηγική την οποία μπορούμε να ορίσουμε ως μια σειρά από κρίσιμους μετασχηματισμούς πρώτα και κύρια στο εσωτερικό κάθε εθνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Αυτή η στρατηγική αποτέλεσε το εργαλείο για τις ελίτ της χώρας μας στην προσπάθεια τους να υπερασπίσουν και διευρύνουν τα κεκτημένα τους. Αυτή τους η προσπάθεια πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της λειτουργίας και των κανόνων που έθετε η ΕΕ τόσο σε οικονομικό επίπεδο όσο και στη λειτουργία θεσμών κ.α.. Ο

μονόδρομος της ΕΕ που ξεπρόβαλλε για την ελληνική κοινωνία και η καταστροφολογία που συνόδευε την παραμικρή σκέψη για ένα διαφορετικό δρόμο οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, αποτέλεσε το εργαλείο για την άρχουσα τάξη στην κατεύθυνση της εξυπηρέτησης των επιδιώξεων της.

Η καπιταλιστική αυτή αναδιάρθρωση υπηρετήθηκε στην προ ευρώ εποχή μέσω τριών κυρίως παρεμβάσεων που στόχο είχαν την αύξηση της ανταγωνιστικότητας. Κομβικό στοιχείο στην όλη περίοδο αποτέλεσε η εφαρμογή περιοριστικής οικονομικής πολιτικής. Η «λιτότητα» έγινε επίσημος στόχος του κράτους και εκφράστηκε με κάθε τρόπο, από την προσπάθεια συγκράτησης και μείωσης των άμεσων αμοιβών μέχρι τον περιορισμό του κοινωνικών δαπανών και τη μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού συστήματος στην κατεύθυνση της μείωσης των συντάξεων και της αύξησης των ορίων συνταξιοδότησης. Ταυτόχρονα συντελείται μία γενικευμένη προσπάθεια ιδιωτικοποιήσεων. Πρόκειται για διαδικασία που έχει δύο σκέλη. Το πρώτο αφορά στις πωλήσεις σε ιδιώτες δημοσίων επιχειρήσεων (εδώ εντάσσουμε και την περίπτωση της μετοχοποίησης των ΔΕΚΟ). Το δεύτερο σχετίζεται με την ριζική αλλαγή του τρόπου λειτουργίας δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών, με τα ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια να αποτελούν την βασική παράμετρο για κάθε λογής αποφάσεις. Τρίτη παρέμβαση σταθμός στην πορεία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης αποτέλεσε η μεταβολή του πλαισίου των εργασιακών σχέσεων. Στοιχεία αυτής της μεταβολής ήταν ενδεικτικά: η αμφισβήτηση της μόνιμης και σταθερής εργασίας, η ελαστικοποίηση της εργασίας τόσο ως προς το χρόνο και τους όρους εργασίας όσο και προς τις αμοιβές, η μερική απασχόληση, η αύξηση του ορίου απολύσεων, οι ατομικές συμβάσεις εργασίας κ.α. Τα παραπάνω συνέβαλλαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση ενός μοντέλου εργαζομένου που απείχε πολύ από το πρότυπο εργασίας της προηγούμενης περιόδου. (Σακελλαρόπουλος και Σωτήρης, 2004, σ. 101-108)

Οι παραπάνω πολιτικές συνέβαλλαν αποφασιστικά στην αναδιανομή του πλούτου προς όφελος του κεφαλαίου και των συμμαχιών που αυτό ανέπτυξε κατά τη διάρκεια της περιόδου. Δεν έλυσαν όμως ούτε το πρόβλημα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας ούτε μια σειρά δομικών προβλημάτων που αυτή είχε. Τα προβλήματα αυτά δεν έκαναν την εμφάνισή τους με πιο έντονο τρόπο μέχρι την κρίση που γνώρισε η χώρα αφού μια σειρά παράγοντες κατάφεραν να μετριάσουν τις αρνητικές συνέπειες. Οι παράγοντες αυτοί όπως αναφέρει ο Σακελλαρόπουλος (2014, σ. 43-44) ήταν:

- α. Η δυνατότητα που έδινε το εθνικό νόμισμα για υποτίμηση με στόχο την ενίσχυση των εξαγωγών.
- β. Οι συγκριτικά χαμηλοί μισθοί διαμόρφωναν χαμηλό κόστος εργασίας ενισχύοντας με αυτό τον τρόπο την ανταγωνιστικότητα
- γ. Στην ίδια κατεύθυνση με το (β) κινήθηκε η αξιοποίηση του φθηνού και ανασφάλιστου σε μεγάλο βαθμό εργατικού δυναμικού που προέκυψε από τις μαζικές ροές μεταναστών κυρίως από την Αλβανία αλλά και από άλλες χώρες μετά την πτώση του ανατολικού μπλοκ.
- δ. Ορισμένοι τομείς του κεφαλαίου και ιδιαίτερα το εφοπλιστικό, ο τουρισμός και οι κατασκευές γνώρισαν άνθηση.
- ε. Η ανάπτυξη του τραπεζικού συστήματος που συνοδεύτηκε με την αύξηση του δανεισμού
- στ. Οι χρηματοδοτήσεις από την ΕΕ με τη μορφή των κοινοτικών πλαισίων στήριξης που είχαν ως αποτέλεσμα από τη μια μεριά την τόνωση μιας σειράς παραγωγικών και εμπορικών δραστηριοτήτων και από την άλλη τη λειτουργία τους ως μηχανισμός κατευνασμού των αντιδράσεων των πληττόμενων, από αυτή την πολιτική, κοινωνικών στρωμάτων.

6.2 Η Ελλάδα στην ΟΝΕ

Η ένταξη της χώρας μας στην ΟΝΕ συνοδεύτηκε με μία σειρά βαρύγδουπων δηλώσεων περί ισχυρής Ελλάδας, νέας εποχής στην οικονομία, καθώς και υποσχέσεων για βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, κτλ. Η πραγματικότητα όμως διέψευσε τις προσδοκίες. Και όταν αναφερόμαστε σε προσδοκίες, εννοούμε όσες διαμόρφωσε η μεγάλη πλειοψηφία του κόσμου, όπως αυτές καλλιεργήθηκαν από την πλειοψηφία των πολιτικών δυνάμεων. Με την είσοδο σε ένα τέτοιο κλαμπ χωρών, η Ελλάδα απεμπόλησε το εργαλείο τόσο της δημοσιονομικής, όσο και της νομισματικής πολιτικής. Η οικονομία κυνηγούσε συγκεκριμένους οικονομικούς δείκτες (έλλειμμα, πληθωρισμός, κτλ.) που είχαν ως προϋπόθεση την περιοριστική δημοσιονομική πολιτική. Από την άλλη μεριά, η παραχώρηση του δικαιώματος της έκδοσης χρήματος στην ΕΚΤ δεν αφήνει περιθώρια ούτε για ενδεχόμενη υποτίμηση του νομίσματος αλλά ούτε και για μια πολιτική σχετική με τα επιτόκια, αφού και αυτά πλέον καθορίζονται από την ΕΚΤ. Αυτό το γεγονός στέρησε τη δυνατότητα της

χώρας να χρησιμοποιήσει τη νομισματική πολιτική, προκειμένου να αντιμετωπίσει τη μειωμένη ανταγωνιστικότητά της σε σχέση με τις άλλες χώρες. Η Ελλάδα είχε χαμηλή ανταγωνιστικότητα από τη στιγμή της πρόσδεσης της στο άρμα της ΟΝΕ, που οφείλονταν στη χαμηλή παραγωγικότητα, εξαιτίας κυρίως της έλλειψης τεχνολογικών καινοτομιών και του προσανατολισμού της ελληνικής οικονομίας σε υπηρεσίες και χαμηλής προστιθέμενης αξίας αγαθά. Με δεδομένο ότι η συμμετοχή της χώρας μας στην ευρωζώνη οδήγησε στην απουσία άσκησης εθνικής νομισματικής πολιτικής και στην άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής σε συγκεκριμένο πλαίσιο, το χάσμα μεταξύ των εισαγωγών και εξαγωγών διευρύνθηκε.

Τι ακριβώς έχασε λοιπόν η χώρα με την είσοδο στην ευρωζώνη; Σε αρκετές περιπτώσεις στην προ ΟΝΕ εποχή η κυβέρνηση της Ελλάδας προχωρούσε σε υποτίμηση της δραχμής. Για να κατανοήσουμε τους λόγους για τους οποίους η ελληνική κυβέρνηση επέλεγε μία τέτοια κίνηση, ας δούμε συνοπτικά την διαδικασία προσδιορισμού της συναλλαγματικής ισοτιμίας του νομίσματος. Η ισοτιμία αυτή προσδιορίζεται από την προσφορά και τη ζήτηση αυτού του νομίσματος στη διεθνή αγορά συναλλάγματος. Ένα τμήμα αυτής της προσφοράς και της ζήτησης εξαρτάται από τις εισαγωγές και τις εξαγωγές. Οι εισαγωγές προϊόντων συνδέονται με την προσφορά συναλλάγματος, ενώ οι εξαγωγές προϊόντων και υπηρεσιών αντιστοιχούν στη ζήτηση συναλλάγματος. Όταν οι εισαγωγές είναι περισσότερες από τις εξαγωγές (όπως συμβαίνει μόνιμα στην ελληνική οικονομία), τότε σε ότι αφορά το μέρος της προσφοράς και ζήτησης συναλλάγματος που μπορεί να ερμηνευθεί από τις εισαγωγές – εξαγωγές, το νόμισμα δέχεται πιέσεις υποτίμησης γιατί η προσφορά συναλλάγματος είναι μεγαλύτερη από τη ζήτηση του. Για να αποφευχθεί αυτή η υποτίμηση, το κράτος μπορεί να αυξήσει τα επιτόκια, γεγονός που θα αυξήσει τη ζήτηση για το νόμισμα, αφού θα είναι πολλοί αυτοί που θα θέλουν να επενδύσουν τα κεφάλαια τους στο νόμισμα αυτό, εξαιτίας του υψηλότερου συγκριτικά επιτοκίου. Προϋπόθεση γι' αυτό όμως, είναι να θεωρούν ότι το συγκεκριμένο νόμισμα δεν είναι υπερτιμημένο και επομένως δεν υπάρχει κίνδυνος υποτίμησής του στο άμεσο μέλλον. Στην περίπτωση που συμβεί αυτό, δηλαδή υπάρχει η πεποίθηση ότι επίκειται υποτίμηση του νομίσματος, τότε οι επενδυτές θα σπεύσουν να «ξεφορτωθούν» τα χαρτιά τους και θα πουλήσουν, με αποτέλεσμα να ασκηθούν πάλι πιέσεις για υποτίμηση του νομίσματος. Μπροστά σε αυτό το ενδεχόμενο η κυβέρνηση της χώρας δεν έχει άλλες επιλογές από το να προχωρήσει σε νέα αύξηση των επιτοκίων. Αυτή η κατάσταση

όμως δεν μπορεί να συνεχίζεται επ' αόριστον. Κάποια στιγμή η κάθε κυβέρνηση προχωρά σε υποτίμηση (Μαριόλης & Σταμάτης, 1999, σ. 225-227).

Με την είσοδο στην ΟΝΕ, η χώρα μας παραιτήθηκε του δικαιώματος άσκησης νομισματικής πολιτικής. Με την υιοθέτηση δηλαδή του ευρώ ως κοινού νομίσματος, εγκαταλείφθηκε από τις ευρωπαϊκές χώρες που συμμετέχουν, η δυνατότητα νομισματικής υποτίμησης με στόχο την αντιμετώπιση της μεγάλης εξαγωγικής δραστηριότητας της Γερμανίας (Λαπαβίτσας κ.α., 2012, σ. 41). Δεν υποστηρίζουμε ότι η δυνατότητα άσκησης νομισματικής πολιτικής και οι συνακόλουθες αποφάσεις μπορούν από μόνες τους να επηρεάσουν την κατεύθυνση της οικονομίας, τις δομές της, τις σχέσεις της με τις άλλες χώρες. Δεν μπορούν σίγουρα από μόνες τους να εγγυηθούν την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της πλατιάς πλειοψηφίας του κόσμου. Άλλωστε, όπως ήδη έχουμε σημειώσει και θα φανεί και πιο αναλυτικά παρακάτω, η μεγέθυνση μιας οικονομίας από μόνη της δεν παρέχει πολλές και μάλιστα ασφαλείς πληροφορίες για το βιοτικό επίπεδο των πολιτών. Παρ' όλα αυτά θεωρούμε ότι η δυνατότητα μιας χώρας να ασκεί η ίδια την νομισματική πολιτική που ανταποκρίνεται στο επίπεδο της οικονομίας της, είναι μία από τις αναγκαίες, προς εκπλήρωση, προϋποθέσεις για την άσκηση μιας οικονομικής πολιτικής προς όφελος των πολιτών της χώρας.

6.3 Σχέση μεταξύ νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής στο πλαίσιο της ΟΝΕ

Υποστηρίζαμε προηγούμενα ότι το ευρώ και η ΟΝΕ, κατά την εκτίμηση μας, δεν μπορεί να αναγορευτούν ως το σημείο καμπής της ελληνικής οικονομίας. Και αυτό γιατί ενώ αποτελούν ένα πολύ σημαντικό στάδιο στην κατεύθυνση της ενίσχυσης της εξάρτησης της χώρας μας, η εξάρτηση αυτή δεν ξεκίνησε με το ευρώ, όπως δεν ξεκίνησε και με την είσοδο μας στην ΕΕ. Η απώλεια μέρους της δυνατότητας να ασκεί το κράτος κυρίαρχη οικονομική πολιτική ενισχύεται προφανώς με την υιοθέτηση του κοινού νομίσματος, δεν παύει όμως να αποτελεί στην ουσία ένα ακόμη βήμα στην εξελικτική διαδικασία εκχώρησης δημοσιονομικών και νομισματικών εργαλείων, που ξεκίνησε με την ΕΟΚ, συνεχίστηκε με την ΕΕ και λαμβάνει τη σημερινή της μορφή μέσα από την ευρωζώνη.

Τα παραπάνω αποδεικνύονται και από τη σύνδεση μεταξύ της δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής. Εκτός του γεγονότος ότι για να γίνει μία χώρα μέλος της ευρωζώνης, χρειάζεται να πληροί μία σειρά κριτηρίων που η εκπλήρωση τους άπτεται της δημοσιονομικής πολιτικής, υπάρχει και το σύμφωνο σταθερότητας, όπως και οι κοινές πολιτικές στα πλαίσια της ένωσης. Χάνοντας δηλαδή μία χώρα τη δυνατότητα άσκησης νομισματικής πολιτικής, δεν μπορεί να υπολογίζει στην απρόσκοπτη άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής. Το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης (ΣΣΑ) έχει σαν στόχο τόσο τον έλεγχο του ελλείμματος όσο και τη γενικότερη άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής και αφορά στις χώρες-μέλη της ΟΝΕ αλλά και στις χώρες που δεν έχουν ακόμα υιοθετήσει το κοινό νόμισμα. Η διαφορά έγκειται ότι στο πλαίσιο του ελέγχου τους, τα κράτη μέλη υποβάλλουν Προγράμματα Σταθερότητας, ενώ οι προς ένταξη χώρες Προγράμματα Σύγκλισης. Οι βασικές υποχρεώσεις που απορρέουν από το ΣΣΑ είναι η αποφυγή των υπερβολικών ελλειμμάτων, όπως αυτά καθορίζονται από τη Διαδικασία Υπερβολικού Ελλείμματος (ΔΥΕ) και η στόχευση για ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς και μείωση του δημοσίου χρέους ως ποσοστό του ΑΕΠ (Καραβίτης, 2006, σ. 117-118).

Η δημοσιονομική πολιτική λοιπόν των κρατών – μελών της ένωσης οφείλει να υπακούει σε ορισμένους κανόνες προκειμένου να επιτυγχάνονται οι στόχοι. Η επιμονή στην αυστηρή δημοσιονομική πειθαρχία εδράζεται στα οφέλη που προκύπτουν, σύμφωνα με τους υποστηρικτές αυτής της πολιτικής. Συγκεκριμένα, οι υπέρμαχοι του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού - συνήθως με αυτό τον τρόπο εκφράζεται η περιοριστική δημοσιονομική πολιτική, τουλάχιστον πριν να ζητηθούν από την Ελλάδα πρωτογενή πλεονάσματα της τάξης του 3%, του 4% και του 5% - θεωρούν ότι αυτός ο δρόμος μπορεί να οδηγήσει σε μείωση των επιτοκίων και αύξηση των επενδύσεων. Οι επενδύσεις αποτελούν τη βασική προϋπόθεση για την επίτευξη της οικονομικής μεγέθυνσης. Παράλληλα, η πολιτική αυτή μηδενισμού των ελλειμμάτων αντιμετωπίζει την ανάγκη για δημόσιο δανεισμό, κάτι που θα προκαλέσει μακρόχρονη πίεση στα επιτόκια. Με αυτή την έννοια, η σφιχτή δημοσιονομική πολιτική αποτελεί το βασικό μοχλό για την οικονομική μεγέθυνση. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εκτιμά ότι η δημιουργία της ΟΝΕ θα έχει ως αποτέλεσμα μια σειρά κερδών για τα κράτη – μέλη. Εχέγγυο για αυτά τα κέρδη, σύμφωνα με την Επιτροπή, αποτελούν η ενιαία αγορά, το κοινό νόμισμα και η εναρμόνιση, στη βάση των υπό επίτευξη στόχων, της δημοσιονομικής πολιτικής. Έτσι, σύμφωνα με την υπόθεση πάντα που γίνεται στα αρμόδια όργανα της ΕΕ, τα προαναφερθέντα στοιχεία

θα εξασφαλίσουν χαμηλά επίπεδα πληθωρισμού και απελευθέρωση πόρων από το δημόσιο τομέα (μέσω της μείωσης του δημοσίου ελλείμματος) που μπορούν να μετατραπούν σε επενδυτικά κίνητρα. Ταυτόχρονα, η μείωση των επιτοκίων και του μισθολογικού κόστους, όπως αυτή προκύπτει από το σύνολο των αλλαγών στην αγορά εργασίας, διαμορφώνει ένα φιλικό για τους επενδυτές περιβάλλον που μπορεί να οδηγήσει σε αύξηση των δραστηριοτήτων τους (Αργείτης, 2002, σ. 54, 169-170).

Η κατάσταση στην οποία βρέθηκε η Ελλάδα μετά από πολύχρονη άσκηση περιοριστικής δημοσιονομικής πολιτικής - όπως αυτή υπαγορεύτηκε σε ακραίο βαθμό μέσα από το καθεστώς των μνημονίων - δείχνει νομίζουμε με τον καλύτερο τρόπο τη σχέση μεταξύ δημοσιονομικής πειθαρχίας τέτοιου τύπου και ανάπτυξης. Αντίθετα με τις ευχές των ιθυνόντων της ΕΕ και τους μύθους, που συχνά διακινούν οι ντόπιοι και ξένοι πρεσβευτές της ευρωπαϊκής ιδέας (όπως αυτή εκφράζεται μέσα από την ΕΕ), το πλαίσιο λειτουργίας της ΕΕ και της ΟΝΕ, στοιχείο της οποίας είναι η αυστηρή δημοσιονομική πειθαρχία, δεν διαχέει οφέλη στο σύνολο των χωρών της ΕΕ. Πολύ περισσότερο δεν εξασφαλίζει τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών των χωρών αυτών. Η όλη λειτουργία της ΕΕ δυναμώνει τη σχέση εξάρτησης των περιφερειακών χωρών από τις ισχυρές ιμπεριαλιστικές χώρες, αφαιρώντας τους βαθμούς ελευθερίας άρα και προστασίας, κάνοντας τις πλούσιες χώρες πιο ανταγωνιστικές στην προώθηση των συμφερόντων των μονοπωλίων τους.

Ταυτόχρονα τα κράτη - μέλη είναι υποχρεωμένα είτε άμεσα είτε έμμεσα να ακολουθούν κοινές πολιτικές σε ορισμένους τομείς (π.χ. εκπαίδευση, αγροτική πολιτική, υγεία, κ.α.) κατά τα πρότυπα των οδηγιών της ΕΕ. Διαμορφώνεται λοιπόν ένα ασφυκτικό πλαίσιο για τις χώρες που ανήκουν στην ένωση. Η υιοθέτηση του κοινού νομίσματος και η επακόλουθη απώλεια της δυνατότητας άσκησης νομισματικής πολιτικής είναι ένα μόνο από τα στοιχεία που συνθέτουν αυτό το πλαίσιο, το οποίο δεν είναι ουδέτερο προς όλες τις χώρες, αφού ευθύς εξαρχής διαμορφώθηκε με κριτήρια ευνοϊκά προς τις ισχυρές χώρες.

6.4 Ελλάδα και Γερμανία

Σε αντίθεση με το τι συνέβη στη χώρα μας, η οποία αποτελεί μια περιφερειακή δύναμη στην ΕΕ, άλλες δυνάμεις που αποτελούν τους ισχυρούς παίκτες στα πλαίσια της ένωσης, ωφελήθηκαν ιδιαίτερα.

Για τις χώρες του ευρωπαϊκού πυρήνα και ιδιαίτερα για την Γερμανία, η διεύρυνση της ΕΕ και η ένταξη σε αυτή πρώην σοσιαλιστικών χωρών εντασσόταν σε μια στρατηγική ανοίγματος νέων αγορών και δημιουργίας καινούριων επενδυτικών ευκαιριών. Οι αγορές αυτές μάλιστα αποτέλεσαν σπουδαίες επενδυτικές ευκαιρίες από τη στιγμή που χαρακτηρίζονταν από ένα ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, χαμηλό κόστος εργασίας, βιομηχανική παράδοση και ένα θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο που διεπόταν από τη μια μεριά από αντικομμουνισμό και από την άλλη από την πλήρη παράδοση των δικαιωμάτων των εργαζομένων στις ορέξεις των επιχειρήσεων και του μεγάλου κεφαλαίου (Sotiris & Sakellaropoulos, 2018).

Η Γερμανία που η μεγάλη της δύναμη πηγάζει από τις εξαγωγικές της δραστηριότητες, μέσα από την ΟΝΕ και την υιοθέτηση του ευρώ, ως κοινού νομίσματος, κράτησε τον πληθωρισμό χαμηλά, κατάφερε να έχει ένα νόμισμα με όσο το δυνατό χαμηλότερη ισοτιμία, αξιοποίησε την πλήρη ελευθερία στην κίνηση κεφαλαίων χωρίς νομισματικούς και συναλλαγματικούς κινδύνους, διαμορφώνοντας τελικά μία κατάσταση που κάνει τα γερμανικά προϊόντα ακόμα πιο ανταγωνιστικά. Ακόμα και σε περίπτωση κρίσης σε μία χώρα της ευρωζώνης, ανάλογη με αυτή που αντιμετώπισε η χώρα μας από το 2010, τα αποτελέσματα θα είναι διαφορετικά για τις ισχυρές χώρες της ένωσης. Η κρίση σε μία τέτοια περίπτωση ασκεί πιέσεις στην ισοτιμία του ευρώ, με αποτέλεσμα οι εξαγωγικές δραστηριότητες των ισχυρών χωρών να αυξάνονται. Άλλωστε, μία τέτοια κρίση είναι πιθανό να συμβεί σε μία από τις περιφερειακές δυνάμεις της ΟΝΕ (όπως και έγινε στις Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία, Ιρλανδία). Αυτό δεν μπορεί να προκαλέσει σοβαρά προβλήματα για παράδειγμα στη Γερμανία, αφού στις παραπάνω χώρες αντιστοιχούν μόνο το 5% των εξαγωγών της Γερμανίας. Κι όταν χρειάζεται να δοθούν δάνεια για τη «διάσωση» μιας χώρας, όπως έγινε στην περίπτωση της χώρας μας, στην πραγματικότητα πάλι δεν πρόκειται να χάσει. Κι αυτό γιατί αφενός τα δάνεια είναι χρήματα που έχουν διασφαλίσει ότι θα τα πάρουν πίσω με τόκο και αφετέρου καταλήγουν πάλι πίσω σε αυτές, μέσω των

εισαγωγών στις οποίες προχωρούν οι αδύναμες χώρες. Άλλωστε, η διαφορά επιτοκίου με την οποία δανείζεται και δανείζει η Γερμανία είναι ένας παράγοντας που εξασφαλίζει κέρδος στην ίδια (Φωτόπουλος, 2010, σ. 146-150).

Οι ισχυρές χώρες είχαν πάρει τα απαιτούμενα προληπτικά μέτρα ήδη κατά τον σχεδιασμό της ΟΝΕ. Είχαν προβλέψει τους κινδύνους για αυτές στην περίπτωση που γίνουν μέλη της νομισματικής ένωσης και κράτη που η οικονομία τους χαρακτηρίζεται από υψηλό πληθωρισμό. Οι ίδιοι φόβοι υπήρχαν και για το ενδεχόμενο τα πληθωριστικά φαινόμενα να εκδηλωθούν μετά την είσοδό τους στην ΟΝΕ. Γι' αυτόν τον λόγο, οι ισχυρές χώρες είχαν από νωρίς πάρει τις απαραίτητες εγγυήσεις ότι η λειτουργία της ΕΚΤ θα προλάβει τέτοιες εξελίξεις. Στο πλαίσιο αυτό, εξασφάλισαν ότι η ΕΚΤ θα λειτουργεί κατά τα πρότυπα των κεντρικών τραπεζών των ισχυρών κρατών και συγκεκριμένα της Bundesbank (Βαβούρας, 1994. σ. 88).

Βασικό μέλημα της ΕΚΤ είναι ο πληθωρισμός. Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα επικέντρωσε τις προσπάθειες της στον έλεγχο του πληθωρισμού. Η συνολική της λειτουργία εξυπηρετεί τα σχέδια των ισχυρών χωρών της ΟΝΕ (Λαπαβίτσας Κ., Κάλτενμπρουνερ Α., Λίντο Ντ., Μίτσελ Τζ., Παϊνσέιρα Χ.Π., Πάουελ Τζ., Πίρες Ε., Στένφορς Α., 2010, σ. 21). Μία χώρα της περιφέρειας (όπως η Ελλάδα) λοιπόν, με την είσοδο της στη νομισματική ένωση αφαιρεί από τα εργαλεία με τα οποία μπορεί να παρέμβει, τη δυνατότητα άσκησης νομισματικής πολιτικής. Εναποθέτει ουσιαστικά στην ΕΚΤ, που αναλαμβάνει τη συγκεκριμένη αρμοδιότητα, τη δυνατότητα να παρέμβει αποτρεπτικά σε περίπτωση κινδύνου για το κράτος – μέλος της ΟΝΕ. Όπως όμως διαπιστώσαμε, τόσο το καλοκαίρι του 2015 στην περίπτωση του δημοψηφίσματος, όσο και την περίοδο του 2009 – 2010 όταν η Ελλάδα βρέθηκε ουσιαστικά εκτός αγορών, η παρέμβαση της ΕΚΤ μπορεί ανά περίπτωση να είναι από ανύπαρκτη μέχρι και ενάντια στη χώρα στην οποία εκδηλώνεται η κρίση.

Έχοντας αποποιηθεί τη δυνατότητα άσκησης νομισματικής πολιτικής, μήπως μία χώρα θα μπορούσε να ορίσει απρόσκοπτα τη δημοσιονομική της πολιτική; Όπως ήδη αναφέραμε, η δυνατότητα αυτή περιορίζεται σημαντικά. Δεν εξαφανίζεται με την έννοια ότι δεν κάνουμε λόγο για ενιαία δημοσιονομική πολιτική, αλλά οι περιορισμοί είναι τέτοιοι που τα περιθώρια είναι μικρά. Με κοινό νόμισμα και με μεγάλους περιορισμούς στη δημοσιονομική πολιτική, η εθνική ανταγωνιστικότητα για μία χώρα κατέληξε να εξαρτάται από τη σχέση μεταξύ κόστους εργασίας και παραγωγικότητας (Λαπαβίτσας κ.α., 2010, σ. 21).

6.5 Η ανταγωνιστικότητα στο εσωτερικό της ΟΝΕ και ο ρόλος της εργασίας

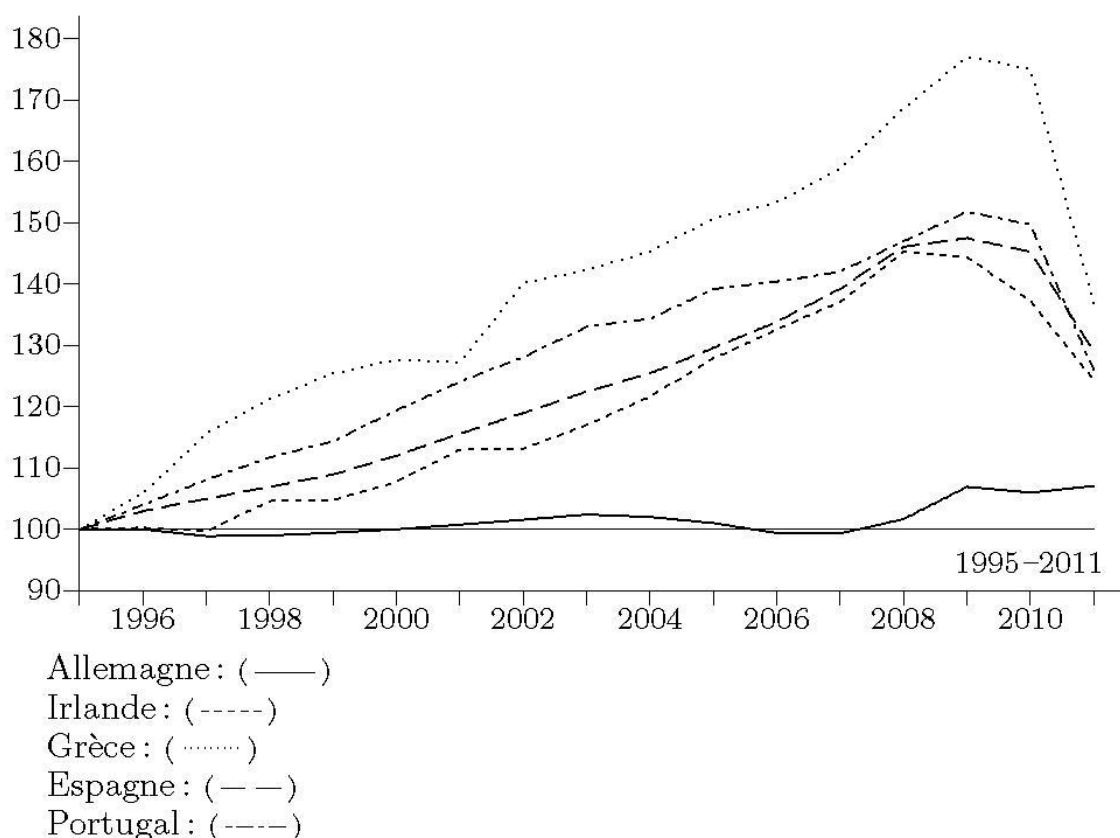
Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο θέμα της εργασίας είναι ξεκάθαρη. Σε όλες τις συνθήκες της ΕΕ που αναφέρονται στην εργασία, η κατεύθυνση είναι η εξής: μεγαλύτερη ευελιξία στην απασχόληση, ελαστική εργασία, αύξηση της παραγωγικότητας (Λαπαβίτσας κ.α., 2010, σ. 21).

Η ύπαρξη κοινού νομίσματος μετατρέπει ουσιαστικά τη δυνατότητα μεταβολής των τιμών και των μισθών στον μοναδικό μηχανισμό προσαρμογής, που διαθέτει η οικονομία. Επειδή η μακροοικονομική πολιτική έχει παραιτηθεί από οποιαδήποτε παρέμβαση, με εξαίρεση την επίτευξη της νομισματικής σταθερότητας, οι όροι και οι συνθήκες εργασίας αποτελούν τον μοναδικό δρόμο για την προσαρμογή της οικονομίας σε μία ενδεχόμενη κρίση (Αργείτης, 2002, σ. 60). Αυτό σημαίνει με απλά λόγια, την πλήρη αποδιοργάνωση των συνθηκών εργασίας και την ανατροπή των εργατικών δικαιωμάτων που είχαν κατακτήσει οι εργαζόμενοι μετά από χρόνια σκληρών ταξικών, κοινωνικών αγώνων. Αυτή η τακτική της πίεσης στους μισθούς και στα εργασιακά δικαιώματα έγινε ο μονόδρομος για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας κάθε χώρας. Και έτσι προκύπτει το μεγάλο πλεονέκτημα της Γερμανίας σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες και κυρίως με αυτές της περιφέρειας. Η προσπάθεια που έκαναν οι χώρες της περιφέρειας για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητάς τους - μέσω της μείωσης των μισθών των εργαζομένων - συνάντησε την εξής δυσκολία: τόσο οι υπάρχοντες μισθοί όσο και συνολικά αυτό που ονομάζουμε «κοινωνικό κράτος» υστερούσαν στις χώρες της περιφέρειας συγκριτικά με τις πιο ανεπτυγμένες χώρες. Με αυτό το δεδομένο, τα περιθώρια για βελτίωση της ανταγωνιστικότητας δεν είναι πάρα πολλά και σίγουρα αυτός ο δρόμος δεν μπορεί να εξελιχθεί σε βασικό πλεονέκτημα. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα, από τη στιγμή που η Γερμανία (η μεγαλύτερη δύναμη στην ένωση) προχώρησε όλη αυτή την περίοδο σε αυστηρή λιτότητα σε ό,τι αφορά στις αμοιβές των εργαζομένων, πετυχαίνοντας να είναι η χώρα με τη χαμηλότερη αύξηση του ονομαστικού κόστους εργασίας. Με αυτόν τον τρόπο, το χάσμα της ανταγωνιστικότητας όχι απλά δεν μειώθηκε αλλά αντίθετα διευρύνθηκε. Από τα παραπάνω εξάγεται το εξής συμπέρασμα: η συνολική λειτουργία της ΟΝΕ έχει σαν αποτέλεσμα την ύπαρξη ενός κράτους που απολαμβάνει μία σειρά προνομίων σε βάρος των υπολοίπων «συμμάχων» και ιδιαίτερα των πιο

αδύναμων από αυτούς. Τα μεγάλα πλεονάσματα που καταφέρνει να έχει η γερμανική οικονομία προέρχονται ακριβώς από την ύπαρξη του ευρώ και αποτελούν τα ελλείμματα που καταγράφουν οι υπόλοιπες χώρες. Στο μεταξύ, τα πλεονάσματα αυτά παίρνουν στη συνέχεια τη μορφή των εξαγωγών κεφαλαίων (είτε μέσω άμεσων ξένων επενδύσεων είτε μέσω δανείων τραπεζών) πάλι προς τις χώρες της ΟΝΕ (Λαπαβίτσας κ.α., 2010, σ. 23).

Τα στοιχεία που αναφέρονται στο ονομαστικό κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος και στην πραγματική αποζημίωση της εργασίας φαίνεται ότι επιβεβαιώνουν τους παραπάνω ισχυρισμούς.

Γράφημα 1. Ονομαστικό μοναδιαίο κόστος εργασίας

Πηγή: «Οι ελληνικοί μισθοί, το φως στο τούνελ και το τρένο» του Κ. Λαπαβίτσα. 20/01/2013 στο http://costaslapavitsas.blogspot.gr/2013/01/blog-post_20.html

Διαπιστώνουμε ότι στη Γερμανία η πίεση στους μισθούς και στα δικαιώματα των εργαζομένων συμβαδίζει με την παραγωγικότητα, γι' αυτό και το ονομαστικό κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος παραμένει γενικά σταθερό. Στον αντίποδα, στις χώρες που βρίσκονται στην περιφέρεια της ευρωζώνης δε συμβαίνει το ίδιο. Σ'

αυτή την περίπτωση ο συγκεκριμένος δείκτης (ονομαστικό κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος) αυξήθηκε αρκετά γιατί η παραγωγικότητα αυξήθηκε μεν, λιγότερο όμως δε από την ονομαστική αποζημίωση της εργασίας. Στα ίδια συμπεράσματα θα καταλήξουμε και από την μελέτη της πραγματικής αποζημίωσης της εργασίας. Πάλι δηλαδή, προκύπτει η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της Γερμανίας σε σχέση με τις περιφερειακές χώρες της ΟΝΕ. Οι χώρες της περιφέρειας είχαν σε γενικές γραμμές υψηλότερο πληθωρισμό. Όμως η ονομαστική αποζημίωση εργασίας αυξήθηκε παραπάνω από τον πληθωρισμό γεγονός που κατέληξε σε αύξηση και της πραγματικής αποζημίωσης. Βέβαια, η παραγωγικότητα σε αυτές τις χώρες αυξήθηκε ακόμα περισσότερο. Αναφέραμε και προηγούμενα ότι η κατάσταση αυτή (αύξησης πραγματικής αποζημίωσης εργασίας στην Ελλάδα και τις υπόλοιπες περιφερειακές χώρες) προέρχεται από το σημαντικά μικρότερο μέχρι εκείνη τη στιγμή πραγματικό επίπεδο μισθών και τη μειωμένη αίσθηση ασφάλειας από τις αντίστοιχες παροχές του κοινωνικού κράτους πρόνοιας (Λαπαβίτσας κ.α., 2010, σ. 45-47).

Εδώ χρειάζεται να διευκρινίσουμε το εξής: η ανάλυση που προηγήθηκε δεν έχει καμία απολύτως σχέση με την κυρίαρχη άποψη που επικρατεί σε οικονομικούς και πολιτικούς κύκλους της χώρας, σύμφωνα με την οποία, η Ελλάδα οδηγήθηκε σε δημοσιονομικό αδιέξοδο και κρίση εξαιτίας του υψηλού επιπέδου παροχών των εργαζομένων τα προηγούμενα χρόνια. Δε συμμεριζόμαστε την άποψη εκείνη που δείχνει ως υπαίτιους για την κρίση το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Διαφωνούμε δηλαδή με επιχειρήματα που κάνουν λόγο για δήθεν υπερβολική - από τη μεριά των λαϊκών στρωμάτων - κατανάλωση, που δεν ανταποκρινόταν μάλιστα στην εργασία τους και στην παραγωγικότητα τους. Η αντίληψη αυτή έχει στόχο να συσκοτίσει τα πραγματικά αίτια της κρίσης. Οι όποιες αυξήσεις στις ονομαστικές ή πραγματικές αποδοχές των εργαζομένων δεν αναιρούν ούτε τις τεράστιες ανισότητες, (μεταξύ κερδών και μισθών) στο εσωτερικό των κρατών μελών αλλά ούτε και τη διεύρυνση τους. Η παραπάνω καταγραφή απλά καταδεικνύει ότι η γερμανική οικονομία απέσπασε νέα προνόμια που μεταφράστηκαν σε αυξημένη ανταγωνιστικότητα, εξαιτίας αφενός της μεγαλύτερης πίεσης στους μισθούς και στις συνθήκες εργασίας των Γερμανών εργαζομένων και αφετέρου εξαιτίας της δυναμικής της ανταγωνιστικότητας της που εδράζεται στη βιομηχανία της και τα εξελιγμένα τεχνολογικά της προϊόντα.

6.6 Τα προβαλλόμενα οφέλη από τη συμμετοχή στην ΟΝΕ και η πραγματικότητα

Η αντιμετώπιση των νομισματικών κινδύνων και η μείωση του κόστους των συναλλαγών προβάλλεται ως το βασικό πλεονέκτημα που απορρέει από τη συμμετοχή στην ευρωζώνη, καθώς και οι δύο αυτοί παράγοντες ενισχύουν τόσο το εμπόριο όσο και την παραγωγή. Επίσης, με το νέο κοινό νόμισμα αντιμετωπίζεται ο κίνδυνος που μπορεί να προκύψει εξαιτίας της αντιπληθωριστικής πολιτικής ενός κράτους μέσω της αύξησης των επιτοκίων. Σε αυτή την περίπτωση, υπάρχει ο φόβος για φυγή κεφαλαίων, από τρίτες χώρες, και τοποθέτηση τους στη χώρα με τα αυξημένα επιτόκια, γεγονός που δημιουργεί προβλήματα στους στόχους των κρατών (Europedia.moussis.eu., σ. 1-2). Θετικά αποτελέσματα θεωρείται ότι θα εμφανιστούν και στο μέγεθος των δημοσίων δαπανών εξαιτίας της απελευθέρωσης των προμηθειών του Δημοσίου. Συγκεκριμένα, το Δημόσιο θα χρησιμοποιήσει τα σχετικά φθηνότερα εισαγόμενα προϊόντα, μειώνοντας τη δαπάνη που καταβάλλει. Αυτή η κατάσταση μάλιστα, θα έχει ευεργετικές συνέπειες και στον ανταγωνισμό, με την έννοια ότι οι εγχώριες επιχειρήσεις (δημόσιες και ιδιωτικές) οι οποίες τώρα δεν δρουν σε καθεστώς προστασίας θα αναγκαστούν να μειώσουν το κόστος παραγωγής τους και να αυξήσουν την παραγωγικότητα τους αξιοποιώντας τις νέες τεχνολογίες, προκειμένου να μειώσουν τις τιμές των προϊόντων που παράγουν για να αντέξουν στον ανταγωνισμό. Η απελευθέρωση των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών προβάλλεται ως θετική επίπτωση για τη χώρα που συμμετέχει σε μία οικονομική και νομισματική ένωση. Τέλος, η απελευθέρωση των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών θεωρείται ότι λειτουργεί ευνοϊκά τόσο για τους παραγωγούς αυτών των υπηρεσιών όσο και για τους καταναλωτές τους. Οι παραγωγοί έχουν πλέον τη δυνατότητα να παρέχουν τις υπηρεσίες τους χωρίς περιορισμούς και εμπόδια σε μία μεγάλη αγορά, ενώ οι καταναλωτές μπορούν να επιλέξουν ανάμεσα σε ένα μεγαλύτερο πλήθος υπηρεσιών οι οποίες, εξαιτίας και του ανταγωνισμού μεταξύ τους, θα προσφέρονται σε καλύτερες τιμές (Βαβούρας, 1994, σ. 36-37,41).

Για λόγους που περιγράψαμε προηγούμενα, τίποτα από τα παραπάνω όπως έδειξε και η πραγματικότητα δεν συνέβη. Ούτε η εξάλειψη των συναλλαγματικών κινδύνων, ούτε τα χαμηλά επιτόκια, ούτε το ισχυρό νόμισμα το οποίο θα απέτρεπε κερδοσκοπικές επιθέσεις, βοήθησαν τη χώρα να κάνει βήματα προς τα μπροστά στην

οικονομική της πορεία. Η βασική αιτία είναι ότι τα πολυδιαφημιζόμενα αναμενόμενα οφέλη στηρίζονταν σε μία παραδοχή που δεν είναι πραγματική. Τα κράτη μέλη της ONE δεν έχουν την ίδια οικονομική και πολιτική δύναμη. Αυτή η διαφορά δύναμης εκφράζεται και μέσα στην ένωση. Γι' αυτό άλλωστε υποστηρίζουμε πως η ONE δημιουργήθηκε με αυτό το δεδομένο.

Η ONE ως μορφή περιφερειακής ολοκλήρωσης έχει δημιουργήσει νέα δεδομένα για τις ευρωπαϊκές χώρες, αφού πλέον μέσω αυτής κάθε οικονομία ενσωματώνεται στο παγκόσμιο οικονομικό γίγνεσθαι. Ο αντίκτυπος όμως αυτών των νέων δεδομένων δεν είναι ίδιος για όλες τις χώρες. Το κατά πόσο η νέα κατάσταση που διαμορφώνεται είναι καλύτερη ή όχι, εξαρτάται από τη δομή της οικονομίας κάθε χώρας, τις παραγωγικές της δυνατότητες και, κατ' επέκταση, τη δυνατότητα να αξιοποιήσει τις ευκαιρίες που δημιουργεί το νέο πλαίσιο μετά την ONE (Αργεΐτης, 2002, σ. 61). Η οικονομία της χώρας μας, τη στιγμή της υιοθέτησης του κοινού νομίσματος είχε μια σειρά προβλημάτων που σχετίζονταν με την παραγωγική βάση της χώρας, με τα ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών τα οποία οφείλονται στη διαφορά εισαγωγών και εξαγωγών και συνολικά με την εξάρτηση της χώρας σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο. Η ένταξη στην ONE «κουβάλησε» όλα αυτά τα προβλήματα στο εσωτερικό της, ενώ οι δεσμευτικοί όροι που πρόσθεσε η συμμετοχή μας στην νομισματική ένωση, έκαναν την κατάσταση ακόμα χειρότερη.

Αν μελετήσουμε για παράδειγμα το επίπεδο ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας πριν και μετά την ONE, θα προκύψουν συμπεράσματα που επιβεβαιώνουν τον παραπάνω ισχυρισμό. Αν χρησιμοποιήσουμε το ύψος του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και τον δείκτη της πραγματικής σταθμισμένης συναλλαγματικής ισοτιμίας του ευρώ, με βάση το κόστος εργασίας ανά μονάδα - τα στοιχεία είναι από την ευρωπαϊκή επιτροπή - θα δούμε ότι η Ελλάδα έχει χάσει σημαντικές θέσεις ανταγωνιστικότητας. Στη χώρα μας, από το 2003 ως και το 2005, είχε μειωθεί η ανταγωνιστικότητα περισσότερο από 11%, ενώ αν εξετάσουμε τις αρχές της δεκαετίας του 1990 τότε η μείωση ξεπερνά το 20% (Λιαργκόβας, 2006, σ. 101).

Η ONE έθεσε φιλόδοξους στόχους σχετικά τόσο με την πορεία των οικονομιών των κρατών – μελών όσο και με το βιοτικό επίπεδο των πολιτών τους. Η συνταγή που επιλέχθηκε - για την επίτευξη αυτών των στόχων - δεν ήταν άλλη από τη λειτουργία του συστήματος της ελεύθερης αγοράς χωρίς τους περιορισμούς εκείνους, που κατά τους υποστηρικτές αυτής της άποψης, προκαλούν στρεβλώσεις και

ευθύνονται για ανεπάρκειες, αστοχίες και καθυστερήσεις. Στη συλλογιστική που αναπτύχθηκε όμως σχετικά με τη δημιουργία της ευρωζώνης - συλλογιστική που ακολουθείται μέχρι και σήμερα παρά το ότι η ίδια η πραγματικότητα την διαψεύδει - θεωρήθηκε ως δεδομένο κάτι που δεν ισχύει. Αυτό έχει να κάνει με τον «μύθο» σύμφωνα με τον οποίο η απρόσκοπτη λειτουργία της αγοράς απαλλαγμένη από κρατικές παρεμβάσεις είναι η προϋπόθεση για τη συνεχή ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας (Μαριόλης & Σταμάτης, 1999, σ. 10-11).

Κεφάλαιο 7: Η πορεία της οικονομίας

7.1 Εισαγωγή

Στην προσπάθεια μας να ερευνήσουμε την οικονομική μεγέθυνση που συντελέστηκε στη χώρα κατά την περίοδο που εξετάζουμε, θα ασχοληθούμε με μια σειρά οικονομικών μεγεθών που φωτίζουν την έρευνα για το συγκεκριμένο θέμα, όπως το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, το ισοζύγιο εξωτερικών συναλλαγών, τις δημόσιες επενδύσεις, τις επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου, την κατάσταση του τραπεζικού συστήματος κ.α.

7.2 Βασικά οικονομικά μεγέθη

Ο δείκτης του ΑΕΠ και τα αποτελέσματα που αυτός αποτυπώνει, έδωσε την δυνατότητα σε πολλούς οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες, δημοσιογράφους, κ.α. να διατυπώνουν στο δημόσιο λόγο τους την ικανοποίησή τους για την πορεία της οικονομίας και την αισιοδοξία τους ότι ο δρόμος της ΕΕ και της ΟΝΕ θα εξασφαλίσει και τη μελλοντική της ανάπτυξη. Ταυτόχρονα, υποστήριζαν ότι η μεγέθυνση της οικονομίας - με ένα μαγικό σχεδόν τρόπο - μεταφραζόταν σε βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών της χώρας. Το βασικό επιχείρημα που χρησιμοποιήθηκε - και χρησιμοποιείται ακόμα από τους υποστηρικτές αυτής της άποψης - είναι ότι μεγαλώνοντας την πίτα της οικονομίας θα υπάρχει το περιθώριο όλοι να κερδίζουν ένα μεγαλύτερο κομμάτι. Αυτή η αντίληψη οδηγεί στο γεφύρωμα των αντιθέσεων εργασίας και κεφαλαίου και στην από κοινού υιοθέτηση του στόχου για μεγέθυνση της οικονομίας, παραμερίζοντας ζητήματα που έχουν σχέση με τις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές, εκπαιδευτικές και άλλες ανισότητες μεταξύ των τάξεων.

Το ΑΕΠ είχε όντως μία ανοδική πορεία. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής το ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές, σε εκατομμύρια ευρώ ήταν:

Πίνακας 4. Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε σταθερές τιμές προηγούμενου έτους (σε εκατομμύρια ευρώ)

Έτος	ΑΕΠ
1995	93.064
1996	95.727
1997	107.657
1998	119.180
1999	129.111
2000	139.033
2001	147.083
2002	158.164
2003	172.933
2004	187.959
2005	194.876
2006	210.504
2007	224.994
2008	231.915

πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή

Η αναμφίβολη αύξηση του ΑΕΠ εξασφαλίζει και την άνοδο του Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ αφού είναι τέτοια που υπερκαλύπτει την όποια αύξηση του πληθυσμού. Το βασικό πρόβλημα όμως παραμένει και δεν είναι άλλο από το κατά πόσο ένας τέτοιος δείκτης μπορεί να αποτελέσει αντικειμενικό μέτρο μέτρησης της ευημερίας. Η χρησιμοποίηση του δείκτη, παρά το γεγονός ότι γίνεται σε ευρεία κλίμακα για τη μέτρηση της ανάπτυξης μιας χώρας και τη διενέργεια συγκρίσεων ανάμεσα σε χώρες, έχει δεχθεί πολλές κριτικές αφού παρουσιάζει πολλές και σοβαρές αδυναμίες.

Αρχικά, όπως είναι φανερό, στο ΑΕΠ δεν συμπεριλαμβάνεται οποιοδήποτε προϊόν καταναλώνεται χωρίς να είναι αντικείμενο ανταλλαγής σε χρήμα. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει μια υποτίμηση του συνολικού προϊόντος που παράγεται σε μία χώρα, όταν ένα μέρος αυτού δεν περνάει μέσα από το μηχανισμό της αγοράς, δηλαδή είναι προϊόν αυτοκατανάλωσης ή ανταλλάσσεται χωρίς τη μεσολάβηση χρήματος, με εθιμοτυπικές ή άλλες διαδικασίες (Πουρναράκης, 2001, σ. 154). Αυτό έχει ως συνέπεια, η όποια αύξηση του ΑΕΠ να μην αντιστοιχεί πάντα σε μια πραγματική

αύξηση του πλούτου που παράγεται σε μία χώρα, αλλά να οφείλεται στη μεταφορά ενός μέρους της παραγωγής προϊόντων στο μηχανισμό της αγοράς, άρα και στην αποτίμηση τους σε χρήμα. Μία άλλη μεγάλη αδυναμία του δείκτη είναι η ύπαρξη της παραοικονομίας. Στο ΑΕΠ, προφανώς και δεν περιλαμβάνονται μια σειρά από προϊόντα που ενώ παράγονται στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας, δεν περνούν μέσα από τη διαδικασία της αγοράς είτε γιατί αποτελούν αντικείμενο φοροδιαφυγής, είτε γιατί κινούνται στο πλαίσιο παράνομων δραστηριοτήτων. Βασικό σημείο κριτικής στη χρησιμοποίηση του κατά κεφαλή εισοδήματος ως δείκτη μέτρησης της ανάπτυξης σε μια χώρα, είναι ότι ο δείκτης αυτός αποτελεί απλά ένα μέσο όρο⁴³ που σημαίνει ότι δεν μπορεί να αποκαλύψει τις τεράστιες εισοδηματικές ανισότητες που υπάρχουν στο εσωτερικό των υπανάπτυκτων αλλά και των αναπτυγμένων χωρών (Κώττης & Κώττη, 2000, σ. 61-63).

Το ΑΕΠ επίσης δεν αναφέρεται στη διάρθρωση της παραγωγής. Έτσι, μία αύξησή του, μπορεί να οφείλεται στην αύξηση των στρατιωτικών δαπανών η οποία είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν και κατά πόσο μεταφράζεται σε αύξηση του επιπέδου ευημερίας από τους πολίτες. Αλλά και αν ακόμα υπάρχει πραγματική αύξηση των προϊόντων εκείνων που οι πολίτες τα συνδέουν με την ευημερία τους, η αύξηση αυτή μπορεί να προέρχεται από αύξηση των ωρών εργασίας, που σημαίνει μείωση της ευημερίας των ατόμων μιας και ο ελεύθερος χρόνος είναι απαραίτητος για τη βελτίωση της ποιότητας του πληθυσμού. Άλλωστε, συνολικά, δεν έχει βρεθεί τρόπος να μετρηθεί το κόστος που συνεπάγεται η παραγωγική διαδικασία (ρύπανση περιβάλλοντος, αύξηση του άγχους και του στρες λόγω του σύγχρονου τρόπου ζωής κτλ.) (Κώττης & Κώττη, 2000, σ. 60-66).

Συνολικότερα, το κατά κεφαλήν εισόδημα δε μπορεί να δώσει πληροφορίες για μια σειρά οικονομικών και κοινωνικών γνωρισμάτων μιας χώρας, για τα οποία απαιτείται ενδελεχής διερεύνηση για την εξαγωγή αξιόπιστων συμπερασμάτων. Ακόμα και αν προσπεράσουμε τα επιμέρους προβλήματα του δείκτη και θεωρήσουμε

⁴³ Ο Σωτηρόπουλος σημειώνει: «Οι μέσοι όροι, ως γνωστόν, δεν μας δίνουν πληροφορίες για το εύρος των τιμών του αριθμητικού συνόλου το οποίο περιγράφουν. Μια υψηλή τιμή του δείκτη θα έδινε την εσφαλμένη εντύπωση της γενικής ευμάρειας. Όταν στη χώρα στην οποία αφορά ο δείκτης υπάρχει τεράστια απόσταση ανάμεσα στους λίγους πλούσιους κατοίκους και τις ευρύτατες πάμφτωχες μάζες του πληθυσμού (π.χ. στη Σαουδική Αραβία).» Σωτηρόπουλος, Δ. (2005). Εισαγωγή. Στο Σωτηρόπουλος, Δ., Χουλιάρας, Α., Ρούσσος, Σ. & Σκλιας, Π. (επιμ.), *Ο Τρίτος Κόσμος Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία, Διεθνείς Σχέσεις*. σ. 27. Αθήνα: Παπαζήση.

ότι όντως αυξάνεται το προϊόν που παράγει μια οικονομία, τίποτε δε μας εγγυάται ότι η αύξηση αυτή δεν απεικονίζει μια απλή μεγέθυνση που δεν έχει καμία απολύτως σχέση με την ανάπτυξη της χώρας. Μπορεί δηλαδή μια οικονομία να μεγεθύνεται και μάλιστα με υψηλούς ρυθμούς, εξάγοντας ένα μόνο προϊόν του οποίου η παραγωγή και η διανομή βρίσκεται στον έλεγχο μιας μικρής ομάδας επιχειρηματιών. Αυτή η μεγέθυνση μπορεί να συμβαδίζει με φαινόμενα που μόνο αναπτυξιακά δε μπορούν να χαρακτηριστούν, όπως εκτεταμένη φτώχεια, υποσιτισμός, αναλφαβητισμός και συνολικά πολύ χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, μόλυνση του περιβάλλοντος, τεράστιες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, κτλ. (Σωτηρόπουλος, 2005, σ. 27-29).

Χρειάζεται να σημειώσουμε ότι ενώ διαρκώς μέχρι το 2008 η ελληνική οικονομία κινείται με υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, το 2004 αποτελεί χρονιά ορόσημο, με την έννοια πως από κει και μετά παρατηρείται επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης σημαντικών μεγεθών, όπως το ΑΕΠ και η παραγωγικότητα της εργασίας.

Θα συνεχίσουμε με την εξέλιξη που έχει στο ίδιο διάστημα το ισοζύγιο εξαγωγών εισαγωγών.

Πίνακας 5. Εισαγωγές - εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών (σε εκατομμύρια ευρώ)

Έτος	Ισοζύγιο εξαγωγών – εισαγωγών	Ισοζύγιο εξαγωγών – εισαγωγών ως ποσοστό του ΑΕΠ
1995	-7685	-8,25
1996	-9193	-8,92
1997	-7834	-6,82
1998	-12119	-9,67
1999	-11861	-8,86
2000	-15507	-10,9
2001	-16075	-10,5
2002	-16548	-10,1
2003	-19860	-11,1
2004	-16431	-8,5
2005	-16490	-8,27
2006	-22880	-10,5
2007	-29049	-12,5
2008	-30507	-12,6

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή

Από τον πίνακα φαίνεται καθαρά ότι παράλληλα με την αύξηση του ΑΕΠ, υπάρχει μία σοβαρή επιδείνωση του ισοζυγίου. Με εξαίρεση τα έτη 2004-2005 (έτη στα οποία η οικονομία και τα μεγέθη της επηρεάστηκαν από τους Ολυμπιακούς αγώνες) όπου παρατηρούμε μια μείωση, στα υπόλοιπα έτη είναι σαφής η αύξηση της διαφοράς εισαγωγών – εξαγωγών.

Σε ποιο συμπέρασμα μπορούμε να καταλήξουμε παρατηρώντας τα παραπάνω; Το μόνιμο άνοιγμα της ψαλίδας μεταξύ εισαγωγών και εξαγωγών σημαίνει χειροτέρευση του πρωτογενή και δευτερογενή τομέα παραγωγής, αφού ολοένα και μεγαλύτερο τμήμα των προϊόντων που καταναλώνουμε δεν είναι αποτέλεσμα παραγωγής που πραγματοποιείται εντός της χώρας αλλά παράγεται εκτός αυτής.

Το έτος 2003, η χώρα έκλεινε 8 χρόνια υψηλών ρυθμών ανάπτυξης αρχής γενομένης από το 1995. Παράλληλα όμως με την ομολογουμένως μεγάλη αύξηση του ΑΕΠ σε αυτή τη δεκαετία, αύξηση της τάξης του 40% (έναντι του 20% του μέσου

όρου της Ε.Ε. των 15), το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών επιδεινωνόταν συνεχώς. Η κατάσταση αυτή σίγουρα αντικατοπτρίζει - τουλάχιστον σε ένα βαθμό - τη μειωμένη ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας, δηλαδή των ελληνικών επιχειρήσεων. Η συζήτηση για την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας και το κατά πόσο το κυνήγι αυτής είναι ο δρόμος που πρέπει να ακολουθήσει μια χώρα για να υπηρετήσει τα συμφέροντα του λαού της, είναι ένα θέμα με το οποίο θα ασχοληθούμε αναλυτικότερα παρακάτω. Στο σημείο αυτό όμως, έχει σημασία να δούμε ότι η παρουσίαση της Ελλάδας - εκείνη την περίοδο - ως μιας χώρας ισχυρής, με μία οικονομία που οι αυξητικοί της ρυθμοί αποτελούν το εχέγγυο και για τη μελλοντική της μεγέθυνση, πόσο μάλλον ανάπτυξη, είναι μια προσέγγιση που απείχε από την πραγματικότητα, όπως άλλωστε φάνηκε στην πορεία.

Η μεγέθυνση που επιτεύχθηκε οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην εσωτερική ζήτηση, στην αύξηση της οποίας συνέβαλλαν η αύξηση των πραγματικών μισθών κατά 3,2%, η μείωση του ποσοστού ανεργίας, η αύξηση του τραπεζικού δανεισμού, τα έργα προετοιμασίας των ολυμπιακών αγώνων, αλλά και άλλα κατασκευαστικά έργα που χρηματοδοτήθηκαν τόσο από εγχώριους πόρους όσο και από κονδύλια της ΕΕ. Τα δύο βασικά στηρίγματα της μεγέθυνσης που επιτεύχθηκε κατά τη δεκαετία 1995-2005 ήταν η ιδιωτική κατανάλωση και οι δημόσιες επενδύσεις. Η ενίσχυση της ιδιωτικής κατανάλωσης προήλθε από την αύξηση των μισθών άρα και της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων, από τη μείωση του ποσοστού ανεργίας και από την αυξημένη πρόσβαση των νοικοκυριών σε δάνεια για καταναλωτικούς σκοπούς (INE ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2004, σ. 49-61). Πιο συγκεκριμένα κατά την περίοδο 1999-2003, εκτός από την κατανάλωση, σημαντικό ρόλο για την αύξηση του ΑΕΠ διαδραματίζουν και οι επενδύσεις που πραγματοποιούνται τόσο εξαιτίας των Ολυμπιακών Αγώνων όσο της ολοκλήρωσης μιας σειράς έργων συγκοινωνιακού χαρακτήρα, με την ταυτόχρονη εισροή στη χώρα κονδυλίων από την ΕΕ (Τσοτσορός & Λιδωρίκης, 2014, σ. 336). Επίσης, οι δημόσιες επενδύσεις της περιόδου σε γενικές γραμμές αφορούν κατασκευαστικά έργα, αλλά και έργα που σχετίζονταν με τους Ολυμπιακούς αγώνες. Το ύψος των δημοσίων επενδύσεων κυμάνθηκε σε όλο αυτό το διάστημα από 3,5 ως 4% (INE ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, 2004, σ. 63).

Γράφημα 2. Σύγκριση των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου με την ιδιωτική κατανάλωση

Πηγή: « Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση ετήσια έκθεση 2004» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, Αύγουστος 2004, σελ. 63

Τα κοινοτικά κονδύλια σε συνδυασμό με την εκτέλεση δημοσίων έργων οδήγησαν στην αύξηση της ενεργού ζήτησης, η οποία με τη σειρά της δημιούργησε θετικές προσδοκίες, αλλάζοντας σε ένα βαθμό το κλίμα στην οικονομία. Η αρχική αυτή αύξηση στη ζήτηση, έδωσε ώθηση στις ιδιωτικές επενδύσεις ώστε να συμβάλλουν και αυτές με τη σειρά τους στη διαμόρφωση των μεγεθών της οικονομίας. Εκτός από τις μικρές αυξήσεις στους μισθούς που έδωσαν τη δυνατότητα στην ιδιωτική κατανάλωση να συμβάλλει σημαντικά στη μεγέθυνση, καθοριστική συμβολή είχαν τόσο η μείωση των επιτοκίων των στεγαστικών δανείων, με συνέπεια τη μεγάλη άνοδο της οικοδομικής δραστηριότητας, όσο και η αύξηση του δανεισμού για καταναλωτικούς σκοπούς από τα νοικοκυριά (ΙΝΕ ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2005, σ. 70).

Οι επενδύσεις παγίου κεφαλαίου κινήθηκαν ανοδικά ως ποσοστό του ΑΕΠ από το 1998 και μετά. Η εξέλιξη αυτή της επενδυτικής δραστηριότητας στην Ελλάδα έγινε σε μια περίοδο κατά την οποία οι επενδύσεις στην ΕΕ χαρακτηρίζονται από

στασιμότητα (INE ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2004, σ. 69). Έτσι διευκολύνθηκε η εξαγωγή συμπερασμάτων που αντιμετώπιζαν με πολύ μεγάλη αισιοδοξία το μέλλον της ελληνικής οικονομίας και δεν δίσταζαν να την τοποθετήσουν στον πολύ σκληρό πυρήνα της ΕΕ.

Γράφημα 3. Επενδύσεις σε μηχανικό εξοπλισμό (1996-2004) ανά μονάδα αύξησης του ΑΕΠ

Πηγή: « Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση ετήσια έκθεση 2004» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, Αύγουστος 2004 σελ 70

Η ανανέωση του μηχανολογικού εξοπλισμού είχε ως αποτέλεσμα και την αύξηση της παραγωγικότητας. Χαρακτηριστικό της κατάστασης είναι για παράδειγμα, ότι ενώ το 2003 η ΕΕ χαρακτηρίζεται από πολύ μικρή άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας, της τάξης του 0,6% κατά μέσο όρο, η Ελλάδα βρίσκεται στη δεύτερη θέση, πίσω μόνο από τη Φινλανδία. Στο διάστημα 1996-2003, η Ελλάδα πάλι είναι στη δεύτερη θέση με τον μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητας να ανέρχεται στο 2,7%, ενώ η Ιρλανδία βρίσκεται στην κορυφή της σχετικής κατάταξης με 3,4% (INE ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2004, σ. 70).

Γράφημα 4. Αύξηση της παραγωγικότητας κατά το 2003

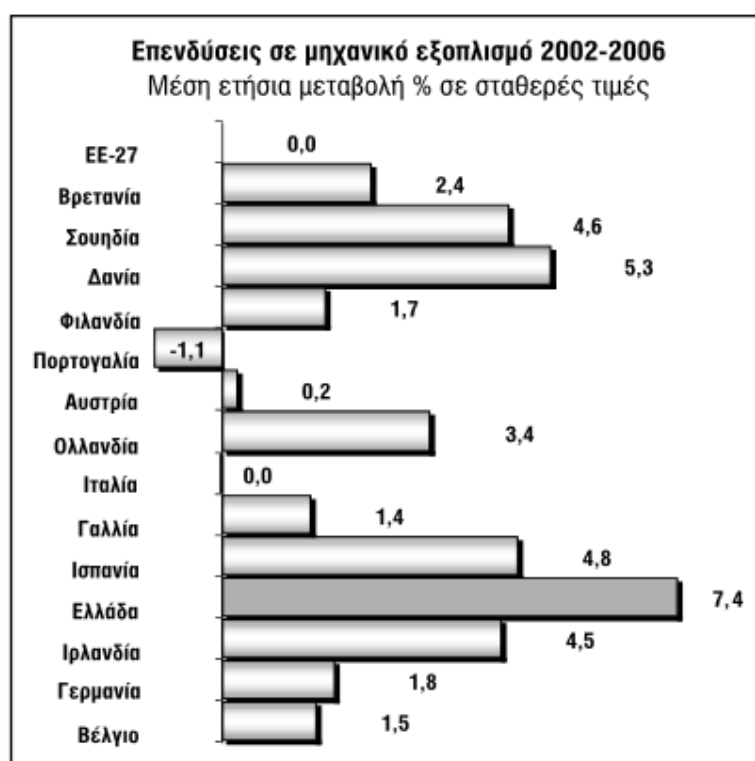
Πηγή: « Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, ετήσια έκθεση 2004» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, Αύγουστος 2004, σελ. 70

Όπως αναφέραμε προηγούμενα, η κατάσταση φαίνεται να διαφοροποιείται μετά το 2004. Σε ό,τι αφορά στο ΑΕΠ, κατά το 2005 σημειώνεται επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης, αφού το συγκεκριμένο μέγεθος αυξάνεται κατά 3,7%, ενώ κατά τα έτη 2000-2004 η ετήσια αύξηση ήταν 4,5% κατά μέσο όρο. Τα ίδια δεδομένα ισχύουν και για τα επόμενα έτη μετά το 2005. Παρά το γεγονός ότι το διάστημα 2006-2007, παρατηρούμε μια μικρή αύξηση στον ρυθμό ανάπτυξης σε σχέση με το 2005, η συνολική εικόνα παραμένει ίδια, με την ελληνική οικονομία να αναπτύσσεται με ικανοποιητικούς ρυθμούς, ρυθμοί όμως που χαρακτηρίζονται από βραδεία επιβράδυνση. Χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η μείωση των επενδύσεων. Έτσι το 2005 οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου μειώνονται κατά -1,2 %. Και οι επενδύσεις μηχανολογικού εξοπλισμού, παράγοντας που βοήθησε καταλυτικά στην αύξηση της παραγωγικότητας στα προηγούμενα έτη, παρέμειναν στάσιμες, σε

σύγκριση με την αύξηση κατά 8% ανά έτος, την προηγούμενη πενταετία 2000-2004 (INE ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2006, σ. 33).

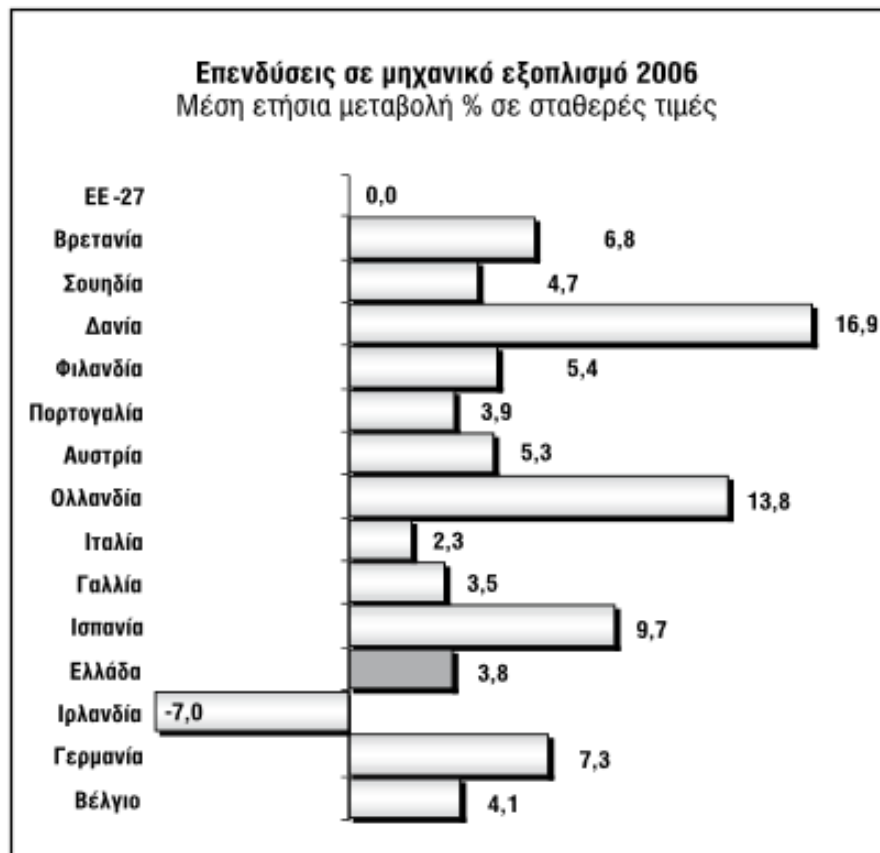
Η ιδιωτική κατανάλωση παρέμεινε το 2005 ο βασικός μοχλός μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας, γεγονός όμως στο οποίο παρατηρούμε αλλαγή την επόμενη χρονιά. Στη διάρκεια του 2006, οι επενδύσεις αυξάνονται με σημαντικό ρυθμό, ξεπερνώντας ακόμα και τα επίπεδα του 2004. Υπάρχει όμως μία πολύ σημαντική διαφορά στη διάρθρωση των επενδύσεων το 2006 σε σύγκριση με τα υπόλοιπα έτη, στα οποία είχαμε εξίσου υψηλές επιδόσεις στον συγκεκριμένο τομέα. Την περίοδο αυτή, η αύξηση των επενδύσεων προέρχεται κυρίως από την άνοδο των οικοδομικών και κατασκευαστικών δραστηριοτήτων και αφορά λιγότερο την ανανέωση του μηχανολογικού εξοπλισμού. Ο υψηλός ρυθμός αύξησης που παρουσίαζε το συγκεκριμένο μέγεθος, ανακόπτεται το 2005 και δεν επανέρχεται την επόμενη χρονιά, παρά την ομολογουμένως εντυπωσιακή αύξηση του συνόλου των επενδύσεων (INE ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2007, σ. 58-62, 64).

Γράφημα 5. Επενδύσεις σε μηχανικό εξοπλισμό 2002-2006

Πηγή: «Η ελληνική οικονομία και η ετήσια απασχόληση, ετήσια έκθεση 2007» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αύγουστος 2007, σελ.57

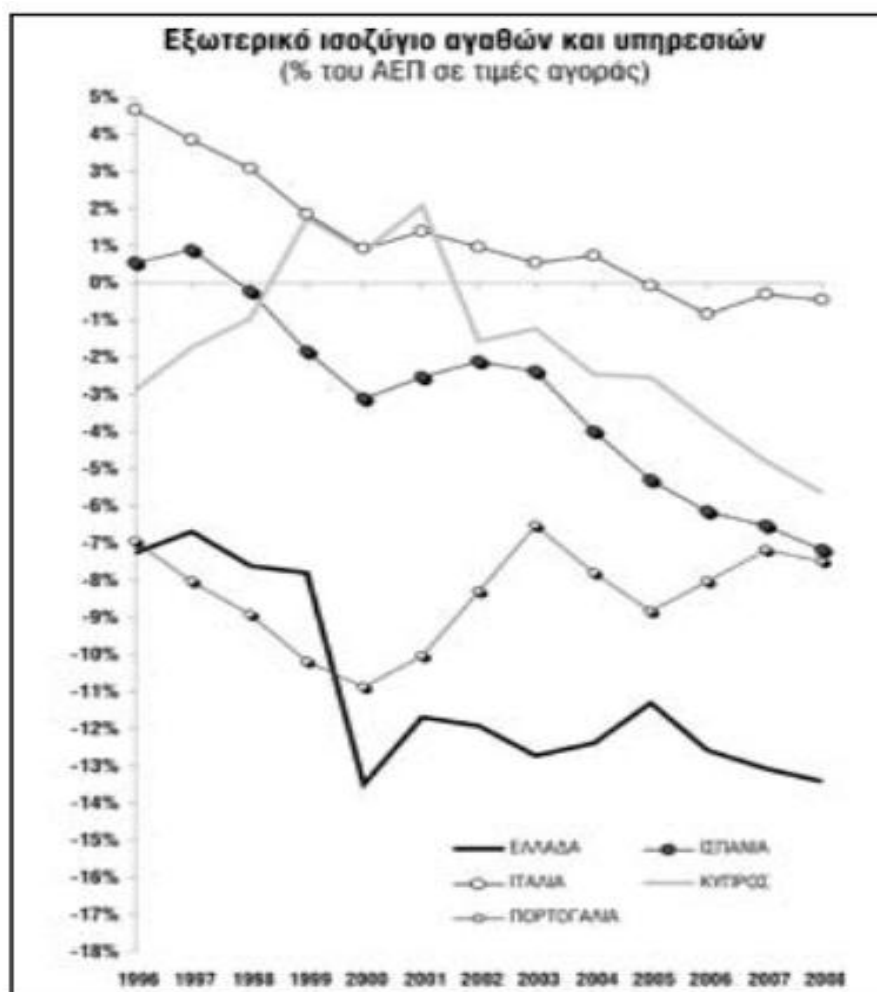
Γράφημα 6. Επενδύσεις σε μηχανικό εξοπλισμό 2006

Πηγή: «Η ελληνική οικονομία και η ετήσια απασχόληση, ετήσια έκθεση 2007» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αύγουστος 2007, σελ.57

Το 2007, χαρακτηρίζεται από μια μικρότερη αύξηση του ρυθμού ανάπτυξης, ενώ μπορούμε να σημειώσουμε ως βασικό χαρακτηριστικό της περιόδου την επιδείνωση του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών που ανέρχεται σε -14,1% (ΙΝΕ ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2008, σ.21).

Γράφημα 7. Εξωτερικό ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών (% του ΑΕΠ σε τιμές αγοράς)

Πηγή: «Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, ετήσια έκθεση 2008» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, Αύγουστος 2008, σελ. 65

Την ίδια στιγμή, η Γερμανία, η Ιρλανδία, η Σουηδία και άλλες βόρειες χώρες, κλείνουν το δικό τους ισοζύγιο με σημαντικά πλεονάσματα (ΙΝΕ ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2008, σ. 63).

Σημαντικό ρόλο για τον σχηματισμό πληρέστερης εικόνας για την πορεία της οικονομίας έχουν οι άμεσες ξένες επενδύσεις (ΑΞΕ). Σύμφωνα με τον Κυρκιλή⁴⁴:

⁴⁴ Κομβικής σημασίας για τις Άμεσες Ξένες Επενδύσεις αποτελεί ο έλεγχος. Σύμφωνα με τον Κυρκιλή: «Οι ΑΞΕ αναλαμβάνονται από επιχειρήσεις, οι οποίες αποκαλούνται πολυεθνικές, και μπορούν να οριστούν προς το παρόν ως οι επιχειρήσεις εκείνες που κατέχουν ή ελέγχουν παραγωγικές μονάδες (θυγατρικές επιχειρήσεις) σε περισσότερες από μια χώρες. Η έννοια του ελέγχου είναι κεντρική στον

Άμεση Ξένη Επένδυση (ΑΞΕ), (σσ. είναι) η ίδρυση δηλαδή θυγατρικών επιχειρήσεων στο εξωτερικό οι οποίες είναι μερικώς ή ολικώς ιδιοκτησία της μητρικής εταιρείας. Η ΑΞΕ περιλαμβάνει τη μεταφορά πέρα από τα εθνικά σύνορα ενός πακέτου διακριτών αλλά ταυτόχρονα συμπληρωματικών παραγωγικών εισροών. Οι εισροές αυτές είναι είτε υλικές, π.χ. μετοχικό κεφάλαιο, κεφαλαιουχικός εξοπλισμός, ενδιάμεσες και πρώτες ύλες, είτε άυλες, π.χ. τεχνογνωσία (Know-how) οργάνωσης της παραγωγής, ποιοτικού ελέγχου, ιδιοκτησίας, marketing κ.λπ. (Κυρκιλής, 2002, σ. 17).

Κατά την περίοδο που εξετάζουμε, παρατηρούνται τόσο διαστήματα στασιμότητας στις ροές των άμεσων ξένων επενδύσεων όσο και διαστήματα μεγάλης αύξησης τους. Πιο συγκεκριμένα, η στασιμότητα αφορά κυρίως το διάστημα μέχρι το 1999, χρονική περίοδο κατά την οποία παρατηρούμε σημαντική αύξηση τόσο στις παγκόσμιες εισροές ΑΞΕ, όσο και στις αντίστοιχες των χωρών της ΕΕ. Μετά το 1999 όμως και ως το 2006, παρατηρείται μια σημαντική αύξηση, αποτέλεσμα και της μείωσης του κινδύνου των συναλλαγματικών ισοτιμιών μετά την υιοθέτηση του κοινού νομίσματος στην ΟΝΕ. Η μετά το 2007 περίοδος, συμπίπτει με την οικονομική κρίση που έπληξε τη χώρα και είχε ως αποτέλεσμα τη σοβαρή μείωση του αποθέματος των ΑΞΕ (Κωτταρίδη & Γιακούλας, 2013, σ. 6-9).⁴⁵

ορισμό των ΑΞΕ. Έλεγχος ασκείται όχι μόνο μέσω πλειοψηφικής συμμετοχής στο μετοχικό κεφάλαιο της θυγατρικής αλλά και με συμμετοχή μειοψηφίας. Το καθοριστικό σημείο του ελέγχου βρίσκεται στο βαθμό που η μητρική εταιρεία επηρεάζει τη διαδικασία και κυρίως τα κριτήρια λήψης αποφάσεων της θυγατρικής. Η μητρική εταιρεία, ακόμη και με συμμετοχή μειοψηφίας στη θυγατρική, είναι σε θέση να διατηρεί αποτελεσματικό έλεγχο καθώς είναι ο αποκλειστικός προμηθευτής του πακέτου των τεχνολογικών εισροών και της τεχνογνωσίας οργάνωσης και συντονισμού της λειτουργίας των διαφορετικών πόρων που απαιτούνται για την παραγωγική διαδικασία. Με αυτή την έννοια έλεγχος σημαίνει ότι η μητρική εταιρεία καθορίζει τη συμπεριφορά της θυγατρικής σε μια σειρά από ζητήματα στρατηγικής σημασίας, όπως είναι η επιλογή τεχνολογίας, οι σχέσεις με τις εθνικές κυβερνήσεις, οι εργασιακές σχέσεις, η επενδυτική πολιτική, οι πηγές πρώτων υλών και ενδιάμεσων αγαθών και υπηρεσιών κ.λ.π.» (Κυρκιλής, 2002, σ. 17-18).

⁴⁵ Όπως αναφέρουν οι Κωτταρίδη & Γιακούλας: «Κατά την κλαδική ανάλυση των αποθεμάτων ΑΞΕ στη χώρα τα πράγματα είναι πιο ξεκάθαρα. Φαίνεται ότι η μείωση του αποθέματος ΑΞΕ στην Ελλάδα οφείλεται αποκλειστικά στην αποεπένδυση σε δύο κλάδους, του χρηματοπιστωτικού κλάδου και του κλάδου τροφίμων (Τράπεζα της Ελλάδος). Οι εν λόγω κλάδοι πριν τη κρίση (το 2007) ήταν οι δύο πρώτοι όσον αφορά στη συγκέντρωση επενδυμένου κεφαλαίου. Σημαντικές μειώσεις παρουσιάζουν και οι κλάδοι των μεταλλικών προϊόντων και των πλαστικών. Αντίθετα οι κλάδοι που παρουσίασαν σημαντική αύξηση η οποία όμως δεν ήταν ικανή να αντισταθμίσει τις μειώσεις των προηγούμενων ήταν του εμπορίου, της ψυχαγωγίας και της ενέργειας, του αερίου και του νερού (Τράπεζα της Ελλάδος). Ο χρηματοπιστωτικός κλάδος παρουσίασε ήδη μεγάλη μείωση το 2007 κατά 39,03%. Κατά

Σε ό,τι αφορά τις εκροές ΑΞΕ από την Ελλάδα στο εξωτερικό, στην πράξη, έκαναν την εμφάνιση τους στη δεκαετία του 1990 και πιο οργανωμένα στο δεύτερο μισό της δεκαετίας. Οι εκροές αυτές αφορούν κύρια κλάδους εντάσεως εργασίας, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας, οι οποίες υλοποιήθηκαν κατά βάση με τη μορφή των υπεργολαβιών, με προορισμό τις γειτονικές χώρες των Βαλκανίων. Μετά όμως το 1998, παρατηρούμε μια πιο συγκροτημένη απόπειρα εκροών ΑΞΕ, η οποία αφορά σε μεγάλες ελληνικές εταιρείες με προορισμό που δεν περιορίζεται στο πλαίσιο των Βαλκανίων αλλά επεκτείνεται ακόμα και σε μεγάλες οικονομίες της ΕΕ. (Κωτταρίδη, 2014, σ. 8-9).

Συγκρίνοντας τις εισροές και εκροές ΑΞΕ κατά την περίοδο 2001-2008 – έτη για τα οποία έχουμε αναλυτικά στοιχεία από την Τράπεζα της Ελλάδας – θα διαπιστώσουμε ότι μέχρι και το 2007 οι εισροές είναι σχεδόν διπλάσιες από τις εκροές ΑΞΕ. Το 2008, ξεκινάει μια περίοδος ισορροπίας μεταξύ εισροών και εκροών που διαρκεί μέχρι το 2010. Από το 2011 και μέχρι το 2014, οι εκροές ΑΞΕ υπερβαίνουν τις αντίστοιχες εισαγωγές, το 2015 επανέρχεται η ισορροπία ενώ από το 2016 και μετά, οι εισροές ΑΞΕ είναι πάλι μεγαλύτερες από τις εκροές (Τράπεζα της Ελλάδος). Η συμπεριφορά των δύο μεγεθών κατά την περίοδο 2008-2014 είναι απόρροια της οικονομικής κρίσης που γνώρισε η χώρα.

7.3 Το τραπεζικό σύστημα κατά την περίοδο 1992-2008

Το τραπεζικό σύστημα γνώρισε μία μεγάλη άνθηση των δραστηριοτήτων του τόσο την τελευταία δεκαετία του 20^{ου} αιώνα όσο και την πρώτη του 21^{ου} αιώνα. Όλα αυτά μέχρι την κρίση, που έδειξε τις σοβαρές αδυναμίες του και το μετέτρεψε από παράγοντα μεγέθυνσης σε βασικό ασθενή της ελληνικής οικονομίας.

Στον παρακάτω πίνακα, βλέπουμε μια πολύ μεγάλη αύξηση του ενεργητικού τόσο για τις τέσσερις μεγαλύτερες τράπεζες όσο και για το σύνολο του κλάδου από το 1993-2001.

το ίδιο έτος παρατηρείται και η μεγαλύτερη μείωση αποθεμάτων στον κλάδο των τροφίμων με μείωση 49,87% καθώς και σε άλλους κλάδους.» (Κωτταρίδη & Γιακούλας, 2013, σ. 15).

Πίνακας 6. Εξέλιξη του ενεργητικού των τεσσάρων βασικών τραπεζών και του συνόλου του ελληνικού τραπεζικού κλάδου κατά τα έτη 1993-2001

Έτος	Ενεργητικό τραπεζών (δισ. ευρώ)					
A/A	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος	Alpha	Τράπεζα Πειραιώς	Eurobank	Σύνολο τεσσάρων τραπεζών	Σύνολο κλάδου
1993	21,46	6,98	1,24	3,76	33,44	49,16
1994	26,75	8,40	5,87	4,73	45,75	62,98
1995	31,16	10,78	6,32	5,54	53,80	73,23
1996	32,02	13,35	4,80	6,30	56,47	77,87
1997	37,33	16,66	5,51	7,86	67,36	90,89
1998	37,09	18,04	7,40	10,29	72,82	98,03
1999	40,30	23,29	11,86	14,52	89,97	121,59
2000	44,87	28,38	13,99	16,28	103,52	149,64
2001	49,83	28,24	14,55	18,33	110,95	162,42

Πηγή: «Η δυναμική και ο ρόλος του τραπεζικού συστήματος στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2000-2010» των Δρυμπέτα Ε. & Καλογερίδη Ν. στο βιβλίο «Η ελληνική πολιτική οικονομία 2000-2010. Από την ΟΝΕ στο Μηχανισμό Στήριξης», Οκτώβριος 2014, εκδόσεις Λιβάνη, σελ. 69.

Όπως παρατηρούμε στον πίνακα, το ενεργητικό του συνόλου των τραπεζών αυξήθηκε πάνω από τρεις φορές. Συγκεκριμένα, από τα 49,16 δισ ευρώ το 1993 στα 162,42 δισ ευρώ το 2001. Το μερίδιο των τεσσάρων μεγαλύτερων τραπεζών κινείται μεταξύ 68% και 74%. Η συγκέντρωση δηλαδή του κλάδου εμφανίζεται ιδιαίτερα σημαντική (Δρυμπέτας & Καλογερίδης, 2014, σ. 69). Αντίστοιχα είναι τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την εξέταση των χορηγήσεων και των καταθέσεων για τη συγκεκριμένη περίοδο.

Πίνακας 7. Εξέλιξη των χορηγήσεων των τεσσάρων βασικών τραπεζών και του συνόλου του ελληνικού τραπεζικού κλάδου κατά τα έτη 1993-2001

Έτος	Χορηγήσεις τραπεζών (δισ. ευρώ)					
A/A	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος	Alpha	Τράπεζα Πειραιώς	Eurobank	Σύνολο τεσσάρων τραπεζών	Σύνολο κλάδου
1993	4,26	2,22	0,41	1,29	8,18	15,61
1994	6,99	2,54	2,83	1,48	13,84	22,12
1995	7,95	3,33	2,88	2,01	16,17	26,01
1996	8,78	3,96	2,73	2,57	18,04	29,13
1997	9,96	5,40	2,77	3,22	21,35	33,59
1998	10,94	6,75	3,30	4,42	25,41	39,56
1999	12,99	9,56	4,17	5,37	32,09	48,79
2000	15,68	11,89	5,79	8,42	41,78	63,21
2001	16,87	13,16	7,10	10,99	48,12	74,36

Πηγή: «Η δυναμική και ο ρόλος του τραπεζικού συστήματος στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2000-2010» των Δρυμπέτα Ε. & Καλογερίδη Ν. στο βιβλίο «Η ελληνική πολιτική οικονομία 2000-2010. Από την ΟΝΕ στο Μηχανισμό Στήριξης», Οκτώβριος 2014, εκδόσεις Λιβάνη, σελ. 70.

Πίνακας 8. Εξέλιξη των καταθέσεων των τεσσάρων βασικών τραπεζών και του συνόλου του ελληνικού τραπεζικού κλάδου κατά τα έτη 1993-2001

Έτος	Καταθέσεις τραπεζών (δισ. ευρώ)					
A/A	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος	Alpha	Τράπεζα Πειραιώς	Eurobank	Σύνολο τεσσάρων τραπεζών	Σύνολο κλάδου
1993	17,20	5,97	0,99	3,11	27,27	38,94
1994	20,67	6,32	1,40	3,77	32,16	45,91
1995	23,07	7,93	2,24	4,17	37,41	53,5
1996	25,05	9,85	2,28	4,96	42,14	59,65
1997	28,39	12,56	2,49	6,52	49,96	69,01
1998	31,95	14,05	4,16	8,15	58,31	80,28
1999	33,52	17,41	5,66	11,07	67,66	93,27
2000	37,36	20,12	8,27	13,03	78,78	115,53
2001	40,89	23,10	9,76	14,95	87,70	131,32

Πηγή: «Η δυναμική και ο ρόλος του τραπεζικού συστήματος στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2000-2010» των Δρυμπέτα Ε. & Καλογερίδη Ν. στο βιβλίο «Η ελληνική πολιτική οικονομία 2000-2010. Από την ONE στο Μηχανισμό Στήριξης», Οκτώβριος 2014, εκδόσεις Λιβάνη, σελ. 70

Στους παραπάνω πίνακες, αποτυπώνεται η πολύ μεγάλη αύξηση τόσο των χορηγήσεων όσο και των καταθέσεων. Σε ότι αφορά στον λόγο των χορηγήσεων προς τις καταθέσεις, παρατηρείται μια αυξητική τάση, από 0,4 το 1993, σε 0,56 το 2001. Ωστόσο, δεν παρατηρούνται στο τραπεζικό σύστημα αστάθειες αφού η αύξηση και των δύο μεγεθών είναι παράλληλη, αν και οι καταθέσεις υπολείπονται των χορηγήσεων. Η όλη διαδικασία ανάπτυξης του τραπεζικού συστήματος πάντως εκτιμήθηκε ότι βρισκόταν εντός ασφαλούς πλαισίου και οι προβλέψεις για το μέλλον έκαναν λόγο για νέες δυνατότητες που πρέπει να αξιοποιηθούν (Δρυμπέτας & Καλογερίδης, 2014, σ. 69-71).

Η ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού συστήματος συνεχίζεται και κατά την επόμενη δεκαετία. Σύμφωνα με τον Αντζουλάτο, τόσο τα δάνεια όσο και οι καταθέσεις αυξήθηκαν ως ποσοστά του ΑΕΠ. Για παράδειγμα, το 2006 τα δάνεια

ανέρχονταν στο 77% ενώ οι καταθέσεις έφταναν στο 79% του ΑΕΠ (Αντζουλιάτος, σ. 197). Η διαφορά με την αμέσως προηγούμενη περίοδο είναι ότι η ανάπτυξη την περίοδο αυτή έχει ξεφύγει από τα ασφαλή όρια του παρελθόντος, με αποτέλεσμα να υπάρχουν κίνδυνοι για τη σταθερότητα και την αξιοπιστία των τραπεζών στο τέλος της δεκαετίας (Δρυμπέτας & Καλογερίδης, 2014, σ.73). Ενδεικτικό στοιχείο της κατάστασης είναι ο λόγος των χορηγήσεων προς τις καταθέσεις όπως αποτυπώνεται στον παρακάτω πίνακα.

Πίνακας 9. Λόγος χορηγήσεων προς καταθέσεις για τις τέσσερις βασικές τράπεζες και για το σύνολο του τραπεζικού κλάδου κατά τα έτη 2002-2010

Έτος	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος	Alpha	Τράπεζα Πειραιώς	Eurobank	Σύνολο τεσσάρων τραπεζών	Σύνολο κλάδου
2002	0,44	0,74	0,87	0,79	0,62	0,639524
2003	0,57	0,89	1,04	0,84	0,76	0,746469
2004	0,65	1,06	1,05	0,93	0,86	0,783594
2005	0,68	1,30	1,30	1,01	0,96	0,872071
2006	0,76	1,42	1,30	1,02	1,02	0,932999
2007	0,82	1,54	1,42	0,98	1,08	1,001002
2008	0,97	1,28	1,41	1,01	1,11	1,073713
2009	1,03	1,22	1,24	0,95	1,08	1,04785
2010	1,15	1,33	1,43	1,12	1,23	1,172167

Πηγή: «Η δυναμική και ο ρόλος του τραπεζικού συστήματος στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2000-2010» των Δρυμπέτα Ε. & Καλογερίδη Ν. στο βιβλίο «Η ελληνική πολιτική οικονομία 2000-2010. Από την ΟΝΕ στο Μηχανισμό Στήριξης», Οκτώβριος 2014, εκδόσεις Λιβάνη, σελ. 79.

Ενώ δηλαδή το 2002, οι τράπεζες προχωρούσαν σε χορηγήσεις 0,64 ευρώ για κάθε 1 ευρώ καταθέσεων, στο τέλος της δεκαετίας οι χορηγήσεις ανήλθαν σε 1,17 για κάθε 1 ευρώ, για το σύνολο του κλάδου. Φαίνεται δηλαδή ότι στο τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, η κατάσταση στις τράπεζες απέχει από το να χαρακτηρίζεται ασφαλής και το τραπεζικό σύστημα εμφανίζεται ευάλωτο σε ενδεχόμενη μελλοντική κρίση. Αντίστοιχα, ανησυχητικά είναι και τα αποτελέσματα από τη σύγκριση της εξέλιξης ΑΕΠ και ενεργητικού τραπεζών κατά τις δύο περιόδους. Έτσι, ενώ στην

αρχή της δεκαετίας το ενεργητικό των τραπεζών ήταν περίπου όσο και το ΑΕΠ της χώρας, η κατάσταση αλλάζει ιδιαίτερα μετά το 2004, με αποτέλεσμα το 2010, το ΑΕΠ να ανέρχεται στο μισό του ενεργητικού των τραπεζών (Δρυμπέτας & Καλογερίδης, 2014, σ. 78-81). Η μείωση των καταθέσεων αντισταθμίστηκε σε ένα βαθμό από την αυξημένη χρηματοδότηση των αγορών, στοιχείο όμως που αύξησε επίσης τον κίνδυνο ρευστότητας των τραπεζών όπως αποδείχθηκε αργότερα (Αντζουλάτος, σ. 200).

Εξίσου ανησυχητικά είναι και τα στοιχεία για τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια στο τέλος της δεκαετίας. Οι μειωμένες χορηγήσεις δανείων σε συνδυασμό με την κακή οικονομική κατάσταση και την ύφεση είχαν σαν αποτέλεσμα την αύξηση των επισφαλών δανείων και την ενίσχυση της αβεβαιότητας για το τραπεζικό σύστημα. Από τα παραπάνω, γίνεται εμφανές ότι παρά την ευνοϊκή για τις τράπεζες περίοδο, το τραπεζικό σύστημα, στο σύνολο του, ξεπέρασε τα ασφαλή περιθώρια δραστηριότητας και επιδόθηκε σε μία μεγάλη αύξηση των καταναλωτικών δανείων προσδοκώντας τη μέγιστη δυνατή κερδοφορία και αδιαφορώντας για τυχόν μελλοντικές παρενέργειες (Δρυμπέτας & Καλογερίδης, 2014, σ. 83-88). Ενώ όμως οι τράπεζες αποκόμισαν τεράστια κέρδη την εποχή της οικονομικής ανάπτυξης, κέρδη που το τραπεζικό και βιομηχανικό κεφάλαιο (μιας και υπάρχει στενή διασύνδεση) τα καρπώθηκε αποκλειστικά, δε συνέβη το ίδιο και στην περίοδο της κρίσης. Εκεί οι ζημιές μοιράστηκαν στον ελληνικό λαό ο οποίος πλήρωσε ουσιαστικά την ανακεφαλαιοποίηση των τραπεζών, για να μπορούν να συνεχίσουν οι καταθέτες να έχουν το αυτονόητο δικαίωμα της πρόσβασης στα χρήματά τους.

7.4 Η επίδραση των Ολυμπιακών Αγώνων στο οικονομικό – κοινωνικό περιβάλλον

Η διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων ήταν ένα από τα σημαντικά γεγονότα της περιόδου που εξετάζουμε. Εμφανίστηκε αρχικά ως το μεγάλο όραμα, η υλοποίηση του οποίου θα διέχεε σπουδαία οφέλη στην οικονομία και την κοινωνία. Αυτή η εκτίμηση αφορούσε στο χρονικό διάστημα μέχρι τη διεξαγωγή των αγώνων. Μετά το τέλος και όσο περνούσε ο χρόνος, η κατάσταση διαφοροποιήθηκε. Από εγχείρημα του οποίου η ολοκλήρωση θα άλλαζε την Αθήνα και συνολικά τη χώρα, οι

Ολυμπιακοί Αγώνες μετατράπηκαν σε ένα από τα βασικά αίτια για τα προβλήματα της Ελληνικής οικονομίας εξαιτίας κυρίως του αυξημένου κόστους κατασκευής των ολυμπιακών έργων (γήπεδα, εγκαταστάσεις, εθνικές οδοί, χώροι φιλοξενίας κτλ.). Τι από τα δύο ισχύει για τους Ολυμπιακούς αγώνες; Ήταν σωστή η απόφαση της χώρας να αναλάβει τη διεξαγωγή τους; Πώς επέδρασε η προετοιμασία και η διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων στην ελληνική οικονομία;

Χρειάζεται να ξεκαθαρίσουμε ότι η οικονομική αποτίμηση ενός τέτοιου εγχειρήματος δεν συνιστά μια εύκολη υπόθεση. Οι δαπάνες για τους Ολυμπιακούς Αγώνες αφορούσαν στα ολυμπιακά έργα (στάδια, χώροι φιλοξενίας, εγκαταστάσεις κτλ.), στα έργα μεταφοράς και στις εθνικές οδούς, στα έργα που έγιναν κύρια στην Αθήνα αλλά και σε άλλους δήμους και σχετίζονταν με τη βελτίωση της εικόνας τους και στο κόστος της λειτουργίας της Οργανωτικής Επιτροπής των Ολυμπιακών Αγώνων. Οι δαπάνες στο σύνολο τους ανέρχονται σύμφωνα με το Γενικό Λογιστήριο του κράτους σε 8,486 δις ευρώ σε τρέχουσες τιμές και 11 δις ευρώ σε σταθερές τιμές (Μουρμούρης, 2014, σ. 176, 181).

Δε θα συμμετάσχουμε στη συζήτηση που κυριάρχησε για μεγάλο χρονικό διάστημα, για το αν τα έργα ήταν υπερκοστολογημένα ή όχι. Διατυπώθηκαν αρκετές διαφορετικές απόψεις γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα. Αυτό που κατά την άποψη μας όμως δεν επιδέχεται αμφισβήτησης, είναι το ότι η κατασκευή των δημόσιων έργων – προφανώς και των Ολυμπιακών - είναι πιο δαπανηρή όταν την αναλαμβάνει μία ιδιωτική εταιρεία σε σύγκριση με το κόστος που θα προέκυπτε αν την αναλάμβανε το κράτος με τις δικές του δυνάμεις. Αυτό όμως είναι μια άλλη συζήτηση.

Η διερεύνηση του κόστους των Ολυμπιακών Αγώνων πρέπει να γίνει σε ένα βάθος χρόνου, σε συνδυασμό με τα έσοδα που μπορούν να προκύψουν από την εκμετάλλευση των ολυμπιακών έργων (Μουρμούρης, 2014, σ. 186). Αλλά και σε ό,τι αφορά στη χρησιμότητα των εγκαταστάσεων, σε ό,τι δηλαδή αφορά στη μελλοντική τους αξιοποίηση, έχουν διατυπωθεί σοβαρές ενστάσεις. Σχετικά με το κόστος των Ολυμπιακών Αγώνων ο Μανωλόπουλος (2012, σ. 194) αναφέρει:

Το Νοέμβριο του 2004 ο τότε υπουργός Οικονομίας και Οικονομικών Γιώργος Αλογοσκούφης παραδέχτηκε ότι το κόστος είχε φτάσει στα 9 δισεκατομμύρια ευρώ, ποσό τουλάχιστον διπλάσιο της αρχικής εκτίμησης. Έκτοτε τα ειδικά κατασκευασμένα για τους Αγώνες στάδια μένουν άδεια ή υπολειτουργούν, με αποτέλεσμα να εγκαταλείπονται και να μένουν άχρηστα ή να κοστίζουν εκατομμύρια για τη συντήρησή τους. Το τελικό κόστος υπολογίζεται σε πάνω από 12 δισεκατομμύρια ευρώ. Ήταν από τους πιο δαπανηρούς Ολυμπιακούς

Αγώνες που έγιναν ποτέ και θεωρείται γενικά ότι απέφεραν τα μικρότερα διαρκή οφέλη για τη διοργανώτρια χώρα.

Παρά τη δυσκολία του εγχειρήματος, να αποτιμηθεί η θετική ή αρνητική συμβολή των Ολυμπιακών Αγώνων στην ελληνική οικονομία, έχει μια αξία να μελετήσουμε τη σύνδεση της προετοιμασίας και της διεξαγωγής των αγώνων με συγκεκριμένα μεγέθη της οικονομίας. Σε ό,τι αφορά για παράδειγμα στο ΑΕΠ, αν παρατηρήσουμε την εξέλιξη του κατά τα έτη 1997-2007, θα δούμε ότι το μέγεθος κινείται με ένα σταθερά ανοδικό ρυθμό όλα τα χρόνια. Η περίοδος αυτή αφορά τόσο τα έτη στα οποία κατασκευάστηκαν τα Ολυμπιακά έργα όσο και τα έτη πριν και μετά. Αυτό σημαίνει ότι η εξέλιξη του ΑΕΠ δεν επηρεάστηκε σημαντικά τουλάχιστον από τους Ολυμπιακούς Αγώνες. Σε ό,τι αφορά στις δημόσιες επενδύσεις, φαίνεται ότι κατά την περίοδο 2002-2004, όταν κατασκευάστηκε και το μεγαλύτερο τμήμα των έργων, υπάρχει μία σημαντική αύξηση. Η αύξηση αυτή ανέρχεται σε 16,07% το 2002, 18,45% το 2003 και 19,16 το 2004 (Μουρμούρης, 2014, σ. 187, 195).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η προσπάθεια διερεύνησης της επίδρασης των αγώνων τόσο στο δημόσιο χρέος όσο και στο δημοσιονομικό έλλειμμα. Το χρέος αυξάνεται σταθερά, ιδιαίτερα από το 2000 και μετά. Τα έτη 2000 και 2001 ωστόσο, έτη που χαρακτηρίζονται από σημαντική αύξηση του χρέους, δεν συνδέονται άμεσα με τους Ολυμπιακούς αγώνες, αφού η κατασκευή των περισσότερων έργων δεν έχει ακόμα ξεκινήσει. Από την άλλη πλευρά, χρειάζεται να σημειώσουμε ότι το φαινόμενο του υπερδανεισμού παρατηρείται σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρωπαϊκή Ένωση. Παρόμοια είναι και η κατάσταση σε ό,τι αφορά στο έλλειμμα. Εδώ παρατηρούμε μια σαφή αύξηση κατά τα έτη 2003-2004, αύξηση η οποία οφείλεται ανάμεσα στα άλλα και στους Ολυμπιακούς αγώνες. Και εδώ όμως πρέπει να σημειώσουμε ότι το μεγάλο δημοσιονομικό έλλειμμα είναι σχεδόν μόνιμο χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομίας την περίοδο που εξετάζουμε, με εξαίρεση το διάστημα 1998-2001 και τα έτη 2005-2006 που παρατηρείται μία μείωση του μεγέθους συγκριτικά με το 2004 (Μουρμούρης, 2014, σ. 200-203).

Τέλος, θα σταθούμε στην επίδραση των Ολυμπιακών αγώνων στη διαμόρφωση του εμπορικού ισοζυγίου. Οι εισαγωγές αυξάνονται σημαντικά κατά την περίοδο 2000-2004, ως αποτέλεσμα των αυξημένων επενδύσεων και της ενίσχυσης της κατανάλωσης. Οι εξαγωγές αυξάνονται επίσης, αλλά με ρυθμό που υπολείπεται των εισαγωγών (Βέττας, Ζόνζηλος, Ντεμιάν, Παπαδάκης, Παρατσιώκας & Danchev,

2015). Η διαρκής αύξηση των εισαγωγών μέχρι το 2008 διαμορφώνει ένα εξαιρετικά ανησυχητικό αποτέλεσμα στο εμπορικό ισοζύγιο με το έλλειμμα να έχει σταθεροποιηθεί καθ' όλο το διάστημα γύρω στα 20 δις ευρώ και τα τελευταία έτη (2004-2008) να παρουσιάζει αυξητικές τάσεις. Είναι αλήθεια ότι οι Ολυμπιακοί Αγώνες δεν συνέβαλλαν όπως πολλοί ανέμεναν, στη βελτίωση της κατάστασης από τα έργα υποδομής ή από την τόνωση της εγχώριας βιομηχανίας. Υπάρχει δηλαδή μία μάλλον μικρή επιδείνωση της σχέσης εισαγωγών-εξαγωγών εξαιτίας των αγώνων, που όμως αποτελεί συνέχεια σε μια μακρά περίοδο ελλειμμάτων στο εμπορικό ισοζύγιο και γι' αυτό το λόγο κρίνεται ως μη καθοριστική (Μουρμούρης, 2014, σ. 203-205).

Λαμβάνοντας υπόψη τη σχετική δυσκολία στο να ποσοτικοποιηθεί η επίδραση των Ολυμπιακών αγώνων στην ελληνική οικονομία, καταλήγουμε με επιφύλαξη στο παρακάτω συμπέρασμα. Υποστηρίζουμε ότι η διεξαγωγή των αγώνων από τη χώρα μας αποτέλεσε ένα ακόμα κρίκο στην ενίσχυση την προβληματικών οικονομικών στοιχείων και στην εμβάθυνση της εξάρτησης της χώρας από τις μεγάλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, αφού τα μεγέθη της ελληνικής οικονομίας επιβαρύνονται έστω και ελαφρώς κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Με αυτή την έννοια, αξιολογείται ως αρνητική η επίδραση τους. Κατά την άποψη μας δηλαδή, ήταν αβάσιμες οι θριαμβολογίες που ακούγονταν πριν τους αγώνες και αφορούσαν στα δήθεν οφέλη της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Αυτή η διαπίστωση όμως, σε καμία περίπτωση δε σημαίνει ότι οι Ολυμπιακοί Αγώνες ενοχοποιούνται ως το βασικό αίτιο για τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας και την κρίση που γνώρισε η χώρα ή ότι η μη ανάληψη της διοργάνωσης από την Αθήνα θα απέτρεπε όλα όσα ακολούθησαν.

7.5 Η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας

Η ανταγωνιστικότητα της οικονομίας χαρακτηρίζεται ως ο καταλυτικότερος παράγοντας αναφορικά με την πορεία και την εξέλιξη της οικονομίας. Πολλοί υποστηρίζουν ότι το σύνολο των αποφάσεων που σχετίζονται με την οικονομική πολιτική σε μια χώρα χρειάζεται να υπηρετεί τον στόχο για αύξηση της ανταγωνιστικότητας, στόχος που αναγορεύεται ως εθνική επιδίωξη και στο βωμό του

οποίου επιτρέπεται η θυσία πολλών κεκτημένων δικαιωμάτων των εργαζομένων του πρόσφατου παρελθόντος. Με τον όρο ανταγωνιστικότητα της οικονομίας ουσιαστικά εννοούμε την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων της. Με αυτή την έννοια, ο στόχος για αύξηση της ανταγωνιστικότητας δεν είναι τίποτε άλλο από την προσπάθεια που καταβάλλουν οι επιχειρήσεις (βοηθούμενες από παρεμβάσεις του κράτους), να αυξήσουν το μερίδιο αγοράς τους στην παγκόσμια οικονομία. Η παρουσίαση ωστόσο της ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας ως εθνικού στόχου θα έπρεπε να βασίζεται σε επιχειρήματα για τη διάχυση του οφέλους στο σύνολο της κοινωνίας. Υποστηρίζουμε ότι κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει. Δεν προκύπτει από πουθενά ότι η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων συνδέεται με τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου της κοινωνίας. Μάλλον το αντίθετο φαίνεται να συμβαίνει, αφού ο ανταγωνισμός των επιχειρήσεων στο διεθνές περιβάλλον σχετίζεται ανάμεσα σε άλλα, και με τη μείωση του κόστους παραγωγής, η οποία ευθέως συνδέεται με τη μείωση των αμοιβών των εργαζομένων. Προς το παρόν όμως, αφήνουμε στην άκρη τις ενστάσεις για το συγκεκριμένο θέμα και εστιάζουμε στο πώς κυμάνθηκε η ανταγωνιστικότητα τη συγκεκριμένη περίοδο στην Ελλάδα.

Η επιδείνωση του εξωτερικού ισοζυγίου διαμορφώνεται α. από τον μεγαλύτερο ρυθμό ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη, γεγονός που δίνει τη δυνατότητα για αύξηση των εισαγωγών σε σχέση με τα υπόλοιπα κράτη, β. από την ανανέωση του μηχανολογικού και τεχνολογικού εξοπλισμού ο οποίος έλαβε χώρα το συγκεκριμένο διάστημα και κατά βάση προήλθε από εισαγωγές και γ. από τη μείωση της ανταγωνιστικότητας ολοένα και περισσότερων εγχώριων προϊόντων. Η επιδείνωση του εξωτερικού ισοζυγίου δεν θα ήταν τόσο σοβαρό πρόβλημα αν οφειλόταν κυρίως στην ανανέωση του μηχανολογικού εξοπλισμού, με την έννοια ότι αυτή μεταφράζεται σε μελλοντική αύξηση της ανταγωνιστικότητας εξαιτίας της αναμενόμενης αύξησης της παραγωγικότητας. Η δική μας περίπτωση όμως, τόσο εξαιτίας του ρυθμού χειροτέρευσης όσο και της διάρκειας της, φανερώνει το χρόνιο πρόβλημα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας (INE ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, 2004, σ. 36-37). Σύμφωνα με τους Τσοτοσό και Λιδωρίκη (2014, σ.331), το πρόβλημα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας δεν είναι καινούριο. Το αρνητικό ισοζύγιο των εμπορικών συναλλαγών είναι μόνιμο φαινόμενο με διαρκή τάση επιδείνωσης. Η βασική αιτία του δεν είναι άλλη από την εικόνα που παρουσιάζουν τα αγαθά του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα παραγωγής στην παγκόσμια αγορά.

Για αυτό το λόγο, οι περισσότεροι (αρμόδιοι πολιτικοί παράγοντες αλλά και ειδικοί επιστήμονες) συγκλίνουν στην ανάγκη λήψης μέτρων τεχνολογικού μετασχηματισμού στη βιομηχανική παραγωγή, παράλληλα με τις πολιτικές που αφορούν στην αγροτική παραγωγή.

Στο σημείο αυτό, χρειάζεται να σταθούμε λίγο περισσότερο στα συμπεράσματα που προκύπτουν από το ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών. Το μέγεθος είναι σχεδόν μόνιμα αρνητικό σε όλη την περίοδο της ανάπτυξης και στο βαθμό που δεν συνυπολογίζονται και άλλοι παράμετροι, καταλήγουμε σε πολύ αρνητικές εκτιμήσεις για την ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας. Το ΙΝΕ της ΓΣΕΕ καταγράφει και μια σειρά άλλα ζητήματα που, σε ένα βαθμό, ευθύνονται για τη διαμόρφωση της κατάστασης στο ισοζύγιο, χωρίς απαραίτητα να αποδίδονται στη μειωμένη ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπάρχει - κατά την εκτίμηση του ΙΝΕ της ΓΣΕΕ - πρόβλημα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Το πρόβλημα όμως αυτό - σύμφωνα με το Ινστιτούτο - δεν έχει τις ρίζες του στα ζητήματα, που αναγορεύονται από τους επιχειρηματίες ως βασικό αίτιο, και δεν είναι άλλα από το κόστος εργασίας και τις αμοιβές των εργαζομένων. Υπάρχουν δηλαδή - σύμφωνα με το ΙΝΕ - μια σειρά παράγοντες που ευθύνονται για το ελλειμματικό ισοζύγιο, οι οποίοι δεν συνδέονται αναγκαστικά με μειωμένη ανταγωνιστικότητα. Τέτοιοι παράγοντες είναι η άνοδος της τιμής του πετρελαίου, η εισαγωγή μηχανολογικού εξοπλισμού, που αναφέραμε και προηγούμενα, η αναγκαστική προσφυγή των νοικοκυριών σε φτηνά εισαγόμενα προϊόντα, εξαιτίας της δυσμενούς οικονομικής τους κατάστασης και η μεγαλύτερη αύξηση της ζήτησης συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ. Η αύξηση της τιμής του πετρελαίου και των εισαγόμενων πρώτων υλών είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση του τμήματος του ΑΕΠ που προορίζεται για την πληρωμή αυτών των εισαγωγών. Η κατάσταση αυτή οδήγησε στην αύξηση των τιμών των αγαθών, αφού οι επιχειρήσεις - στην προσπάθεια τους να κρατήσουν σταθερά τα κέρδη τους - μετακύλυσαν την αύξηση της τιμής του πετρελαίου στην τιμή των προϊόντων. Ο πληθωρισμός λοιπόν, που τροφοδοτήθηκε από αυτές τις εξελίξεις, χαρακτηρίζεται ως εισαγόμενος (ΙΝΕ ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2008, σ. 41,66). Παράλληλα με την ακρίβεια των αγαθών που χαρακτηρίζει την περίοδο 2007-2008 και αποτελεί στοιχείο του οικονομικού κλίματος, το ΙΝΕ της ΓΣΕΕ προσθέτει:

Πέραν της ακρίβειας, που παράγει αποτελέσματα ύφεσης διαμέσου της περιστολής της ζήτησης, η σημερινή συγκυρία χαρακτηρίζεται από την

ταυτόχρονη παρουσία περισσότερων παραγόντων που ευνοούν την επιβράδυνση της οικονομίας. Στη μείωση της ζήτησης συμβάλλουν, η κάμψη των ρυθμών επέκτασης της οικοδομικής δραστηριότητας, η έλλειψη ρευστότητας και η συνακόλουθη άνοδος των επιτοκίων που πλήττει επιχειρήσεις και νοικοκυριά, διογκώνει το χρέος τους και αυξάνει την πιθανότητα καθυστερήσεων στην αποπληρωμή του (INE ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2008, σ. 43).

Η αύξηση του ΑΕΠ, των επενδύσεων, της παραγωγικότητας της εργασίας, φαίνεται να συνοδεύονται από τη μείωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας σε σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ. Η μείωση των εξαγωγών της χώρας μας προς τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ σε σχέση με την προ ΕΕ περίοδο είναι σημαντική, αν και καλύφθηκε σε ένα βαθμό από την αύξηση των εξαγωγών στις χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης. Αυτό αποτελεί σαφή ένδειξη της επιδείνωσης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας και κύρια του κλάδου της βιομηχανίας. Εξετάζοντας την εικοσαετία 1984-2004 διαπιστώνουμε ότι η σχέση εξαγωγών – εισαγωγών έχει επιδεινωθεί σημαντικά. Συγκεκριμένα, ενώ το 1984 οι εισαγωγές ήταν διπλάσιες από τις εξαγωγές, είκοσι χρόνια μετά, η σχέση εξαγωγών – εισαγωγών διαμορφώνεται στο $\frac{1}{4}$ (INE ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, 2004, σ. 17,74).

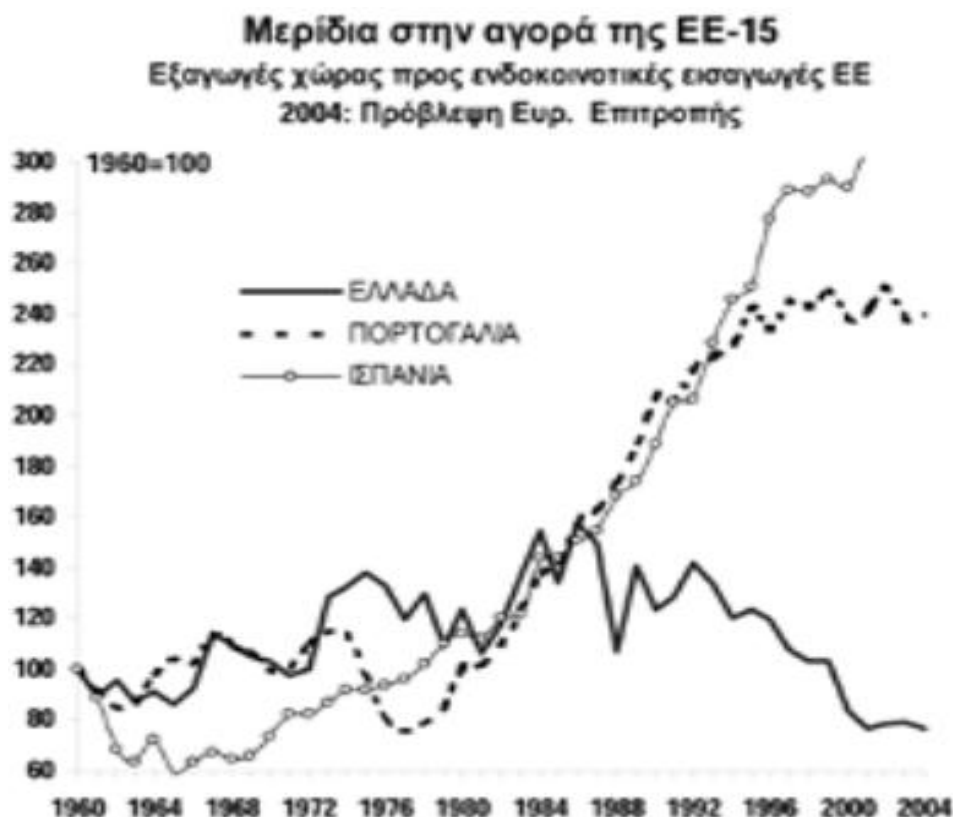
Γράφημα 8. Λόγος εξαγωγών - εισαγωγών με την ΕΕ-15

Πηγή: «Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση ετήσια έκθεση 2004» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αύγουστος 2004, σελ.77.

Τα αποτελέσματα είναι ακόμα πιο ανησυχητικά, αν εξετάσουμε τι συμβαίνει με το μερίδιο της χώρας στο εσωτερικό της μεγάλης αγοράς της ΕΕ. Εδώ θεωρώντας ως σημείο εκκίνησης το 1960, θα διαπιστώσουμε ότι, ενώ χώρες συγκρίσιμες με την Ελλάδα, όπως η Ισπανία και η Πορτογαλία διπλασιάζουν ή ακόμα και τριπλασιάζουν το μερίδιό τους, η επίδοση της Ελλάδας είναι μικρότερη το 2004 σε σχέση με το 1960 (ΙΝΕ ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2004, σ. 75).

Γράφημα 9. Μερίδια στην αγορά της ΕΕ-15

Πηγή: «Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, ετήσια έκθεση 2004» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αύγουστος 2004, σελ.78.

Η μειούμενη ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας στο διεθνές περιβάλλον, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, αντανάκλαται και στη σοβαρή μείωση του εργατικού δυναμικού που απασχολείται σε ανταγωνιστικούς κλάδους στο διεθνές περιβάλλον (Τσοτσόρος & Λιδωρίκης, 2014, σ. 347). Επιπλέον, η εξέλιξη των επενδύσεων στην έρευνα και ανάπτυξη μπορεί να φωτίσει ακόμα περισσότερο πλευρές του θέματος της ανταγωνιστικότητας. Στην εποχή που οι τεχνολογικές καινοτομίες συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με τη διαμόρφωση ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος, οι επενδύσεις σε αυτόν τον τομέα προσδιορίζουν αποφασιστικά και τις επιδόσεις κάθε χώρας στον μεταξύ τους ανταγωνισμό.⁴⁶

⁴⁶ Αναφέρουν χαρακτηριστικά οι Τσοτσόρος – Λιδωρίκης (2014, σ. 387) για τις συνολικές επενδύσεις στην έρευνα και ανάπτυξη στην ΕΕ: «Στην ομάδα των ουραγών χωρών (Ελλάδα – Πορτογαλία – Ιρλανδία) αξιοσημείωτη είναι η πρόοδος της Ιρλανδίας η οποία μεταξύ των ετών 1993 και 2002 αυξάνει τις επενδύσεις R&D κατά 183,36% και η απελπιστική υστέρηση της Ελλάδας που διατηρείται

Μελετώντας τα στοιχεία από τους σχετικούς πίνακες, θα διαπιστώσουμε ότι η Ελλάδα είναι στην τελευταία θέση με βάση τον δείκτη έντασης επενδύσεων R&D (έρευνα και ανάπτυξη) που εκφράζει τις δαπάνες για έρευνα και ανάπτυξη σε μια χώρα ως ποσοστό του ΑΕΠ. Το ίδιο αποτέλεσμα προκύπτει, αν χρησιμοποιήσουμε είτε τον δείκτη BERD που μετρά τις δαπάνες για R&D του επιχειρηματικού τομέα ως ποσοστό του ΑΕΠ, είτε τους δείκτες GOVERD για τον κρατικό τομέα και HERD για τα Πανεπιστήμια (Τσοτσόρος & Λιδωρίκης, 2014, σ. 388-393).

Πίνακας 10. Ένταση επενδύσεων σε R&D (% του ΑΕΠ)

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
ΕΕ-15	1,95	1,91	1,89	1,88	1,87	1,86	1,90	1,93	1,98	1,99
Βέλγιο	1,70	1,69	1,71	1,80	1,87	1,90	1,96	2,04	2,17	2,24
Δανία	1,74		1,84	1,85	1,94	2,06	2,10	2,27	2,40	2,52
Γερμανία	2,37	2,28	2,26	2,26	2,29	2,31	2,44	2,49	2,51	2,53
Ελλάδα	0,47		0,49		0,51		0,67		0,64	
Ισπανία	0,88	0,81	0,81	0,83	0,82	0,89	0,88	0,94	0,95	1,03
Γαλλία	2,40	2,34	2,31	2,30	2,22	2,17	2,18	2,18	2,23	2,26
Ιρλανδία	1,17	1,31	1,34	1,32	1,29	1,25	1,19	1,15	1,15	1,09
Ιταλία	1,13	1,05	1,00	1,01	1,05	1,07	1,04	1,07	1,11	1,16
Λουξεμβούργο								1,71		
Ολλανδία	1,93	1,97	1,99	2,03	2,04	1,94	2,02	1,90	1,89	
Αυστρία	1,47	1,54	1,56	1,60	1,69	1,78	1,91	1,95	2,07	2,19
Πορτογαλία			0,57		0,62		0,76		0,85	0,80
Φινλανδία	2,18	2,29	2,29	2,54	2,72	2,88	3,23	3,40	3,41	3,46
Σουηδία	3,09		3,46		3,68	3,62	3,65		4,27	
Αγγλία	2,11	2,06	1,97	1,90	1,82	1,81	1,85	1,85	1,89	1,87
Ιαπωνία	2,82	2,76	2,89	2,77	2,83	2,95	2,96	2,99	3,07	3,12
ΗΠΑ	2,52	2,43	2,51	2,55	2,58	2,59	2,63	2,70	2,71	2,64

Πηγή: Τσοτσόρος, Σ. & Λιδωρίκης, Σ. «Τεχνολογική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη, Τόμος Α., Η μετάβαση στη μεταβιομηχανική εποχή και η αποτυχία μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας (1974 – 2008), εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2014, σελ. 392.

σταθερά στην τελευταία θέση αυξάνοντας την απόσταση από την προτελευταία Πορτογαλία από 33 εκατ. ευρώ το 1995 σε 197 εκατ. ευρώ το 2001.» Τσοτσόρος, Σ. & Λιδωρίκης, Σ. (2014). *Τεχνολογική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη, Τόμος Α., Η μετάβαση στη βιομηχανική εποχή και η αποτυχία μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας (1974-2008)*. σ. 387, Αθήνα: Παπαζήση.

Πίνακας 11. Δαπάνες R&D κατά χώρα και κατά τομέα (2001), %ΑΕΠ

Χώρες	Τομέας Δαπάνης			
	BERD	GOVERD	HERD	ΣΥΝΟΛΟ
Σουηδία	3,31	0,12	0,83	4,26
Φιλανδία	2,43	0,35	0,62	3,40
Ιαπωνία	2,26	0,29	0,44	2,99
ΗΠΑ	2,00	0,22	0,40	2,62
Γερμανία	1,75	0,34	0,41	2,50
Δανία	1,65	0,28	0,44	2,37
Γαλλία	1,41	0,37	0,42	2,20
Βέλγιο	1,60	0,13	0,42	2,15
ΕΕ-15	1,25	0,25	0,41	1,91
Ολλανδία	1,10	0,27	0,51	1,88
Αγγλία	1,28	0,18	0,41	1,87
Αυστρία	1,13	0,11	0,53	1,77
Λουξεμβούργο	1,59	0,12		1,71
Ιρλανδία	0,80	0,11	0,26	1,17
Ιταλία	0,56	0,20	0,33	1,09
Ισπανία	0,50	0,15	0,30	0,95
Πορτογαλία	0,27	0,18	0,31	0,76
Ελλάδα	0,20	0,14	0,29	0,63

Πηγή: Τσοτσωρός, Σ. & Λιδωρίκης, Σ «Τεχνολογική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη, Τόμος Α., Η μετάβαση στη μεταβιομηχανική εποχή και η αποτυχία μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας (1974 – 2008), εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2014, σελ. 393.

Φαίνεται ότι με την είσοδο στον 21^ο αιώνα, η Ελλάδα καταγράφει κάποιες ανησυχητικές επιδόσεις για το μέλλον της. Πιο συγκεκριμένα, καταλαμβάνει την τελευταία θέση στις δημόσιες δαπάνες για την παιδεία (3,8% του ΑΕΠ για την Ελλάδα, αρκετά πίσω από Ιρλανδία, Ισπανία και Πορτογαλία), στους χρήστες του διαδικτύου (133 χρήστες ανά 1000 κατοίκους στην Ελλάδα, η Πορτογαλία έχει σχεδόν τους τριπλάσιους), στην ακαθάριστη εθνική δαπάνη σε έρευνα και ανάπτυξη (περίπου το 1/3 συγκριτικά με την Ιρλανδία) και στις άμεσες ξένες επενδύσεις (τα αποθέματα άμεσων ξένων επενδύσεων στην Ελλάδα ως ποσοστό του ΑΕΠ είναι

9,1%, τη στιγμή που στην Ισπανία και την Πορτογαλία κυμαίνονται περίπου στο 35% ενώ στην Ιρλανδία το αντίστοιχο ποσοστό ξεπερνά το 128%) (Τσοτοσόρος & Λιδωρίκης, 2014, σ. 404 - 405).

7.6 Κέρδη και μισθοί

Η πορεία των κερδών κατά την περίοδο που εξετάζουμε ήταν ανοδική. Η άνοδος της κερδοφορίας του κεφαλαίου ξεκίνησε μετά από μια περίοδο στασιμότητας τη δεκαετία 1980 - 1990 και συνεχίστηκε όλη την περίοδο 1995-2005. Η άνοδος της κερδοφορίας οφείλεται στη μείωση του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος, στη μείωση δηλαδή των μισθών ως ποσοστό του ΑΕΠ και στην αύξηση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου (INE ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2004, σ. 79).

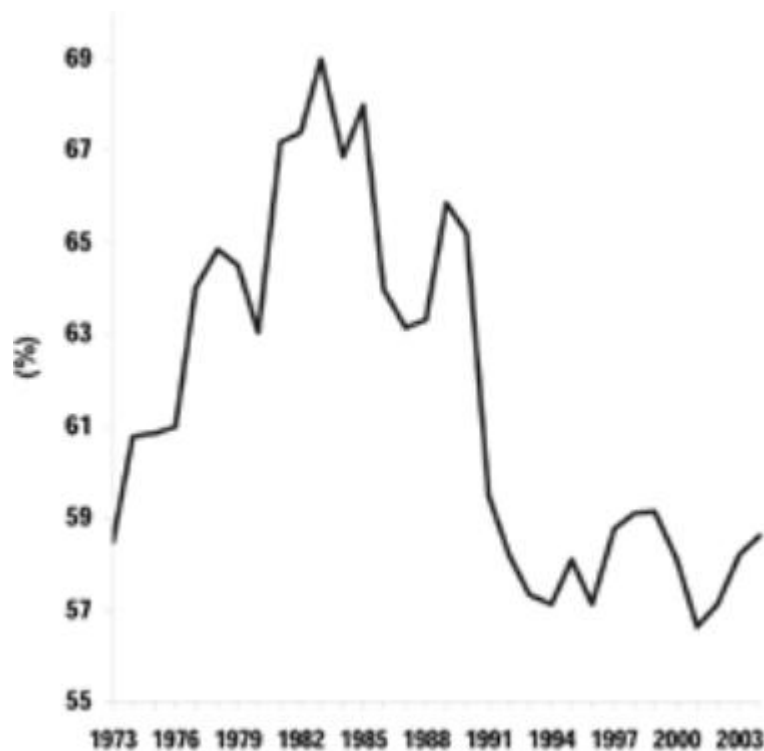
Γράφημα 10. Απόδοση κεφαλαίου 1961-2004, 2004: Πρόβλεψη Ευρ. Επιτροπής

Πηγή: «Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, ετήσια έκθεση 2004» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, Αύγουστος 2004, σελ. 79.

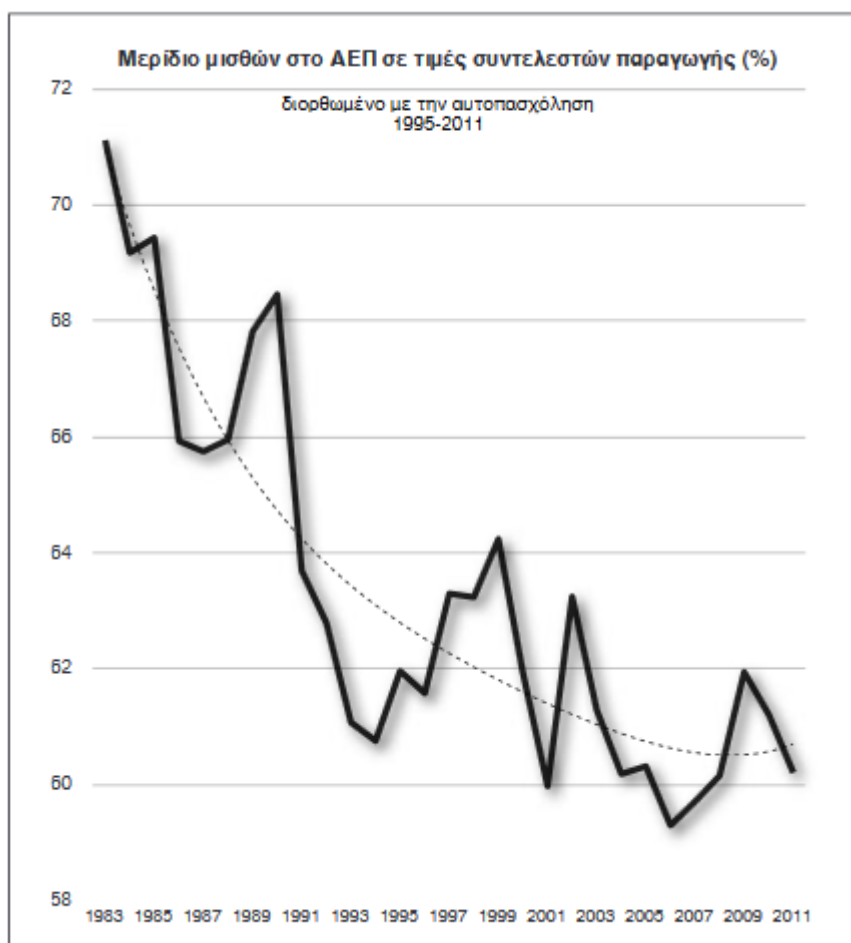
Οι μισθοί από την άλλη μεριά, ακολούθησαν μια εντελώς διαφορετική πορεία. Βρίσκονται σε πτωτική τάση ως ποσοστό του ΑΕΠ από το 1983 και ακολουθούν με εντεινόμενο ρυθμό την ίδια διαδρομή. Το αποτέλεσμα είναι οι μισθοί από το 69% του ΑΕΠ το 1983, να ανέρχονται μόλις στο 58,6% του ΑΕΠ το 2004 (ΙΝΕ ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2004, σ. 80).

Γράφημα 11. Εισοδηματικό μερίδιο εργασίας % του ΑΕΠ, 2004: Πρόβλεψη Ευρ. Επιτροπής

Πηγή: «Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, ετήσια έκθεση 2004» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, Αύγουστος 2004, σελ. 82.

Γράφημα 12. Μερίδιο μισθών στο ΑΕΠ σε τιμές συντελεστών παραγωγής (%)

Πηγή: «Υπηρεσίες υγείας από το δημόσιο αγαθό στο εμπόρευμα» του Ιωακειμόγλου Η., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2010, σελ. 67

Το 2004, η Ελλάδα είχε το χαμηλότερο κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος στο πλαίσιο της ΕΕ. Το αποτέλεσμα αυτό είναι συνέπεια της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας στην Ελλάδα, που έφτασε στο 90% του μέσου όρου της ΕΕ, και της μικρότερης συγκριτικά αύξησης των μισθών.

Ας δούμε λίγο πιο προσεκτικά κάποια στοιχεία που έχουν σχέση με το κόστος εργασίας την περίοδο 2001-2005.

Πίνακας 12. Ονομαστικό κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος (ετήσιες % μεταβολές)

	2001	2002	2003	2004	2005	Αθροιστική μεταβολή 2001-2004
Βέλγιο	4,4	3,0	0,8	0,6	0,8	8,8
Δανία	3,3	1,8	2,2	1,3	1,5	8,6
Γερμανία	1,3	0,8	0,7	-1,1	0,4	1,7
Ελλάδα	0,6	5,6	0,8	4,4	3,5	11,4
Ισπανία	3,5	3,4	3,5	3,4	3,1	13,8
Γαλλία	2,5	2,2	1,9	0,3	1,3	6,9
Ιρλανδία	4,6	0,6	3,0	3,3	1,9	11,5
Ιταλία	3,1	3,4	3,9	2,4	2,2	12,8
Ολλανδία	5,4	5,4	3,8	-0,5	0,0	14,1
Αυστρία	1,2	0,7	1,4	1,8	0,6	5,1
Πορτογαλία	5,4	4,4	3,3	2,1	2,2	15,2
Φινλανδία	5,1	0,6	0,2	0,0	1,4	5,9
Σουηδία	5,4	1,1	1,3	-0,7	0,9	7,1
Βρετανία	3,7	2,8	3,1	2,1	2,3	11,7
ΕΕ 15	2,9	2,4	2,4	0,9	1,5	8,6

Πηγή: «Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, ετήσια έκθεση 2005» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, Αύγουστος 2005, σελ. 119-120.

Από τον παραπάνω πίνακα διαπιστώνουμε ότι το ονομαστικό κόστος εργασίας της Ελλάδας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας είναι σημαντικά αυξημένο σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της Ε.Ε., γιατί σχετίζεται με τον αυξημένο πληθωρισμό που υπάρχει στις τρεις χώρες, εξαιτίας της προσπάθειας σύγκλισης με τις πιο ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης. Η διαδικασία σύγκλισης συνδυάζεται με υψηλότερο πληθωρισμό, ο οποίος τροφοδοτεί υψηλότερες αυξήσεις στις αμοιβές των εργαζομένων άρα και στο ονομαστικό κόστος εργασίας (ΙΝΕ ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2005, σ. 119-120). Τα συμπεράσματα σχετικά με το κόστος εργασίας είναι περισσότερο χρήσιμα, όταν στον υπολογισμό τους δεν περιλαμβάνονται τα στοιχεία που αφορούν τις αμοιβές των δημοσίων υπαλλήλων, αφού το κόστος εργασίας στον δημόσιο τομέα

δεν σχετίζεται με τις τιμές των εμπορευμάτων. Εξετάζοντας λοιπόν τα στοιχεία μόνο του επιχειρηματικού τομέα, προκύπτουν οι παρακάτω πίνακες.

Πίνακας 13. Αποδοχές ανά απασχολούμενο στον επιχειρηματικό τομέα (ετήσιες % μεταβολές)

	2000	2001	2002	2003	2004	Σωρευτική μεταβολή
Ελλάδα	5,4	5,3	7,0	3,7	3,6	25,1
Ζώνη Ευρώ	2,3	2,6	2,4	2,2	1,7	11,1
ΟΟΣΑ	5,4	3,6	2,9	3,2	3,2	18,3

Πηγή: «Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, ετήσια έκθεση 2005» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ –ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, Αύγουστος 2005, σελ. 122

Πίνακας 14. Παραγωγικότητα εργασίας στον επιχειρηματικό τομέα (ετήσιες % μεταβολές)

	2000	2001	2002	2003	2004	Σωρευτική μεταβολή
Ελλάδα	5,2	5,2	4,1	3,6	1,3	19,4
Ζώνη Ευρώ	1,4	0,1	0,5	0,5	1,1	3,5
ΟΟΣΑ	2,5	0,6	2,1	2,1	2,6	9,8

Πηγή: «Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, ετήσια έκθεση 2005» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ –ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, Αύγουστος 2005, σελ. 122

Πίνακας 15. Κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος στον επιχειρηματικό τομέα (ετήσιες % μεταβολές)

	2000	2001	2002	2003	2004	Σωρευτική μεταβολή
Ελλάδα	0,2	0,2	2,9	0,1	2,3	5,7
Ζώνη Ευρώ	0,9	2,5	1,9	1,7	0,6	7,6
ΟΟΣΑ	2,9	3,0	0,8	1,1	0,6	8,5

Πηγή: «Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, ετήσια έκθεση 2005» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ –ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, Αύγουστος 2005, σελ. 122.

Πίνακας 16. Σχετικό κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος στον επιχειρηματικό τομέα (ετήσιες % μεταβολές)

	2000	2001	2002	2003	2004	Σωρευτική μεταβολή
Ελλάδα						
Έναντι Ζώνης Ευρώ	-0,8	-2,3	1,0	-1,6	1,8	-1,9
Έναντι ΟΟΣΑ	-2,7	-2,8	2,1	-1,1	1,7	2,8

Πηγή: «Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, ετήσια έκθεση 2005» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ –ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, Αύγουστος 2005, σελ. 122.

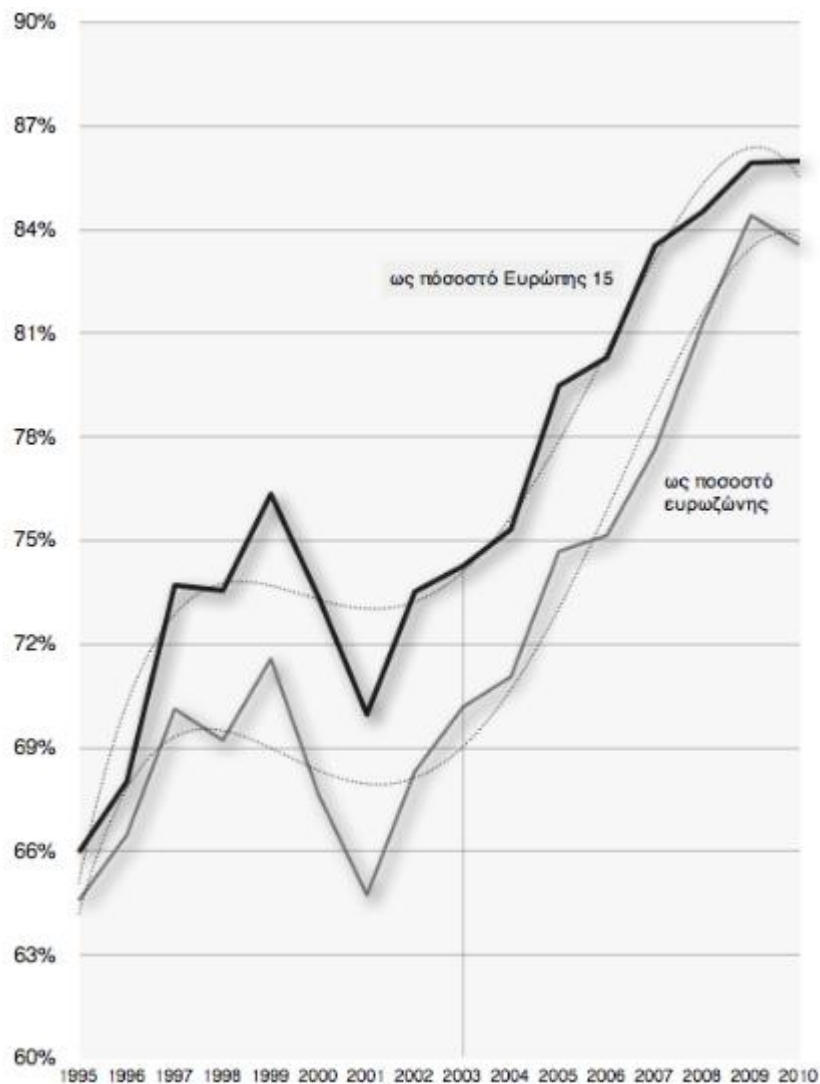
Τι παρατηρούμε από τα παραπάνω στοιχεία; Αν εξετάσουμε για παράδειγμα την διετία 2003 – 2004, οι πραγματικές απολαβές παρέμειναν στάσιμες, αφού οι όποιες αυξήσεις κυμάνθηκαν στο επίπεδο του πληθωρισμού. Αυτό σημαίνει ότι οι επιχειρήσεις μετέφρασαν σε κέρδη το σύνολο του οφέλους που προήλθε από την αύξηση της παραγωγικότητας. Με δεδομένο ότι οι αυξήσεις σε μισθούς, που δόθηκαν στην περίοδο που εξετάζουμε, υπολείπονται από το άθροισμα του πληθωρισμού και της αύξησης παραγωγικότητας, προκύπτει το συμπέρασμα ότι ακόμα και στην περίοδο ανάπτυξης / μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας, συντελέστηκε αναδιανομή του εισοδήματος σε βάρος των εργαζομένων. Τα ίδια συμπεράσματα προκύπτουν και στην περίπτωση που εξετάσουμε πιο μακρόχρονα διαστήματα. Κατά την περίοδο 1996-2004, οι αυξήσεις των πραγματικών μισθών στον τομέα των επιχειρήσεων ήταν 2,5% σε ετήσια βάση. Στις χώρες του ΟΟΣΑ, οι αυξήσεις ήταν μικρότερες αφού δεν ξεπέρασαν το 1,5 %, ενώ στις χώρες της ζώνης του ευρώ οι μισθοί παρέμειναν στάσιμοι (0%). Η αύξηση των μισθών στην Ελλάδα ήταν η μεγαλύτερη στην ΕΕ, με εξαίρεση τη Σουηδία και τη Βρετανία. Στο σύνολο της περιόδου 1996-2004, ο μέσος ακαθάριστος μισθός στον επιχειρηματικό τομέα αυξήθηκε κατά 26% αθροιστικά, την ώρα που στις χώρες του ΟΟΣΑ η αύξηση έφτανε το 12% (ΙΝΕ ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2005, σ. 122-125). Ενώ όμως ο μισθός στην Ελλάδα αυξήθηκε, η παραγωγικότητα εργασίας αυξήθηκε ακόμα περισσότερο, με αποτέλεσμα την πτώση του πραγματικού κόστους εργασίας, τη μεγάλη αύξηση της

κερδοφορίας του κεφαλαίου και την αναδιανομή του εισοδήματος σε βάρος των μισθωτών (INE ΓΣΕΕ, 2005, σ. 127).⁴⁷

Μετά το 2004 και μέχρι το 2008, σημειώνεται μια αύξηση του κόστους εργασίας που έχει βασική αιτία την σχετικά μικρότερη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Η ανάπτυξη που επιτεύχθηκε δεν συνοδεύτηκε με επενδύσεις μηχανολογικού εξοπλισμού, παράγοντα που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την παραγωγικότητα της εργασίας αλλά χαρακτηρίστηκε από τη μεγάλη ιδιωτική κατανάλωση και την οικοδομική δραστηριότητα. Η μείωση της ανεργίας και η αύξηση των ονομαστικών αμοιβών σε συνδυασμό με την υποχώρηση των παραγωγικών επενδύσεων, είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση του μοναδιαίου κόστους εργασίας (Ιωακειμόγλου, 2011, σ. 55).

⁴⁷ Αναφέρει σχετικά το ΙΝΕ της ΓΣΕΕ: «Η επίδοση της Ελλάδας σε ότι αφορά τις αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας κατά τα έτη 1996-2003 είχε μεγάλη επίπτωση στο κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος ώστε οι αυξήσεις των πραγματικών μισθών στην Ελλάδα, που ήταν από τις υψηλότερες στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 15, να μετατρέπονται σε μειώσεις του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος, σε πραγματικούς όρους (μειώσεις που ήταν από τις μεγαλύτερες των χωρών μελών). Ενώ, δηλαδή, στην Ελλάδα είχαμε σημαντικές αυξήσεις των πραγματικών μισθών, είχαμε ταυτόχρονα και μείωση στο κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος, σε πραγματικούς όρους, χάρη στην αύξηση της παραγωγικότητας.» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, (2005). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση ετήσια έκθεση 2005*. σ.127, Αθήνα.

Γράφημα 13. Μοναδιαίο κόστος εργασίας Ελλάδας & περιοχής αναφοράς

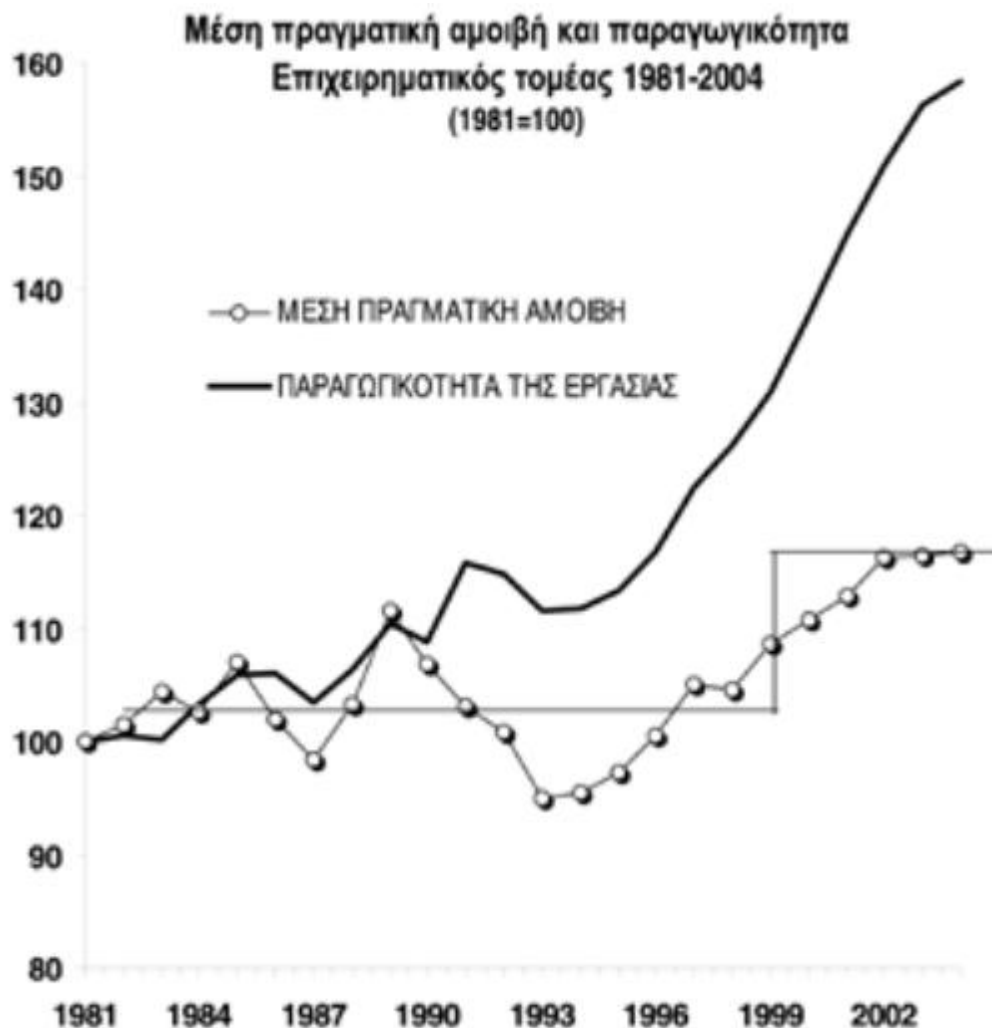

Πηγή: «Κόστος εργασίας, περιθώρια κέρδους και ανταγωνιστικότητα στην Ελλάδα 1995-2009» του Ιωακειμόγλου Η., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2011, σελ. 54

Τα ίδια δεδομένα ισχύουν και αν χρησιμοποιήσουμε ως περίοδο εξέτασης ακόμα μεγαλύτερο διάστημα, φτάνοντας πίσω μέχρι και το 1980. Παρά τις όποιες διακυμάνσεις, οι πραγματικές αποδοχές στον επιχειρηματικό τομέα μέχρι και το 1998 είχαν σταθεροποιηθεί γύρω από το ύψος του πραγματικού μισθού του 1981. Αν και κατά τα έτη 1991 – 1993, υπήρξε μία σημαντική πτώση των μισθών, κατά την επόμενη περίοδο και μέχρι το 1998 συντελέστηκε μία αύξηση των πραγματικών αμοιβών που επανέφερε τους μισθούς στην προ του 1991 κατάσταση. Στη συνέχεια ακολούθησε νέα αύξηση των αμοιβών, η οποία όμως σταματά το 2003. Η συνολική εικόνα δείχνει τον τρόπο που συντελείται η αναδιανομή σε βάρος των εισοδημάτων

που προέρχονται από την εργασία. Οι πραγματικές αυξήσεις των μισθών είναι μικρότερες από τις αντίστοιχες αυξήσεις της παραγωγικότητας και αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση του πραγματικού κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος. Έτσι, οι επιχειρήσεις και πιο συγκεκριμένα οι ιδιοκτήτες τους ωφελούνται από την αύξηση της παραγωγικότητας, αυξάνοντας συστηματικά το μερίδιο των κερδών τους (ΙΝΕ ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2005, σ. 129-130).

Γράφημα 14. Μέση πραγματική αμοιβή και παραγωγικότητα. Επιχειρηματικός τομέας 1981-2004

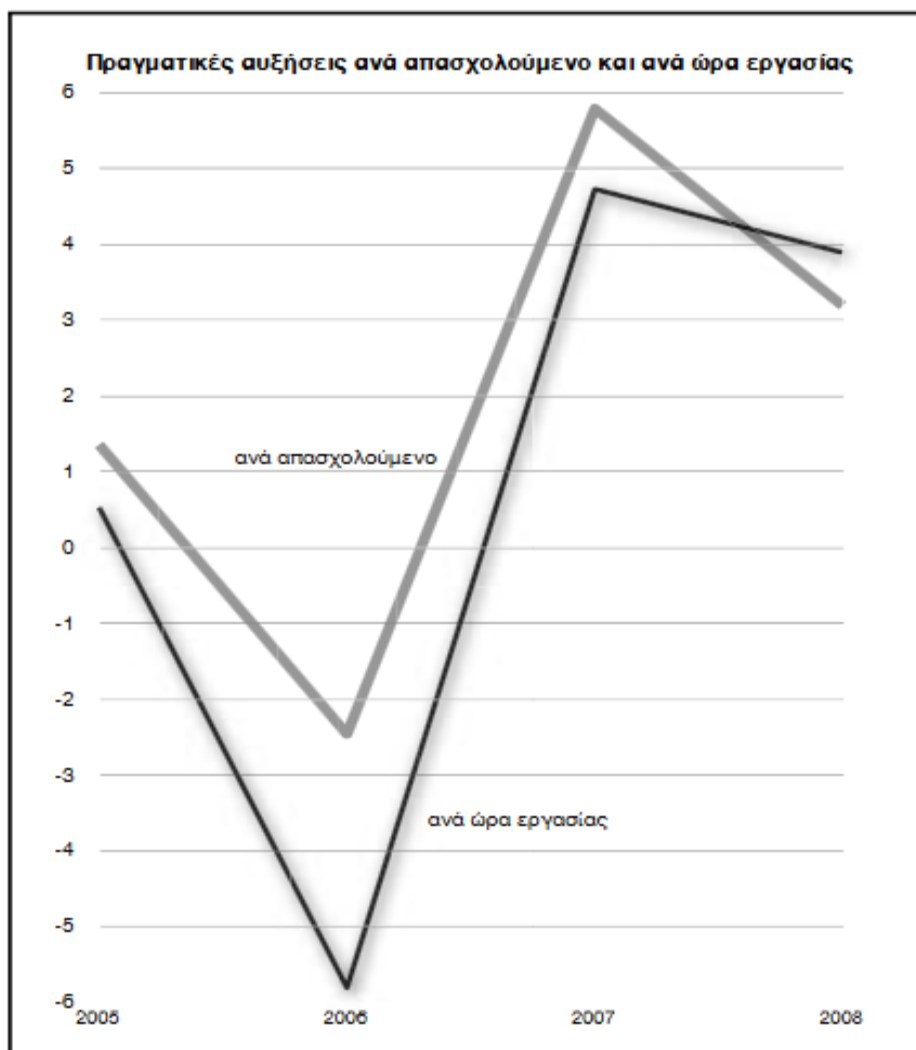
Πηγή: «Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση ετήσια έκθεση 2005» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ –ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, Αύγουστος 2005, σελ. 129.

Οι μέσες πραγματικές αποδοχές - που χρησιμοποιούνται πολλές φορές στη διενέργεια συγκρίσεων - χαρακτηρίζονται από όλα τα προβλήματα που έχουν τα μέσα

μεγέθη. Έτσι, πίσω από τον μέσο μισθό κρύβονται πολύ μεγάλες εισοδηματικές ανισότητες, αφού συνυπολογίζονται και οι πολύ υψηλοί μισθοί των στελεχών. Επίσης στον υπολογισμό του εν λόγω μεγέθους δεν γνωρίζουμε σε πόσες ώρες εργασίας αντιστοιχούν αυτές οι αμοιβές. Έτσι, μία αύξηση των ωρών εργασίας θα αύξανε τις μέσες πραγματικές αποδοχές, ακόμα και αν το ωρομίσθιο παρέμενε σταθερό ή μειωνόταν (INE ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2009, σ. 146-147).⁴⁸

⁴⁸ Σε έκθεση του ΙΝΕ της ΓΣΕΕ αναφέρεται σχετικά: «Κατά το 2007-2008, οι εργαζόμενοι απασχολήθηκαν κατά 2.150 και 2.175 ώρες αντίστοιχα. Η αύξηση του πραγματικού εργάσιμου χρόνου προκάλεσε ποσοστιαίες αυξήσεις των μέσων πραγματικών αποδοχών ανά απασχολούμενο οι οποίες ήταν υψηλότερες από τις αντίστοιχες ωριαίες... , φαίνεται ότι οι αυξήσεις ανά εργαζόμενο ήταν συστηματικά ανώτερες από τις αντίστοιχες ωριαίες για την τριετία 2005-2007. Μόνο το 2008, εξαιτίας της μείωσης του πραγματικού εργάσιμου χρόνου το φαινόμενο αυτό αντιστράφηκε. Αθροιστικά για το σύνολο της τετραετίας 2005-2008, η αύξηση των μέσων πραγματικών αποδοχών ανά απασχολούμενο ανήλθαν σε 8%, ήτοι περίπου 2% ετησίως, ενώ οι αντίστοιχες μεταβολές του ωρομισθίου ήταν 3,3% και 8%. Εάν, λοιπόν, οι μέσες πραγματικές αποδοχές ανά απασχολούμενο αυξάνονταν με μέσο ετήσιο ρυθμό 2% κατά την τετραετία 2005-2008, αυτό οφειλόταν κατά 1,2% στο γεγονός ότι οι εργαζόμενοι απασχολήθηκαν περισσότεροι ώρες και μόνο κατά 0,8% σε άλλους παράγοντες.» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, (2009). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση ετήσια έκθεση 2009*. σ. 108, Αθήνα.

Γράφημα 15. Πραγματικές αυξήσεις ανά απασχολούμενο και ανά ώρα εργασίας

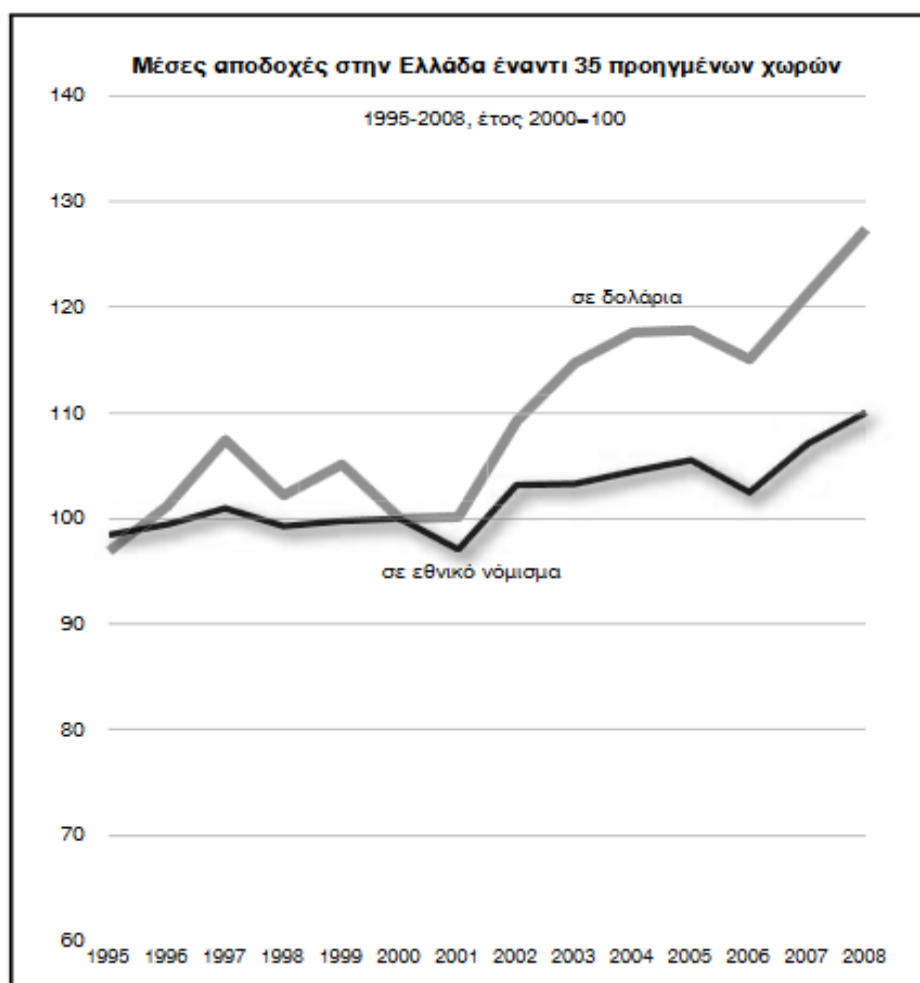

Πηγή: « Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση, ετήσια έκθεση 2009» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αύγουστος 2009, σελ. 147

Από την επεξεργασία των στοιχείων, προκύπτει ότι στην περίοδο κατά την οποία υπήρξε σύγκλιση μιας σειράς μεγεθών της ελληνικής οικονομίας με τον μέσο όρο της ΕΕ, η σύγκλιση των αμοιβών ήταν μικρότερη σε σχέση με τη σύγκλιση της παραγωγικότητας της εργασίας. Πιο συγκεκριμένα:

...η παραγωγικότητα της εργασίας στην Ελλάδα έχει συγκλίνει με τον μέσο όρο της ΕΕ-15 ταχύτερα από την αγοραστική δύναμη του μέσου μισθού. Ενώ η σύγκλιση της παραγωγικότητας ανήλθε σε περίπου 19 εκατοστιαίες μονάδες, κατά τα έτη 1995-2008, ανήλθε σε περίπου 14 εκατοστιαίες μονάδες για τις πραγματικές μέσες αποδοχές ανά απασχολούμενο (ΙΝΕ ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2009, σ. 149).

Γράφημα 16. Μέσες αποδοχές στην Ελλάδα έναντι 35 προηγμένων χωρών, 1995-2008

Πηγή: «Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση ετήσια έκθεση 2009» Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αύγουστος 2009, σελ. 150.

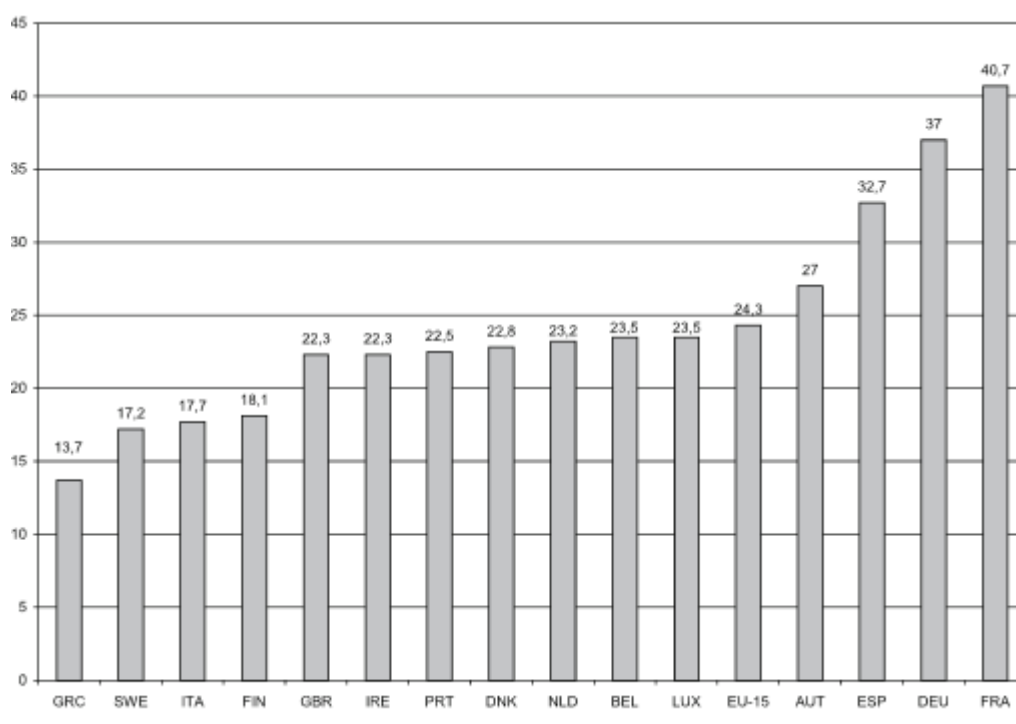
Είναι δεδομένο από τα προηγούμενα, ότι η οικονομική πολιτική που εφαρμόστηκε όλη αυτή την περίοδο οδήγησε σε μία αναδιανομή του εισοδήματος προς όφελος του κεφαλαίου και εις βάρος του κόσμου της εργασίας. Πέρα όμως από αυτή την αναδιανομή, συντελέστηκε ακόμα μία στην ίδια κατεύθυνση. Πρόκειται για μία δευτερογενή αναδιανομή που οφείλεται στη φορολογία. Η φορολογική πολιτική της περιόδου είχε ως βασικό χαρακτηριστικό τη μείωση των φορολογικών συντελεστών για το αυξανόμενο μερίδιο στο ΑΕΠ των κερδών και την αύξηση των αντίστοιχων συντελεστών για τους μισθούς, των οποίων το μερίδιο στο ΑΕΠ βαίνει μειούμενο (Ιωακειμόγλου, 2010, σ. 67-68). Μάλιστα, οι πραγματικοί φορολογικοί

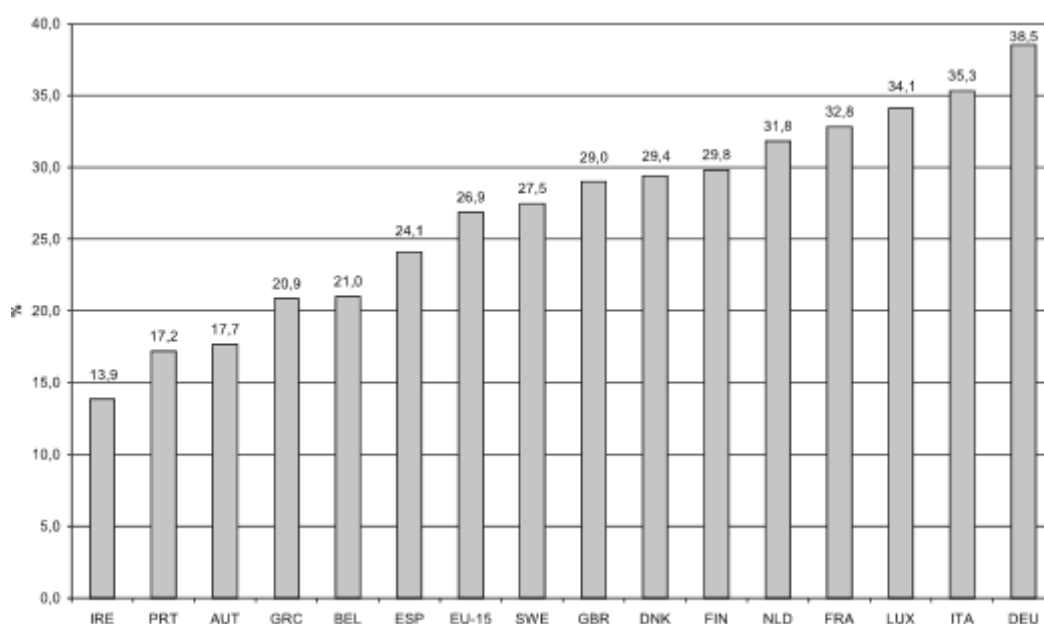
συντελεστές (δηλαδή το ποσό φόρων που καταβάλλεται ως ποσοστό επί των μικτών κερδών) είναι ακόμα μικρότεροι (Ιωακειμόγλου, 2010, σ. 69). Συγκεκριμένα:

Το πραγματικό ποσοστό της φορολογίας σύμφωνα με τη μελέτη των Baker&Mckenzie ανερχόταν στην Ελλάδα σε μόλις 13,7% και ήταν το χαμηλότερο μεταξύ των 15 πιο προηγμένων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σύμφωνα με παλαιότερα στοιχεία, της περιόδου 1990-1996, το αντίστοιχο ποσοστό ανερχόταν σε 20,9% και ήταν το τέταρτο μικρότερο ποσοστό στην σχετική κατάταξη. Για τα δε νεότερα έτη, δεν έχουμε κανένα λόγο να πιστέψουμε ότι οι πραγματικοί φορολογικοί συντελεστές των κερδών αυξήθηκαν. Αντίθετα, μειώθηκαν παράλληλα με τους θεσμικά οριζόμενους συντελεστές (Ιωακειμόγλου, 2010, σ. 69).

Έτσι, η συμβολή της φορολογίας των εισοδημάτων της ιδιοκτησίας στα έσοδα του κράτους καταλήγει να είναι πολύ μικρή, με αποτέλεσμα η ίδια η φορολογία να αποτελεί παράγοντα ενίσχυσης της αναδιανομής υπέρ του κεφαλαίου.

Γράφημα 17. Πραγματικό ποσοστό φορολογίας (φόροι επί των κερδών %)

Πηγή: «Υπηρεσίες υγείας από το δημόσιο αγαθό στο εμπόρευμα», του Ιωακειμόγλου Η., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2010, σελ. 70.

7.7 Κοινοτικά πλαίσια στήριξης

7.7.1 Εισαγωγή

Βασικό επιχείρημα όσων υποστηρίζουν ότι η ένταξη της Ελλάδας σε ΕΕ και ΟΝΕ ήταν επωφελής για τη μεγάλη πλειοψηφία των πολιτών, είναι τα χρηματικά ποσά που εισρέουν στην χώρα μας μέσω των κοινοτικών ταμείων. Η ΕΕ αφού συγκεντρώσει τις εισφορές των κρατών μελών της, στη συνέχεια αναδιανέμει αυτά τα ποσά στις χώρες μέλη της, με στόχο τη σύγκλιση των οικονομιών των κρατών - μελών μέσω της ενίσχυσης των πιο αναπτυξιακά καθυστερημένων χωρών της. Αυτός είναι – τουλάχιστον - ο διακηρυγμένος στόχος της.

Η μορφή που έχουν αυτά τα προγράμματα ενίσχυσης διαφοροποιείται ανάλογα και με τους ιδιαίτερους κάθε φορά στόχους. Η αρχή έγινε με τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα, τη σκυτάλη πήραν τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης (ΚΠΣ) ενώ σήμερα, τα κονδύλια από την ΕΕ έρχονται μέσω της μορφής του Εθνικού

Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ). Κατά την περίοδο που εξετάζουμε, η ελληνική οικονομία δέχτηκε τα κονδύλια του Β΄ και του Γ΄ ΚΠΣ (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016, σ. 356-362).

7.7.2 Β΄ και Γ΄ Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης

Βασικοί διακηρυγμένοι στόχοι του Β΄ ΚΠΣ (1994-1999) για την Ελλάδα ήταν η ανάπτυξη των υποδομών για την προώθηση της εσωτερικής ολοκλήρωσης, η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών, η ανάπτυξη και η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας, η ενίσχυση της απασχόλησης και η μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων στη χώρα, δίνοντας κίνητρα στους κατοίκους ιδιαίτερα των νησιωτικών περιοχών (Γκριγκόρας, Τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης).

Το Γ΄ ΚΠΣ εκτείνεται από το 2000-2006. Αποτελείται από τρία μέρη. Το πρώτο μέρος (Γενικό Μέρος) αναφέρεται σε μακροοικονομικό επίπεδο, στο κοινωνικο – οικονομικό περιβάλλον. Το δεύτερο μέρος (Τομεακό Μέρος) διακρίνει τις απαιτούμενες παρεμβάσεις κατά προτεραιότητα και ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας. Το τρίτο μέρος (Περιφερειακό Μέρος) θέτει ως στόχο την ανάπτυξη των περιφερειών κατά προτεραιότητα, με βάση τις αδυναμίες και τα προβλήματα (Χριστοφάκης, 2001, σ. 218). Οι βασικές προτεραιότητες του Γ΄ ΚΠΣ σχετίζονται με:

- τη βελτίωση των ικανοτήτων και των δεξιοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού με στόχο την ενίσχυση της απασχόλησης (Γκριγκόρας, Τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης). Σημαντικά ποσά διατίθενται από την ΕΕ προς αυτή την κατεύθυνση. Οι τομείς στους οποίους κατευθύνονται τα χρήματα αφορούν: στην ανάπτυξη ενεργού πολιτικής αγοράς εργασίας, στη βοήθεια προς τα άτομα που βρίσκονται στο όριο του κοινωνικού αποκλεισμού, δίνοντας τους περισσότερες ευκαιρίες για απασχόληση, στην αύξηση του βαθμού προσαρμογής των εργαζομένων με τη βελτίωση των δεξιοτήτων τους και στην καλυτέρευση της θέσης της γυναίκας στην εργασία (Τράντας, 2006, σ. 249).
- τη βελτίωση των μεταφορών (αεροδρόμια, σιδηρόδρομοι, εμπορευματικά κέντρα κλπ.)
- την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας με αιχμή τους κλάδους του τουρισμού, μεταποίησης, υπηρεσιών, έρευνας και τεχνολογίας

- ο την ενίσχυση του αγροτικού τομέα
- ο παρεμβάσεις που σχετίζονται με το περιβάλλον, τον πολιτισμό, την υγεία με στόχο τη βελτίωση της ποιότητας ζωής
- ο την κοινωνία της πληροφορίας (παρεμβάσεις που έχουν στόχο την προσαρμογή του ατόμου στα νέα δεδομένα, μέσω ενίσχυσης του τομέα της εκπαίδευσης, της δημόσιας διοίκησης, των επικοινωνιών κλπ.)
- ο την περιφερειακή ανάπτυξη, με στόχο τον περιορισμό των ανισοτήτων μεταξύ των διαφόρων περιοχών της χώρας, μέσω της αύξησης της ανταγωνιστικότητας (Γκριγκόρας, Τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης).⁴⁹

Χρειάζεται στο σημείο αυτό να τονίσουμε, ότι τα κονδύλια που διαθέτει η ΕΕ δεν αποτελούν χρήματα τα οποία μπορούν οι εθνικές κυβερνήσεις να τα αξιοποιήσουν με όποιο τρόπο θέλουν. Τα χρηματικά αυτά ποσά είναι προορισμένα να κατευθυνθούν σε συγκεκριμένες παρεμβάσεις που υπηρετούν οριοθετημένους στόχους.

Σύμφωνα με σχετική έκθεση της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης, η κοινοτική χρηματοδότηση αφορά στις χώρες που έχουν κατά κεφαλή ΑΕΠ μικρότερο του 90% του αντίστοιχου μέσου όρου των χωρών της ένωσης. Προορίζεται δηλαδή κατά βάση για την Ελλάδα, την Πορτογαλία, την Ιρλανδία και την Ισπανία, στο βαθμό βεβαίως που η οικονομική τους πολιτική στοχεύει στη σύγκλιση με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ, ακολουθώντας τις κατευθύνσεις που έχουν συμφωνηθεί. Με αυτήν την έννοια – σύμφωνα με την Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης – η κοινοτική χρηματοδότηση επιδιώκει να συμβάλλει στη μείωση των ανισοτήτων στην περιφέρεια της ΕΕ, στη διαμόρφωση των προϋποθέσεων για τη μετάβαση στο κοινό

⁴⁹ Σε ότι αφορά τις λιγότερες ανεπτυγμένες περιοχές της χώρας σημειώνεται σχετικά: «Τέλος, η αναδιανεμητική επίδραση των διαρθρωτικών και των πόρων συνοχής της Ε.Ε. ήταν προφανής στις περιφέρειες της Ελλάδας. Οι λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές βίωσαν μια μεγάλη εισροή πόρων: κατά το πρώτο ΚΠΣ η Ε.Ε. διοχέτευσε περίπου 1,5 δισεκατομμύρια ECU στις δεκατρείς περιοχές της Ελλάδας, στο δεύτερο ΚΠΣ το ποσό αυτό ανήλθε σε 4,5 δισεκατομμύρια ECU. (Σωτηρόπουλος, 2006, σ. 229).» Σωτηρόπουλος, Δ. (2006). Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και ελληνικό κράτος πρόνοιας 1974-2004: τομές και συνέχειες στην κοινωνική προστασία. Στο Οικονόμου Χ. & Φερόνας, Α. (επιμ.), *Οι εκτός των τειχών φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*. σ. 229, Αθήνα: Διόνικος.

νόμισμα και στην προσπάθεια των χωρών που είναι αποδέκτες των χρημάτων να εφαρμόσουν τα κατάλληλα μέτρα για την επίτευξη των στόχων (Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης, σ.19). Σημειώνεται επίσης στην ίδια έκθεση:

Η κοινοτική ενίσχυση κυμαίνεται μεταξύ του 80% και 85% της συνολικής δημόσιας δαπάνης στα σχέδια που τυγχάνουν στήριξης. Για την περίοδο 1993-1999 (Β΄ ΚΠΣ) καθορίστηκε ενδεικτική κατανομή για τις τέσσερις χώρες: 52%-58% για την Ισπανία, 16%-20% για την Ελλάδα και την Πορτογαλία και 7%-10% για την Ιρλανδία. Αυτή η κατανομή διαφοροποιήθηκε για την περίοδο 2000-2006 (Γ΄ ΚΠΣ) και διαμορφώνεται πλέον ως εξής: Ισπανία 61%-63,5%, Ελλάδα και Πορτογαλία 16%-18% και Ιρλανδία 2%-6% (Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης, σ. 19).

Τα χρηματικά ποσά που κατευθύνονται προς την Ελλάδα κινούνται σε δύο βασικές κατηγορίες:

α. Τα κονδύλια που αποτελούν εγγυήσεις της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ). Τα ποσά αυτά εμφανίζουν πτωτική πορεία, εναρμονισμένα με τη συνολική προσπάθεια της ΕΕ για τον περιορισμό των συγκεκριμένων δαπανών. Έτσι, τα κονδύλια ανήλθαν στο 61% της συνολικής χρηματοδότησης το 1991, μειώθηκαν στο 50% το 1996, για να φτάσουν στο 40% το 2000.

β. Η χρηματοδότηση που προέρχεται από τα διαρθρωτικά ταμεία. Τα σχετικά ποσά έχουν αυξητική τάση και ανέρχονται στο 37% των συνολικών απολήψεων το 1991, αυξάνονται στο 49% το 1996 και φτάνουν το 59% το 2000.

Σε ότι αφορά τα ποσά που κατευθύνονται στους Έλληνες αγρότες, χρειάζεται να διευκρινίσουμε το εξής: εκτός από τα χρήματα που έρχονται με τη μορφή των επιδοτήσεων στους Έλληνες παραγωγούς, η Ελλάδα συμβάλλει αναλογικά στον κοινοτικό προϋπολογισμό από τον οποίο αντλούνται τα ποσά για την εφαρμογή της ΚΑΠ. Από τη χρηματοδότηση δηλαδή που δέχεται η χώρα μέσω της ΚΑΠ και κατευθύνεται στους αγρότες, πρέπει να αφαιρέσουμε τα ποσά (μικρότερα) με τα οποία συμμετέχει η Ελλάδα στον κοινοτικό προϋπολογισμό. Αυτά τα ποσά προφανώς προέρχονται από τους φορολογούμενους, επομένως πρόκειται ουσιαστικά για μία μεταφορά πόρων προς τους αγρότες από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Επιπλέον, χρειάζεται να συνυπολογίσουμε την επιβάρυνση του πληθυσμού (ιδιαίτερα του πιο φτωχού τμήματος του) από τις υψηλές τιμές στις οποίες φτάνουν τα αγροτικά προϊόντα στους καταναλωτές (Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης, σ. 42-44).

Η δεύτερη μεγάλη κατηγορία των χρηματοδοτήσεων περιλαμβάνουν τα ποσά που χρησιμοποιούνται για παρεμβάσεις με στόχο (σύμφωνα με την ΕΕ) τον περιορισμό των ανισοτήτων στην περιφέρεια της. Ένα σημαντικό τμήμα του Β' κοινοτικού πλαισίου (την περίοδο 1994-1999) αφορά σε μεγάλα έργα υποδομής. Το ποσοστό των κονδυλίων που διατίθενται σε Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα (ΠΕΠ) είναι μικρότερο παρά την αύξηση του σε απόλυτους αριθμούς (Χριστοφάκης, 2001, σ. 214-215). Υπολογίζεται ότι περισσότερο από το 25% του συνολικού προϋπολογισμού του Β' κοινοτικού πλαισίου στήριξης κατευθύνθηκε στον ιδιωτικό τομέα (Πετράκος & Ψυχάρης, 2016, σ. 357-358).

Σύμφωνα με το Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης, η συμμετοχή των κοινοτικών πόρων στο Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων (ΠΔΕ) αυξήθηκε από 82 δις (σε τρέχουσες τιμές) το 1990, σε 271 δις το 1993. Η συνέχεια ήταν εξίσου εντυπωσιακή αφού η συμμετοχή έφτασε τα 321 δις το 1995 και το 1,1 τρις δρχ το 2000 (σε τρέχουσες τιμές). Με βάση τα παραπάνω, η συμβολή αυτών των πολιτικών της ΕΕ είναι καθοριστική για την αύξηση του ΑΕΠ, αφού το μισό της αύξησης είναι αποτέλεσμα των παραπάνω παρεμβάσεων. Παράλληλα, σύμφωνα με την έκθεση, καταλυτική επίδραση είχαν οι συγκεκριμένες παρεμβάσεις και στη δημιουργία θέσεων εργασίας αφού 130.000 θέσεις εργασίας αποδίδονται στις παρεμβάσεις του Α' ΚΠΣ (Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης, σ. 46). Ιδιαίτερα σε ότι αφορά στο Β' κοινοτικό πλαίσιο στήριξης, οι Πετράκος και Ψυχάρης (2016, σ. 358) αναφέρουν ότι οι κυριότερες παρεμβάσεις με κριτήριο την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων πραγματοποιούνται είτε μέσω των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων (ΠΕΠ) και αφορούν στις μικρές μονάδες μεταποίησης, είτε μέσω της κοινοτικής πρωτοβουλίας που αναφέρεται στην προσπάθεια ενίσχυσης μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, ιδιαίτερα σε ζητήματα καινοτομίας και νέων τεχνολογιών.

Οι παρεμβάσεις αυτές που έγιναν στη χώρα, είχαν το χαρακτηριστικό της τριμερούς χρηματοδότησης. Δηλαδή, η χρηματοδότηση κάθε έργου αποτελούταν από κοινοτικά κονδύλια, χρήματα του κρατικού προϋπολογισμού και συμμετοχή ιδιωτών. Έχει ενδιαφέρον να σταθούμε λίγο στις αναλογίες αυτών των μερών χρηματοδότησης που συναντάμε στα έργα που υλοποιήθηκαν με τα ποσά του Β' ΚΠΣ. Για τη συγκεκριμένη περίοδο λοιπόν, το σύνολο της κοινοτικής χρηματοδότησης φαίνεται να ανέρχεται σε 16,582 δις ECU σε σταθερές τιμές 1994. Η συνεισφορά του κράτους αγγίζει τα 7,529 δις ECU ενώ η συμμετοχή των ιδιωτών φτάνει τα 8,671 δις ECU. Το

σύνολο της δαπάνης που πραγματοποιείται για αυτούς τους σκοπούς και περιλαμβάνει και τις τρεις κατηγορίες χρηματοδότησης (κοινοτικοί, εθνικοί και ιδιωτικοί πόροι), αποτελεί κατά μέσο όρο σε ετήσια βάση - στο χρονικό διάστημα του Β' ΚΠΣ - το 7,2% του ΑΕΠ (Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης, σ. 47-48).

7.7.3 Κριτική αποτίμηση των κοινοτικών πλαισίων στήριξης

Η συμβολή της κοινοτικής χρηματοδότησης στην αύξηση του ΑΕΠ ήταν αναμφισβήτητη. Η λογική - στην οποία στηρίχτηκε όλο το εγχείρημα των διαρθρωτικών αυτών παρεμβάσεων με την κατασκευή μεγάλων έργων - δεν ήταν άλλη από τη μείωση της ανισότητας μεταξύ κέντρου και περιφέρειας της ΕΕ με τη σύγκλιση της τελευταίας και η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας στις περιφερειακές χώρες, με τη διαμόρφωση τέτοιων υποδομών που θα διευκολύνουν την προσέλκυση των ξένων επενδύσεων. Το επιχείρημα κινείται στη γνωστή γραμμή που ταυτίζει το συμφέρον των ελληνικών και ξένων μεγάλων επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στη χώρα, με εκείνο του υπόλοιπου πληθυσμού. Ο στόχος για αύξηση του ΑΕΠ, θεωρείται από μόνος του ικανή συνθήκη για να εξασφαλίζει σημαντική άνοδο του βιοτικού επιπέδου.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να επισημάνουμε ότι στα ποσά που διατέθηκαν για την ενίσχυση ουσιαστικά της ανταγωνιστικότητας των ιδιωτικών επιχειρήσεων, ο ιδιωτικός τομέας συμμετέχει με μικρό ποσοστό. Αντίθετα το ποσοστό με το οποίο η Ελλάδα συμμετείχε στη συγκρότηση της κοινοτικής χρηματοδότησης και η εθνική συμμετοχή στα έργα που έγιναν ήταν αρκετά σημαντική, με αποτέλεσμα να χρειαστεί η προσφυγή στο δημόσιο δανεισμό. Η κατάσταση αυτή ήταν επιβαρυντική για το δημόσιο χρέος, το οποίο ακολούθησε αυξητική πορεία ως ποσοστό του ΑΕΠ μέχρι και το 1996. Η πορεία συγκράτησης του μεγέθους μετά το 1996 έχει σχέση με το πρόγραμμα σύγκλισης που εφαρμόστηκε ώστε να επιτευχθεί η ένταξη στην ΟΝΕ (Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης, σ. 50-51).

Πίνακας 17. Δημόσιο χρέος Ελλάδας

Έτος	Χρέος %ΑΕΠ
1973	19,3
1985	59,8
1990	89
1992	97,5
1993	110,2
1994	107,9
1995	108,7
1996	111,3
1997	108,5
1998	105,4
1999	104,4
2000	103,7

Πηγή:

Ο κοινοτικός προϋπολογισμός και η συμμετοχή της Ελλάδας στα έσοδα και στις δαπάνες του τα έτη 1981-2000, σελ. 51, στο http://www.ekdd.gr/ekdda/files/ergasies_esdd/12/2/282.pdf

Σε ότι αφορά τη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων που αποτελεί και βασικό στόχο αυτής της πολιτικής, ο Καστανιάς (2006, σ. 139)αναφέρει:

Όσον αφορά το συνολικό Α.Ε.Π. κάθε Περιφέρειας, παρατηρείται ότι ενώ στην πλειοψηφία των περιπτώσεων οι Περιφέρειες εμφανίζονται να έχουν αυξημένο Α.Ε.Π. (σε σχέση με τον Μ.Ο. της χώρας) το έτος 2000 από ότι το 1989, η αύξηση αυτή δεν είχε ως αποτέλεσμα τη σύγκλιση των Περιφερειών και τη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων (όσον αφορά την οικονομία).

Από την άλλη μεριά, τα χρήματα που δίνονται στη χώρα από την ΕΕ χρησιμοποιούνται σε πολύ συγκεκριμένες παρεμβάσεις, με συγκεκριμένους στόχους, χρονοδιαγράμματα κλπ. Δεν είναι ποσά τα οποία μπορεί να χρησιμοποιήσει η ελληνική κυβέρνηση κατά το δοκούν. Ενδεικτικό της κατάστασης είναι ότι το συντριπτικά μεγάλο τμήμα αυτής της χρηματοδότησης είναι εκτός τακτικού προϋπολογισμού και εγγράφεται στο Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων για την εκτέλεση συγχρηματοδοτούμενων προγραμμάτων (Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης, σ. 56). Αναφέρεται σχετικά: «Το έτος 2000 παραπάνω από 1,1 τρις δρχ. από τις κοινοτικές χρηματοδοτήσεις διοχετεύεται στο ΠΔΕ, ενώ το σύνολο των έργων που εντάσσονται στο Γ΄ ΚΠΣ θα υλοποιηθεί μέσω του ΠΔΕ,

γεγονός που αναμένεται να συντηρήσει την υψηλή συμμετοχή σε αυτόν, των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων» (Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης, σ. 57-58). Στον πίνακα παρουσιάζεται η συμμετοχή των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων στον τακτικό προϋπολογισμό και στο ΠΔΕ.

Πίνακας 18. Η συμμετοχή των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων στον τακτικό προϋπολογισμό και στο Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων (οι τιμές σε εκατομμύρια δρχ.)

Έτος	Τακτικός	Σύνολο τακτικού	%	ΠΔΕ	Σύνολο ΠΔΕ	%
1981	1379,6	593576	0,23	5823,4	97080	6,00
1982	2979	715836	0,42	4528	117851	3,84
1983	3613	874228	0,41	5568	169211	3,29
1984	6139,4	1107918	0,55	7272,5	221043	3,29
1985	8405,2	1492023	0,56	7748,2	274196	2,83
1986	13988	1818127	0,77	30111	309835	9,72
1987	32014,3	2359135	1,36	33752,5	318288	10,60
1988	32061,2	2810790	1,14	42994,8	365354	11,77
1989	36313,1	3297045	1,1	48003,6	428964	11,19
1990	52126,9	4298787	1,31	82080,2	465123	17,65
1991	63275	4874618,5	1,3	110370,9	602800	18,31
1992	84037,7	5374327	1,56	182512,6	725876,9	25,14
1993	104248,3	6857400	1,52	271918	728300	37,34
1994	141262	8251100	1,71	288250	807300	35,71
1995	85952	8880000	0,97	321815	962000	33,45
1996	87525,5	9747000	0,90	552037,2	1095000	50,41
1997	48004	100064000	0,48	698446	1626000	42,95
1998	33294	9650000	0,35	891345	1877000	47,49
1999	46257	10146000	0,46	977029	2235000	43,71
2000	47592	10861000	0,44	1130000	2520000	44,84

Πηγή:

Ο κοινοτικός προϋπολογισμός και η συμμετοχή της Ελλάδας στα έσοδα και στις δαπάνες του τα έτη 1981-2000, σελ. 58, στο http://www.ekdd.gr/ekdda/files/ergasies_esdd/12/2/282.pdf

Οι στόχοι που περιγράψαμε, όπως και τα εργαλεία που χρησιμοποιεί η ένωση στην προσπάθεια επίτευξης αυτών των στόχων, δεν είναι αποκομμένοι από το συνολικό πλαίσιο στο οποίο λειτουργεί η ΕΕ. Με αυτή την έννοια και η κοινοτική χρηματοδότηση σκοπεύει ουσιαστικά στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και τη βελτίωση της διευρυμένης αναπαραγωγής και μεγέθυνσης του κεφαλαίου στην περιφέρεια της ΕΕ (Βαμβακίδου & Καραθανασόπουλος, 2014). Αυτός ο στόχος που αφορά κυρίως τις μεγάλες μονοπωλιακές επιχειρήσεις βαφτίζεται ως εθνικός στόχος του οποίου η υλοποίηση θα συμβάλλει στην αύξηση της λαϊκής ευημερίας και σχετίζεται με την συνολική προσπάθεια που κάνει η ΕΕ και η αστική τάξη κάθε κράτους μέλους της να πείσουν τη μεγάλη λαϊκή πλειοψηφία ότι το συμφέρον των μεγάλων μονοπωλιακών εταιρειών συμπίπτει με το συμφέρον της υπόλοιπης κοινωνίας και ότι η ικανοποίηση του αποτελεί προϋπόθεση για την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών. Δεν πρέπει να παραλείψουμε το γεγονός ότι ένα τμήμα των κονδυλίων αυτών κινήθηκε συνειδητά από την ΕΕ στην κατεύθυνση της δημιουργίας συμμαχιών της αστικής τάξης με ορισμένα μικροαστικά στρώματα. Και αυτού του είδους οι παρεμβάσεις όμως, δεν είχαν άλλη επιδίωξη από την εδραίωση της κυριαρχίας του κεφαλαίου σε κάθε χώρα - μέλος της ΕΕ.

Κεφάλαιο 8. Δημόσιο χρέος και έλλειμμα

8.1 Εισαγωγικές έννοιες

Το έλλειμμα προκύπτει ως αποτέλεσμα μεταξύ εσόδων και δαπανών του Δημοσίου. Διακρίνουμε τρία είδη αποτελέσματος ανάλογα με το τι περιλαμβάνεται στις δαπάνες. Το ακαθάριστο αποτέλεσμα προκύπτει όταν υπολογίζεται το σύνολο των δαπανών, συμπεριλαμβανομένων των τόκων και των χρεολυσίων. Το καθαρό αποτέλεσμα προκύπτει όταν στον υπολογισμό των δαπανών δεν περιλαμβάνονται τα ποσά για πληρωμή των χρεολυσίων του δημοσίου χρέους. Τέλος, αναφερόμαστε σε πρωτογενές αποτέλεσμα όταν στον υπολογισμό των εξόδων δεν περιλαμβάνονται ούτε οι τόκοι των δανείων του δημοσίου (Καραβίτης, 2008, σ. 53-54)

Το δημόσιο χρέος, προκύπτει από το σύνολο των απαιτήσεων τρίτων απέναντι στο δημόσιο (Καραβίτης, 2008, σ. 53-54). Σύμφωνα με τον Βαβούρα (1993, σ. 15): «Δημόσιο χρέος είναι το μέγεθος που αναφέρεται στον υφιστάμενο συνολικό δανεισμό του Δημοσίου σε δεδομένο χρονικό σημείο. Γενικά, το χρονικό σημείο αναφοράς είναι το τέλος κάθε χρόνου».⁵⁰

Με κριτήριο την προέλευσή του, το δημόσιο χρέος διακρίνεται σε εξωτερικό και εσωτερικό. Στην πρώτη περίπτωση, αναφερόμαστε στο χρέος που προέρχεται από δανεισμό στο εξωτερικό ενώ στη δεύτερη σε αυτό που έχει συναφθεί στο εσωτερικό της χώρας. Με κριτήριο τον χρόνο λήξης, διακρίνουμε τις εξής τρεις κατηγορίες δημόσιου χρέους: α. βραχυπρόθεσμο, όταν ο χρόνος αποπληρωμής των δανείων δεν είναι μεγαλύτερος του έτους, β. μεσοπρόθεσμο, όταν ο χρόνος αποπληρωμής

⁵⁰ Για το θέμα ο Τσαμαδιάς αναφέρει: «Ως δημόσιο χρέος (public debt) (με χρονικό σημείο αναφοράς το τέλος του χρόνου) ορίζεται το μέγεθος που αναφέρεται στον υφιστάμενο συνολικό δανεισμό του Δημοσίου σε δεδομένο χρονικό σημείο.» Τσαμαδιάς, Κ. (2014). Ο ρυθμός μεγέθυνσης της οικονομίας, το δημόσιο έλλειμμα και το χρέος κατά τις διακυβερνήσεις της μεταπολιτευτικής περιόδου: Συγκριτική αξιολόγηση. Στο Ρουκανάς, Σ. & Σκλιάς, Π. (επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Οικονομία 2000- 2010: Από την ONE στο Μηχανισμό Στήριξης*. σ. 104, Αθήνα: Λιβάνη.

κυμαίνεται από 1 ως 5 (ή 10) έτη και γ. μακροπρόθεσμο, όταν τα δάνεια λήγουν σε μεταγενέστερο χρόνο των 5 (ή 10) ετών (Βαβούρας, 1993, σ. 16-17).

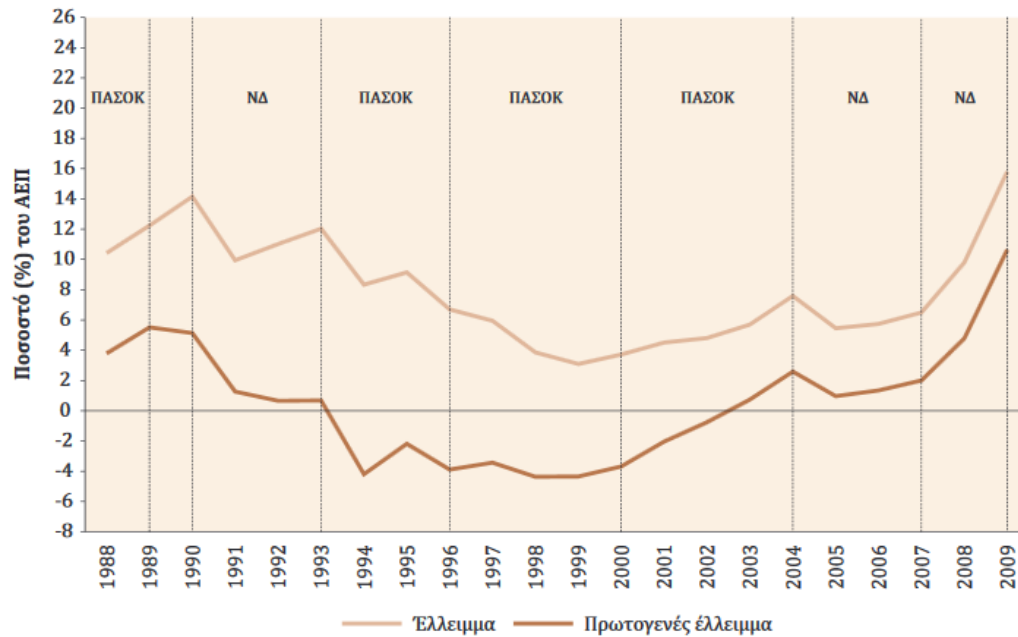
8.2 Δημόσιο έλλειμμα

8.2.1 Δημόσιο έλλειμμα και ισοζύγιο συναλλαγών

Το δημόσιο έλλειμμα συχνά αναγορεύεται ως το καθοριστικό μέγεθος για μια οικονομία και ιδιαίτερα για τη δημοσιονομική πολιτική. Έχει σημασία να εξετάσουμε τη σχέση μεταξύ δημοσίων ελλειμμάτων και ελλειμμάτων του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Στο βαθμό που η εμφάνιση δημοσίων ελλειμμάτων πάρει σταθερά χαρακτηριστικά και έχει συνέχεια στο χρόνο, συνεπάγεται την αύξηση των εγχώριων επιτοκίων δανεισμού. Αυτό συμβαίνει γιατί η ανάγκη κάλυψης των ελλειμμάτων οδηγεί στην αύξηση του δανεισμού, ασκώντας με αυτό τον τρόπο αυξητικές πιέσεις στα επιτόκια. Τα υψηλά επιτόκια αποτελούν κίνητρο για αύξηση των επενδύσεων σε κρατικά και ιδιωτικά χρεόγραφα, με αποτέλεσμα την υπερτίμηση του εγχώριου νομίσματος. Το ακριβό νόμισμα σε συνδυασμό με τα υψηλά επιτόκια οδηγούν στην εμφάνιση πληθωριστικών τάσεων και στην αύξηση των τιμών των εγχώριων προϊόντων, γεγονός που συνεπάγεται την αύξηση των εισαγωγών και την μείωση των εξαγωγών, δηλαδή την επιδείνωση των ελλειμμάτων του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (Βαβούρας, 1993, σ. 157).

Η πορεία του ελλείμματος κατά την περίοδο που εξετάζουμε είναι η εξής: Κατά τη δεκαετία 1990 – 2000 παρατηρούμε μείωση του δημόσιου ελλείμματος ως αποτέλεσμα των μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής, προκειμένου να υλοποιηθούν οι απαιτούμενες προϋποθέσεις για την είσοδο της χώρας στην ευρωζώνη. Τα μέτρα αυτά είχαν ως στόχο τη μείωση των δαπανών με την παράλληλη αύξηση των εσόδων - μέσω της διεύρυνσης της φορολογικής βάσης - και ως αποτέλεσμα τη μείωση του δημόσιου ελλείμματος. Μετά την ένταξη όμως της χώρας στην ΟΝΕ, η πορεία αντιστράφηκε. Η μείωση των επιτοκίων και η οικονομική μεγέθυνση της περιόδου είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση του δανεισμού, το άνοιγμα της ψαλίδας μεταξύ εισαγωγών και εξαγωγών και την αύξηση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων (Αργείτης, Δαφέρμος & Νικολαΐδη, 2011, σ. 11-12).

Γράφημα 18. Έλλειμμα γενικής κυβέρνησης (ως % του ΑΕΠ) και εκλογικός - δημοσιονομικός κύκλος, Ελλάδα 1988-2009

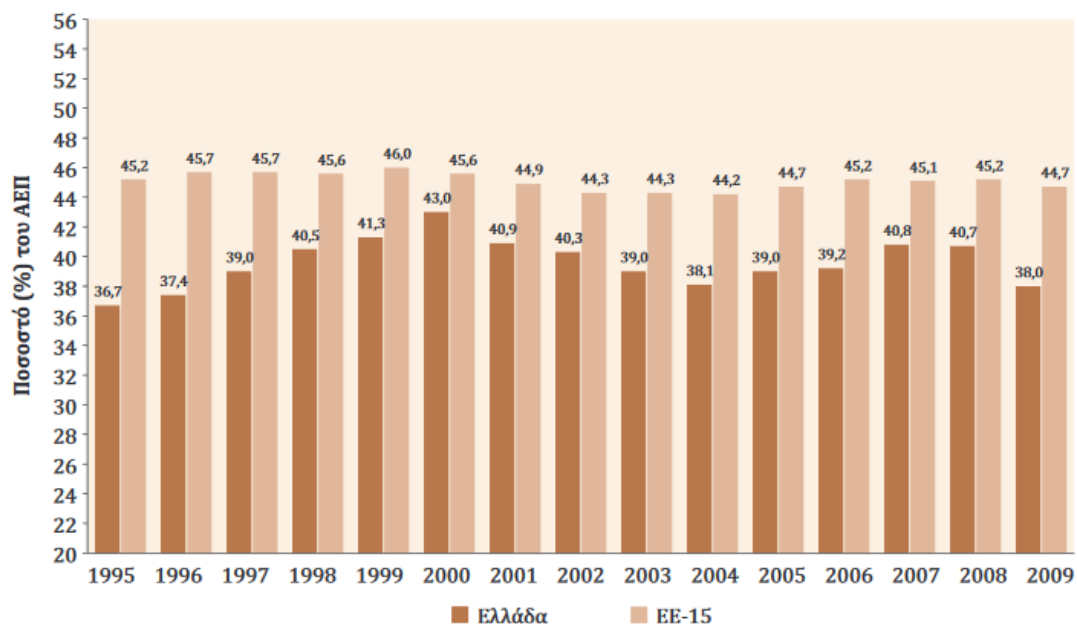

Πηγή: «Κρίση δημοσίου χρέους στην Ελλάδα. Αιτίες και προοπτικές» των Αργεΐτη Γ., Δαφέρμου Γ. & Νικολαΐδη Μ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Δεκέμβριος 2011, σελ. 12.

8.2.2. Δημόσια έσοδα

Αν και δεν υπάρχει συμφωνία ως προς την ορθή πηγή των εσόδων, αποτελεί ωστόσο κοινή παραδοχή ότι για τα υψηλά δημόσια ελλείμματα ευθύνεται η υστέρηση των δημοσιονομικών εσόδων. Στο παρακάτω διάγραμμα φαίνεται η διαχρονική υστέρηση των εσόδων, αφού αυτά σταθερά υπολείπονται σε σχέση με τον μέσο όρο της ΕΕ-15.

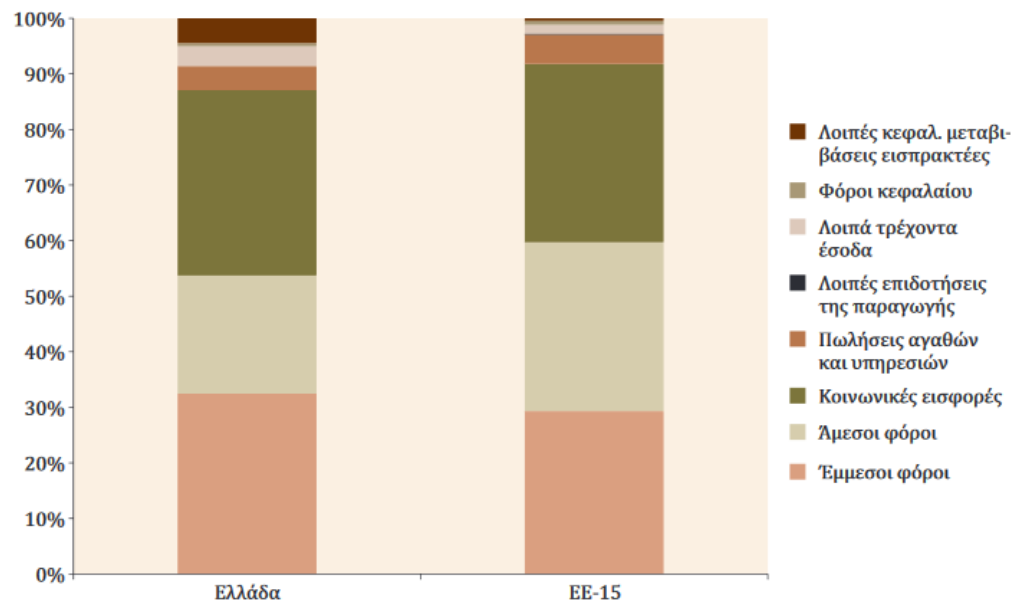
Γράφημα 19. Έσοδα γενικής κυβέρνησης (ως % του ΑΕΠ),. Ελλάδα και ΕΕ-15, 1995-2009

Πηγή: «Κρίση δημοσίου χρέους στην Ελλάδα. Αιτίες και προοπτικές» των Αργείτη Γ., Δαφέρμου Γ. & Νικολαΐδη Μ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Δεκέμβριος 2011, σελ. 14.

Κατά την περίοδο 1995 – 2000, σημειώνεται μία αύξηση των εσόδων ως ποσοστό του ΑΕΠ από το 36,7% στο 43%. Στη συνέχεια και μέχρι το 2004, παρατηρούμε πτώση των εσόδων στο 38,1%. Τέλος, για την περίοδο 2004-2009, τα έσοδα του κράτους παρουσιάζουν μια σχετική σταθερότητα με τα ποσοστά να κυμαίνονται γύρω στο 40% (Γαλανός, 2014, σ. 160). Αξίζει να σημειωθεί ότι βασικό πρόβλημα - όπως παρατηρούμε και από τα παρακάτω διαγράμματα - αποτελεί το θέμα των άμεσων φόρων.

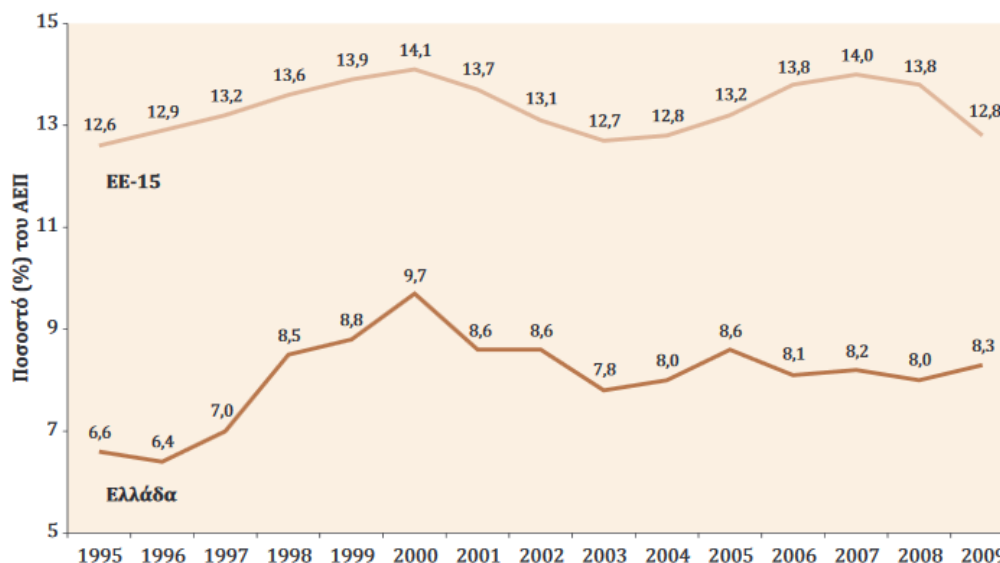
Γράφημα 20. Εκατοστιαία διάρθρωση εσόδων γενικής κυβέρνησης, Ελλάδα και ΕΕ-15, 1995-2009 (μέσος όρος)

Πηγή: «Κρίση δημοσίου χρέους στην Ελλάδα. Αιτίες και προοπτικές» των Αργείτη Γ., Δαφέρμου Γ. & Νικολαΐδη Μ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Δεκέμβριος 2011, σελ. 15.

Από το παραπάνω διάγραμμα φαίνεται ότι η βασική διαφορά της Ελλάδας σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ-15 εντοπίζεται στο ζήτημα των άμεσων φόρων. Συγκεκριμένα, το μερίδιο των άμεσων φόρων στην Ελλάδα φτάνει το 20,6% των συνολικών εσόδων ενώ ο μέσος όρος της ΕΕ-15 ανέρχεται στο 29,7% (Αργείτης κ.α., 2011, σ. 14).

Γράφημα 21. Άμεσοι φόροι (ως % του ΑΕΠ), Ελλάδα και ΕΕ-15, 1995-2009

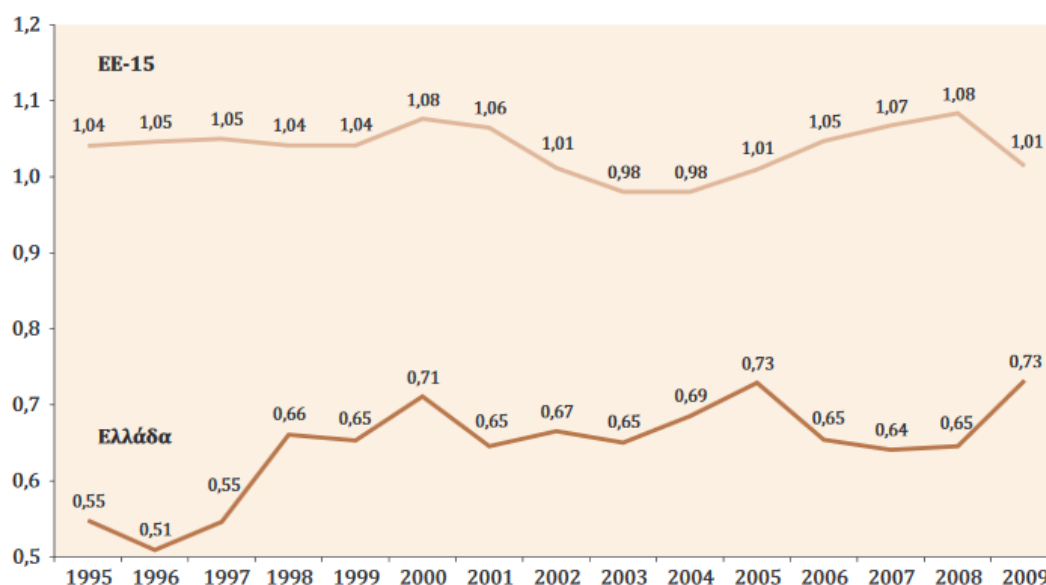

Πηγή: «Κρίση δημοσίου χρέους στην Ελλάδα. Αιτίες και προοπτικές» των Αργείτη Γ., Δαφέρμου Γ. & Νικολαΐδη Μ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Δεκέμβριος 2011, σελ. 15.

Αλλά και στο παραπάνω διάγραμμα, παρατηρούμε την υστέρηση στους άμεσους φόρους στη χώρα μας σε σχέση με την ΕΕ-15 διαχρονικά. Στην ΕΕ-15, οι άμεσοι φόροι ως ποσοστό του ΑΕΠ είναι διπλάσιοι συγκριτικά με την Ελλάδα (Αργείτης κ.α., 2011, σ. 14-15).

Ενδεικτικό της κατάστασης είναι η κυριαρχία των έμμεσων φόρων σε σχέση με τους άμεσους. Στην Ελλάδα διαχρονικά, οι άμεσοι φόροι ήταν λιγότεροι από τους έμμεσους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη μη αναλογική επιβάρυνση των φτωχότερων στρωμάτων αφού οι έμμεσοι φόροι δε λαμβάνουν υπόψη το εισόδημα του φορολογούμενου, με αποτέλεσμα για το ίδιο προϊόν να πληρώνουν τον ίδιο φόρο άτομα με εντελώς διαφορετική οικονομική κατάσταση (Γαλανός, 2014, σ. 163).

Γράφημα 22. Λόγος άμεσων - έμμεσων φόρων, Ελλάδα και ΕΕ-15, 1995-2009

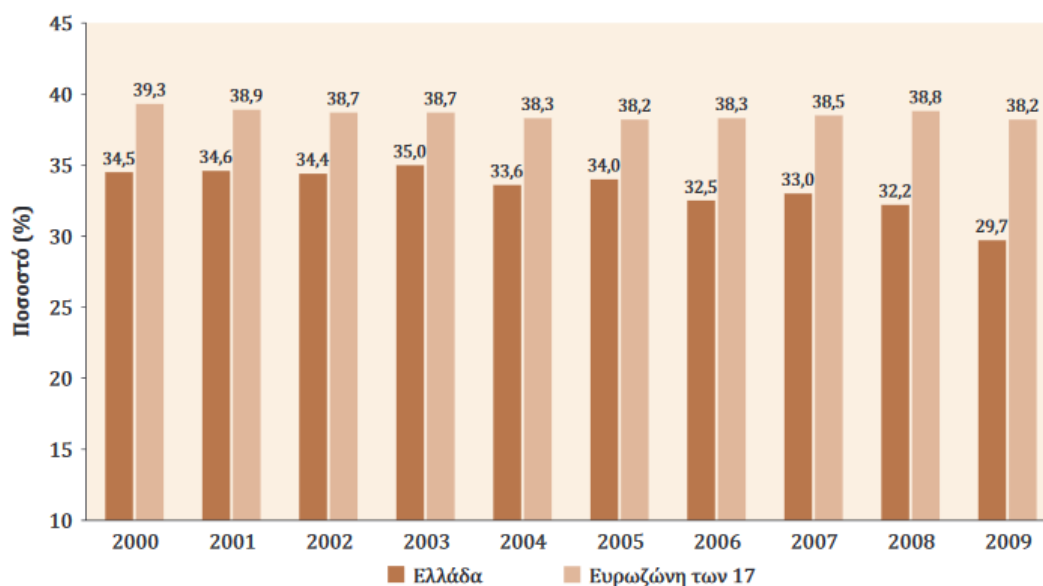

Πηγή: «Κρίση δημοσίου χρέους στην Ελλάδα. Αιτίες και προοπτικές» των Αργεΐτη Γ., Δαφέρμου Γ. & Νικολαΐδη Μ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Δεκέμβριος 2011, σελ. 16.

Παρατηρούμε από το παραπάνω διάγραμμα ότι ενώ η αναλογία άμεσων προς έμμεσους φόρους στην ΕΕ-15 είναι περίπου 1/1, στη χώρα μας, οι άμεσοι φόροι κυμαίνονται μεταξύ 51%-73% των έμμεσων φόρων (Αργεΐτης κ.α., 2011, σ.16-17). Στους έμμεσους φόρους συγκαταλέγονται ο φόρος προστιθέμενης αξίας, οι δασμοί σε εισαγόμενα προϊόντα, μια σειρά ειδικών φόρων εκτός Φ.Π.Α., φόροι ακίνητης περιουσίας κτλ. (Γαλανός, 2014, σ. 163).

Προβλήματα όμως εντοπίζονται και στις πηγές από τις οποίες προκύπτουν οι άμεσοι φόροι. Παρατηρούμε από τα παρακάτω διαγράμματα ότι συγκριτικά με τις χώρες της ΕΕ-15 η Ελλάδα υπολείπεται σημαντικά σε ότι αφορά στην φορολόγηση του κεφαλαίου (Αργεΐτης κ.α., 2011, σ. 16-17).

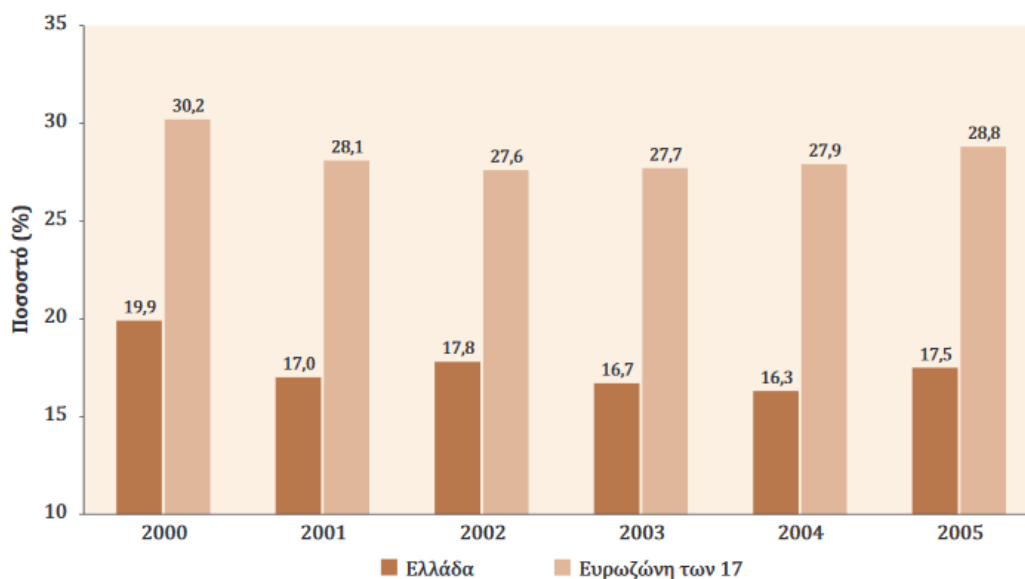
Γράφημα 23. Πραγματική φορολογική επιβάρυνση του εισοδήματος που προέρχεται από την εργασία, Ελλάδα και Ευρωζώνη των 17, 2000-2009

Πηγή: «Κρίση δημοσίου χρέους στην Ελλάδα. Αιτίες και προοπτικές» των Αργεΐτη Γ., Δαφέρμου Γ. & Νικολαΐδη Μ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Δεκέμβριος 2011, σελ. 17.

Στο παραπάνω διάγραμμα είναι εμφανές ότι η Ελλάδα υστερεί στη φορολόγηση της εργασίας σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ κατά 3-9 ποσοστιαίες μονάδες. Πολύ μεγαλύτερο πρόβλημα όμως αποτελεί η φορολόγηση των κερδών των επιχειρήσεων. Όπως παρατηρούμε στο επόμενο διάγραμμα, στις χώρες της ΕΕ, τα έσοδα από την φορολόγηση του κεφαλαίου είναι σχεδόν διπλάσια, συγκριτικά με αυτά που συγκεντρώνουν οι αρμόδιες αρχές στη χώρα μας (Αργεΐτης κ.α., 2011, σ. 17).

Γράφημα 24. Πραγματική φορολογική επιβάρυνση του προερχόμενου, από το κεφάλαιο, εισοδήματος και του πλούτου, Ελλάδα και Ευρωζώνη των 17, 2000-2005

Πηγή: «Κρίση δημοσίου χρέους στην Ελλάδα. Αιτίες και προοπτικές» των Αργεΐτη Γ., Δαφέρμου Γ. & Νικολαΐδη Μ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Δεκέμβριος 2011, σελ. 18.

Σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος, το πρόβλημα στα έσοδα οφείλεται στη φορολογία των επιχειρήσεων, στη φορολογία των χρηματιστηριακών συναλλαγών, στη φορολογία εισοδήματος από τραπεζικές καταθέσεις και ομόλογα και στους φόρους στα καύσιμα (Λιαργκόβας & Ρεπούσης, 2014, σ. 370).

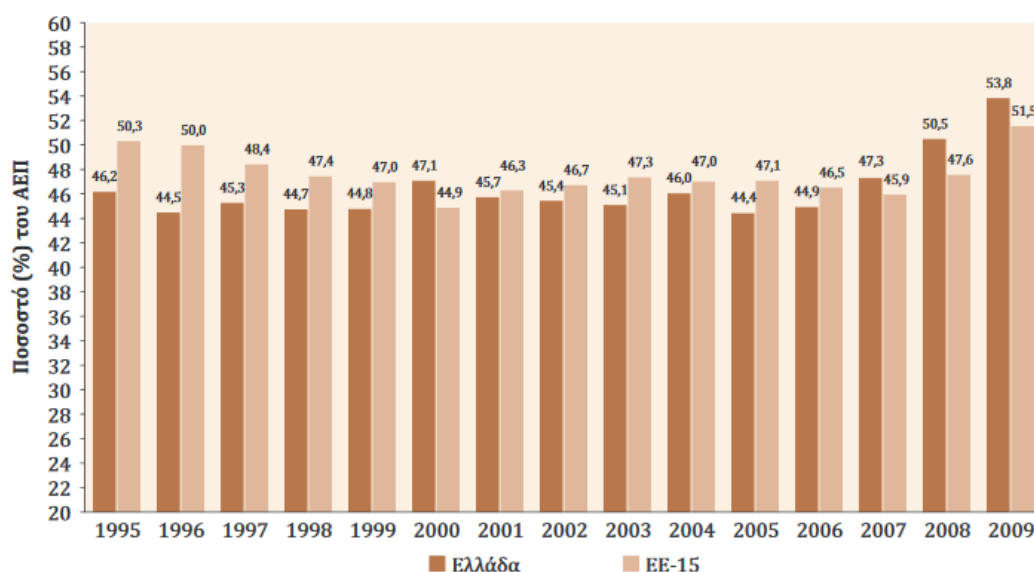
Ένας παράγοντας που συμβάλλει επίσης στη μεγέθυνση των ελλειμμάτων λόγω των μειωμένων εσόδων είναι και η παραοικονομία. Η παραοικονομία, σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα φοροδιαφυγής, ανέρχεται σε σημαντικό ποσοστό του ΑΕΠ και ευθύνεται για την έλλειψη σημαντικών πόρων του κράτους (Βαβούρας, Καραβίτη & Τσούχλου, 1995, σ. 231-232).

8.2.3 Δημόσιες Δαπάνες

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η αιτία για την εμφάνιση μεγάλων ελλειμμάτων σχετίζεται με τα έσοδα του κράτους, δηλαδή τους φόρους που αυτό συγκεντρώνει και κυρίως την πηγή προέλευσής τους. Στο σημείο αυτό, χρειάζεται να μελετήσουμε τι

συμβαίνει και στο άλλο μέγεθος που σχετίζεται με το έλλειμμα, τις δαπάνες. Ισχύει ή αποτελεί μύθο η άποψη, σύμφωνα με την οποία η αρνητική δημοσιονομική κατάσταση της χώρας εξηγείται από τις υπέρογκες κρατικές δαπάνες; Το παρακάτω διάγραμμα απεικονίζει τις δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ στην Ελλάδα και την ΕΕ-15.

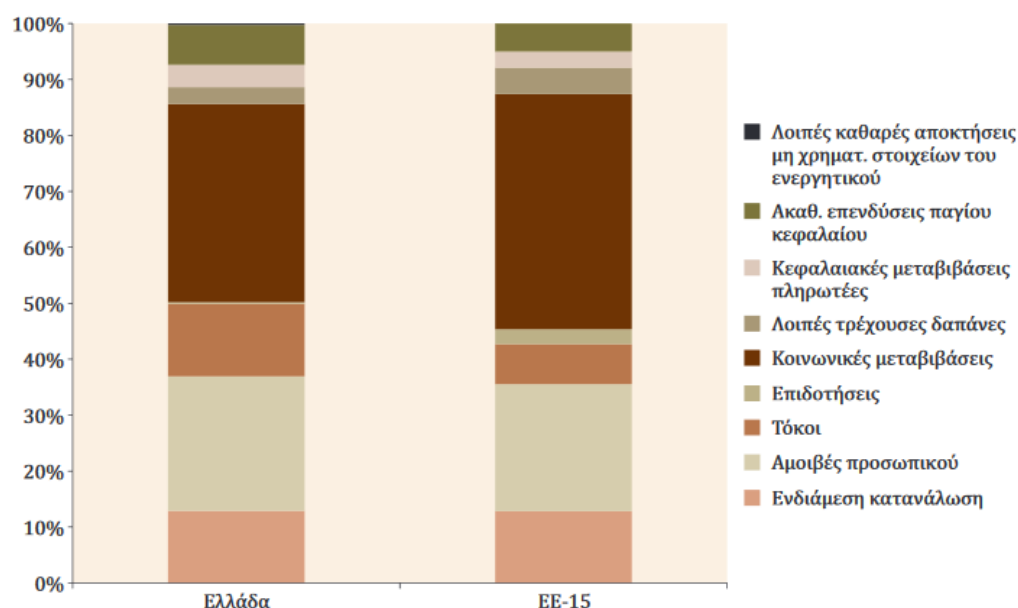
Γράφημα 25. Δαπάνες γενικής κυβέρνησης (ως % του ΑΕΠ), Ελλάδα και ΕΕ-15, 1995-2009

Πηγή: «Κρίση δημοσίου χρέους στην Ελλάδα. Αιτίες και προοπτικές» των Αργείτη Γ., Δαφέρμου Γ. & Νικολαΐδη Μ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Δεκέμβριος 2011, σελ. 19.

Παρατηρούμε ότι, σχεδόν σε όλη την περίοδο 1995-2009, οι δαπάνες στην Ελλάδα ως ποσοστό του ΑΕΠ υπολείπονται σε σχέση με τον μέσο όρο της ΕΕ-15. Εξαίρεση αποτελούν τα έτη 2000 και η περίοδος 2007-2009, κατά την οποία οι δαπάνες στην Ελλάδα είναι μεγαλύτερες, χωρίς όμως να ξεπερνούν σημαντικά τον μέσο όρο της ΕΕ-15 (Αργείτης κ.α., 2011, σ. 19). Η ΕΕ-15 από το 2001 – 2009 παρουσιάζει μία αύξηση στις δαπάνες της, οι οποίες παίρνουν τη μεγαλύτερη τους τιμή το 2009. Αντίστοιχα με παρόμοιο τρόπο κινούνται και οι δαπάνες της χώρας μας, οι οποίες σε γενικές γραμμές αυξάνονται στη συγκεκριμένη περίοδο και μεγιστοποιούνται και αυτές το 2009 (Γαλανός, 2014, σ. 164).

Γράφημα 26. Εκατοστιαία διάρθρωση δαπανών γενικής κυβέρνησης, Ελλάδα και ΕΕ-15, 1995-2009 (μέσος όρος)

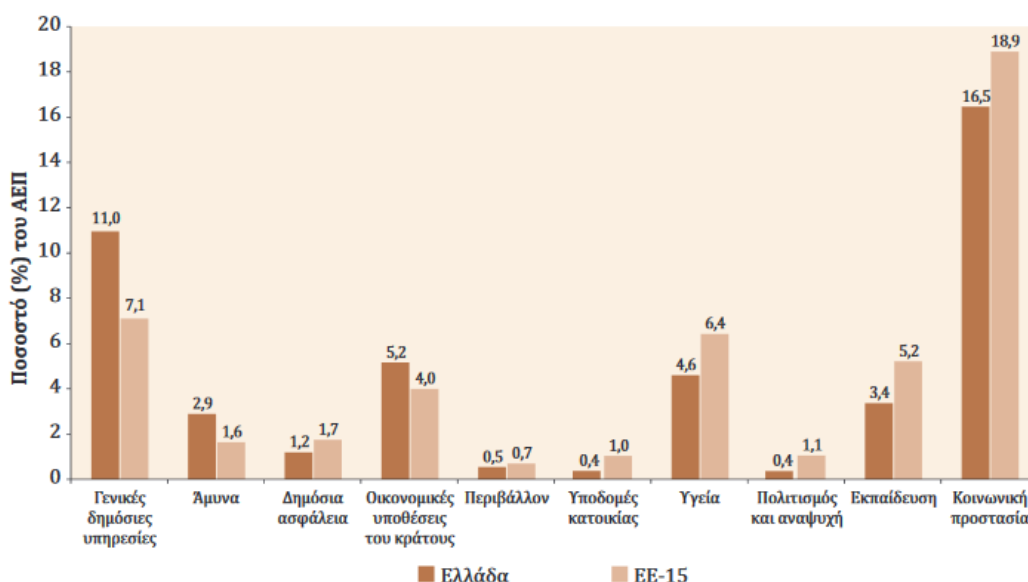
Πηγή: «Κρίση δημοσίου χρέους στην Ελλάδα. Αιτίες και προοπτικές» των Αργείτη Γ., Δαφέρμου Γ. & Νικολαΐδη Μ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Δεκέμβριος 2011, σελ. 20.

Στο παραπάνω διάγραμμα αποτυπώνεται η σύνθεση των δαπανών στην Ελλάδα και στις χώρες της ΕΕ-15. Η πρώτη παρατήρηση που χρειάζεται να κάνουμε είναι ότι στην ΕΕ-15, το μερίδιο των τόκων στο σύνολο των δαπανών είναι περίπου το μισό συγκριτικά με το τι συμβαίνει στη χώρα μας. Προκύπτει λοιπόν το συμπέρασμα ότι στην Ελλάδα οι τόκοι αποτελούν πολύ πιο σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης του ύψους των δαπανών σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ. Από την άλλη μεριά, διαπιστώνουμε ότι οι δαπάνες για κοινωνικές μεταβιβάσεις είναι μικρότερες στην Ελλάδα, συγκριτικά με το μέσο όρο των χωρών της ΕΕ-15. Το συμπέρασμα αυτό αποτελεί απάντηση σε όσους υποστηρίζουν απόψεις περί τεράστιων κρατικών δαπανών, μεγάλου μεγέθους του κράτους κ.α. (Αργείτης κ.α., 2011, σ. 20-21). Το 1997 για παράδειγμα, οι δημόσιες δαπάνες στην Ελλάδα αποτελούσαν το 41,8% του ΑΕΠ. Οι μόνες χώρες που είχαν μικρότερες δαπάνες ήταν το Ηνωμένο Βασίλειο 39,7% και η Ιρλανδία 36,1%. Από κει και πέρα, με εξαίρεση την Ισπανία (42,2%) που βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με τη χώρα μας, οι δημόσιες δαπάνες των υπολοίπων χωρών ήταν σημαντικά μεγαλύτερες, για παράδειγμα στη

Γαλλία 54,1% και στη Σουηδία 62,3%. Μάλιστα, φαίνεται ότι η Ελλάδα υπολειπόταν λιγότερο ή περισσότερο ακόμα και από χώρες που ήταν υποψήφιες προς ένταξη στην ΕΕ, π.χ. Ουγγαρία 42,5% και Πολωνία 46,9% (Αθανασίου, Αθανασακόπουλος, Δημητριάδου, Κουνάρης, Κώτση, Μανωλάς, Παπακωνσταντίνου, Τερροβίτης, 2000, σ. 22).

Η παραπάνω διαπίστωση δε σημαίνει ότι δεν υπάρχουν προβλήματα στο θέμα των δαπανών. Αυτά όμως δεν αφορούν στο μέγεθος αλλά στην κατανομή τους, όπως παρατηρούμε και στο παρακάτω διάγραμμα.

Γράφημα 27. Δαπάνες γενικής κυβέρνησης (ως % του ΑΕΠ) ανά λειτουργία, Ελλάδα και ΕΕ-15, 1995-2009

Πηγή: «Κρίση δημοσίου χρέους στην Ελλάδα. Αιτίες και προοπτικές» των Αργείτη Γ., Δαφέρμου Γ. & Νικολαΐδη Μ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Δεκέμβριος 2011, σελ. 22.

Οι δαπάνες λοιπόν που προορίζονται για παιδεία, υγεία, κοινωνική προστασία και πολιτισμό είναι μικρότερες σε σχέση με το μέσο όρο των χωρών της ΕΕ-15. Αποδεικνύεται δηλαδή ότι υπάρχει πρόβλημα υποχρηματοδότησης στους τομείς που αποκαλούμε στενό πυρήνα του κοινωνικού κράτους. Προφανώς, η κατάσταση αυτή έχει αντίκτυπο και στην αποτελεσματικότητα αυτών των τομέων που μεταφράζεται σε ελλιπή ικανοποίηση των πολιτών. Αντίθετα, παρατηρούμε ότι άλλοι τομείς όπως η Εθνική άμυνα και οι γενικές δημόσιες υπηρεσίες ξοδεύουν ποσά μεγαλύτερα σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες. Οι δαπάνες για άμυνα στην Ελλάδα είναι σχεδόν δύο

φορές μεγαλύτερες, ενώ στην κατηγορία των γενικών δημοσίων υπηρεσιών εντάσσονται οι δαπάνες για τόκους, που στην Ελλάδα είναι σχεδόν διπλάσιες της ΕΕ-15 αφού κατά την περίοδο 1995-2009, τα σχετικά ποσά φτάνουν το 6,7% του ΑΕΠ ενώ ο μέσος όρος της ΕΕ-15 βρίσκεται στο 3,6% (Αργείτης κ.α., 2011, σ. 21-22).

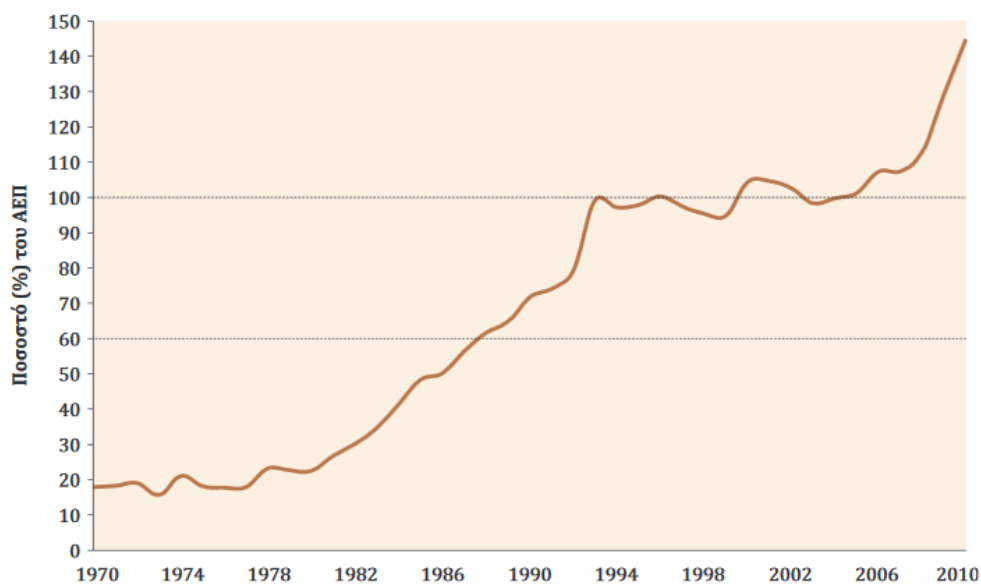
Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα στοιχεία για τον αριθμό των δημοσίων υπαλλήλων και των μισθολογικών τους απολαβών. Πρόκειται για ένα θέμα που μονοπώλησε τη δημόσια συζήτηση το προηγούμενο διάστημα και αποτέλεσε το βασικό επιχείρημα για να στηρίξει η κυρίαρχη θεωρία την άποψη της περί σπάταλου κράτους. Σύμφωνα με τον Σακελλαρόπουλο (2014, σ. 35) η Ελλάδα κατά τα έτη 2000 και 2008 είχε απασχολούμενους στο σύνολο του δημόσιου τομέα (στενού και ευρύτερου) περίπου το 20% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, ποσοστό που βρίσκεται περίπου στο μέσο όρο του ΟΟΣΑ. Αντίστοιχα συμπεράσματα προκύπτουν και από τη μελέτη της μισθολογικής δαπάνης του δημοσίου. Κατά την περίοδο 1995-2009 ο μέσος όρος των αμοιβών των δημοσίων υπαλλήλων στην Ελλάδα ήταν 10,9% του ΑΕΠ, με το αντίστοιχο ποσοστό για την ΕΕ-15 να βρίσκεται στο 10,8% (Σακελλαρόπουλος, 2014, σ. 36).

Από τα παραπάνω προκύπτει το εξής συμπέρασμα: είναι λανθασμένη η άποψη που κυριαρχεί στον δημόσιο διάλογο, σύμφωνα με την οποία, για τα υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα βαρύνονται οι δαπάνες και το μεγάλο τους μέγεθος. Όπως δείξαμε, το ύψος των δαπανών είναι μικρότερο σε γενικές γραμμές συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ-15. Μάλιστα, στους τομείς εκείνους που η δημόσια δαπάνη θα επιδρούσε θετικά στην ευημερία του πληθυσμού παρουσιάζεται σημαντική υστέρηση. Αφού λοιπόν δεν είναι οι δαπάνες ο παράγοντας εκείνος που ευθύνεται για τα υψηλά ελλείμματα, η προσοχή μας θα πρέπει να στραφεί στα έσοδα. Τα δημοσιονομικά έσοδα στην Ελλάδα είναι σταθερά μικρότερα συγκριτικά με τον μέσο όρο των χωρών της ΕΕ-15. Παρατηρώντας με μεγαλύτερη λεπτομέρεια τα έσοδα διαπιστώνουμε ότι υπάρχει επίσης σοβαρό πρόβλημα διάρθρωσής τους. Οι έμμεσοι φόροι που είναι και οι πιο άδικοι είναι σαφώς περισσότεροι στη χώρα μας, ενώ η φορολογία του κεφαλαίου και των κερδών υπολείπεται σημαντικά συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες.

8.3 Δημόσιο χρέος

Ποια ήταν η πορεία του δημόσιου χρέους την περίοδο που εξετάζουμε;

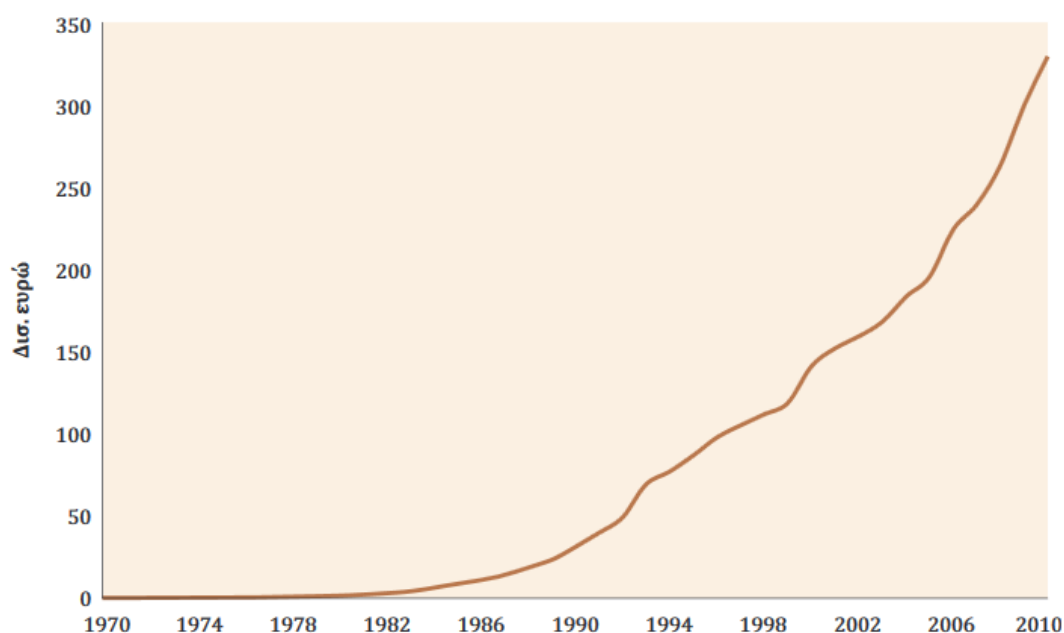
Γράφημα 28: Χρέος γενικής κυβέρνησης ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, Ελλάδα, 1970-2010

Πηγή: «Κρίση δημοσίου χρέους στην Ελλάδα. Αιτίες και προοπτικές» των Αργείτη Γ., Δαφέρμου Γ. & Νικολαΐδη Μ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Δεκέμβριος 2011, σελ. 29.

Στο παραπάνω διάγραμμα απεικονίζεται η πορεία του δημόσιου χρέους ως ποσοστό του ΑΕΠ, κατά την περίοδο 1970 – 2010. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι το δημόσιο χρέος παρουσιάζει μια πολύ μεγάλη αύξηση από το 20% στο 145% του ΑΕΠ. Για το διάστημα που εξετάζουμε από το 1992-2008, εμφανίζεται μια σταθεροποίηση του δημόσιου χρέους ως ποσοστό του ΑΕΠ περίπου στο 100%, παρουσιάζοντας σημαντική αύξηση τα δύο τελευταία χρόνια της περιόδου, δηλαδή τα έτη 2007-2008. Οι παραπάνω διαπιστώσεις ισχύουν για το δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ. Η εξέταση του χρέους σε απόλυτα μεγέθη μας δίνει πρόσθετες πληροφορίες (Αργείτης κ.α., 2011, σ. 29).

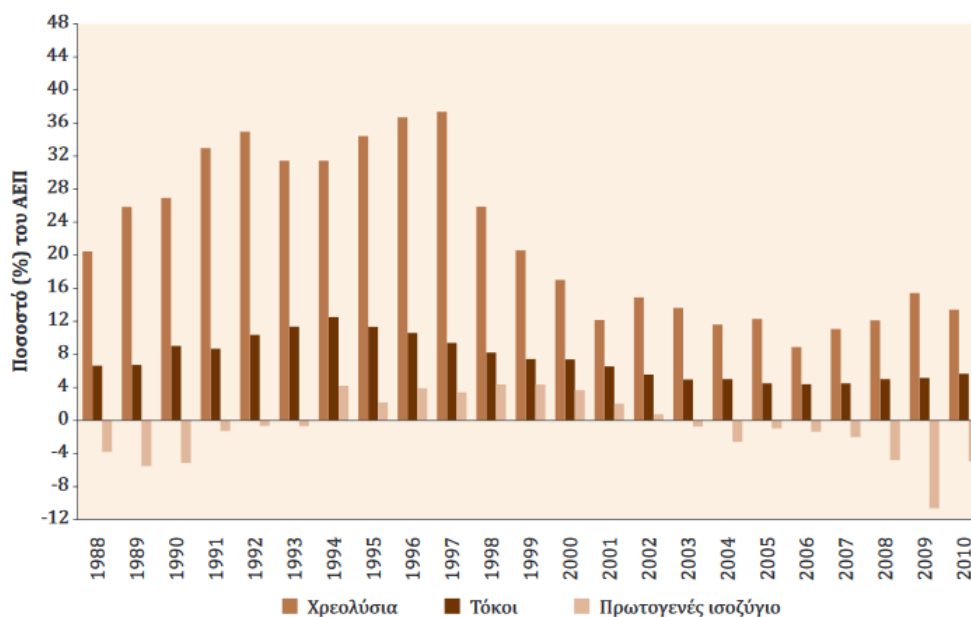
Γράφημα 29. Χρέος γενικής κυβέρνησης, δις. ευρώ (τρέχουσες τιμές), Ελλάδα, 1970-2010

Πηγή: «Κρίση δημοσίου χρέους στην Ελλάδα. Αιτίες και προοπτικές» των Αργείτη Γ., Δαφέρμου Γ. & Νικολαΐδη Μ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Δεκέμβριος 2011, σελ. 30.

Παρατηρώντας το παραπάνω διάγραμμα διαπιστώνουμε ότι το χρέος σε απόλυτα μεγέθη αυξανόταν συνεχώς και μάλιστα μετά το 1980 με εκθετικό ρυθμό. Ακόμα και την περίοδο της οικονομικής μεγέθυνσης (περίοδο που εξετάζουμε), το χρέος αυξανόταν σταθερά. Την περίοδο όμως εκείνη, ήταν ακριβώς η αύξηση του ΑΕΠ που συνέβαλλε στο να σταθεροποιηθεί ο λόγος του δημόσιου χρέους προς το ΑΕΠ. Η δημοσιονομική πολιτική εξακολουθούσε να δημιουργεί ελλείμματα τα οποία για να καλυφθούν απαιτούσαν νέα δάνεια (Αργείτης κ.α., 2011, σ. 29-30). Η Ελλάδα - από το 1990 και μετά με κάποιες μικρές εξαιρέσεις - διατηρεί σταθερά ένα πολύ υψηλό δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ. Η συνολικότερη οικονομική πολιτική της χώρας φαίνεται να είναι προσανατολισμένη γύρω από τη διατήρηση μιας ισορροπίας του λόγου του δημοσίου χρέους προς το ΑΕΠ (Γαλανός, 2014, σ.166).

Γράφημα 30. Τόκοι, χρεολύσια και πρωτογενές ισοζύγιο ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, γενική κυβέρνηση, Ελλάδα, 1988-2010

Πηγή: «Κρίση δημοσίου χρέους στην Ελλάδα. Αιτίες και προοπτικές» των Αργεΐτη Γ., Δαφέρμου Γ. & Νικολαΐδη Μ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Δεκέμβριος 2011, σελ. 31.

Στο παραπάνω διάγραμμα απεικονίζονται οι δανειακές ανάγκες της χώρας από το 1988-2010. Παρατηρούμε ότι μέχρι και το 1997, αυτές βρίσκονταν σε ιδιαίτερα υψηλό επίπεδο αγγίζοντας το 40% του ΑΕΠ. Στα επόμενα έτη διαπιστώνεται μια αποκλιμάκωση τόσο των τόκων αλλά κυρίως των χρεολυσιών, με αποτέλεσμα το 2006 οι δανειακές ανάγκες να ανέρχονται στο 15% του ΑΕΠ. Η μείωση αυτή οφείλεται στη μείωση των επιτοκίων δανεισμού της χώρας, ως αποτέλεσμα της ένταξης μας στην ΟΝΕ, στη βελτίωση της δημοσιονομικής κατάστασης κατά τη δεκαετία του 1990 με την μετατροπή των πρωτογενών ελλειμμάτων σε πλεονάσματα (κάνοντας αναγκαίο το δανεισμό μόνο για την αποπληρωμή τοκοχρεολυσίων και όχι για την κάλυψη πρωτογενών δαπανών) και στη σταδιακή αντικατάσταση των βραχυπρόθεσμων δανείων με μακροπρόθεσμα (με αποτέλεσμα η αποπληρωμή του χρέους να κατανεμηθεί σε μεγαλύτερο χρονικό διάστημα και να μειωθούν οι υποχρεώσεις για χρεολύσια ανά έτος) (Αργεΐτης κ.α., 2011, σ. 30-32). Φαίνεται δηλαδή ότι μετά την ένταξη μας στην ΕΕ το δημόσιο χρέος, παρά την αύξηση του σε απόλυτους αριθμούς, σταθεροποιείται ως ποσοστό του ΑΕΠ

εξαιτίας της μείωσης του πληθωρισμού, της πτώσης των επιτοκίων και των αυξημένων ρυθμών ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας (Τσαμαδιάς, 2014, σ. 117).

Η πορεία αυτή συνεχίζεται μέχρι και το 2006. Το επόμενο έτος όμως, παρατηρούμε να αναστρέφεται αυτή η τάση. Πιο συγκεκριμένα, αυξάνονται οι δανειακές υποχρεώσεις εξαιτίας τόσο της επιδείνωσης της δημοσιονομικής κατάστασης με την αύξηση των ελλειμμάτων, όσο και της αύξησης των χρεολυσίων. Για το τελευταίο, ευθύνεται το γεγονός ότι μεσοπρόθεσμοι και μακροπρόθεσμοι τίτλοι του παρελθόντος άρχισαν να λήγουν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, αυξάνοντας με αυτό τον τρόπο τα ποσά που έπρεπε να καταβάλλει το κράτος για αποπληρωμή του χρέους (Αργείτης κ.α., 2011, σ. 31-32). Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα στοιχεία του παρακάτω πίνακα.

Πίνακας 19. Ποσοστιαία μεταβολή δημοσιονομικού ελλείμματος και δημόσιου χρέους ως ποσοστών (%) του ΑΕΠ κατά τις περιόδους 2007 - 2009 και 2009-2011

Χώρες	2007-2009		2009-2011	
	Δημοσιονομικό έλλειμμα (%)	Δημόσιο χρέος (%)	Δημοσιονομικό έλλειμμα (%)	Δημόσιο χρέος (%)
Ελλάδα	131,1	20,8	-38,6	31,3
Ευρωζώνη (17 χώρες)	826,7	20,5	-34,7	10,0
Ευρωπαϊκή Ένωση (27 χώρες)	650,7	26,5	-35,4	11,4

Πηγή: «Ο ρυθμός μεγέθυνσης της οικονομίας, το δημόσιο έλλειμμα και το δημόσιο χρέος κατά τις διακυβερνήσεις της μεταπολιτευτικής περιόδου: Συγκριτική αξιολόγηση», του Τσαμαδιά Κ. στο βιβλίο « Η Ελληνική Πολιτική Οικονομία 2000-2010. Από την ΟΝΕ στο Μηχανισμό Στήριξης», Οκτώβριος 2014, εκδόσεις Λιβάνη, σελ. 125⁵¹

Από τα στοιχεία του πίνακα, παρατηρούμε ότι η αύξηση τόσο του ελλείμματος όσο και του δημόσιου χρέους στην Ελλάδα (από το 2007 ως το 2011)

⁵¹ Σημείωση: Οι μεταβολές που αποτυπώνονται στις στήλες αφορούν τις ποσοστιαίες μεταβολές των δεικτών δημόσιου ελλείμματος και δημόσιου χρέους ως ποσοστών του ΑΕΠ.

δεν ήταν ένα φαινόμενο που αφορούσε μόνο τη χώρα μας. Μάλιστα, όπως βλέπουμε το δημόσιο έλλειμμα στη χώρα αυξήθηκε λιγότερο συγκριτικά τόσο με τις χώρες της ευρωζώνης όσο και με εκείνες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αντίστοιχα είναι τα στοιχεία που αφορούν και στο δημόσιο χρέος. Η αύξηση του δημόσιου χρέους κινήθηκε στα ίδια επίπεδα με τις χώρες της Ευρωζώνης ενώ ήταν μικρότερη συγκριτικά με το μέσο όρο της αύξησης στις χώρες της ΕΕ. Αυτό δε σημαίνει ότι το έλλειμμα και το χρέος στην Ελλάδα δεν ήταν πολύ υψηλά. Ιδιαίτερα μάλιστα, όταν και οι δύο δείκτες αποτελούν μόνιμο χαρακτηριστικό της οικονομίας των τελευταίων είκοσι ετών (Τσαμαδιάς, 2014, σ. 130-131).

Με βάση τα παραπάνω, εκτιμούμε ότι υπάρχουν σοβαρές ενστάσεις ενάντια στην άποψη που υποστηρίζει ότι η Ελλάδα βίωσε την οξυμένη οικονομική κρίση εξαιτίας του αυξημένου χρέους και του ελλείμματος διαχρονικά και ιδιαίτερα κατά την περίοδο 2007-2010. Κατά την άποψή μας, η κρίση στην οποία μπήκε η χώρα ήταν μία τυπική καπιταλιστική κρίση σε σύνδεση με την παγκόσμια καπιταλιστική κρίση του 2008. Τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στην Ελλάδα ήταν ιδιαίτερα οξυμένα εξαιτίας της έντασης της κρίσης και της αδύναμης ελληνικής οικονομίας, με πολλά και σύνθετα προβλήματα ακριβώς λόγω της θέσης της στο παγκόσμιο ιμπεριαλιστικό σύστημα και της εξάρτησης της από τις ισχυρές ιμπεριαλιστικές χώρες.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να καταλήξουμε στα εξής συμπεράσματα: κατά την περίοδο της οικονομικής μεγέθυνσης και συγκεκριμένα μετά το 2000 η δημοσιονομική κατάσταση της ελληνικής οικονομίας αν δεν επιδεινώθηκε, σίγουρα δε βελτιώθηκε. Αυτό γιατί οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν προσανατολίστηκαν στην αύξηση των δημοσίων εσόδων μέσω της άμεσης φορολογίας, εστιάζοντας ιδιαίτερα στις πηγές πλούτου που και στο παρελθόν έμειναν στο απυρόβλητο. Αντίθετα, εκμεταλλεύτηκαν την δυνατότητα για μακροπρόθεσμο δανεισμό και αυτό παρά την αδυναμία πλέον άσκησης ανεξάρτητης νομισματικής πολιτικής λόγω της ένταξης της χώρας στην ευρωζώνη (Αργείτης κ.α., 2011, σ. 32).

Κεφάλαιο 9: Η θέση της Ελλάδας στο διεθνές ιμπεριαλιστικό σύστημα

Δείξαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο πως η τοποθέτηση μιας χώρας στο διεθνές ιμπεριαλιστικό σύστημα δεν είναι μια εύκολη υπόθεση. Η διαπίστωση αυτή ισχύει και για τη χώρα μας. Θα επιχειρήσουμε την προσπάθεια αυτή με βάση το πληρέστερο κατά τη γνώμη μας αναλυτικό εργαλείο, την ανάλυση του Λένιν για τον Ιμπεριαλισμό. Υποστηρίζουμε δηλαδή ότι ισχύει στο ακέραιο και στην εποχή μας η προσέγγιση που έκανε ο Λένιν για τον Ιμπεριαλισμό και ότι αυτή αποτελεί τη βάση για τον χαρακτηρισμό μιας χώρας από την ένταξη της στο διεθνές σύστημα.

Γράφει ο Lenin (1848/2009, σ. 99): Μια και γίνεται λόγος για την αποικιακή πολιτική της εποχής του καπιταλιστικού ιμπεριαλισμού, είναι απαραίτητο να σημειώσουμε ότι το χρηματιστικό κεφάλαιο και η αντίστοιχη σ' αυτό διεθνής πολιτική, που οδηγεί στον αγώνα των μεγάλων δυνάμεων για το οικονομικό και πολιτικό μοίρασμα του κόσμου, δημιουργούν ολόκληρη σειρά από μεταβατικές μορφές κρατικής εξάρτησης. Χαρακτηριστικές για αυτήν την εποχή δεν είναι μόνο οι δύο βασικές ομάδες χωρών: οι χώρες που κατέχουν αποικίες και οι αποικιακές χώρες, αλλά και οι ποικίλες μορφές των εξαρτημένων χωρών, που πολιτικά, τυπικά είναι ανεξάρτητες, στην πράξη όμως είναι μπλεγμένες στα δίκτυα της χρηματιστικής και διπλωματικής εξάρτησης.

Η πλειοψηφία των εξαρτημένων χωρών στην εποχή του Λένιν, αποτελούσαν αποικίες των ιμπεριαλιστικών χωρών. Σήμερα, προφανώς δεν ισχύει κάτι τέτοιο. Η εξάρτηση όμως – σύμφωνα με τον Λένιν - δεν αποτελεί χαρακτηριστικό μόνο των αποικιοκρατούμενων χωρών. Όσοι λοιπόν υποστηρίζουν σήμερα ότι συνεχίζεται το καθεστώς εξάρτησης για την πλειοψηφία των χωρών του κόσμου, με τα χαρακτηριστικά που περιέγραψε ο Λένιν, δεν υποστηρίζουν ταυτόχρονα – ή τουλάχιστον στο σύνολο τους - ότι αυτές οι χώρες αποτελούν αποικίες στα πρότυπα της αποικιοκρατίας. Άλλωστε, ο ίδιος ο Λένιν είχε φροντίσει να ξεκαθαρίσει ότι η εξάρτηση δεν αφορά μόνο στις αποικίες. Αναφέρει συγκεκριμένα: (1848/2009, σ. 95):

Δίπλα στις αποικιακές κτήσεις των μεγάλων δυνάμεων βάλαμε τις μικρές αποικίες των μικρών κρατών, που αποτελούν, μπορούμε να πούμε, τον πιο άμεσο στόχο ενός ενδεχόμενου και πιθανού «ξαναμοιράσματος» των αποικιών. Τα περισσότερα απ' αυτά τα μικρά κράτη διατηρούν τις αποικίες τους μόνο χάρη στο γεγονός ότι ανάμεσα στα μεγάλα υπάρχουν αντιθέσεις συμφερόντων, προστριβές, κλπ., που τα εμποδίζουν να συνεννοηθούν για το μοίρασμα της λείας... Το χρηματιστικό κεφάλαιο είναι μια τόσο μεγάλη, μπορούμε να πούμε, αποφασιστική δύναμη σ' όλες τις οικονομικές και σ' όλες τις διεθνείς σχέσεις,

που είναι σε θέση να υποτάξει, και υποτάσσει πραγματικά, ακόμη και τα κράτη που απολαμβάνουν την πιο πλήρη πολιτική ανεξαρτησία».

Και παρακάτω (1848/2009, σ. 100):

«Μια κάπως διαφορετική μορφή χρηματιστικής και διπλωματικής εξάρτησης με καθεστώς πολιτικής ανεξαρτησίας μας δείχνει το παράδειγμα της Πορτογαλίας. Η Πορτογαλία είναι αυτοτελές κυρίαρχο κράτος, ουσιαστικά όμως εδώ και πάνω από 200 χρόνια, από τον καιρό του πολέμου της διαδοχής της Ισπανίας (1701-1714), βρίσκεται κάτω από την κηδεμονία της Αγγλίας. Η Αγγλία υπεράσπισε την Πορτογαλία και τις αποικιακές κτήσεις της Πορτογαλίας για να στερεώσει την δική της θέση στον αγώνα ενάντια στους αντιπάλους της, την Ισπανία και τη Γαλλία. Η Αγγλία πήρε σε αντάλλαγμα εμπορικά προνόμια, εξασφάλισε καλύτερους όρους για την εξαγωγή εμπορευμάτων και κυρίως για την εξαγωγή κεφαλαίου στην Πορτογαλία και τις αποικίες της, τη δυνατότητα να χρησιμοποιεί τα λιμάνια και τα νησιά της Πορτογαλίας, τα καλώδια της κλπ. κ.ο.κ. Τέτοιου είδους σχέσεις ανάμεσα σε διάφορα μεγάλα και μικρά κράτη υπήρχαν πάντα, στην εποχή όμως του καπιταλιστικού ιμπεριαλισμού γίνονται γενικό σύστημα, αποτελούν μέρος του συνόλου των σχέσεων του «μοιράσματος του κόσμου», μετατρέπονται σε κρίκους της αλυσίδας των πράξεων του παγκόσμιου χρηματιστικού κεφαλαίου».

Ο Λένιν αναγνωρίζει σχέσεις εξάρτησης ακόμα και σε χώρες όπως η Πορτογαλία, που την περίοδο εκείνη κατείχαν αποικίες. Κατ' αντιστοιχία στη σημερινή εποχή, το καθεστώς εξάρτησης δεν περιορίζεται στις χώρες εκείνες που εντάσσονται στις αναπτυσσόμενες. Η εξάρτηση αποτελεί χαρακτηριστικό και χωρών που πιθανά παρουσιάζουν κάποιες φαινομενικές ομοιότητες με τις ιμπεριαλιστικές (ύπαρξη μονοπωλίων, εξαγωγή κεφαλαίων κ.α.) – χαρακτηριστικά βέβαια που τα συναντάμε σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και σε χώρες του τρίτου κόσμου – αλλά αφενός στη σύγκριση με τα αντίστοιχα στοιχεία των ιμπεριαλιστικών χωρών αποτελούν ένα πολύ μικρό κλάσμα των τελευταίων και αφετέρου υπάρχει χαώδης απόσταση μεταξύ αυτών των δύο ομάδων χωρών αναφορικά με τη συνολική οικονομική, πολιτική και στρατιωτική δύναμη που διαθέτουν, στην προσπάθεια προώθησης των συμφερόντων των μονοπωλίων τους.

Η φύση της εξάρτησης που απορρέει από τον ίδιο τον ιμπεριαλισμό δεν έχει καμία σχέση με την αλληλεξάρτηση που διαμορφώνεται μεταξύ των χωρών, σε συνθήκες γενικευμένου καταμερισμού της εργασίας. Σ' αυτό το πλαίσιο, συναντάμε εξαγωγές κεφαλαίων όχι μόνο από τις ισχυρές προς τις αδύναμες χώρες αλλά και μεταξύ χωρών που βρίσκονται σε αντίστοιχο οικονομικό επίπεδο. Αυτή η αντικειμενικά αναγκαία διεθνής οικονομική συνεργασία δεν συνεπάγεται από μόνη της έλλειψη οικονομικής ανεξαρτησίας. Όπως αντίστοιχα και αυτή δεν πραγματώνεται σε συνθήκες οικονομικής αυτάρκειας και περιχαράκωσης. Είναι το

ιμπεριαλιστικό σύστημα και ο δεδομένος συσχετισμός δύναμης μεταξύ των χωρών που έχουν ως αποτέλεσμα από αυτή τη «συνεργασία», στο πλαίσιο του ιμπεριαλισμού, να προκύπτουν από τη μία μεριά οι πλούσιες, ισχυρές ιμπεριαλιστικές χώρες και από την άλλη η μεγάλη πλειοψηφία των εξαρτημένων χωρών (Σαμαράς, 1985, σ.79-85). Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Σαμαράς (1985, σ. 85):

Και όπως μέσα σε μια καπιταλιστική χώρα «ο άνθρωπος είναι για τον άνθρωπο λύκος», έτσι και στο διεθνές καπιταλιστικό πεδίο, «η μία χώρα είναι λύκος για την άλλη». Και είναι καθαρά μόνο ζήτημα συσχετισμού των δυνάμεων το τι μπορεί μια καπιταλιστική χώρα να επιβάλλει στην άλλη ή το τι μπορεί να αποक्रούσει έναντι ή κατά της άλλης. Μια μικρή και αδύνατη χώρα, που είναι ενταγμένη σ' αυτόν τον κόσμο ας μην περιμένει άλλη τύχη, εκτός από την ταλαιπωρία της πολύπλοκης εξάρτησης της από τις ισχυρότερες και μεγαλύτερες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις και από τα διεθνή μονοπώλια.⁵²

Στις παραπάνω προσεγγίσεις διατυπώνονται ενστάσεις και διαφορετικές απόψεις. Υποστηρίζεται ότι το σχήμα της «εξάρτησης» την αναγορεύει ως αιτία της ύπαρξης των εκμεταλλευτικών σχέσεων εξουσίας. Απόρροια αυτής της αντίληψης, σύμφωνα με την συγκεκριμένη κριτική, είναι η υποβάθμιση του αγώνα που πρέπει να οργανώσουν οι καταπιεζόμενες τάξεις ενάντια στον καπιταλισμό και η θεώρησή του ως συνέχεια του αγώνα για εθνική ανεξαρτησία. Οι επικριτές της θεωρίας της εξάρτησης υποστηρίζουν ότι αυτή η προσέγγιση ανοίγει τον δρόμο σε ιδεολογήματα περί «ολόπλευρης ανάπτυξης του τόπου» απαλλαγμένη από τα ξένα συμφέροντα (ξένο κεφάλαιο) που λυμαίνονται τη χώρα, ιδεολογήματα δηλαδή που επιχειρούν τη συμφιλίωση των κοινωνικών τάξεων και κρύβουν τον βαθιά εκμεταλλευτικό χαρακτήρα του συστήματος (Μηλιός, 1984). Πριν διατυπώσουμε τις ενστάσεις μας στα παραπάνω επιχειρήματα είναι χρήσιμο να παραθέσουμε την άποψη του Γ. Σαμαρά για τη θέση της χώρας, άποψη που διατυπώθηκε το 1985 και, κατά την εκτίμηση μας, στα βασικά της σημεία, ισχύει και σήμερα. Αναφέρει λοιπόν, ο

⁵² Ο Σαμαράς (1985, σ. 85-86) αναφέρει: «Πρέπει όμως να παρατηρήσουμε ότι αυτή η εξάρτηση αποτελεί ταλαιπωρία μόνο για το λαό αυτής της χώρας. Όπως η καπιταλιστική εκμετάλλευση μέσα σε μια καπιταλιστική χώρα σημαίνει από τη μια μεριά σώρευση αθλιότητας για τους εκμεταλλεζόμενους και από την άλλη σώρευση πλούτου για τους εκμεταλλευτές, έτσι και η εξάρτηση μιας μικρής και αδύνατης χώρας από τις «μητροπόλεις» του διεθνούς ιμπεριαλισμού σημαίνει: από τη μία διπλή εκμετάλλευση (ντόπια και ξένη) για τους εργαζόμενους της και από την άλλη «χρυσές δουλειές» για την ντόπια άρχουσα τάξη, η οποία δεν μπορεί να παραμείνει στην εξουσία χωρίς την «αφειδώλετη» υποστήριξη που παίρνει από τους ξένους ισχυρούς πάτρωνες της.»

Σαμαράς (1985, σ.17) προσπαθώντας να περιγράψει την κατάσταση στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο:

Η Ελλάδα, παρά τη μεγάλη απόσταση που τη χωρίζει απ' τις αναπτυγμένες χώρες, δεν πρέπει να ταυτίζεται με τις αποικίες ή με τις χώρες που πρόσφατα ανεξαρτητοποιήθηκαν. Στις χώρες αυτές κατά κανόνα σχεδόν όλες οι οικονομικές δυνάμεις βρίσκονταν ή βρίσκονται στα χέρια του ξένου κεφαλαίου. Βέβαια υπάρχει και εγχώρια, βασικά μικροεμπορευματική (αγροτική κυρίως), καθώς και μη εμπορευματική παραγωγή ή παραγωγή καπιταλιστικής μορφής, αλλά η λειτουργία της υποτάσσεται σχεδόν ολότελα στη λειτουργία και δράση του ξένου κεφαλαίου.

Ο καπιταλισμός στην Ελλάδα σημαίνει σύστημα οικονομίας που διαφέρει ουσιαστικά από αυτό των αποικιών γιατί (έστω και κάτω από τη βαριά σκιά του ξένου κεφαλαίου) έχει δημιουργήσει τη δική του υπόσταση, έχει εξαπλώσει τις σχέσεις εργασίας – κεφαλαίου σε όλους τους τομείς της οικονομίας, μάλιστα σε βαθμό που μπορούμε να μιλάμε για «ντόπιο» μονοπωλιακό καπιταλισμό. Και αυτό όχι μόνο γιατί τα ξένα μονοπώλια έχουν διεισδύσει μέσα στην ελληνική οικονομία, αλλά και γιατί διαμορφώθηκαν – και σε πολλούς τομείς κυριαρχούν – και «ελληνικά» μονοπώλια, εγχώρια χρηματιστική ολιγαρχία, με την αντίστοιχη οικονομική και πολιτική της δύναμη, συνυφασμένη με τα διεθνή μονοπώλια και τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις.

Η παραπάνω προσέγγιση δεν αναιρεί το γεγονός ότι κάθε κράτος αποτελεί ένα ξεχωριστό κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό, με διαφορετικό επίπεδο καπιταλιστικής ανάπτυξης, ιδιαίτερο συσχετισμό των ταξικών δυνάμεων κτλ. Αποτελεί δηλαδή μία ξεχωριστή οντότητα που χαρακτηρίζεται από μια δεδομένη κεφαλαιακή συσσώρευση και έναν ορισμένο συσχετισμό δύναμης των κοινωνικών τάξεων. Με αυτή την έννοια προφανώς και δεν είναι η εξάρτηση ο παράγοντας δημιουργίας των σχέσεων εξουσίας. Από την άλλη δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος κοινωνικός σχηματισμός συμμετέχει σε ένα διεθνές περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από ληστρικές σχέσεις μεταξύ των ιμπεριαλιστικών χωρών και όλων των υπολοίπων, σχέσεις που αποτελούν βασικό στοιχείο του ιμπεριαλισμού. Στο πλαίσιο αυτό, οι παραχωρήσεις που κάνουν οι αστικές τάξεις των εξαρτημένων χωρών στο ξένο κεφάλαιο και στις ιμπεριαλιστικές χώρες και συνολικά η υποδεέστερη θέση τους, αφενός είναι προϊόν του δεδομένου συσχετισμού παγκοσμίως στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και αφετέρου χρησιμοποιούν αυτή τους τη σχέση με τα ιμπεριαλιστικά κράτη και τους ιμπεριαλιστικούς οργανισμούς προκειμένου να διασφαλίσουν την κυριαρχία τους στο εσωτερικό πεδίο. Η εξάρτηση λοιπόν δεν συσκοτίζει με κανένα τρόπο τα αντιτιθέμενα συμφέροντα των κοινωνικών τάξεων. Δεν αφήνει κανένα παράθυρο για ανάπτυξη που θα είναι προς το συμφέρον όλων, ούτε επιχειρεί να κρύψει τις αγεφύρωτες αντιθέσεις εργατικής και αστικής τάξης. Αντίθετα, φωτίζει τον ακριβή χαρακτήρα των εκμεταλλευτικών σχέσεων που

διαμορφώνονται στο πλαίσιο του ιμπεριαλισμού και τις αντιθέσεις που αυτές παράγουν. Η λεπτομερής καταγραφή αυτών των σχέσεων σε όλες τους τις εκφάνσεις αποτελεί αναγκαίο καθήκον για την ίδια την εργατική τάξη και το κίνημα της στην προσπάθεια χάραξης στρατηγικής για την επίτευξη των δικών της επιδιώξεων. Μια στρατηγική που θα πρέπει να περιλαμβάνει τη συμμαχία με όλα τα κοινωνικά στρώματα και τις δυνάμεις που αντικειμενικά πλήττονται από το εκμεταλλευτικό σύστημα εξουσίας, μια συμμαχία η οποία προφανώς βρίσκεται σε αντιπαράθεση με την αστική τάξη κάθε χώρας και τις ισχυρές ιμπεριαλιστικές χώρες στο σύνολο τους. Σε ότι αφορά στην εθνική ανεξαρτησία και τον αγώνα για τον σοσιαλισμό χρειάζεται να ξεκαθαρίσουμε αρχικά ότι το θέμα της εξάρτησης δεν τίθεται από την πλευρά της πολιτικής τυπικής ανεξαρτησίας. Υποστηρίζουμε όμως ότι η εθνική ανεξαρτησία μιας χώρας είναι λειψή όταν η εξάρτηση από τις ισχυρές ιμπεριαλιστικές δυνάμεις αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή του τόπου. Με αυτή την έννοια, ο αγώνας για εθνική ανεξαρτησία από την πλευρά των καταπιεζόμενων τάξεων δεν περιορίζεται σε μια ανέξοδη ρητορική για τους «κακούς ξένους», αλλά συνοδεύεται από την πάλη για μία πραγματικά ανεξάρτητη και οικονομικά αυτοδύναμη πορεία, της οποίας τα αποτελέσματα θα τα απολαμβάνει ο λαός. Το εμπόδιο σ' αυτή την προσπάθεια είναι το ισχύον εκμεταλλευτικό σύστημα, ο καπιταλισμός, στο πλαίσιο του οποίου, η οικονομία σε μια εξαρτημένη χώρα διέπεται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που όχι μόνο δεν μεταβάλλουν την ουσία του, αλλά την κατατάσσουν με συγκεκριμένο τρόπο στο ιμπεριαλιστικό σύστημα. Στη διαμόρφωση αυτών των χαρακτηριστικών σημαντικό ρόλο παίζουν οι αποφάσεις του ξένου κεφαλαίου. Όπως σημειώνουν οι Μπαμπανάσης και Σούλας (1976, σ. 177-178):

Οι αποφάσεις των πολυεθνικών μονοπωλίων και των ξένων δυνάμεων καθορίζονται όχι από τις απαιτήσεις της δημιουργίας μιας ορθολογικά αναπτυγμένης και διαρθρωμένης ελληνικής οικονομίας μέσα στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, αλλά από τα ιδιοτελή οικονομικά, πολιτικά και στρατιωτικά συμφέροντα της παγκόσμιας στρατηγικής τους.

Από τη λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε μια εξαρτημένη χώρα, κερδίζουν τόσο η ντόπια αστική τάξη όσο και οι ισχυρές ιμπεριαλιστικές χώρες που συμπυκνώνουν την κυριαρχία των τεράστιων μονοπωλιακών ομίλων τους. Η απαλλαγή της χώρας από τις δεσμεύσεις που συνεπάγεται η εξάρτηση της από τις δυνάμεις του ιμπεριαλισμού είναι βασικό στοιχείο του συνολικότερου αγώνα που

δίνει η εργατική τάξη και αποτελεί προϋπόθεση για την ανάδειξη των συμφερόντων της και των συμφερόντων των συμμάχων της, σε θεμελιώδες κριτήριο για τον σχεδιασμό της οικονομίας. Τα παραπάνω πραγματώνονται στο σύνολο τους μόνο σε ένα νέο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα που θα ανατρέψει τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής και θα απελευθερώσει τις παραγωγικές δυνάμεις, οι οποίες θα τεθούν στην υπηρεσία της κοινωνικής πλειοψηφίας για την κάλυψη των αυξημένων αναγκών της.

Δεν αποτελεί στόχο της εργασίας - άλλωστε θα επρόκειτο για μία ξεχωριστή εργασία - η αναλυτική παράθεση στοιχείων που θα έδειχναν την εξάρτηση της χώρας μας. Θα αναφερθούμε μόνο σε χαρακτηριστικές ιστορικές στιγμές – ή και σε ευρύτερες χρονικά περιόδους – που, κατά την άποψη μας, δείχνουν τον εξαρτημένο χαρακτήρα της Ελλάδας στο πλαίσιο του ιμπεριαλιστικού συστήματος. Πιο συγκεκριμένα:

- Η ωμή παρέμβαση του αγγλικού ιμπεριαλισμού κατά τη δεκαετία του 1940 που κορυφώθηκε με τα Δεκεμβριανά. (Λιόσης, 2012, σ. 157-159)
- Η λεγόμενη «αμερικανική βοήθεια». Τα ποσά αυτά διατέθηκαν βασικά για τη χρηματοδότηση των αναγκών του εμφυλίου πολέμου. Ένα τμήμα τους κατευθύνθηκε και στην ανάπτυξη των υποδομών, κύρια στο οδικό δίκτυο και στο δίκτυο ηλεκτρικής ενέργειας.
- Η σχετικά καθυστερημένη ελληνική οικονομία. Η σχετική αυτή καθυστέρηση φαίνεται από ένα πλήθος στοιχείων από τα οποία θα αναφερθούμε μόνο σε δύο. Αρχικά και χωρίς να παραβλέπουμε τις αδυναμίες του κατά κεφαλήν ΑΕΠ όταν χρησιμοποιείται ως δείκτης μέτρησης της οικονομικής ευημερίας και του βιοτικού επιπέδου, η κατάταξη της χώρας μας και η σταθερή σημαντική της υστέρηση συγκριτικά με το μέσο όρο των χωρών της ΕΕ είναι ενδεικτική της κατάστασης. Φαίνεται δηλαδή ότι ισχύει και σήμερα η διαπίστωση που κάνει ο Σαμαράς (1985, σ. 21-22) :

Στο βαθμό που κατά το κεφαλή ετήσιο εισόδημα επιτρέπει να εκτιμήσουμε τη γενικότερη στάθμη μιας οικονομίας και ειδικά το επίπεδο των παραγωγικών της δυνάμεων, τότε με βάση τα στατιστικά δεδομένα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η Ελλάδα διεθνώς παρουσιάζει ένα μέσο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων της, ενώ σε δυτικοευρωπαϊκή κλίμακα κατατάσσεται στα τελευταία σκαλιά.

Παραπέρα σημαντικά συμπεράσματα για τον χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας μπορούμε να αντλήσουμε από την κατάσταση της τεχνικής

παραγωγικής βάσης και του επιπέδου της τεχνολογικής προόδου στη χώρα. Αν δεχθούμε ως έναν από τους παράγοντες που συμβάλλουν στην τεχνολογική πρόοδο το ύψος και το εύρος της παραγωγικής της βάσης και το μέγεθος της οικονομίας (Σαμαράς, 1985, σ. 33), τότε η αποβιομηχανοποίηση που συντελέστηκε κατά την περίοδο που εξετάζουμε σίγουρα μεγάλωσε το χάσμα στο επίπεδο των τεχνολογικών ανακαλύψεων μεταξύ της Ελλάδας και των ισχυρών χωρών. Η εισαγωγή τεχνικής με τη μέθοδο της εισαγωγής κεφαλαιουχικού εξοπλισμού συνεχίστηκε, αυξάνοντας την απόσταση που χωρίζει τη χώρα μας από τις χώρες παραγωγούς κεφαλαιουχικών αγαθών.

- Οι ιδιαίτερα ευνοϊκές συνθήκες για την εισαγωγή ξένου κεφαλαίου όπως αυτές αποτυπώθηκαν στο ΝΔ 2687/1953⁵³ (Μπαμπανάσης και Σούλας, 1976, σ. 130). Ο νόμος αυτός έδωσε μία σειρά πολύ σημαντικών κινήτρων στο ξένο κεφάλαιο, επιπλέον των όσων προβλέπονταν για τις επενδύσεις του ντόπιου κεφαλαίου, όπως: την απαλλαγή από την υποχρέωση καταβολής φόρων και δασμών για τα εισαγόμενα μηχανήματα, τις πρώτες και ενδιάμεσες ύλες και τον εξοπλισμό κάθε τύπου, για τα πρώτα 10 χρόνια λειτουργίας της επένδυσης, το δικαίωμα στελέχωσης του ανώτερου διοικητικού προσωπικού της εταιρείας με ξένους υπηκόους, την επαναπροώθηση των κερδών στη χώρα προέλευσης της επένδυσης, την ανάμιξη ξένης διαιτησίας στην επίλυση τυχόν διαφορών και διαφωνιών μεταξύ ελληνικού κράτους και ξένης επιχείρησης, κ.α. (Κυρκιλής, 2002, σ. 105).
- Μεταπολεμικά, η Ελλάδα είχε μια βιομηχανία προσανατολισμένη σε προϊόντα μικρής τεχνολογικής αξίας ενώ εισήγαγε, όπως συμβαίνει μέχρι σήμερα, το σύνολο σχεδόν του τεχνολογικού εξοπλισμού και των προϊόντων νέας

⁵³ Αναφέρει ο Β. Λιόσης: «Ο νόμος τον οποίο αναφέραμε, αποτέλεσε και τη βάση για τη μαζική διείσδυση του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα. Στη δεκαετία του 1950 η πιο σοβαρή διείσδυση γίνεται μέσω του κάρβουνου (βασικά γερμανικό κεφάλαιο), του πετρελαίου (το διεθνές καρτέλ πετρελαίου) και των δημοσίων έργων. Εταιρείες που έχουν ελληνική επωνυμία ή που θεωρείται ότι είναι τέτοιες, έχουν από πίσω τους ξένα κεφάλαια. Πίσω από τα ναυπηγεία Νιάρχου βρίσκονταν ξένες εταιρείες πετρελαίου, πίσω από τη μεταλλευτική δραστηριότητα του Μποδοσάκη βρίσκονταν Γερμανοί και Γάλλοι (Κρουπ, Σεν Κομπέν), η Χαλυβουργική συνδεόταν με το γερμανικό κεφάλαιο, η ΙΖΟΛΑ είχε εξαγοραστεί από τους Αμερικανούς, η ΠΙΤΣΟΣ είχε περάσει σε ιταλικό έλεγχο, οι μεγάλες εταιρείες δημοσίων έργων «Τρέζος – Αβέρωφ» συνδεόταν στενά με το αμερικανικό κεφάλαιο, ο εφοπλιστής Χανδρής με το αγγλικό κ.α. Η διείσδυση αυτή γίνεται εντυπωσιακή στις αρχές της δεκαετίας του 1960 με τις συμβάσεις της ΠΕΣΙΝΕ, του Τομ Πάπας, των Ναυπηγείων κ.α.» (Λιόσης, 2012, σ. 175)

τεχνολογίας.⁵⁴ Στην κατεύθυνση αυτή, η αστική τάξη της χώρας είχε δώσει τη συναίνεση της, αποδεχόμενη τον υποδεέστερο ρόλο της στη σχέση της με το ξένο κεφάλαιο και τα ιμπεριαλιστικά κέντρα.⁵⁵ (Παπαδόπουλος, 1994, σ. 32)

- Η διάρθρωση της παραγωγής ήταν τέτοια που, παρά τις σημαντικές μεταβολές που παρατηρούνται κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες (ιδιαίτερα αναφορικά με το μερίδιο της γεωργίας και της βιομηχανίας στο ΑΕΠ), φανερώνει τις διαφορές της ελληνικής οικονομίας με εκείνες των αναπτυγμένων χωρών. Πιο συγκεκριμένα, τόσο η κυριαρχία της μεταποίησης στον κλάδο της βιομηχανίας όσο και η ύπαρξη μεγάλου πλήθους πολύ μικρών

⁵⁴ Αναφέρει ο Μ. Παπαδόπουλος: «Η καθήλωση της χώρας μας στη β' ταχύτητα, συνδέεται κατ' αρχήν με τον ενδοκρατικό καταμερισμό εργασίας που έχει επιλέξει το διεθυντήριο των Βρυξελλών. Ο καταμερισμός αυτός είναι μία απ' τις επιλογές αντίδρασης της Κοινότητας, στις ανταγωνιστικές συνθήκες με τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία και συνδυάζεται με μια σειρά αναπροσαρμογές, όπως π.χ. η παραγωγή σε μεγαλύτερη κλίμακα, οι αλλαγές στον τρόπο παραγωγής, η έμφαση στον τομέα της καινοτομίας κλπ. Η επιλογή του συγκεκριμένου ενδοκοινοτικού καταμερισμού στηρίχθηκε κατ' αρχήν στην εκτίμηση πως οι παραδοσιακοί κλάδοι της ευρωπαϊκής βιομηχανίας διέρχονται κρίση, ενώ οι κλάδοι αιχμής (μικροηλεκτρονική, τηλεπικοινωνίες, βιοτεχνολογίες κλπ.) έχουν εξασφαλίσει μια μεγάλη και συνεχή αύξηση της διεθνούς ζήτησης, ικανοποιητικά ποσοστά κέρδους και μονοπωλιακά διαρθρωμένη τεχνολογία παραγωγής. Οι ισχυρές χώρες της Κοινότητας επιλέγουν λοιπόν να ακολουθήσουν μια μεθοδική και συντονισμένη προσπάθεια για την επέκταση του παραγωγικού δυναμικού αυτών των κλάδων και για την εξασφάλιση της τεχνολογικής πρωτοπορίας. Ταυτόχρονα, για τις καθυστερημένες περιοχές όπως η χώρα μας, επιλέγεται ο ρόλος του προμηθευτή της Κοινότητας με πλεονάζοντα αγροτικά και παραδοσιακά (χαμηλής τεχνολογίας) βιομηχανικά προϊόντα, καθώς και του εμπορικού – διαμετακομιστικού κέντρου. Μ' έναν τέτοιο καταμερισμό, τα ιμπεριαλιστικά κέντρα της Κοινότητας δίνουν απερίσπαστα τη μάχη τους στους κερδοφόρους τομείς της τεχνολογίας αιχμής, έχοντας εξασφαλίσει και την επάρκεια της ΕΟΚ στα υπόλοιπα προϊόντα και υπηρεσίες.» (Παπαδόπουλος, 1994, σ. 30-31)

⁵⁵ Αναφέρει ο Μ. Παπαδόπουλος: «Απ' την άλλη, η ελληνική ολιγαρχία συμμαχεί και συναίνει μ' αυτές τις επιλογές για το ρόλο της χώρας. Σημαντικός παράγοντας γι' αυτή τη συναίνεση είναι η ληστρική επιλογή της πλειοψηφίας της ελληνικής ολιγαρχίας για γρήγορο και εύκολο κέρδος με τη συμπίεση του κόστους εργασίας, χωρίς σημαντικές επενδύσεις τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και αναπροσανατολισμό προς προϊόντα μέσης και υψηλής τεχνολογίας. Υπάρχει έτσι αποδοχή της καθήλωσης μας σε κλάδους έντασης εργασίας. Ταυτόχρονα η «αδιαφορία» του ελληνικού κεφαλαίου για τη διεκδίκηση μιας συνολικά καλύτερης θέσης της χώρας στον κοινοτικό καταμερισμό είναι αποτέλεσμα της γενικής σύμφωνης των συμφερόντων του με το ξένο κεφάλαιο και της ύπαρξης μιας κοσμοπολίτικης τάσης του.» (Παπαδόπουλος, 1994, σ. 32)

επιχειρήσεων (βιοτεχνίες), οι οποίες στην πλειοψηφία τους δεν λειτουργούν συμπληρωματικά (ως προς τα προϊόντα που παράγουν) αλλά ανταγωνιστικά με τις μεγάλες επιχειρήσεις, είναι ενδείξεις καθυστέρησης και αποτέλεσμα της εξάρτησης της ελληνικής οικονομίας (Σαμαράς, 1985, σ. 53-60). Στα βασικά της σημεία, η ίδια πορεία συνεχίστηκε – παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις και κατά την περίοδο που εξετάζουμε - με την περαιτέρω μείωση της βιομηχανικής δραστηριότητας και τη γιγάντωση των υπηρεσιών να διαμορφώνουν μία οικονομία απόλυτα εξαρτημένη από την εισαγωγή κεφαλαιουχικών και καταναλωτικών αγαθών.

- Η ένταξη στο NATO και η εγκατάσταση αμερικανικών βάσεων. Με την υπογραφή της σχετικής συμφωνίας δόθηκε η δυνατότητα στις αμερικανικές δυνάμεις να κατασκευάζουν, αναπτύσσουν, χρησιμοποιούν στρατιωτικά έργα, όπως και το οδικό, σιδηροδρομικό και θαλάσσιο δίκτυο και γενικά να δρουν ανενόχλητοι, υλοποιώντας τους σχεδιασμούς για τον καλύτερο δυνατό έλεγχο της περιοχής και την ένταξη της χώρας μας στην εξυπηρέτηση των δικών τους σχεδιασμών. Οι βάσεις άλλωστε στην Ελλάδα, έπαιξαν ενεργό ρόλο τόσο στις δύο ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις στο Ιράκ όσο και στο Αφγανιστάν, κατά τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε.
- Το απριλιανό πραξικόπημα με τη στήριξη των Αμερικανών και η εκμετάλλευση του από τις ΗΠΑ.
- Η ένταξη στην ΕΟΚ και στην ΕΕ επιδείνωσε το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας, είχε αρνητικές συνέπειες στον τομέα των εξαγωγών ενώ ιδιαίτερα αρνητικά ήταν τα αποτελέσματα τόσο στη γεωργία όσο και σε παραδοσιακούς κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας και βιοτεχνίας. (Λιόσης, 2012, σ. 157-180)
- Η μετά το Μάαστριχτ περίοδος - της οποίας την πορεία της οικονομίας και του βιοτικού επιπέδου μελετάμε στο πλαίσιο της εργασίας – που χαρακτηρίστηκε από το βάθεμα της εξάρτησης της χώρας με τα ιμπεριαλιστικά κέντρα και ιδιαίτερα με την ΕΕ και τις ΗΠΑ.⁵⁶ Η επιδείνωση

⁵⁶ Για το θέμα ο Μ. Παπαδόπουλος αναφέρει: «Αλλά και η εισήγηση της ΚΕ στο 14^ο συνέδριο του Κόμματος προδιαγράφει με σαφήνεια τη βασική οπτική γωνία απ' την οποία βλέπουμε τα πράγματα: « Η οικονομική, πολιτική και νομισματική ένωση θα έχει βαρύτατες ζημιές για την Ελλάδα. Θα οξύνει στο έπακρο το πιο χαρακτηριστικό πρόβλημα της χώρας, το πρόβλημα της ξένης εξάρτησης... Το τμήμα της παραγωγής που θα διατηρηθεί θα μετατρέπεται όλο και πιο πολύ σε τμήμα της πολυεθνικής παραγωγής, με κύρια στοιχεία τη συμπληρωματικότητα και την τεχνολογική εξάρτηση, πέφτοντας έτσι

του συνόλου σχεδόν των δεικτών της οικονομίας (εμπορικό ισοζύγιο, χρέος, ανεργία), η ένταξη της χώρας σε μια «συμμαχία» που είχε ως στόχο τη δημιουργία ευνοϊκότερων όρων ανταγωνισμού, κυρίως για τις ισχυρές δυνάμεις της ένωσης, η συνεπαγόμενη εκχώρηση της άσκησης της νομισματικής πολιτικής αλλά και η αυστηρή εφαρμογή συγκεκριμένων κανόνων στο πλαίσιο της δημοσιονομικής πολιτικής μαρτυρούν τον χαρακτήρα της μεγέθυνσης που γνώρισε η χώρα.

Ταυτόχρονα επενδύσεις τύπου Cosco ή Deutsche Telecom είναι ενδεικτικές της κατάστασης. Αντίστοιχα ενδεικτικές είναι και οι περιπτώσεις θυγατρικών εταιρειών ξένων επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στη χώρα μας. Για παράδειγμα υπολογίζεται ότι το 1999 οι 70 από αυτές απέσπασαν το 30% των κερδών των 500 μεγαλύτερων επιχειρήσεων. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε κάποιες από αυτές - οι οποίες ιδρύθηκαν στη χώρα μας στο διάστημα που εξετάζουμε - : Hellas Can, Knauf, Cyanamid, Puriplast, TVX, Alstom, SCA Hygiene Products, Hellamat, BSP, ΑΓΕΤ ΗΡΑΚΛΗΣ, Novartis κ.α. (Κτενάς, 2008). Η πραγματικότητα αυτή αποτελεί τη συνέχεια της αντίστοιχης κατάστασης κατά τις προηγούμενες δεκαετίες όπου μεγάλες πολυεθνικές εταιρείες με πωλήσεις που έφταναν ή ξεπερνούσαν το ΑΕΠ της Ελλάδας, δραστηριοποιήθηκαν στη χώρα, διαδραματίζοντας σπουδαίο ρόλο στην οικονομική δραστηριότητα (Μπαμπανάσης και Σούλας, σ. 176, 1976)⁵⁷

στη σχέση εμπόρου – μεταπράτη... Κριτήριο προοδευτισμού αποτελεί η στάση απέναντι στην ολοκλήρωση, η αντίσταση στις επιλογές της ολοκλήρωσης, που εμποδίζουν την ανάπτυξη της χώρας, τη διάσωση, τη διεύρυνση και τον εκσυγχρονισμό της παραγωγικής βάσης.» (Παπαδόπουλος, 1994, σ. 45)

⁵⁷ Για το θέμα οι Μπαμπανάσης και Σούλας αναφέρουν: «Μια από τις πηγές της ιμπεριαλιστικής παθητικής εξάρτησης από την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία είναι ότι τα πολυεθνικά μονοπώλια αντιπροσωπεύουν τεράστια οικονομική ισχύ σε σχέση με το οικονομικό δυναμικό της Ελλάδας. Πράγματι – όπως σωστά σημειώνει ο Ν. Πανούσης – αυτή η επικίνδυνη ασυμμετρία ανάμεσα στα μικρά έθνη και τους γίγαντες των πολυεθνικών εταιρειών αποτελεί την πεμπτουσία των προβλημάτων που δημιουργούνται από την παρουσία τους στις διάφορες χώρες και κατά κύριο λόγο στις μικρές. «Το 1971 το ακαθάριστο εθνικό εισόδημα της Ελλάδας μόλις ξεπερνούσε τα 9 δισεκατομμύρια δολάρια. Την ίδια χρονιά 4 αμερικανικές εταιρείες είχαν πωλήσεις που έφθαναν:

Τζένεραλ Μότορς 28,2 δις., Στάνταρντ Όιλ (ΕΣΣΟ) 18,7 δις., Φορντ Μότορ 16,4 δις., Τζένεραλ Ελέκτρικ 9,4 δις. Και από τις ευρωπαϊκές: Ρόγιαλ Ντατς – Σελλ 10,7 δις, Γιουννιλήβερ 6,8 δις. Και οι έξι αυτοί γίγαντες, που οι πωλήσεις τους μαζί ξεπερνάνε το δεκαπλάσιο του εθνικού εισοδήματος της χώρας, είναι παρόντες στην Ελλάδα, είτε με θυγατρικές βιομηχανικές εταιρείες, είτε σαν προμηθευτές

- Οι υπέρογκες στρατιωτικές δαπάνες της χώρας, με την αγορά αμφίβολου πολλές φορές εξοπλισμού από τις πολεμικές βιομηχανίες των μεγάλων ιμπεριαλιστικών δυνάμεων. (Λιόσης, 2012, σ. 181-182)
- Η στάση της χώρας στο επεισόδιο στα Ίμια (Λιόσης, 2012, σ.183)

Κατά την άποψη μας, η σχέση εξάρτησης του ελληνικού κράτους με τον Ιμπεριαλισμό δεν είναι μια σχέση που μπορεί εύκολα να αποδειχτεί από μια απλή παράθεση στοιχείων. Αντίστοιχα, δεν μπορεί να τεκμηριωθεί και η αντίθετη θέση, πόσο μάλλον όταν η παράθεση στοιχείων είναι ελλιπής και αποσπασματική. Αυτό συμβαίνει γιατί τα ιμπεριαλιστικά κράτη προσπαθούν να επιβάλλουν τα συμφέροντα τους στο επιχειρούμενο μοίρασμα και ξαναμοίρασμα του κόσμου αξιοποιώντας πολύμορφα την οικονομική, πολιτική και στρατιωτική τους δύναμη και υπεροχή στις υπόλοιπες χώρες. Η εξάρτηση με αυτήν την έννοια, κάνει την εμφάνιση της στις εξαρτημένες χώρες στο επίπεδο της οικονομίας, των δημοσίων οικονομικών, στη βιομηχανία, στην τεχνολογία, στις εξωτερικές σχέσεις, σε πολεμικές επεμβάσεις κ.α., διαπερνώντας ουσιαστικά ως μια λεπτή αόρατη κλωστή το σύνολο της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας της χώρας. Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν επομένως ένα μικρό δείγμα των εκφάνσεων αυτής της σχέσης της χώρας με τα ιμπεριαλιστικά κέντρα, σχέση που κατά την άποψη μας δεν μπορεί να κρυφτεί – για παράδειγμα - ούτε από την αύξηση του ΑΕΠ που πράγματι συντελέστηκε κατά την χρονική περίοδο που εξετάζουμε, ούτε από το ότι οι ΑΞΕ μετά το 1990 και ως το 2000 αυξήθηκαν με μικρότερο ρυθμό σε σχέση με άλλες χώρες. Δε θεωρούμε δηλαδή ότι η επιλογή μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων να επενδύσουν περισσότερα κεφάλαια σε μια άλλη χώρα αντί στην Ελλάδα, μεταφράζεται σε μείωση της εξάρτησης. Αντίστοιχα, δεν εκτιμούμε ότι αποτελεί ένδειξη αλλαγής της κατάστασης, η εξαγωγή κεφαλαίων, κυρίως σε γειτονικές χώρες μετά το 2000 (που με εξαίρεση τα έτη της κρίσης και του παγώματος της οικονομικής δραστηριότητας υπολείπονταν σταθερά συγκριτικά με τις άμεσες ξένες επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν στο

που κυριαρχούν στις εισαγωγές. «Οι ίδιες αναλογίες και μεγαλύτερες ακόμη, υπάρχουν κι ανάμεσα στις επιχειρηματικές μονάδες. Η πρώτη καθαρά ελληνική επιχείρηση (...) η Χαλυβουργική Α.Ε. έχει ύψος ενεργητικού 140 εκατομμύρια δολάρια, η αμερικανική Γιουνάιτεντ Σταϊντς Στηλ, που έχει εμπορικά συμφέροντα στην Ελλάδα, έχει 6.408 εκατομμύρια δολάρια, δηλαδή 45 φορές περισσότερα, και η Ρεπαμπλικ Στηλ, που έχει θυγατρική εταιρεία στην Ελλάδα, ανταγωνίστρια της Χαλυβουργικής, έχει ενεργητικό 1.755 εκατομμύρια δολάρια, δηλαδή 12 φορές μεγαλύτερο.» (Μπαμπανάσης και Σούλας, 1976, σ. 176)

εσωτερικό της χώρας). Άλλωστε, η περίοδος αυτή έληξε με ένα μνημόνιο - δανειακή σύμβαση που βάθυνε ακόμα περισσότερο την εξάρτηση. Πώς αλλιώς άλλωστε, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε μια κατάσταση όπου για να αλλάξει π.χ. μια χώρα κάποιον φορολογικό συντελεστή απαιτείται μακρά και επίπονη διαπραγμάτευση με τους δανειστές της; Και ακόμα χειρότερα όταν αυτό επιχειρείται, να παρουσιάζεται από την εκάστοτε κυβέρνηση ως μια μεγάλη επιτυχία;

Συνοψίζοντας, η Ελλάδα εντάσσεται στις χώρες με μεσαίο επίπεδο ανάπτυξης ή μισοανεπτυγμένες. Οι χώρες αυτές έχουν χαρακτηριστικά τόσο των αναπτυσσόμενων όσο και των ανεπτυγμένων χωρών, ενώ δεν είναι ούτε αναπτυσσόμενες, ούτε ανεπτυγμένες αφού έχουν σημαντικές διαφορές και από τις δύο κατηγορίες. (Μπαμπανάσης και Σούλας, 1976, σ. 157). Προφανώς συναντούμε διαφορές και μεταξύ των χωρών αυτής της κατηγορίας. Κοινό τους χαρακτηριστικό όμως αποτελεί ο περιφερειακός χαρακτήρας των οικονομιών τους, στο πλαίσιο του ιμπεριαλιστικού συστήματος και η πολύμορφη σχέση εξάρτησης από τις ισχυρές ιμπεριαλιστικές χώρες.

Κεφάλαιο 10: Εισοδηματικές ανισότητες – φτώχεια

10.1 Εισαγωγή

Συνεχίζοντας την έρευνα μας με στόχο την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το βιοτικό επίπεδο στην Ελλάδα κατά την περίοδο μεγέθυνσης της οικονομίας, θα σταθούμε στις εισοδηματικές ανισότητες. Όσοι υποστηρίζουν ότι η μεγέθυνση που επιτεύχθηκε κατά τα έτη 1995-2008, μεταφράστηκε σε ανάπτυξη και αύξηση του επιπέδου ευημερίας της κοινωνίας, θα πρέπει να στηρίζουν τα επιχειρήματά τους σε στατιστικά στοιχεία που να αποδεικνύουν σαφή και σημαντική μείωση των οικονομικών ανισοτήτων. Συνέβη όμως αυτό ή οι εισοδηματικές ανισότητες παρέμειναν σταθερές, αν δεν επιμυκύνθηκαν κιόλας;

10.2 Η σχέση μεταξύ μεγέθυνσης και φτώχειας

Σχετικά με την επίδραση της μεγέθυνσης στη φτώχεια χρειάζεται να διευκρινίσουμε ορισμένα ζητήματα. Έχουν διατυπωθεί δύο διαφορετικές απόψεις γύρω από το θέμα. Η πρώτη υποστηρίζει ότι για να αποτελεί η μεγέθυνση της οικονομίας ευνοϊκή συνθήκη για τη φτώχεια, χρειάζεται απλά να αυξάνεται το εισόδημα των φτωχότερων στρωμάτων και με αυτό τον τρόπο να μειώνεται η φτώχεια. Η δεύτερη άποψη ακολουθεί μια πιο αυστηρή προσέγγιση, αφού αναγνωρίζει οφέλη στην αντιμετώπιση της φτώχειας εξαιτίας της μεγέθυνσης, μόνο αν οι συγκριτικά φτωχότεροι ωφεληθούν περισσότερο από τη μεγέθυνση της οικονομίας. Σύμφωνα λοιπόν με την πρώτη προσέγγιση, η μεγέθυνση θεωρείται ευνοϊκή συνθήκη για τη μείωση της φτώχειας ακόμα και όταν υπάρχει αρνητική εξέλιξη στη διανομή του εισοδήματος. Μοναδική προϋπόθεση είναι να αυξάνεται και το εισόδημα των φτωχότερων τάξεων. Στη δεύτερη όμως περίπτωση, τα πράγματα αλλάζουν αφού τα ευεργετικά

αποτελέσματα της μεγέθυνσης στην αντιμετώπιση της φτώχειας αναγνωρίζονται μόνο όταν η ανάπτυξη της οικονομίας δεν επηρεάζει αρνητικά την κατανομή του εισοδήματος για τα φτωχότερα στρώματα. Όσοι υιοθετούν την πρώτη άποψη, υποστηρίζουν ότι η μεγέθυνση της οικονομίας αποτελεί το βασικό εργαλείο για την αντιμετώπιση της φτώχειας. Η προσέγγιση αυτή στηρίζεται στη ρητορεία του «trickle-down effect». Με βάση αυτή τη θεωρία, αρχικά από τη μεγέθυνση θα ωφεληθούν τα περισσότερα πλούσια στρώματα. Στη συνέχεια όμως θα ξοδέψουν τα εισοδήματά τους, διαχέοντας με αυτό τον τρόπο τα κέρδη από την μεγέθυνση της οικονομίας και στα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα (Παπαθεοδώρου, Δαφέρμος, Παπαδοπούλου, Σακελλαρίδης 2010, σ. 19-21). Από την άλλη μεριά, η δεύτερη άποψη υποστηρίζει ότι η μεγέθυνση της οικονομίας δεν συνεπάγεται αυτόματα και καταπολέμηση της φτώχειας, ιδιαίτερα αν δεν συνοδεύεται με πολιτικές ανακατανομής του εισοδήματος (Παπαθεοδώρου κ.α., 2010, σ. 21).⁵⁸

10.3 Η μέτρηση της φτώχειας

Διαφορετικές επιστημονικές απόψεις υπάρχουν επίσης τόσο για τον προσδιορισμό της γραμμής φτώχειας όσο και για το πώς μπορεί να μετρηθεί η φτώχεια σε μια κοινωνία. Ο προσδιορισμός της γραμμής φτώχειας αποκαλείται ως «πρόβλημα ταυτοποίησης (identification problem)», ενώ το πρόβλημα της μέτρησης του μεγέθους της φτώχειας ως «πρόβλημα άθροισης (aggregation problem)». Σύμφωνα με τον Sen, το πρώτο πρόβλημα σχετίζεται με τον καθορισμό εκείνου του κριτηρίου με βάση το οποίο ορίζεται μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους φτωχούς και τους μη φτωχούς, ενώ το δεύτερο πρόβλημα αφορά στην επιλογή ενός τρόπου μέτρησης

⁵⁸ Το INE της ΓΣΕΕ αναφέρει σε σχετική του έκθεση: «Στον αντίποδα της παραπάνω αντίληψης βρίσκεται η άποψη ότι η οικονομική μεγέθυνση δεν οδηγεί a priori σε μείωση της φτώχειας. Υποστηρίζεται δηλαδή πως η επίδραση της οικονομικής μεγέθυνσης στη φτώχεια εξαρτάται τόσο από τον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνεται η αύξηση του μέσου εισοδήματος όσο και από το αν υπάρχουν οι αναγκαίες αναδιανεμητικές πολιτικές που θα επιτρέψουν στους φτωχούς να καρπωθούν τα οφέλη της μεγέθυνσης.» Παπαθεοδώρου, Χ., Δαφέρμος, Γ., Παπαδοπούλου, Ε. & Σακελλαρίδης, Γ. (2010). *Οικονομική μεγέθυνση, ανισότητα και φτώχεια. Θεωρητικές και εμπειρικές προσεγγίσεις*. σελ. 21, Αθήνα: Ινστιτούτο ΓΣΕΕ Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.

του συνολικού ύψους της φτώχειας σε μια κοινωνία (Ανδριοπούλου & Τσακλόγλου, 2010, σ. 19). Αναφορικά με το περιεχόμενο της φτώχειας σημειώνει ο Βενιέρης (2006, σ. 137): «Ο όρος «φτώχεια» καλύπτει άτομα τα οποία βρίσκονται σε διάφορες καταστάσεις - από την αποκαλούμενη «οδυνηρή», δηλαδή την απόλυτη φτώχεια, η οποία διαιωνίζεται μεταξύ των γενεών, έως προσωρινές καταστάσεις, οι οποίες συνεπάγονται τον κίνδυνο της φτώχειας».

Με το περιεχόμενο του όρου της φτώχειας ασχολούνται και οι Dixon και Macaron. Σύμφωνα με τους ίδιους, ο απλούστερος ορισμός της φτώχειας αναφέρεται στην έλλειψη των αναγκών μέσω προς επιβίωση για το άτομο. Αυτό σημαίνει ότι φτωχός θεωρείται εκείνος που δεν μπορεί να εξασφαλίσει τα βασικά και απαραίτητα μέσα για τη διατροφή και την ένδυση του. Με την παραπάνω προσέγγιση δεν μπορεί να διαφωνήσει κανείς, αφού ένα άτομο με αυτά τα χαρακτηριστικά συγκαταλέγεται αυτόματα στους φτωχούς. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν η κατηγορία «φτωχοί» περιλαμβάνει και άλλα άτομα, τα οποία δεν χαρακτηρίζονται από τέτοια απόλυτη αποστέρηση. Φαίνεται ότι ο προβληματισμός αυτός υπάρχει περισσότερο στις χώρες εκείνες που έχουν ένα σχετικά υψηλότερο βιοτικό επίπεδο. Σε αυτές τις χώρες, ο ορισμός της φτώχειας που αναφέραμε παραπάνω δεν φαίνεται να είναι ικανοποιητικός και γίνεται μια προσπάθεια να επεκταθεί και να συμπεριλάβει και εκείνα τα άτομα που ενώ δεν υπόκεινται σε ακραία φτώχεια, δεν μπορούν να ακολουθήσουν και το καταναλωτικό πρότυπο της εποχής τους (Dixon & Macaron, 1998, σ. 1-2).

Η απόλυτη έννοια της φτώχειας περιορίζει το φαινόμενο αποκλειστικά στην αδυναμία επιβίωσης του ανθρώπου, παραβλέποντας ζητήματα που σχετίζονται με την άνιση διανομή του εισοδήματος, τις καταναλωτικές συνήθειες της εποχής, κτλ. Με βάση λοιπόν αυτή την προσέγγιση, ο προσδιορισμός των ατόμων που χαρακτηρίζονται ως φτωχοί είναι μια σχετικά εύκολη υπόθεση. Αρκεί να υπολογίσει κανείς το μικρότερο δυνατό χρηματικό ποσό που απαιτείται για να ικανοποιήσει ένα άτομο τις απολύτως απαραίτητες ανάγκες του, σε διατροφή, ένδυση και κατοικία. Όσα άτομα έχουν εισόδημα μικρότερο από το συγκεκριμένο ποσό, συγκαταλέγονται στην κατηγορία των φτωχών. Από τη στιγμή που το όριο της φτώχειας δεν μεταβάλλεται παρά μόνο κατά το επίπεδο τιμών (αφού οι ποσότητες των αγαθών που μετράμε παραμένουν σταθερές), όταν μια κοινωνία αναπτύσσεται και το βιοτικό επίπεδο αυξάνεται, είναι λογικό να μειώνεται το ποσοστό φτώχειας. Τα πράγματα θα ήταν διαφορετικά στην περίπτωση που το όριο της φτώχειας δεν παρέμενε σταθερό,

αλλά μεταβαλλόταν κάθε φορά με βάση το καταναλωτικό πρότυπο που επικρατούσε (Καράγιωργας, Γεωργακόπουλος, Καραντινός, Λοϊζίδης, Μπούζας, Υφαντόπουλος, Χρυσάκης, 1990, σ. 35-36).

Από την άλλη μεριά «με τη σχετική έννοια του όρου, ως φτώχεια θα μπορούσε να οριστεί η ανεπάρκεια πόρων που αποκλείει ουσιαστικά το άτομο ή την οικογένεια από το συνηθισμένο επίπεδο διαβίωσης καθώς και από τη συμμετοχή του στις συνήθειες και δραστηριότητες της κοινωνίας στην οποία ζει.» (Καράγιωργας, Σ. κ.α., 1990, σ. 42). Με βάση αυτόν τον ορισμό που διατύπωσε ο Peter Townsend, απορρέει η σχετική προσέγγιση της φτώχειας, σύμφωνα με την οποία οι ανάγκες του ατόμου προς ικανοποίηση δεν είναι μόνο βιολογικές (άρα δεν είναι πάντα και παντού ίδιες) αλλά εξαρτώνται από το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον και γι' αυτό τον λόγο μεταβάλλονται (Καράγιωργας κ.α., 1990, σ. 42). Άρα με κριτήριο τη σχετική έννοια της φτώχειας, το όριο της φτώχειας δεν είναι δυνατό να παραμένει σταθερό και να μην επηρεάζεται από την πορεία του βιοτικού επιπέδου. Αναφέρουν σχετικά οι Ανδριοπούλου & Τσακλόγλου (2010, σ. 20) : «Σε τεχνικούς όρους σημαίνει ότι η σχετική γραμμή φτώχειας θα εξαρτάται από το μέσο ή διάμεσο εισόδημα σε μια κοινωνία, ενώ η απόλυτη γραμμή φτώχειας θα είναι ανεξάρτητη από οποιοδήποτε μέγεθος».

Συνοψίζοντας, γίνεται σαφές από τα παραπάνω ότι με βάση την απόλυτη έννοια, το όριο της φτώχειας παραμένει ανεπηρέαστο από τις μεταβολές του βιοτικού επιπέδου. Στον αντίποδα και με βάση τη σχετική προσέγγιση, το όριο της φτώχειας δεν είναι ένα σταθερό μέγεθος αλλά επαναυπολογίζεται κάθε φορά ανάλογα με την αύξηση ή τη μείωση του βιοτικού επιπέδου (Hagenaars, 1986, σ. 11-12).

Η φτώχεια παραμένει μέχρι σήμερα ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα στην ΕΕ. Σύμφωνα με τον Φερώνα (2006, σ. 181), η αντιμετώπιση της φτώχειας και των συνεπειών της αποτελεί ένα μεγάλο στοίχημα για το σύνολο της ΕΕ. Με βάση στοιχεία του 2003, ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού (περίπου 16%) των κρατών - μελών της ένωσης ήταν αντιμέτωπο με τη φτώχεια.

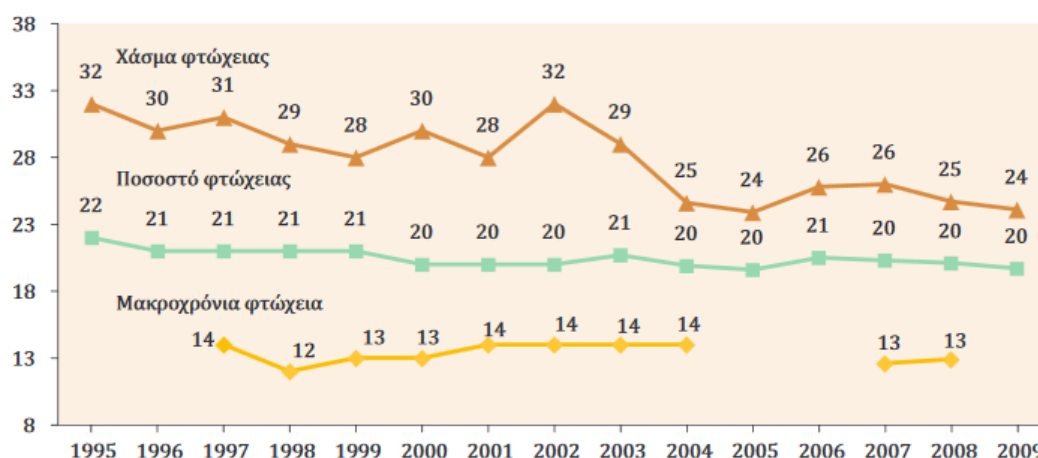
Χρειάζεται στο σημείο αυτό να επισημάνουμε τη σχέση μεταξύ φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Πιο συγκεκριμένα, εξαιτίας του φαινομένου της φτώχειας η κοινωνία χωρίζεται σε δύο κατηγορίες: στην πρώτη ανήκουν όσοι θεωρούνται «ενσωματωμένοι», ενώ στη δεύτερη οι «αποκλεισμένοι». Η κατηγορία των «ενσωματωμένων» αποτελείται από όσους έχουν μια εργασία τέτοια που να μπορεί να τους εξασφαλίζει ένα δίκτυο κοινωνικής προστασίας. Η κατηγορία των

«αποκλεισμένων» αντίθετα περιλαμβάνει όσους δεν εργάζονται ή εργάζονται με όρους που δεν είναι επαρκείς για να τους εξασφαλίσουν την αυτόνομη κάλυψη των βασικών τους αναγκών και γι' αυτό είναι εξαρτημένοι από τη φροντίδα των υπηρεσιών του κράτους πρόνοιας (Καραμεσίνη, 2004, σ. 402-403).

10.4 Φτώχεια και ανισότητες στην Ελλάδα – Σύγκριση με τις χώρες της ΕΕ

Η εξέλιξη των ανισοτήτων είναι κρίσιμο ζήτημα που απασχολεί το σύνολο των πολιτικών και οικονομικών φορέων. Οι όποιες αποφάσεις οικονομικού χαρακτήρα - εκτός των άλλων στόχων - συνήθως συνοδεύονται από μια επιχειρηματολογία περί μείωσης των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων. Είναι χρήσιμο εδώ να σημειώσουμε πως όλες οι σχετικές έρευνες διακρίνονται από το στοιχείο της υποτίμησης του ποσοστού φτώχειας, επειδή δεν συμπεριλαμβάνονται σε αυτές νοικοκυριά που δεν διαμένουν σε τυπικές κατοικίες και αποτελούν το πιο φτωχό τμήμα του πληθυσμού (Ιωαννίδης, Παπαθεωδόρου, Σούφτας, 2012, σ. 20). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα ερευνών για τη φτώχεια στην Ελλάδα, με βάση τα εισοδήματα των ετών 1994-2008, δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια αξιοσημείωτη μεταβολή στους δείκτες που μετρούν τη φτώχεια κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Η οικονομική μεγέθυνση δηλαδή που συντελέστηκε στη χώρα στο διάστημα αυτό, δεν βελτίωσε τη θέση των πιο χαμηλών εισοδηματικών στρωμάτων. Με βάση σχετική έκθεση του ΙΝΕ της ΓΣΕΕ, το 20% των κατοίκων στην Ελλάδα βρίσκεται σταθερά κάτω από το όριο της φτώχειας. Από αυτούς, οι 2 στους 3 είναι μακροχρόνια φτωχοί, χαρακτηρίζονται δηλαδή ως φτωχοί τουλάχιστον για 2 συνεχόμενα χρόνια σε μια τριετία. Το χάσμα της φτώχειας είναι αντίστοιχα υψηλό τη συγκεκριμένη περίοδο. Ειδικότερα στο διάστημα 1995-2003 το χάσμα κυμαίνεται από 28%-32%. Το 2004 μειώνεται κατά 5 ποσοστιαίες μονάδες και έκτοτε παραμένει σχετικά σταθερό μεταξύ 24% και 26% (Ιωαννίδης κ.α., 2012, σ. 19-20).

Γράφημα 31. Ποσοστό (%) φτώχειας και χάσμα (%) φτώχειας στην Ελλάδα, 1995-2009 (εισοδήματα 1994-2008)

Πηγή: «Εργαζόμενοι και όμως φτωχοί, διαστάσεις της φτώχειας των εργαζομένων», των Ιωαννίδη Α., Παπαθεωδώρου Χ. & Σούφτα Δ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Ιανουάριος 2010, σελ. 19.

Το 2007, χρονιά που τελειώνει μια μεγάλη περίοδος μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας, η Ελλάδα παρουσιάζει μία από τις χειρότερες επιδόσεις στη διανομή του εισοδήματος στην ΕΕ-15, με τις μόνες χώρες που την ξεπερνούν να είναι η Αγγλία και η Πορτογαλία. Μάλιστα, οι επιδόσεις αυτές της χώρας μας, είναι χειρότερες και από πολλές χώρες της ΕΕ-27, αφού από αυτές μόνο η Ρουμανία, η Λετονία, η Βουλγαρία και η Λιθουανία παρουσιάζουν χειρότερα δεδομένα από την Ελλάδα. Από τα στοιχεία φαίνεται ότι υπάρχει συσχέτιση μεταξύ του μεγέθους των ανισοτήτων και του μοντέλου κοινωνικού κράτους που ακολουθεί κάθε χώρα. Η Ελλάδα κατά κοινή ομολογία έχει ένα μοντέλο κοινωνικού κράτους που προσφέρει ελλιπή προστασία και λίγες παροχές, οι οποίες αφήνουν ακάλυπτο ένα σημαντικό τμήμα αναγκών μεγάλου μέρους του πληθυσμού. Φαίνεται μάλιστα ότι μια σειρά πολύ ανησυχητικών ευρημάτων αποτελούν μόνιμο στοιχείο για το σύνολο της περιόδου στην οποία αναφερόμαστε (1995-2008). Για παράδειγμα, φαίνεται ότι το ποσοστό του πληθυσμού που βρισκόταν κάτω από το όριο της φτώχειας παρέμεινε σταθερό όλο αυτό το χρονικό διάστημα (Παπαθεωδώρου & Δαφέρμος, 2010, σ. 13-16, 18, 31).

Πίνακας 20. Ποσοστιαία μεταβολή της φτώχειας και του χάσματος φτώχειας στις χώρες της ΕΕ-27, 1995-2008 (εισοδήματα 1994-2007)

Τύπος κοινωνικού κράτους		Χώρα	Ποσοστό φτώχειας	Χάσμα φτώχειας
ΕΕ-27	ΕΕ-15	Δανία	15,6	38,3
		Σουηδία	53,1	7,5
		Φινλανδία	69,5	6,2
		Ολλανδία	-6,6	-42,8
		Αυστρία	-7,5	-23,6
		Βέλγιο	-7,4	-18,3
		Γερμανία	4,5	-22,4
		Γαλλία	-16,2	-5,3
		Λουξεμβούργο	1,7	-12,6
		Μ. Βρετανία	-5,0	-4,3
		Ιρλανδία	-16,6	33,7
		Ιταλία	-8,4	-11,5
		Ισπανία	3,5	-1,9
		Ελλάδα	-6,3	-22,8
		Πορτογαλία	-19,6	-17,2
	Νέα μέλη	Ρουμανία	25,7	47,7
		Βουλγαρία	39,0	28,8
		Εσθονία	-31,2	-18,8
		Ουγγαρία	81,7	-47,8
		Λιθουανία	50,5	11,9
		Λετονία	5,5	24,5
		Πολωνία	-32,1	-6,6
		Σλοβακία	-10,7	-21,1
		Σλοβενία	-17,7	-3,7
		Τσεχία	13,2	15,4
		Μάλτα	8,9	5,9
		Κύπρος	8,9	-31,1

Πηγή: «Δομή και τάσεις της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ, 1995-2008» των Παπαθεοδώρου Χ. & Δαφέρμου Γ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Δεκέμβριος 2010, σελ. 31.

Στο σημείο αυτό, χρειάζεται να σημειώσουμε ότι τα πορίσματα των ερευνών δεν συμφωνούν με απόψεις που επιχειρηματολογούν για την ανάγκη προσανατολισμού των κοινωνικών μεταβιβάσεων σε συγκεκριμένες ομάδες με παρόμοια χαρακτηριστικά. Οι απόψεις αυτές θεωρούν ως δεδομένο ότι υπάρχει ένα κοινό προφίλ μεταξύ των ατόμων που χρειάζονται την αρωγή του κράτους, γιατί υποστηρίζουν ότι οι ανισότητες στηρίζονται σε κάποιο χαρακτηριστικό αυτών των

ανθρώπων που τους ομαδοποιεί ως κατηγορία, π.χ. επίπεδο εκπαίδευσης, αριθμός μελών νοικοκυριού, κλπ. Τα αποτελέσματα όμως των ερευνών δείχνουν ότι δεν υπάρχει ένας κυρίαρχος παράγοντας που μπορεί να ερμηνεύσει το επίπεδο των κοινωνικών ανισοτήτων, αλλά πολλοί παράμετροι που ο καθένας τους εξηγεί ένα μόνο μικρό σχετικά τμήμα των κοινωνικών ανισοτήτων. Με αυτήν την έννοια, η λύση δεν μπορεί να είναι παρά η ενίσχυση των χαμηλών εισοδημάτων χωρίς κάποιο πρόσθετο κριτήριο (Παπαθεοδώρου & Δαφέρμος, 2010, σ. 20-25). Εξαιτίας της παραπάνω διαπίστωσης, τα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας των χωρών της νότιας Ευρώπης κρίνονται αναποτελεσματικά ως προς την αντιμετώπιση των εισοδηματικών ανισοτήτων. Η προσπάθειά τους να παρέχουν επιδόματα με στοχευμένες πολιτικές σε συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού, συνοδεύεται με τις χειρότερες επιδόσεις στον τομέα της αποτελεσματικότητας των κοινωνικών μεταβιβάσεων. Αντίθετα, οι Σκανδιναβικές χώρες - των οποίων τα συστήματα κοινωνικής προστασίας χαρακτηρίζονται από καθολικότητα στις παροχές - πετυχαίνουν πολύ καλύτερα αποτελέσματα στην προσπάθειά τους να χρησιμοποιήσουν τις κοινωνικές μεταβιβάσεις ως εργαλείο αντιμετώπισης της φτώχειας (Ιωαννίδης κ.α., 2012, σ. 58).

Η μαρξιστική προσέγγιση συνδέει με ευθύ τρόπο το φαινόμενο της φτώχειας με το καπιταλιστικό σύστημα. Αναλυτικότερα υποστηρίζει ότι η φτώχεια είναι συνέπεια ενός τρόπου παραγωγής που - μέσω της μονοπώλησης των μέσων παραγωγής από τους κεφαλαιοκράτες - εξασφαλίζει τεράστια κέρδη για τους ίδιους και φτώχεια για τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας. Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, η φτώχεια δεν είναι ένα φαινόμενο που αφορά πρόσκαιρα ή συγκυριακά ορισμένα άτομα της κοινωνίας αλλά μόνιμο στοιχείο – αποτέλεσμα των εκμεταλλευτικών σχέσεων παραγωγής που χαρακτηρίζουν το καπιταλιστικό σύστημα και πλήττει κύρια την εργατική τάξη, ακριβώς επειδή δεν έχει στην ιδιοκτησία της την πηγή του πλούτου, δηλαδή τα μέσα παραγωγής (Λαμπρινίδης, Μανιάτης, Μπασιάκος, Οικονόμου, Παπαδοπούλου, Πασσάς, 2010, σ. 26-27).⁵⁹

⁵⁹ Αναφέρει για το θέμα το ΙΝΕ της ΓΣΕΕ: « Όπως αναφέρει ο R. Miliband, η φτώχεια μπορεί να πλήττει συνήθως ηλικιωμένους, ασθενείς, άνεργους και μονογονεϊκές οικογένειες, αλλά δεν είναι ταυτόσημη με αυτές τις κοινωνικές κατηγορίες. Το κοινό χαρακτηριστικό των φτωχών ηλικιωμένων, ανέργων κλπ. είναι η ταξική τους θέση, δηλαδή το ότι είναι μέλη της εργατικής τάξης.» Λαμπρινίδης, Γ., Μανιάτης, Θ., Μπασιάκος, Γ., Οικονόμου, Α., Παπαδοπούλου, Μ., & Πασσάς, Κ. (2010). *Εμπειρική προσέγγιση της απόλυτης φτώχειας στην Ελλάδα. Οι ανάγκες για κατοικία, διατροφή, ένδυση,*

Η φτώχεια αποτελεί σήμερα ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της εποχής μας, χωρίς να αποτελεί αποκλειστικά δικό της χαρακτηριστικό. Η Ελλάδα δεν απαλλάχθηκε από το πρόβλημα της φτώχειας ούτε κατά την περίοδο στην οποία υπήρξε σημαντική μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας. Το 2007 και με τις χώρες του συνόλου σχεδόν της ΕΕ-15 να παρουσιάζουν επιδείνωση των στοιχείων στον συγκεκριμένο τομέα, συναντάμε στην Ελλάδα ένα από τα υψηλότερα ποσοστά φτώχειας. Αντίστοιχη είναι η κατάσταση και με το δείκτη που αναφέρεται στο χάσμα της φτώχειας. Κατά τα έτη 2005-2007, το χάσμα της φτώχειας παρέμεινε κατά βάση σταθερό στο 24,7%. Αυτό σημαίνει ότι το 50% των φτωχών είχαν το 2007 εισόδημα που έφτανε μόλις το 75,3% του ορίου της φτώχειας (Παπαθεοδώρου & Δαφέρμος 2010, σ. 28-30). Ίδια είναι η εικόνα που δίνουν και τα στοιχεία για τη μακροχρόνια φτώχεια. Σύμφωνα με τα στοιχεία του 2008, η Ελλάδα έχει το υψηλότερο ποσοστό μακροχρόνιας φτώχειας στην ΕΕ-27 (Ιωαννίδης κ.α., 2012, σ. 23).

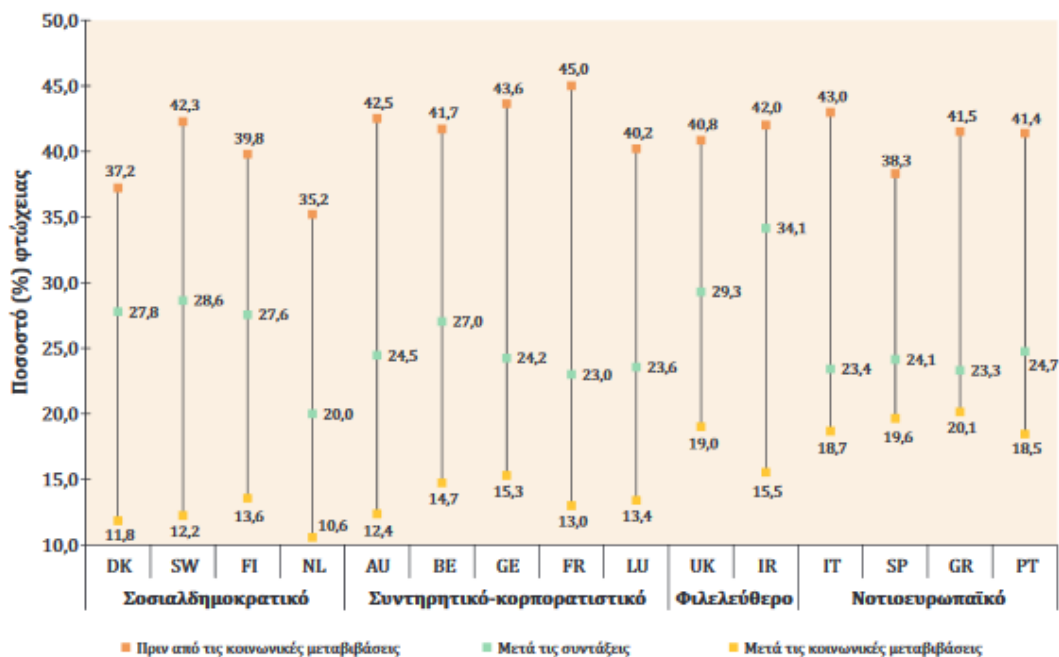
Αποκαλυπτικά είναι επίσης τα στοιχεία που αφορούν τις ανισότητες στο εσωτερικό της ΕΕ. Αν πάρουμε για παράδειγμα τη γραμμή φτώχειας της Δανίας και μετρήσουμε τη φτώχεια, θα διαπιστώσουμε ότι η πλειοψηφία του πληθυσμού στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται φτωχή (Παπαθεοδώρου, Δαφέρμος, Danchev, Μαρσέλλου, 2008, σ. 11). Για το έτος 2007, αν πάρουμε ως βάση τη γραμμή φτώχειας της Ελλάδας τότε θα συμπεράνουμε ότι ενώ το ποσοστό φτώχειας στη χώρα μας είναι περίπου 20%, το αντίστοιχο ποσοστό για την Ολλανδία, την Αυστρία και το Λουξεμβούργο είναι μόλις 3%. Στην ΕΕ-15, το αντίστοιχο ποσοστό φτώχειας δεν ξεπερνά το 6% με εξαίρεση τις χώρες της Νοτίου Ευρώπης. Αν όμως χρησιμοποιήσουμε ως βάση σύγκρισης τη γραμμή φτώχειας της Δανίας, τότε τα ποσοστά φτώχειας στην Ελλάδα και την Πορτογαλία ανέρχονται στο 37,9% και 53,6% αντίστοιχα. Δηλαδή, το 40% του πληθυσμού στη χώρα μας είχε βιοτικό επίπεδο αντίστοιχο με το φτωχότερο 2,3% του πληθυσμού του Λουξεμβούργου και του 8,8% της Ολλανδίας (Παπαθεοδώρου & Δαφέρμος, 2010, σ. 34).

Παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον εκείνα τα στοιχεία που συγκρίνουν τη φτώχεια στις χώρες της Ε.Ε., πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Εδώ παρατηρούμε ότι το ποσοστό της φτώχειας στην Ελλάδα σε ότι αφορά τα εισοδήματα

υπόδηση, μεταφορά. σ. 27, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων

πριν τις μεταβιβάσεις κινείται περίπου στο μέσο όρο. Όταν μάλιστα προστεθούν οι συντάξεις τότε η κατάσταση βελτιώνεται σημαντικά, με τη χώρα μας να παρουσιάζει ένα από τα χαμηλότερα ποσοστά φτώχειας στην ένωση (Παπαθεοδώρου κ.α., 2008, σ. 35-38).

Γράφημα 32. Ποσοστό φτώχειας πριν από και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, ΕΕ-15, 2008 (εισοδήματα 2007)

Πηγή: «Δομή και τάσεις της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ, 1995-2008» των Παπαθεοδώρου Χ. και Δαφέρμου Γ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Δεκέμβριος 2010, σελ.35.

Στα περισσότερα κράτη, τα ποσοστά φτώχειας πριν τις κοινωνικές μεταβιβάσεις σε χρήμα είναι ιδιαίτερα υψηλά αφού φτάνουν το 40%. Η Ρουμανία, η Ουγγαρία και η Ιρλανδία είναι από τις χώρες που έρχονται πρώτες στη σχετική κατάταξη, ενώ σχετικά σε καλύτερη θέση βρίσκονται χώρες όπως η Κύπρος, η Τσεχία και η Ολλανδία. Ανεπτυγμένες χώρες όπως για παράδειγμα η Γερμανία ή η Γαλλία, παρουσιάζουν μεγαλύτερα ποσοστά φτώχειας μετρώντας τα εισοδήματα πριν από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, συγκριτικά με χώρες λιγότερο ανεπτυγμένες, όπως η Βουλγαρία, η Τσεχία και η Σλοβακία. Το ίδιο συμβαίνει και με τη χώρα μας, η οποία εμφανίζει μικρότερα ποσοστά φτώχειας (όταν αυτή μετράται με βάση τα εισοδήματα πριν τις κοινωνικές μεταβιβάσεις) σε σχέση με άλλες οικονομίες

περισσότερο ανεπτυγμένες (Ιωαννίδης κ.α., 2012, σ. 41). Τι είναι αυτό που μετατρέπει την Ελλάδα από χώρα με ένα από τα μικρότερα ποσοστά φτώχειας σε χώρα ουραγό στην συγκεκριμένη κατάταξη; Η απάντηση στο ερώτημα βρίσκεται στην πρόσθεση των λοιπών κοινωνικών μεταβιβάσεων. Όταν στις σχετικές μετρήσεις αθροίζονται τα ποσά από τις υπόλοιπες κοινωνικές μεταβιβάσεις (εκτός των συντάξεων που έχουν ήδη προστεθεί), τότε η συγκριτική κατάσταση μεταβάλλεται δραματικά σε βάρος της χώρας μας, γεγονός που δείχνει την ανικανότητα των κοινωνικών μεταβιβάσεων να προστατεύσουν στοιχειωδώς τα πιο αδύναμα κοινωνικά στρώματα (Παπαθεοδώρου κ.α, 2008, σ. 35-38).

Πίνακας 21 Ποσοστιαία μείωση της φτώχειας στις χώρες της Ε-27 οφειλόμενη στις συντάξεις και τις λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις, 1995 και 2006

		Τύπος κοινωνικού κράτους	Χώρα	1995			2006		
				Λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις (εκτός συντάξεων)	Μόνο συντάξεις	Συνολικές κοινωνικές μεταβιβάσεις	Λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις (εκτός συντάξεων)	Μόνο συντάξεις	Συνολικές κοινωνικές μεταβιβάσεις
ΕΕ-27	Σοσιαλδημοκρατικό	Δανία	-43,1	-23,1	-72,1	-38,0	-25,2	-69,5	
		Σουηδία	-	-	-	-37,8	-31,0	-71,9	
		Φινλανδία	-	-	-	-35,3	-29,7	-69,1	
		Ολλανδία	-33,7	-36,2	-69,3	-29,5	-41,9	-73,8	
	Συντηρητικό-κορπορατιστικό	Αυστρία	-27,8	-40,3	-67,2	-29,0	-41,3	-70,7	
		Βέλγιο	-24,7	-36,9	-61,8	-27,4	-34,7	-64,4	
		Γερμανία	-18,3	-41,7	-60,2	-27,7	-44,5	-73,3	
		Γαλλία	-28,9	-29,2	-59,9	-25,5	-43,7	-70,4	
		Λουξεμβούργο	-23,4	-43,8	-67,2	-25,0	-40,3	-64,9	
	Φιλελεύθερο	Μ. Βρετανία	-19,3	-24,5	-50,8	-22,9	-28,6	-54,9	
		Ιρλανδία	-29,7	-18,7	-53,7	-32,6	18,2	-54,1	
	Νοτιοευρωπαϊκό	Ιταλία	-6,5	-41,8	-48,7	-10,6	-45,1	-55,3	
		Ισπανία	-16,8	-34,1	-52,9	-9,8	-38,2	-48,6	
		Ελλάδα	-3,6	-38,2	-42,6	-6,5	-42,5	-49,9	
		Πορτογαλία	-12,4	-25,2	-37,4	-15,6	-37,4	-54,0	
	Νέα μέλη	Ρουμανία	-	-	-	-	-42,9	-54,8	
		Βουλγαρία	-	-	-	-	-58,5	-65,9	
		Εσθονία	-	-	-	-14,7	-35,3	-52,1	
		Ουγγαρία	-	-	-	-27,0	-3,9	-67,7	
		Λιθουανία	-	-	-	-13,7	-34,9	-50,9	
		Λετονία	-	-	-	-10,1	-30,2	-42,2	
		Πολωνία	-	-	-	-17,9	-41,8	-61,3	
		Σλοβακία	-	-	-	-20,9	-48,6	-70,2	
		Σλοβενία	-	-	-	-29,6	-40,7	-71,3	
		Τσεχία	-	-	-	-26,5	-45,0	-75,0	
		Μάλτα	-	-	-	-	-35,3	-58,8	
		Κύπρος	-	-	-	-20,1	-24,4	-44,9	

Πηγή: «Οικονομική ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα, Συγκριτική ανάλυση και διαχρονικές τάσεις» των Παπαθεοδώρου Χ., Δαφέρμου Γ., Danchev S. & Μαρσέλλου Α., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Δεκέμβριος 2008, σελ. 37.

Στην Ελλάδα, το σύστημα παροχής κοινωνικών επιδομάτων φαίνεται ότι υστερεί σε μεγάλο βαθμό σε αποτελεσματικότητα, αφού η μείωση του ποσοστού φτώχειας εξαιτίας των κοινωνικών επιδομάτων είναι ιδιαίτερα μικρή (Ιωαννίδης κ.α., 2012, σ. 26). Τα παραπάνω αναδεικνύουν την ανικανότητα του μοντέλου κοινωνικής πρόνοιας της χώρας. Οι κοινωνικές μεταβιβάσεις δεν παρέχουν την απαιτούμενη ασφάλεια σε εκείνα τα τμήματα του πληθυσμού που έχουν ανάγκη, και μόνο οι συντάξεις φαίνεται να έχουν μια σοβαρή ευεργετική επίδραση στην προστασία των φτωχότερων στρωμάτων (Παπαθεοδώρου & Δαφέρμος, 2010, σ. 18-20). Σύμφωνα με το ΙΝΕ της ΓΣΕΕ, ο ρόλος των κοινωνικών μεταβιβάσεων στην αντιμετώπιση της φτώχειας μπορεί να είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Με βάση σχετικές έρευνες, η αύξηση κατά 1 μονάδα ως ποσοστό του ΑΕΠ των λοιπών κοινωνικών μεταβιβάσεων (εκτός δηλαδή των συντάξεων) έχει αποτελέσματα στη μείωση της φτώχειας αντίστοιχα με μία αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ της τάξης του 8-10% (Δαφέρμος & Παπαθεοδώρου, 2010, σ. 38-40).

Τα αποτελέσματα των ερευνών φαίνεται ότι δεν επιβεβαιώνουν την άποψη, σύμφωνα με την οποία, η αύξηση του ΑΕΠ από μόνη της είναι αρκετή για τη μείωση των ποσοστών φτώχειας. Οι έρευνες δεν καταλήγουν σε κάποια αρνητική συσχέτιση μεταξύ κατά κεφαλήν ΑΕΠ και ποσοστού φτώχειας, αντίθετα αυτό που φαίνεται να αποδεικνύεται είναι η συνύπαρξη υψηλών ποσοστών φτώχειας με αυξημένα κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Οι περιπτώσεις της χώρας μας αλλά και της Ιρλανδίας είναι ενδεικτικές της κατάστασης, αφού η σημαντική μεγέθυνση της οικονομίας που επιτεύχθηκε στην υπό εξέταση περίοδο δεν επηρέασε σημαντικά τα μεγέθη της φτώχειας η οποία παρέμεινε σε υψηλά επίπεδα (Παπαθεοδώρου & Δαφέρμος 2010, σ. 45-46). Αντίστοιχα είναι τα συμπεράσματα σχετικά με την άποψη που υποστηρίζουν αρκετοί στον δημόσιο διάλογο, για τη σχέση μεταξύ ανεργίας και φτώχειας⁶⁰ (Ιωαννίδης κ.α., 2012, σ. 27).

⁶⁰ Σύμφωνα με το ΙΝΕ της ΓΣΕΕ: «ένα οικονομικό μέγεθος που συχνά θεωρείται βασικό αίτιο της φτώχειας και καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις σύγχρονες πολιτικές καταπολέμησής της είναι η ανεργία. Αυτή η θεώρηση βασίζεται σε μια καθιερωμένη αντίληψη ότι η φτώχεια είναι αποτέλεσμα ατομικών επιλογών και όχι ένα μόνιμο πρόβλημα και ενδογενές χαρακτηριστικό του οικονομικού συστήματος.» Ιωαννίδης Α., Παπαθεοδώρου, Χ. & Σούφτας, Δ. (2012). *Εργαζόμενοι και όμως φτωχοί. Διαστάσεις της φτώχειας των εργαζομένων στην Ελλάδα*. σ. 27, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.

Το επιχείρημα εδώ είναι ότι η αύξηση της απασχόλησης θα οδηγήσει σε μείωση της φτώχειας και αυτό θα συμβεί ανεξάρτητα των όρων (αμοιβές, συνθήκες απασχόλησης κλπ) με τους οποίους κάποιος παρέχει εργασία. Ενώ λοιπόν προκύπτει από τις έρευνες ότι υπάρχει μια θετική συσχέτιση μεταξύ ανεργίας και ποσοστού φτώχειας, δεν φαίνεται αυτή να είναι πολύ ισχυρή. Αν η επίδραση της μείωσης της ανεργίας στη μείωση της φτώχειας ήταν καταλυτική, τότε θα έπρεπε τα ποσοστά φτώχειας μεταξύ χωρών με παρόμοια ποσοστά ανεργίας να είναι και αυτά παραπλήσια. Αντίθετα, αν μελετήσουμε τα στοιχεία για το έτος 2007 θα δούμε ότι υπάρχουν χώρες με παρόμοια ποσοστά ανεργίας όπως για παράδειγμα η Ελλάδα και η Γερμανία, που εμφανίζουν όμως μεγάλες διαφορές στο ποσοστό φτώχειας (Παπαθεοδώρου & Δαφέρμος, 2010, σ. 46-47).

Γράφημα 33. Ποσοστό φτώχειας και ποσοστό ανεργίας στις χώρες της ΕΕ-15, 2007

Πηγή: «Δομή και τάσεις της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ, 1995-2008» των Παπαθεοδώρου Χ. και Δαφέρμου Γ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Δεκέμβριος 2010, σελ.47.

Φαίνεται λοιπόν ότι παρά την οικονομική μεγέθυνση που γνώρισε η χώρα, η φτώχεια παραμένει ένα από πιο σημαντικά προς επίλυση προβλήματα. Ενδεικτικό του είδους μεγέθυνσης που γνώρισε η χώρα είναι και τα όσα αναφέρουν οι Ανδριοπούλου & Τσακλόγλου (2010, σ. 44-45):

Οι ερευνητές συνήθως συγκρίνουν τον μέσο δείκτη φτώχειας για μια περίοδο με το «δείκτη εμφάνισης φτώχειας (prevalence poverty rate)», με στόχο να διερευνήσουν αν η σύνθεση των φτωχών αλλάζει διαχρονικά. Ο δείκτης εμφάνισης φτώχειας μετράει το ποσοστό των ατόμων που έχουν εμπειρία φτώχειας τουλάχιστον μια φορά καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας (σε όλα δηλαδή τα κύματα) και όχι μόνο σε ένα έτος. Αν ο δείκτης «εμφάνισης» της φτώχειας ισούται με το δείκτη φτώχειας, τότε υπάρχει χαμηλή κινητικότητα πάνω και κάτω από τη γραμμή φτώχειας και υψηλή μακροχρόνια φτώχεια. Αν, αντίθετα, πολλά και διαφορετικά άτομα πέφτουν κάτω από το όριο της φτώχειας για μικρότερες περιόδους (υψηλός δείκτης «εμφάνισης» φτώχειας), τότε η πιθανότητα να είναι κανείς φτωχός σε μια δεδομένη στιγμή είναι πιο ισοκατανεμημένη ανάμεσα στον πληθυσμό.

Πίνακας 22 Μέσος κατά κεφαλήν δείκτης και ποσοστό "εμφάνισης" φτώχειας για την περίοδο 1994-2000

Κράτος – μέλος	Μέσος κατά κεφαλήν δείκτης φτώχειας (1)	Δείκτης εμφάνισης της φτώχειας (2)	Μόνιμα «μη φτωχοί»	(2)/(1)
A	12,81	27,62	72,38	2,16
B	14,67	32,11	67,89	2,19
D	12,50	29,31	70,69	2,35
DK	11,13	27,41	72,59	2,46
E	19,29	38,62	61,38	2,00
EL	21,15	42,26	57,74	2,00
F	15,54	32,40	67,60	2,09
FIN	10,64	20,80	79,20	1,95
I	19,35	38,14	61,86	1,97
IRL	19,46	36,59	63,41	1,88
L	12,09	22,60	77,40	1,87
NL	10,50	23,79	76,21	2,27
P	21,37	40,03	59,97	1,87
UK	18,97	42,12	57,88	2,22
EU	18,77	34,48	65,52	1,84

Πηγή: «Δυναμική ανάλυση του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα» των Ανδριοπούλου Ε. & Τσακλόγλου Π., Ινστιτούτο εργασίας ΓΣΕΕ, Δεκέμβριος 2010, σελ. 44-45⁶¹

⁶¹ Σημείωση: Για την Αυστρία και το Λουξεμβούργο τα αποτελέσματα έχουν υπολογιστεί για εξαετή περίοδο (1995-2000), ενώ για τη Φιλανδία για πενταετή (1996-2000).

Από τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα βλέπουμε ότι η χώρα μας έχει μαζί με το ΗΒ τα υψηλότερα ποσοστά στον δείκτη εμφάνισης φτώχειας. Το 42,26% του πληθυσμού, σχεδόν δηλαδή ο μισός πληθυσμός, τουλάχιστον μία φορά στην περίοδο που εξετάζουμε βρίσκεται κάτω από το όριο της φτώχειας (Ανδριοπούλου & Τσακλόγλου, 2010, σ. 44-45). Αντίστοιχα συμπεράσματα για τη σχέση μεταξύ φτώχειας και οικονομικής ανάπτυξης βρίσκουμε και από έρευνες που αφορούν στο διάστημα μεταξύ 1974-1981/82. Φαίνεται δηλαδή ότι αν και αυξήθηκε η κατανάλωση για τα πιο φτωχά στρώματα, η αύξηση αυτή συνοδεύτηκε από ταυτόχρονη αύξηση της διαφοράς μεταξύ φτωχών και μη φτωχών. «Θα μπορούσαμε να πούμε πως στην περίοδο 1974-1981/82 οι φτωχοί γίνονται λιγότερο φτωχοί, ενώ οι πλούσιοι περισσότερο πλούσιοι (σε απόλυτους όρους)» (Καράγιωργας κ.α., 1990, σ.145).

10.5 Ποιοτικά στοιχεία σχετικά με τη φτώχεια – Σύγκριση με τις χώρες της ΕΕ

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης και μια σειρά ποιοτικών στοιχείων της φτώχειας που μπορούν να φωτίσουν καλύτερα ορισμένες πλευρές. Η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από υψηλά ποσοστά φτώχειας, τόσο στο σύνολο του πληθυσμού όσο σε κάθε μία πληθυσμιακή ομάδα ξεχωριστά, με εξαίρεση τις μονογονεϊκές οικογένειες, όπου οι επιδόσεις της χώρας μας είναι λίγο κάτω από τον μέσο όρο της ΕΕ (Ιωαννίδης κ.α., 2012, σ. 20).

Πίνακας 23 Ποσοστά (%) φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ με βάση τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, 2009 (εισοδήματα 2008)

	Ελλάδα	ΕΕ-15	ΕΕ-27
Σύνολο	19,7	16,1	16,3
Ηλικία			
Έως 18 ετών	23,7	19,0	19,9
18-24 ετών	22,3	20,6	20,1
25-54 ετών	17,3	13,7	14,0
55-64 ετών	18,3	14,2	14,0
65 ετών και άνω	21,4	17,8	17,8
Φύλο			
Άνδρας	19,1	15,2	15,4
Γυναίκα	20,2	16,9	17,1
Είδος νοικοκυριού			
Μονομελές νοικοκυριό	26,5	25,3	25,6
Ένας ενήλικας με παιδιά	32,1	33,9	34,0
2 ή περισσότεροι ενήλικες χωρίς παιδιά	15,8	11,2	11,0
2 ή περισσότεροι ενήλικες με παιδιά	22,0	15,2	16,1
Επίπεδο εκπαίδευσης			
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	29,6	22,4	24,0
Λύκειο ή μεταλυκειακή μη τριτοβάθμια εκπαίδευση	17,1	13,1	13,1
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	5,4	7,4	6,8

Πηγή: «Εργαζόμενοι και όμως φτωχοί, διαστάσεις της φτώχειας των εργαζομένων», των Ιωαννίδη Α., Παπαθεοδώρου Χ. & Σούφτα Δ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Ιανουάριος 2010, σελ. 21.

Από τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα προκύπτει θετική συσχέτιση μεταξύ του μεγέθους του νοικοκυριού και του κινδύνου φτώχειας. Την ίδια στιγμή όμως και ενώ ο κίνδυνος φτώχειας είναι μικρότερος για τα πιο μικρά νοικοκυριά (2-4 ατόμων), αυτά απαρτίζουν ένα μεγάλο τμήμα του φτωχού πληθυσμού (78%) εξαιτίας του ποσοστού τους στον συνολικό πληθυσμό. Αντίστοιχη κατάσταση συναντούμε και στις υπόλοιπες χώρες της νοτίου Ευρώπης (Παπαθεοδώρου κ.α., 2008, σ. 50). Σε ότι αφορά στις ηλικίες, οι πιο ευαίσθητες ηλικιακές ομάδες - τόσο στο ποσοστό φτώχειας όσο και στον κίνδυνο από αυτήν - είναι τα παιδιά και οι νέοι ως 24 ετών και οι ηλικιωμένοι άνω των 65 (Ιωαννίδης κ.α., 2012, σ. 20).

Η τοποθεσία στην οποία διαμένει κάποιος, φαίνεται επίσης να συνδέεται σε σημαντικό βαθμό με τον κίνδυνο της φτώχειας. Έτσι, πιο ασφαλείς έναντι του κινδύνου φτώχειας παρουσιάζονται όσοι κατοικούν σε μια αστική ή ημιαστική περιοχή σε σύγκριση με τους κατοίκους αγροτικών περιοχών. Η ίδια εικόνα υπάρχει και στις υπόλοιπες χώρες της νότιας Ευρώπης. Η ιδιαιτερότητα στην Ελλάδα είναι ότι

οι αγροτικές περιοχές παρουσιάζουν πολύ υψηλά ποσοστά φτώχειας, ενώ εξαιτίας του αριθμού του, ο αγροτικός πληθυσμός συνιστά ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού που χαρακτηρίζουμε ως φτωχό. Πιο συγκεκριμένα: Η πλειοψηφία των φτωχών στη χώρα μας, σε ποσοστό 65,2%, ζει στην ύπαιθρο. Στην Ισπανία, το αντίστοιχο ποσοστό είναι 40%, ενώ υψηλά ποσοστά στους κατοίκους αγροτικών περιοχών εντοπίζονται τόσο στη Σουηδία όσο και στη Φιλανδία, με τη διαφορά όμως ότι εκεί ο αριθμός των φτωχών είναι σχετικά ισοκατανεμημένος μεταξύ πόλης και υπαίθρου. Αντίθετα, παρατηρούμε χαμηλά ποσοστά φτώχειας για τους κατοίκους αγροτικών περιοχών στο Βέλγιο, στη Δανία, και στην Αυστρία ενώ για τις υπόλοιπες χώρες η διαμονή του νοικοκυριού δεν φαίνεται να αποτελεί σημαντικό προσδιοριστικό παράγοντα για την εμφάνιση κινδύνου φτώχειας (Παπαθεοδώρου κ.α., 2008, σ. 50-51).

Σημαντικά ποσοστά φτώχειας στη χώρα μας παρουσιάζονται στους ηλικιωμένους, οι οποίοι εμφανίζουν τη μεγαλύτερη ποσοστιαία συμμετοχή στη φτώχεια. Φαίνεται ότι το ασφαλιστικό σύστημα στην Ελλάδα δε μπορεί να εξασφαλίσει ένα καθεστώς προστασίας για σημαντικό αριθμό ατόμων, όταν αυτά φεύγουν από την εργασία. Χρειάζεται να σημειώσουμε ότι αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρούμε σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και στις άλλες χώρες της ένωσης (Παπαθεοδώρου & Δαφέρμος, 2010, σ. 52).

Η μερική απασχόληση του υπεύθυνου του νοικοκυριού είναι παράγοντας που επιδρά αυξητικά στον κίνδυνο της φτώχειας. Μάλιστα, σε αυτά τα νοικοκυριά εμφανίζεται μεγαλύτερο ποσοστό φτώχειας ακόμα και από τα νοικοκυριά που έχουν ως υπεύθυνο άτομο που είναι άνεργο. Η εμφάνιση υψηλού κινδύνου φτώχειας στην συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα είναι χαρακτηριστικό του συνόλου των χωρών της νοτίου Ευρώπης, με εξαίρεση την Ισπανία. Στις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ όμως, η κατάσταση διαφοροποιείται με τους άνεργους να έρχονται αντιμέτωποι με μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας σε σχέση με τους εργαζόμενους μερικής απασχόλησης (Παπαθεοδώρου κ.α., 2008, σ. 52). Με βάση τα στοιχεία του 2008, τα άτομα που είναι μέλη νοικοκυριού του οποίου ο υπεύθυνος εργάζεται υπό καθεστώς μερικής απασχόλησης, συμμετέχουν σε ποσοστό 24% στο σύνολο των φτωχών (Ιωαννίδης κ.α., 2012, σ. 31).

Το επίπεδο εκπαίδευσης φαίνεται να αποτελεί προσδιοριστικό παράγοντα του κινδύνου φτώχειας σε όλες τις χώρες της ΕΕ. Η επίδραση όμως του μορφωτικού επιπέδου στη διαμόρφωση του κινδύνου φτώχειας, δεν είναι ενιαία σε όλες τις χώρες.

Ισχυρή επίδραση υπάρχει στην Πορτογαλία, αφού τα άτομα που ανήκουν σε νοικοκυριά των οποίων ο υπεύθυνος είναι απόφοιτος πανεπιστημίου, εμφανίζουν πολύ χαμηλό ποσοστό φτώχειας, μικρότερο του 2%. Αντίθετα, η μεγάλη πλειοψηφία των φτωχών ανήκουν σε νοικοκυριά των οποίων ο υπεύθυνος είναι απόφοιτος πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (Παπαθεοδώρου κ.α., 2008, σ. 52). Αξίζει να σημειωθεί ότι στη Γερμανία, τη Δανία και τη Σουηδία, τα νοικοκυριά των οποίων ο υπεύθυνος βρίσκεται σε διαδικασία εκπαίδευσης είναι αρκετά πιθανό να βρεθούν σε κατάσταση φτώχειας, αφού αντιμετωπίζουν υψηλό κίνδυνο (Παπαθεοδώρου & Δαφέρμος 2010, σ. 54).

Χρειάζεται στο σημείο αυτό να τονίσουμε κάτι που αναφέραμε προηγούμενα. Κανένα από τα παραπάνω πληθυσμιακά χαρακτηριστικά δε μπορεί να εξηγήσει από μόνο του ικανοποιητικά την ύπαρξη φτώχειας. Σε καμία χώρα της ΕΕ δηλαδή - της Ελλάδας συμπεριλαμβανομένης - δεν μπορούμε να εντοπίσουμε κάποια συγκεκριμένη ομάδα που τα χαρακτηριστικά της να έχουν αιτιώδη σχέση με τη φτώχεια, ώστε να προσανατολίσουμε αντίστοιχα την κατεύθυνση των παρεμβάσεων κοινωνικής πολιτικής. Με εξαίρεση την Πορτογαλία, όπου το επίπεδο εκπαίδευσης ερμηνεύει το 30-35% της φτώχειας, στις υπόλοιπες χώρες, κανένα από τα χαρακτηριστικά δεν ευθύνεται περισσότερο από το 25% του ποσοστού της φτώχειας. Οι ανισότητες αυτές δηλαδή εντοπίζονται στο εσωτερικό των ομάδων με κοινά πληθυσμιακά χαρακτηριστικά. Με αυτή την έννοια, δεν αναμένουμε να είναι αποτελεσματικές παρεμβάσεις που στοχεύουν στην αντιμετώπιση των διαφορών μεταξύ των ομάδων. Επομένως, η παρέμβαση του κράτους για την αντιμετώπιση της φτώχειας και των εισοδηματικών ανισοτήτων χρειάζεται να επικεντρωθεί στη στήριξη των φτωχότερων στρωμάτων με καθολικό τρόπο (Παπαθεοδώρου κ.α., 2008, σ. 57-58).

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα ευρήματα που σχετίζονται με την αποστέρηση, με το κατά πόσο δηλαδή ένα άτομο είναι σε θέση να καλύψει ορισμένες ανάγκες. Οι δείκτες που μετρούν το επίπεδο της αποστέρησης και τους οποίους χρησιμοποιεί και η Eurostat στις έρευνες της, είναι ο δείκτης υλικής αποστέρησης και ο δείκτης ακραίας υλικής αποστέρησης. Οι δείκτες αυτοί μετράνε εκείνο το ποσοστό του πληθυσμού που το εισόδημα του δεν επαρκεί για ικανοποιήσει αντίστοιχα τουλάχιστον τρεις ή τέσσερις από τις εξής ανάγκες: 1. Ενοίκιο ή δάνειο στέγης ή λογαριασμούς ΔΕΗ, ΕΥΔΑΠ, 2. Θέρμανση του σπιτιού, 3. Έξοδα που προκύπτουν και δεν ήταν προϋπολογισμένα, 4. Κατανάλωση επαρκούς ποσότητας κρέατος, 5. Τη

δυνατότητα για διακοπές, 6. Τη δυνατότητα να έχει τηλεόραση, 7. Την κατοχή ψυγείου, 8. Την κατοχή αυτοκινήτου για τις μετακινήσεις του και 9. Την χρήση τηλεφώνου για την επικοινωνία (Ιωαννίδης κ.α., 2012, σ. 16). Η Ελλάδα έχει τις χειρότερες επιδόσεις και στους δύο δείκτες στην ΕΕ-15 ⁶² (Ιωαννίδης κ.α., 2012, σ. 24-25). Αποτυπώνονται δηλαδή και μέσω αυτών των δεικτών όσα αναφέραμε προηγούμενα σχετικά με τη δεινή οικονομική θέση στην οποία βρίσκεται σταθερά ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού.

⁶² Συγκεκριμένα το 2009: « ..., η Ελλάδα εμφανίζει τα υψηλότερα ποσοστά υλικής και ακραίας υλικής αποστέρησης στην ΕΕ-15 (23% και 11% αντίστοιχα). Ωστόσο, στα περισσότερα νέα κράτη μέλη της ΕΕ-27 η εικόνα είναι πολύ πιο αρνητική. Μόνο η Μάλτα, η Εσθονία, η Σλοβενία, η Τσεχία και η Κύπρος παρουσιάζουν σχετικά χαμηλότερα ποσοστά υλικής και ακραίας υλικής αποστέρησης από εκείνα της Ελλάδας.» Ιωαννίδης Α., Παπαθεοδώρου, Χ. & Σούφτας, Δ. (2012). *Εργαζόμενοι και όμως φτωχοί. Διαστάσεις της φτώχειας των εργαζομένων στην Ελλάδα*. σ.24-25, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.

Πίνακας 24 Ποσοστό (%) του πληθυσμού με υλική αποστέρηση και ακραία υλική αποστέρηση στην ΕΕ, 2009

Τύπος κοινωνικού κράτους		Χώρα	Υλική αποστέρηση (%)	Ακραία υλική αποστέρηση (%)	
ΕΕ-27	ΕΕ-15	Σοσιαλδημοκρατικό	Δανία	6,0	2,3
			Σουηδία	4,8	1,6
			Φινλανδία	8,2	2,8
			Ολλανδία	5,2	1,4
		Συντηρητικό-κορπορατιστικό	Αυστρία	10,9	4,8
			Βέλγιο	11,4	5,2
			Γερμανία	12,5	5,4
			Γαλλία	13,5	5,6
			Λουξεμβούργο	4,0	1,1
		Φιλελεύθερο	Μ. Βρετανία	10,3	3,3
			Ιρλανδία	17,1	6,1
		Νοτιοευρωπαϊκό	Ιταλία	15,6	7,0
			Ισπανία	11,3	3,5
			Ελλάδα	23,0	11,0
			Πορτογαλία	21,5	9,1
	Νέα μέλη	Ρουμανία	49,3	32,2	
		Βουλγαρία	55,5	41,9	
		Εσθονία	17,1	6,2	
		Ουγγαρία	40,3	20,3	
		Λιθουανία	27,0	15,1	
		Λετονία	39,7	21,9	
		Πολωνία	29,5	15,0	
		Σλοβακία	24,5	11,1	
		Σλοβενία	16,2	6,1	
		Τσεχία	15,6	6,1	
		Μάλτα	14,8	4,7	
		Κύπρος	21,2	7,9	

Πηγή: «Εργαζόμενοι και όμως φτωχοί, διαστάσεις της φτώχειας των εργαζομένων», των Ιωαννίδη Α., Παπαθεωδόρου Χ. & Σούφα Δ., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Ιανουάριος 2010, σελ. 24.

Κεφάλαιο 11: Οι εργασιακές σχέσεις ως παράγοντας προσδιορισμού του βιοτικού επιπέδου

11.1 Εισαγωγή

Η χώρα γνώρισε την περίοδο της κρίσης μια σημαντική επιδείνωση στη διαμόρφωση των εργασιακών σχέσεων. Στο όνομα της ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων, που υποτίθεται ότι θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάσχεση του κύματος απολύσεων, την αύξηση των προσλήψεων και τη μείωση του ποσοστού ανεργίας, υπήρξαν σοβαρές παρεμβάσεις με κατάληξη την ουσιαστική απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Κατάργηση των συλλογικών συμβάσεων, ενίσχυση της ευελιξίας στην εργασία, μείωση μισθών, γενίκευση των μορφών μερικής απασχόλησης, μείωση της αποζημίωσης σε περίπτωση απόλυσης, είναι μόνο μερικές από τις μεταβολές που ψηφίστηκαν και διαμόρφωσαν το νέο τοπίο στο νομικό πλαίσιο που καθορίζει τις εργασιακές σχέσεις. Τα αποτελέσματα σε ό,τι αφορά στην καταπολέμηση της ανεργίας είναι γνωστά και ενδεικτικά της αποτυχίας. Σε παράλληλη πορεία με την επιδείνωση των εργασιακών συνθηκών, ως αποτέλεσμα της κατάργησης κάθε εργατικής κατάκτησης, το ποσοστό ανεργίας αυξήθηκε με ιλιγγιώδεις ρυθμούς φτάνοντας το 2012 το 26% (Κουζής, Γ., Γεωργιάδου, Π., Κούστα, Ε. & Σταμάτη, Α., 2013, σ. 87).

Αντίστοιχη είναι η εικόνα, τουλάχιστον σε επίπεδο κατεύθυνσης, και κατά την περίοδο της ανάπτυξης. Δεν φαίνεται δηλαδή να συνδυάστηκε η μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας με βελτίωση των εργασιακών συνθηκών, με αυξημένη ασφάλεια των εργαζομένων για τη δουλειά τους και συνολικά με μία ευνοϊκή για τους ίδιους μεταβολή του νομικού πλαισίου που ρυθμίζει τις εργασιακές σχέσεις. Μάλλον το αντίθετο συνέβη. Έτσι και στην περίοδο ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, οι εργαζόμενοι ήρθαν αντιμέτωποι με μία προσπάθεια απορρύθμισης η οποία όμως βαφτίστηκε ως μεταρρύθμιση, εφαρμόζοντας μία σειρά αρνητικών μέτρων για τη μισθωτή εργασία και δίνοντας τη σκυτάλη σε μία ακόμα μεγαλύτερη επίθεση στις εργατικές κατακτήσεις κατά την περίοδο της κρίσης.

11.2 Η ευρωπαϊκή στρατηγική για την απασχόληση

Στην ΕΕ δεν υπάρχει ένα ενιαίο σύστημα εργασιακών σχέσεων για τις χώρες - μέλη της. Αντίθετα παρατηρούνται διαφορές σε ό,τι αφορά στον σχεδιασμό και στην υλοποίηση των παρεμβάσεων τους που προσδιορίζουν τις εργασιακές σχέσεις. Αποτελεί όμως κοινή συνισταμένη και κοινοτική κατεύθυνση η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της κάθε οικονομίας, με μέτρα που αφορούν στην εργασία και στο κόστος της. Το βασικό επιχείρημα είναι ότι η ευελιξία της εργασίας - παράλληλα με τη μείωση του κόστους - θα διαμορφώσει πιο ευνοϊκές προϋποθέσεις για την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων (Κουζής, Κρέτσος, Καψάλης, Λαμπουράκη, Σταμάτη & Τήκος, 2008, σ. 19). Ερμηνεύοντας το συμφέρον των μεγάλων επιχειρήσεων ως συλλογικό συμφέρον, προκύπτει η ανάγκη για μεταρρυθμίσεις στις εργασιακές σχέσεις προς το δυσμενέστερο για τους εργαζόμενους.

Η Λευκή Βίβλος για την ανάπτυξη, την ανταγωνιστικότητα και την απασχόληση διαμόρφωσε το πλαίσιο για την απασχόληση και περιέγραψε τις αλλαγές στις οποίες πρέπει να προχωρήσουν τα κράτη σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Biffi, 2007, σ. 2). Οι μεταβολές αυτές είχαν ως αποτέλεσμα τη ριζική αλλαγή του μοντέλου της εργασίας, όπως το γνωρίζαμε μέχρι τότε, και την αντικατάστασή του, από ένα μοντέλο απασχόλησης που η ευελιξία του εργαζόμενου ήταν το βασικό του χαρακτηριστικό. Στη συνέχεια, η ΕΕ προχώρησε το 1997 στην υπογραφή της συνθήκης του Άμστερνταμ, η οποία τροποποίησε σε ορισμένα σημεία τη συνθήκη του Μάαστριχτ (Ευρωπαϊκή Ένωση, Η συνθήκη του Άμστερνταμ, 1997). Οι χώρες - με βάση τη συνθήκη - υιοθετούν μέτρα που εξειδικεύονται ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε μίας και με γνώμονα τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας (Νικολακοπούλου - Στεφάνου, 2002, σ. 30). Ενώ λοιπόν η συνθήκη αφήνει αυξημένους βαθμούς ελευθερίας στην επιλογή συγκεκριμένων μέτρων, θέτει στο ευρωπαϊκό προσκήνιο με σαφήνεια τους στόχους που πρέπει να εξυπηρετούν αυτά, που δεν είναι άλλοι από την αύξηση της ευελιξίας και της προσαρμοστικότητας των εργαζομένων για τη διαμόρφωση ενός φιλικότερου περιβάλλοντος για τις επιχειρήσεις. Πιο αναλυτικά, τα μέτρα πρέπει να στοχεύουν στην καταπολέμηση της ανεργίας, με έμφαση στους μακροχρόνια άνεργους και στους νέους. Κομβική για την επίτευξη του στόχου θεωρείται η μετατροπή των παθητικών πολιτικών απασχόλησης

- που στοχεύουν στη στήριξη του ανέργου - σε ενεργητικές πολιτικές στήριξης της εργασίας. Παράλληλα, η αύξηση της ευελιξίας με την επικράτηση των λεγόμενων ελαστικών μορφών απασχόλησης, η ενίσχυση της εκπαίδευσης και κατάρτισης του εργατικού δυναμικού στο σύνολο του εργασιακού βίου και η μεταβολή του νομικού πλαισίου προς το φιλικότερο για τις επιχειρήσεις (π.χ. ρυθμίσεις για την πιο εύκολη δημιουργία μιας επιχείρησης), αποτελούν παρεμβάσεις που θεωρούνται καταλυτικές για την επιτυχή έκβαση του εγχειρήματος (Κρητικός, 2010, σ. 160-161). Η απασχολησιμότητα είναι η λέξη «κλειδί» των επιχειρούμενων μεταβολών.⁶³ Χρειάζεται να σημειωθεί ότι οι αλλαγές αυτές δεν υπαγορεύονται από τη μεταβολή του επιστημονικού ή τεχνολογικού περιβάλλοντος ή άλλων παραμέτρων, εξωτερικών σε σχέση με τον κόσμο των επιχειρήσεων. Πρόκειται για συνειδητή πολιτική – οικονομική επιλογή των ιθυνόντων, στο πλαίσιο της ΕΕ.

Τα κράτη - μέλη επιχειρούν τη σύγκλιση, με την κάλυψη των απαιτούμενων κριτηρίων για την ένταξη στην ΟΝΕ (ρυθμός πληθωρισμού, ύψος δημοσίου ελλείμματος και δημοσίου χρέους), προτάσσοντας τον στόχο της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας, του οποίου την επίτευξη την συνδέουν με απόλυτο τρόπο με τη μείωση του κόστους εργασίας και την αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης των εργαζομένων. Ο παραπάνω στόχος υλοποιείται μέσα από τη διαμόρφωση ενός νέου νομικού πλαισίου για τις εργασιακές σχέσεις, που αποδομεί σε σημαντικό βαθμό την όποια ασφάλεια και σταθερότητα ένιωθε το άτομο στο εργασιακό του περιβάλλον, σε

⁶³ Για το θέμα της απασχολησιμότητας σημειώνει η Καρακιουλάφη (2006): «Μιλώντας για απασχολησιμότητα, αναφερόμαστε στην ικανότητα εύρεσης και διατήρησης μιας θέσης εργασίας ή αλλιώς στην ικανότητα του ατόμου να προσαρμόζεται στις ανάγκες της αγοράς εργασίας – κυρίως μέσα από τη διαρκή και δια βίου μάθηση -, υπό την έννοια των προϋποθέσεων που πρέπει να εκπληρώνει, προκειμένου να βρει μια εργασία ή ακόμα και να διατηρήσει αυτήν που ήδη κατέχει. Στις μέρες μας, το ζητούμενο, όπως επισημαίνει και ο B. Gazier, δεν είναι τόσο η διασφάλιση της απασχόλησης, όσο εκείνη της απασχολησιμότητας. Αυτή μπορεί να νοηθεί ως το «προσωπικό κεφάλαιο» του κάθε ατόμου, το οποίο περιλαμβάνει τις δεξιότητες, τις γνώσεις, την εμπειρία κλπ που αποκτά ή κατέχει και μπορεί να κινητοποιήσει κάποιος και οι οποίες τον καθιστούν «επιθυμητό» από την εργοδοσία.» Καρακιουλάφη, Χ. (2006). Ανεργία, επισφαλείς μορφές απασχόλησης, κοινωνικός αποκλεισμός και μορφές διαχείρισης τους. Στο Οικονόμου, Χ. & Φερόνας, Α. (επιμ.), *Οι εκτός των τειχών φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*. σ. 278, Αθήνα: Διόνικος.

προηγούμενες περιόδους (Κουζής, 2012, σ. 8).⁶⁴ Ωστόσο η συγκεκριμένη επιλογή έχει παρελθόν. Χαρακτήρισε όλη την περίοδο που προηγήθηκε μέχρι την ONE και αποτυπώθηκε σε όλα τα επίσημα κείμενα της ένωσης (Λευκή Βίβλος για την ανάπτυξη, την ανταγωνιστικότητα και την απασχόληση (1993), Πράσινο Βιβλίο για την οργάνωση της εργασίας (1997), κ.α.) (Κουζής, 2012, σ. 8).

Εκτός της ανταγωνιστικότητας, η μείωση της ανεργίας είναι το δεύτερο επιχείρημα των ιθυνόντων σε ευρωπαϊκό επίπεδο για την αναδιάρθρωση των εργασιακών σχέσεων. Σύμφωνα με την επικρατούσα αντίληψη, η υιοθέτηση μέτρων ενίσχυσης της ευελιξίας της αγοράς εργασίας και η μεταβολή του αντίστοιχου νομοθετικού πλαισίου θα συμβάλλει στην καταπολέμηση της ανεργίας (Παπαϊωάννου, 2013, σ. 89). Σημαντική κίνηση στην προσπάθεια μείωσης της ανεργίας (όπως αναφέραμε και προηγούμενα) θεωρείται η αντικατάσταση των παθητικών πολιτικών απασχόλησης (π.χ. επιδόματα ανεργίας) από μέτρα που προκρίνουν την ενεργητική συμμετοχή των εργαζομένων, όπως επίδομα απασχόλησης, επιδότηση μισθού, μείωση ασφαλιστικών εισφορών, κτλ. (Νικολακοπούλου - Στεφάνου, 1997, σ. 220-225). Με αυτόν τον τρόπο, η αλληλεγγύη από τη μεριά της κοινωνίας προς τον άνεργο, η οποία σωστά υπάρχει και κατά την άποψη μας επιβάλλεται να επεκταθεί, μετατρέπεται σε επιχορήγηση της επιχείρησης που εξασφαλίζει δωρεάν εργασία και αύξηση των κερδών της.

Ενδεικτικές αντιλήψεις για την ανεργία που διατυπώνονται σε αρκετές χώρες της Ευρώπης είναι οι απόψεις που επικράτησαν στη Μεγάλη Βρετανία. Σύμφωνα λοιπόν με την κυρίαρχη άποψη των εμπλεκομένων στα θέματα απασχόλησης, η ελαστικοποίηση της προστατευτικής πολιτικής για τους άνεργους -όπως εκφράζεται μέσα από τα επιδόματα ανεργίας και άλλες κοινωνικές παροχές - θα έχει θετικά αποτελέσματα στην προσπάθεια καταπολέμησης της ανεργίας (Kananen, Taylor-Gooby, Larsen, 2014, σ. 6). Σύμφωνα με τον Esping – Andersen (2006), οι παραπάνω απόψεις δεν επιβεβαιώνονται από την πραγματικότητα. Δεν υπάρχουν αποδείξεις για τη θετική συσχέτιση μεταξύ κοινωνικών επιδομάτων και ανεργίας. Φαίνεται ότι στις

⁶⁴ Σημειώνει σχετικά με το θέμα ο Κοντιάδης: «Η επίδραση των περιοριστικών όρων της ONE στις εργασιακές σχέσεις εκφράζεται κατ' αρχάς με τη διεύρυνση της ευελιξίας της εργασίας και την τάση περαιτέρω συμπίεσης του εργασιακού κόστους ως κεντρικών συνιστωσών για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας» Κοντιάδης, Ι. Ξ. (2004). *Συνταγματικές εγγυήσεις και θεσμική οργάνωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας*. σ. 95, Αθήνα - Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλα.

περισσότερες χώρες η επιδοματική πολιτική δεν ασκεί αρνητική επίδραση στη θέληση κάποιου να εργαστεί. Εξαίρεση στην παραπάνω διαπίστωση αποτελεί η περίπτωση, που κάποιος αμείβεται με μισθό το ύψος του οποίου δεν απέχει ουσιαστικά από το αντίστοιχο του επιδόματος ανεργίας (Esping - Andersen, 2006, σ. 83).

Συνοψίζοντας, όλες οι χώρες προχωρούν σε μεταβολή του πλαισίου των εργασιακών σχέσεων. Οι όποιες υπαρκτές διαφορές στις μεταβολές μεταξύ τους, οι οποίες οφείλονται σε διαφορετικές σε ένα βαθμό εκδοχές του λεγόμενου «κοινωνικού κράτους», δεν αναιρούν τη βασική κατεύθυνση δηλαδή τη ριζική αναμόρφωση του μοντέλου του εργαζομένου (Κοντιάδης, 2004, σ. 89).

11.3 Το πρότυπο της «τυπικής» εργασιακής σχέσης και οι επιχειρούμενες μεταβολές του

Στην προσπάθεια μας να εξετάσουμε τις αλλαγές που προωθούνται στο επίπεδο των εργασιακών σχέσεων, καθώς και το μοντέλο εργασίας που αυτές διαμορφώνουν, έχει σημασία να περιγράψουμε το πρότυπο εργασιακής σχέσης που ήταν κυρίαρχο μέχρι τη μεταβολή του.⁶⁵

Το κύριο χαρακτηριστικό της τυπικής εργασιακής σχέσης ήταν η προσπάθεια σχετικής προστασίας του εργαζομένου, μέσω ενός μισθού που θα ήταν σε θέση να εξασφαλίσει τα απολύτως απαραίτητα για την επιβίωση του (Καρακιουλάφη, 2006, σ. 279).

⁶⁵ Σύμφωνα με τον Κοντιάδη (2004): «Τα βασικά χαρακτηριστικά της τυπικής, κανονικής σχέσης εργασίας συνίστανται στην παροχή της εργασίας με άξονα εξαρτημένη σχέση, με συνέχεια και σταθερή διάρκεια, στο πλαίσιο πλήρους ωραρίου, με αποδέκτη ένα μόνο εργοδότη και ρύθμιση όχι στη βάση των ατομικών διαπραγματεύσεων, αλλά από νόμο ή συλλογικές συμβάσεις σύμφωνα με το εργατικό δίκαιο και το δίκαιο κοινωνικής ασφάλισης.» Κοντιάδης, Ι. Ξ. (2004). *Συνταγματικές εγγυήσεις και θεσμική οργάνωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας*. σ. 98, Αθήνα - Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Πιο αναλυτικά, το πρότυπο της «τυπικής» εργασιακής σχέσης το οποίο, όπως αναφέραμε, δέχεται σήμερα γενικευμένη επίθεση, περιλαμβάνει τα εξής στοιχεία:

- 1) Εξαρτημένη μισθωτή εργασία, σύμφωνα με την οποία η μισθωτή σχέση προαπαιτεί την ύπαρξη εξάρτησης του εργαζομένου από τον εργοδότη που αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την υπαγωγή της συμβατικής σχέσης στην εργατική νομοθεσία...
 - 2) Σταθερή απασχόληση, σύμφωνα με την οποία η διάρκεια της εργασιακής σχέσης είναι αόριστη εφ' όσον η έναρξη της τοποθετείται στην πρόσληψη του μισθωτού και η λήξη της, στην ημερομηνία συνταξιοδότησης του.
 - 3) Πλήρης απασχόληση, σύμφωνα με την οποία ο εργάσιμος χρόνος ανταποκρίνεται στα ισχύοντα συμβατικά ή νόμιμα πλαίσια ως προς το πλήρες ωράριο απασχόλησης.
 - 4) Σταθερότητα ωραρίου απασχόλησης ως προς την ημερήσια και -εβδομαδιαία διάρκεια της εργασίας.
 - 5) Εξασφάλιση της αμοιβής τουλάχιστον ίσης με τα ισχύοντα κατώτατα νόμιμα όπως ορίζουν οι οικίες συλλογικές συμβάσεις εργασίας.
- Υπαγωγή της εργασιακής σχέσης στα πλαίσια της προστασίας της ασφαλιστικής και εργατικής νομοθεσίας για την κατοχύρωση θεμελιωδών κοινωνικών και εργασιακών δικαιωμάτων (Κουζής, 2012, σ. 26-27).

Η αμφισβήτηση αυτών των χαρακτηριστικών μπαίνει στο στόχαστρο μέσα από τις προωθούμενες αλλαγές και έχει ως αποτέλεσμα έναν ευέλικτο εργαζόμενο, χωρίς δικαιώματα, γεμάτο ανασφάλεια, απροστάτευτο στις ορέξεις των εργοδοτών.

Οι μεταβολές αυτού του προτύπου χρονολογούνται από τη δεκαετία του 1970 και επικεντρώνονται στην αντικατάσταση της μισθωτής εργασίας με την παροχή υπηρεσιών με «μπλοκάκι», στη σταδιακή μεταφορά των διαπραγματεύσεων από τον κλάδο στο επίπεδο της επιχείρησης (αυξάνοντας με αυτόν τον τρόπο αντικειμενικά τη διαπραγματευτική δυνατότητα των εργοδοτών) και στην υποχώρηση της μόνιμης εργασίας μέσω της γενίκευσης των συμβάσεων ορισμένου χρόνου (Κοντιάδης, 2004, σ. 81). Πώς επιτυγχάνεται αυτή η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων; Ή αλλιώς πως «πείθεται» η πλειοψηφία της κοινωνίας ότι το να εργάζεται κάποιος με ευέλικτες μορφές εργασίας, με μειωμένους μισθούς, χωρίς προστασία από την απόλυση, κτλ. είναι τελικά προς το συμφέρον του; Ρόλο κλειδί έχει παίζει σ' αυτό το σημείο, η «απειλή» (και σε πολλές περιπτώσεις η πραγματοποίηση της) από τη μεριά των επιχειρήσεων, ότι θα μεταφέρουν τις δραστηριότητες τους σε χώρες που έχουν πιο ευνοϊκά - για το κεφάλαιο - συστήματα εργασιακών σχέσεων. Τέτοιες χώρες είναι τόσο αυτές της Ασίας, όπως Κίνα, Ινδία αλλά και χώρες της ΕΕ των 27, στις οποίες το καθεστώς προστασίας των εργαζομένων υπολείπεται αρκετά σε σχέση με αυτό της ΕΕ-15 (Κουζής, κ.α., 2008, σ. 22). Οι βασικές κατευθύνσεις των μεταβολών, οι

οποίες εξειδικεύονται με διαφορετικό τρόπο και σε διαφορετικό χρόνο σε κάθε χώρα είναι:

- ο Σταδιακή αντικατάσταση της σταθερής εργασίας από ευέλικτες μορφές απασχόλησης, με γενίκευση τόσο των συμβάσεων ορισμένου χρόνου όσο και του δανεισμού και της ενοικίασης των εργαζομένων, αλλά και της καθιέρωσης της λεγόμενης εξαρτημένης αυτοαπασχόλησης (ο εργαζόμενος αποζημιώνεται ως μισθωτός και αναλαμβάνει τον κίνδυνο του αυτοαπασχολούμενου) (Κουζής, Καψάλης, Κούστα, Κρέτσος, Λαμπουσάκη, Σταμάτη, Τήκος, 2009, σ. 15-17). Στη δεύτερη αυτή κατηγορία της εξαρτημένης αυτοαπασχόλησης, εντάσσονται όλες εκείνες οι περιπτώσεις που με βάση τα χαρακτηριστικά τους (σταθερή και συνεχή εργασία με ωράριο, χωρίς να υπάρχει χρονικός περιορισμός για την παροχή των ζητούμενων υπηρεσιών τους), θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνονται στις εξαρτημένες σχέσεις εργασίας. Έχουμε δηλαδή μια σαφή παραβίαση εργατικών κατακτήσεων σε ό,τι αφορά στις αμοιβές, στις συνθήκες εργασίας και στο δικαίωμα στην ασφάλιση, με στόχο την ένταση της εκμετάλλευσης του εργατικού δυναμικού (Κουζής, 2000, σ. 112-113).
- ο Αύξηση των ομαδικών απολύσεων, με παράλληλη μείωση των αποζημιώσεων.
- ο Ενίσχυση της ευελιξίας στο δημόσιο τομέα τόσο με τη γενίκευση αντίστοιχων μορφών απασχόλησης π.χ. θεσμός των stages στην Ελλάδα όσο και με την ανάθεση σε εργολάβους μια σειράς υπηρεσιών του Δημοσίου τομέα, όπως π.χ. καθαρισμός ή φύλαξη.
- ο Αυστηρότεροι όροι για την καταβολή του επιδόματος ανεργίας, στη λογική της αντικατάστασης της επιδότησης της ανεργίας με την επιδότηση της εργασίας, με στόχο τη σημαντική μείωση του κόστους εργασίας για τις επιχειρήσεις.
- ο Παρεμβάσεις με στόχο την επίθεση στον κατώτατο μισθό, με την εισαγωγή διαφοροποιήσεων προς τα κάτω για τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας.
- ο Παρεμβάσεις για συγκράτηση των μισθολογικών αυξήσεων με ταυτόχρονη αύξηση της ευελιξίας των αμοιβών, μέσω σύνδεσης της αμοιβής με την αξιολόγηση του εργαζομένου στο δημόσιο και την παραγωγικότητα, τα μόνους απόδοσης, κτλ, στον ιδιωτικό τομέα (Κουζής, κ.α., 2009, σ. 20-23).

Χαρακτηριστικό μάλιστα παράδειγμα της αντίληψης που καλλιεργείται για την υιοθέτηση κοινών στόχων μεταξύ των δυνάμεων του κεφαλαίου και της εργασίας, στη βάση ενός υποτιθέμενου κοινού συμφέροντος, είναι η σύνδεση της αμοιβής των εργαζομένων με τα αποτελέσματα της επιχείρησης. Έτσι δίνεται η δυνατότητα στους εργοδότες να αυξομειώνουν τις αμοιβές των υπαλλήλων, ανάλογα με το πόσο κερδοφόρα είναι η περίοδος που διανύουν, μεταβάλλοντας, από τη μία μεριά, τον εργαζόμενο ως συνυπεύθυνο με τον επιχειρηματία για την πορεία της επιχείρησης ενώ, από την άλλη καταργείται ουσιαστικά το σύστημα σταθερής αμοιβής, όπως το γνωρίζαμε μέχρι τώρα (Κουζής, 2012, σ. 40).⁶⁶

- ο Αποδυνάμωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων σε επίπεδο κλάδου και αντικατάστασή τους με αντίστοιχες σε επίπεδο επιχείρησης ή ατόμου, αφήνοντας ουσιαστικά τις επιχειρήσεις ανεξέλεγκτες στη διατύπωση όρων και κανόνων, οι οποίοι εκθέτουν τους εργαζόμενους στην αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσής τους (Κουζής κ.α., 2009, σ. 25-26).⁶⁷
- ο Χαλάρωση των μέτρων προστασίας των εργαζομένων στο χώρο εργασίας σχετικά με τις συνθήκες υγιεινής, προστασίας από εργατικά ατυχήματα, κλπ.
- ο Ιδιωτικοποιήσεις δημοσίων επιχειρήσεων με συνέπεια είτε τη διαμόρφωση δυσμενέστερων εργασιακών σχέσεων για το σύνολο των εργαζομένων με το νέο καθεστώς (π.χ. αερομεταφορές στην Ελλάδα, λιμάνια σε Γαλλία και Ελλάδα), είτε με την εισαγωγή διαφορετικών ρυθμίσεων σε επίπεδο εργατικών δικαιωμάτων και αμοιβών για τους νεοπροσλαμβανόμενους, π.χ. Ελλάδα.

⁶⁶ Στην ίδια λογική εδράζεται και η αγορά μετοχών μιας εταιρείας από τους υπαλλήλους της, μετατρέποντας με αυτόν τον τρόπο την αμοιβή τους σε μέγεθος που αυξομειώνεται ανάλογα με τον χρηματιστηριακό δείκτη. Κουζής, Γ. (2012). *Σύγχρονες τάσεις στον τομέα των εργασιακών σχέσεων*, σ.40 Αθήνα: Πανεπιστημιακές σημειώσεις Πάντειο Πανεπιστήμιο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής.

⁶⁷ Αναφέρει σχετικά ο Κουζής (2012): «Η αποκέντρωση των διαπραγματεύσεων στο επιχειρησιακό και τοπικό επίπεδο, η δυνατότητα διάβρωσης του περιεχομένου τους ως προς το όριο των κατώτατων αμοιβών, ο επαναπροσδιορισμός της σχέσης κλαδικών και γενικών συλλογικών συμβάσεων, ο περιορισμός των πρακτικών διοικητικής επέκτασης ισχύος τους και η εισαγωγή ρήτρων επαναδιαπραγμάτευσης με κατώτερο περιεχόμενο αμοιβής του ήδη ισχύοντος, αποτελούν βασικές καινοτομίες που οδηγούν στην απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων.» Κουζής, Γ. (2012). *Σύγχρονες τάσεις στον τομέα των εργασιακών σχέσεων*. σ.38-39, Αθήνα: Πανεπιστημιακές σημειώσεις Πάντειο Πανεπιστήμιο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής.

- ο Αρνητικές για τους εργαζόμενους μεταβολές στην κοινωνική ασφάλιση (Κουζής κ.α., 2009, σ. 27, 32-33).

Τα κράτη μέλη παρεμβαίνουν λοιπόν με ενεργητικό τρόπο, αλλάζοντας το πεδίο των εργασιακών σχέσεων. Στην κατεύθυνση αυτή, ξεχωριστό ρόλο έχει ο δημόσιος τομέας, που παραδοσιακά και για διάφορους λόγους, χαρακτηριζόταν από αυξημένη προστασία των υπαλλήλων του σε σχέση με τον ιδιωτικό. Εδώ όμως, διαπιστώνουμε πως αποτελεί ένα ιδιαίτερα κρίσιμο εργαλείο στην εφαρμογή των συγκεκριμένων αναδιαρθρώσεων. Από τη μια μεριά ένα τμήμα του δημοσίου, με διάφορες προφάσεις, που έχουν ως κοινό τόπο ότι το κράτος δε μπορεί, παραχωρείται στους ιδιώτες, με προφανείς συνέπειες για το καθεστώς των εργασιακών δικαιωμάτων στους νέους φορείς, ενώ από την άλλη, στις υπηρεσίες που παραμένουν στον έλεγχο του δημοσίου εισάγονται μια σειρά αλλαγών στην κατεύθυνση της αποδιάρθρωσης των εργασιακών σχέσεων, δίνοντας το σήμα στο ιδιωτικό κεφάλαιο για ακόμα μεγαλύτερη αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης. Παράλληλα, ιδιαίτερα στη χώρα μας, εκτυλίσσεται μια επιχείρηση ενοχοποίησης του δυναμικού του δημοσίου τομέα, με την κατηγορία ότι απολαμβάνει πολλά περισσότερα από όσα παράγει, αναδεικνύοντας τους εργαζόμενους ως υπαίτιους των οικονομικών προβλημάτων της χώρας και ως αντιπαράδειγμα για τον δρόμο που πρέπει να χαράξει κάθε οικονομία συνολικά και προφανώς στον κρίσιμο και ιδιαίτερα ευαίσθητο τομέα των εργασιακών σχέσεων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία από τη Μεγάλη Βρετανία η οποία υπήρξε χώρα πρόδρομος στην απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και στην υιοθέτηση του μοντέλου το οποίο ευαγγελίζονται οι υποστηρικτές αυτών των κατευθύνσεων. Από το 1979 ακόμα, με την άνοδο του συντηρητικού κόμματος στην εξουσία, αποφασίστηκαν μια σειρά μεταβολές που μεταμόρφωσαν ριζικά το τοπίο στην αγορά εργασίας. Η δυνατότητα για περισσότερες απολύσεις από τη πλευρά των επιχειρήσεων, η ανυπαρξία κατώτατου μισθού που λειτουργούσε ως μαξιλαράκι ασφαλείας για τους χαμηλόμισθους, η αποκέντρωση των διαπραγματεύσεων με τον παραγκωνισμό των συλλογικών συμβάσεων και την επικράτηση των επιχειρησιακών και των ατομικών, η σύγκρουση με τα συνδικάτα και το εργατικό κίνημα, ήταν μερικά από τα νέα στοιχεία που έκαναν την εμφάνιση τους στο Ηνωμένο Βασίλειο και στην Ευρώπη γενικότερα. Το αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν η αύξηση κατά εφτά φορές του ποσοστού των χαμηλόμισθων από το 1979-1996. Το επόμενο έτος (1997), όσοι αμείβονταν με αποδοχές που δεν ξεπερνούσαν το μισό του μέσου

μισθού έφτασαν στο 19% του συνόλου των μισθωτών, ενώ η ενίσχυση της ευελιξίας στο χρόνο εργασίας είχε ως συνέπεια, οι Βρετανοί να εργάζονται περισσότερο από όλους τους υπόλοιπους εργαζόμενους στην Ευρώπη το 1999 (Κουζής, 2012, σ. 94-95).⁶⁸

11.4 Οι εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα κατά την πορεία προς την ONE

Η Ελλάδα - τη στιγμή της εισόδου της στην ONE (2000) - παρουσιάζει μικρότερη μερική απασχόληση σε σχέση με το μέσο όρο της ΕΕ (6,1% αντί 17,7% της ένωσης το 1999), ενώ δεν παρουσιάζει σημαντική διαφορά σε ότι αφορά το μέγεθος της προσωρινής απασχόλησης (12,9% έναντι 13,1%). Το μειωμένο ποσοστό της μερικής απασχόλησης συγκριτικά με το μέσο όρο των χωρών της ΕΕ (αν και βαίνει αυξανόμενο) οφείλεται στις πολύ χαμηλές αποδοχές της, γεγονός που αποθαρρύνει τους εργαζόμενους από την εθελοντική επιλογή της. Άλλωστε δεν θα μπορούσε να ήταν διαφορετικά όταν και οι αμοιβές της πλήρους απασχόλησης είναι πολύ χαμηλές. Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται από τα ποσοστά της αναγκαστικής (όχι κατ' επιλογήν του ίδιου του εργαζόμενου) μερικής απασχόλησης που ανέρχονται το 1999 στο 43,8% και κατατάσσουν την Ελλάδα πρώτη στη σχετική λίστα με ποσοστό που ξεπερνά κατά πολύ το μέσο κοινοτικό (16,8%) (Κουζής, 2012, σ. 218, 232). Αντίστοιχα μικρά ήταν και τα ποσοστά της μερικής απασχόλησης και κατά την προηγούμενη δεκαετία 1980-1990. Σύμφωνα με τη Νικολακοπούλου - Στεφάνου (1997, σ. 139-140), η παραπάνω κατάσταση αποδίδεται και σε κάποιες επιπλέον αιτίες, οι οποίες πιστεύουμε ότι χαρακτηρίζουν και τη δεκαετία 1990-2000. Αυτές είναι:

- το σημαντικό ποσοστό της εποχιακής απασχόλησης, χαρακτηριστικό που συναντάμε και στις υπόλοιπες χώρες της Νότιας Ευρώπης.

⁶⁸ Σύμφωνα με τον Κουζή: «Το φαινόμενο του υψηλού πραγματικού εργάσιμου χρόνου στη Βρετανία οφείλεται στις ευέλικτες πολιτικές του εργάσιμου χρόνου εργασίας που αναπτύσσονται στη χώρα και στην πολυαπασχόληση 1,5 εκατομμυρίου Βρετανών ωθούμενων στη λύση αυτή υπό το βάρος των διαμορφούμενων οικονομικών και κοινωνικών αναγκών.» Κουζής, Γ. (2012) Σύγχρονες τάσεις στον τομέα των εργασιακών σχέσεων, πανεπιστημιακές σημειώσεις σ. 95, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα 2012

- Η απουσία καταγραφής ορισμένων θέσεων μερικής απασχόλησης, καθώς αποτελούν συνήθως τη δεύτερη εργασία στα πλαίσια της πολυαπασχόλησης του εργαζόμενου, η οποία δεν δηλώνεται και εμπίπτει στην κατηγορία της παραοικονομίας.
- Τέλος, το πολιτισμικό περιβάλλον διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο στην κατεύθυνση αυτή, αφού στην Ελλάδα είναι κυρίαρχη η αντίληψη της οικογενειακής αλληλεγγύης, γεγονός που «προφυλάσσει» τον άνεργο νέο από την εργασιακή περιπλάνηση σε ελαστικές μορφές απασχόλησης.

Η πορεία προς την ΟΝΕ χαρακτηρίστηκε από την αύξηση του ποσοστού ανεργίας. Συγκεκριμένα η ανεργία από 7% το 1991, αυξήθηκε στο 8,9% το 1994, στο 10% το 1997, για να φτάσει το 11,8% το 2000. Στην περίοδο 1993-1999 η ανεργία αυξάνεται κατά 31,4% ενώ η αύξηση του ποσοστού των μακροχρόνια ανέργων ξεπερνά το 50%, οι οποίοι αποτελούν περισσότερο από το μισό των ανέργων. Η αύξηση μάλιστα των ανέργων συντελείται σε μία περίοδο άνθησης της εθνικής οικονομίας, με τον ρυθμό ανάπτυξης να καταγράφει ιδιαίτερα θετικές επιδόσεις, ανώτερες του μέσου όρου της ΕΕ. Παράλληλα η κερδοφορία των επιχειρήσεων κινείται σε υψηλό επίπεδο, αντίστοιχο με εκείνο των καλύτερων περιόδων που έζησε η ελληνική οικονομία στη σύγχρονη ιστορία (Κουζής, 2012, σ. 218). Η μικρή μείωση της ανεργίας κατά τα έτη 2000 – 2008, δεν αναιρεί το βασικό συμπέρασμα για το σύνολο της περιόδου που εξετάζουμε, σύμφωνα με το οποίο η μεγέθυνση της οικονομίας συνοδεύτηκε με αυξημένα ποσοστά ανεργίας. Η παραπάνω διαπίστωση είναι ενδεικτική για τα χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αφού ο καπιταλισμός ακόμα και στην περίοδο άνθησης του δεν μπορεί, ούτε θέλει να λύσει τέτοια προβλήματα.

Την ίδια στιγμή, ένα ποσοστό της τάξης του 20% των εργαζομένων απασχολείται σε περισσότερες από μία εργασίες για να αυξήσει το εισόδημα του, ενώ το ίδιο ποσοστό δηλώνει έτοιμο να κάνει το ίδιο όταν βρεθεί η ευκαιρία. Επίσης είναι σημαντικό το ποσοστό των εργαζομένων που απασχολούνται υπερωριακά αφού ο 1 στους 3 μισθωτούς εργάζεται με τέτοιους όρους (Κουζής, 2000, σ. 108-109). Σε ότι αφορά στη μισθολογική πολιτική, τα πράγματα δεν είναι καλύτερα. Η σημαντική μείωση του κόστους εργασίας στη δεκαετία 1990 – 2000, είχε αποτέλεσμα η σχετική θέση των μισθωτών να επιδεινώνεται συνεχώς (Δεδουσόπουλος, 2007, σ. 120-122).

Σε μια προσπάθεια να κωδικοποιήσουμε τις εξελίξεις στον τομέα των εργασιακών σχέσεων, τη συγκεκριμένη δεκαετία, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στους εξής άξονες:

1. Επιτάχυνση της προσαρμογής στις ανάγκες του κεφαλαίου και προσπάθεια για αύξηση της ανταγωνιστικότητας, μέσω της φειδωλής μισθολογικής πολιτικής και της σταδιακής αντικατάστασης της τυπικής εργασιακής σχέσης, με το νέο μοντέλο εργαζομένου που χαρακτηρίζεται από αυξημένη ευελιξία.
2. Αλλαγή στις σχέσεις μεταξύ των συνδικάτων και της εργοδοσίας, όπως αυτή εκφράστηκε κύρια στις σχέσεις μεταξύ ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ και των αντίστοιχων εργοδοτικών οργανώσεων. Η από κοινού αποδοχή του στόχου για ένταξη στην ΟΝΕ και η αναγόρευση του σε εθνική υπόθεση, διαμόρφωσε το έδαφος για τη μείωση των συγκρούσεων και την καλλιέργεια ενός κλίματος συμβιβασμού και διαλόγου ανάμεσα στις δύο πλευρές. Απόδειξη αποτελεί το γεγονός ότι από τις 265 απεργίες με τους 2.140.000 απεργούς το 1990, φτάσαμε το 1998, στις 38, με μόλις 215.000 απεργούς.
3. Αύξηση της παράνομης απασχόλησης που οφείλεται βασικά στην πολύ μεγάλη προσέλευση μεταναστών και στην υποστελέχωση και ελλιπή λειτουργία των αρμόδιων μηχανισμών και κλιμακίων εφαρμογής της σχετικής νομοθεσίας. (Κουζής, 2012, σ. 220-222)

Η ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας - που είναι και το βασικό ζητούμενο των αλλαγών στο εργασιακό τοπίο - υπηρετήθηκε από συγκεκριμένες νομοθετικές παρεμβάσεις. Οι παρεμβάσεις αυτές ξεκίνησαν με τον αναπτυξιακό νόμο 1892/90 και συνεχίστηκαν με τον νόμο 2639/98. Με τον πρώτο νόμο, δημιουργείται το πλαίσιο για την αύξηση της μερικής απασχόλησης, δίνεται η δυνατότητα πρόσθεσης μίας ακόμη ομάδας εργασίας (4^η) το Σαββατοκύριακο και νομοθετείται η δυνατότητα διευθέτησης του χρόνου εργασίας για διάστημα έως τρεις μήνες, μέσω επιχειρησιακών συλλογικών συμβάσεων (Νόμος 1892/1990). Με το νόμο 2639/98, καθιερώνεται ο θεσμός της μερικής απασχόλησης. Ο ίδιος νόμος, ενισχύοντας ακόμα περισσότερο τις ελαστικές εργασιακές σχέσεις, επεκτείνει τη δυνατότητα των επιχειρήσεων να διευθετήσουν τον χρόνο εργασίας μέσα από επιχειρησιακές συμβάσεις, μέχρι το διάστημα του ενός έτους. Ανοίγει τον δρόμο της αμφισβήτησης των συλλογικών συμβάσεων και όσα αυτές προβλέπουν, σε περιοχές της χώρας που χαρακτηρίζονται από μειωμένη απασχόληση, είτε μέσα από Τοπικά Σύμφωνα Απασχόλησης που καλύπτουν την περιοχή, είτε μέσα από συμφωνίες και συμβάσεις

σε επιχειρησιακό ή ακόμα και τοπικό επίπεδο (Νόμος 2639/1998). Στην ίδια κατεύθυνση, προβλέφθηκε στη σχετική νομοθεσία η εκ περιτροπής εργασία. Στην ουσία, πρόκειται για τη δυνατότητα που έχει ο εργοδότης να απασχολεί κάποιες ημέρες τους εργαζόμενους και κάποιες άλλες όχι, με την προϋπόθεση ότι θα τους αντικαθιστά με άλλους (Κουζής, 2000, σ. 108-109). Τα αυξημένα ποσοστά ανεργίας, στην περίοδο που εξετάζουμε, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο διακηρυγμένος στόχος για την αντιμετώπιση της ανεργίας μέσα από την περιοριστική μισθολογική πολιτική και την επικράτηση ελαστικών σχέσεων εργασίας, δε φαίνεται να επιτεύχθηκε.

Στοιχείο της περιόδου, αναμφίβολα, αποτελεί και η εμφάνιση κλίματος συναίνεσης και συμβιβασμού μεταξύ συνδικάτων και εργοδοσίας που διαμορφώθηκε με ορίζοντα τη σύγκλιση για την ένταξη στην ONE (Κουζής, 2012, σ. 251-252). Η αλλαγή αυτή στις σχέσεις μεταξύ συνδικάτων και εργοδοτών δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων που συνέβαλλαν στην επιδείνωση των όρων εργασίας και αμοιβής των εργαζομένων, σε μια περίοδο μάλιστα που η οικονομία χαρακτηρίστηκε από θετικούς, σε σημαντικό βαθμό, ρυθμούς ανάπτυξης.

11.5 Οι εξελίξεις στις εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα μετά την ONE

Στο πλαίσιο της ONE, η μεταβολή των εργασιακών σχέσεων αποτελεί το βασικό εργαλείο για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας. Σε όλες τις συνθήκες που έχουν σχέση με την εργασία, το βάρος δίνεται στη μεγαλύτερη ευελιξία στην απασχόληση, στην ελαστική εργασία και στην αύξηση της παραγωγικότητας (Λαπαβίτσας κ.α., 2010, σ. 21). Η ύπαρξη κοινού νομίσματος μετατρέπει ουσιαστικά τη δυνατότητα μεταβολής των τιμών και των μισθών, στον μοναδικό μηχανισμό προσαρμογής που διαθέτει η οικονομία. Επειδή η μακροοικονομική πολιτική έχει παραιτηθεί από οποιαδήποτε παρέμβαση, με εξαίρεση την επίτευξη της νομισματικής σταθερότητας, οι όροι και οι συνθήκες εργασίας αποτελούν τον μοναδικό δρόμο για την προσαρμογή της οικονομίας σε μία ενδεχόμενη κρίση (Αργείτης, 2002, σ. 60). Στο πλαίσιο αυτό, τα κράτη μέλη προσανατολίζονται σε ορισμένους στόχους, μέσα από τις αντίστοιχες αποφάσεις των οργάνων της ΕΕ. Πιο συγκεκριμένα:

- Η μισθολογική πολιτική θα πρέπει να είναι τέτοια που να μην δημιουργεί πληθωριστικές πιέσεις.
- Οι πραγματικές αυξήσεις στους μισθούς δεν πρέπει να υπερβαίνουν την αύξηση της παραγωγικότητας
- Οι συλλογικές συμβάσεις θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τις διαφορές στην παραγωγικότητα των εργαζομένων, ώστε η μισθολογική πολιτική να εξειδικεύεται ανάλογα με την απόδοση και με αυτό τον τρόπο να είναι εφικτή η διαμόρφωση του πληθωρισμού σε επιθυμητά επίπεδα (ΙΝΕ ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ, 2002, σ. 180).

Η Ελλάδα δεν αποτέλεσε εξαίρεση στον κανόνα, αφού επιδίωξε την αύξηση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, κύρια μέσω από τη μείωση του κόστους εργασίας. Ο νόμος 2874/2000 αποτέλεσε απόδειξη έμπρακτης προσπάθειας για ενίσχυση της ευελιξίας της εργασίας. Ταυτόχρονα, εξέφρασε την επιλογή της κυβέρνησης να συμβιβάσει τις πιέσεις των εργοδοτών και τις αντιδράσεις των συνδικάτων στις επιχειρούμενες αλλαγές. Με αυτή την έννοια, οι διατάξεις του νόμου είναι ηπιότερες συγκριτικά με τις αρχικές προθέσεις (Κουζής, 2012, σ. 302-308).

Αναλυτικότερα ο νόμος περιλάμβανε τις εξής διατάξεις:

- Αύξηση του κόστους των υπερωριών (ωστόσο ήταν σημαντικό θέμα οι αδήλωτες ώρες άρα και οι μη αμειβόμενες υπερωρίες που ήταν καθεστώς σε αρκετές επιχειρήσεις).
- Τακτοποίηση της διευθέτησης του χρόνου εργασίας σε ετήσια βάση, που υλοποιούνταν κυρίως σε επιχειρησιακό επίπεδο μέσω των αντίστοιχων συλλογικών συμβάσεων.
- Μείωση κατά 2% των ασφαλιστικών εισφορών που κατέβαλλαν οι εργοδότες, για τους εργαζόμενους που αμείβονταν με μισθό, ο οποίος δεν ξεπερνούσε τις 200.000 δρχ. ανά μήνα.
- Προσαύξηση της αμοιβής κατά 7,5% για όσους εργάζονταν με καθεστώς μερικής απασχόλησης, για λιγότερες από 4 ώρες/ημέρα και πληρώνονταν με τον κατώτατο μισθό.
- Μεταβολή στο καθεστώς των ομαδικών απολύσεων, με το όριο να κυμαίνεται ανάλογα με τον αριθμό του προσωπικού της επιχείρησης. Για τις επιχειρήσεις από 20 – 199 εργαζόμενους, το όριο των απολύσεων ανά μήνα ήταν 4, ενώ για

τις επιχειρήσεις που απασχολούσαν πάνω από 200 εργαζόμενους, το όριο ήταν 2% ανά μήνα (Νόμος 2874/2000).

Τον ίδιο προσανατολισμό είχαν και τα υπόλοιπα νομοθετήματα της περιόδου. Ο νόμος 2956/01 διαμόρφωσε το πλαίσιο για τη λειτουργία των εταιρειών προσωρινής απασχόλησης, με κύριο αντικείμενο την ενοικίαση των εργαζομένων. Με τους νόμους 3174/03 και 3250/04 εισήχθη η μερική απασχόληση στο δημόσιο, ενώ ο νόμος 3429/05 έδωσε τη δυνατότητα στις ΔΕΚΟ, να προχωρούν σε προσλήψεις εργαζομένων με διαφορετικούς (προς το χειρότερο) όρους σε σχέση με το υπάρχον προσωπικό τους (Κουζής, 2010, σ. 201).

Μεγάλες είναι και οι αλλαγές στον δημόσιο τομέα που χαρακτηρίζουν και τις δύο περιόδους στις οποίες αναφερθήκαμε, τόσο δηλαδή πριν όσο και μετά την ένταξη στην ΟΝΕ. Σύμφωνα με το ΙΝΕ της ΓΣΕΕ: οι αλλαγές στο σύνολο του δημόσιου τομέα περιλαμβάνουν:

- Την ιδιωτικοποίηση δημόσιων επιχειρήσεων
- Την παραχώρηση μεγάλου τμήματος υπηρεσιών του δημοσίου σε ιδιωτικές επιχειρήσεις μέσω υπεργολαβιών
- Τις ελαστικές μορφές απασχόλησης, με στόχο την ενίσχυση της ευελιξίας των εργασιακών σχέσεων του προσωπικού του δημοσίου
- Διάφορες απόπειρες αναδιάρθρωσης των δημοσίων εταιρειών που προηγούνται συνήθως της ιδιωτικοποίησης τους κι έχουν ως βασικό χαρακτηριστικό, τη διαφοροποίηση των όρων εργασίας μεταξύ παλιών και νέων εργαζομένων
- Τη μείωση του αριθμού των εργαζομένων
- Την ανάληψη επιχειρηματικών δραστηριοτήτων μέσω της σύμπραξης δημοσίου και ιδιωτικού τομέα
- Την αξιολόγηση των δημοσίων οργανισμών και τη σύνδεση των αποτελεσμάτων της με τη χρηματοδότηση τους
- Την προσπάθεια να αλλάξει το καθεστώς «μονιμότητας» των δημοσίων υπαλλήλων, επιφέροντας με αυτό τον τρόπο, ένα σημαντικό χτύπημα στη σταθερή και μόνιμη εργασία.

Χρειάζεται να σημειώσουμε ότι ενεργό ρόλο σ' αυτήν τη διαδικασία έχει και η ίδια η ΕΕ, μέσα από τη χρηματοδότηση ορισμένων υπηρεσιών του δημοσίου. Για παράδειγμα, στη χώρα μας δεν είναι λίγες οι υπηρεσίες, των οποίων οι εργαζόμενοι αποτελούν τη νέα γενιά συμβασιούχων στον στενό και ευρύτερο δημόσιο τομέα και

οι οποίοι αμείβονται από χρήματα των κοινοτικών κονδυλίων. Μέσα από όλες αυτές τις διαδικασίες, διαμορφώθηκε ένα νέο περιβάλλον για τον δημόσιο τομέα. Έτσι, δίπλα στους μόνιμους υπαλλήλους και το καθεστώς που διέπει την εργασία τους συνυπάρχει ένα πλήθος εργαζομένων με διαφορετικές σχέσεις εργασίας (προσωρινοί, εποχικοί, ιδιωτικού δικαίου, συμβασιούχοι πάσης φύσεως) που κατακλύζουν σχεδόν το σύνολο των τμημάτων του δημοσίου τομέα (Κουζής κ.α., 2008, σ. 26-27).

11.6 Το εργασιακό περιβάλλον μετά τα μνημόνια

Οι αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις που διαμόρφωσαν τα μνημόνια δεν είναι σωστό να αντιμετωπίζονται ως μεταβολές, με εντελώς διαφορετική κατεύθυνση συγκριτικά με το παρελθόν. Αντίθετα, οι πολύ σημαντικές αναδιαρθρώσεις που έγιναν, ουσιαστικά ήταν συνέχεια της πορείας απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων, μια πορεία που ξεκινά από το 1990 και συνεχίζεται με μεγάλη ένταση από το πρώτο μνημόνιο μέχρι σήμερα. Αξίζει να σημειώσουμε ότι καμία από τις αλλαγές που επιχειρούνται στην Ελλάδα δεν κάνει την πρώτη της εμφάνιση σε ευρωπαϊκό επίπεδο, στη χώρα μας. Αντίθετα, καθένα από αυτά τα μέτρα έχει ήδη εφαρμοστεί πρώτα σε κάποια άλλη ευρωπαϊκή χώρα. Το ομολογουμένως νέο στοιχείο που αφορά στην Ελλάδα είναι ότι μάλλον για πρώτη φορά, έχουμε ένα τέτοιο ορυμαγδό μέτρων σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα (Κουζής, 2016, σ. 4).

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω, έχει αξία να προχωρήσουμε σε μία σύντομη σταχυολόγηση των μεταβολών στις εργασιακές σχέσεις μετά το 2008, προκειμένου να δείξουμε τον κοινό προσανατολισμό των αλλαγών στα εργασιακά ζητήματα (διαφορετικού βαθμού και έντασης), σε δύο περιόδους που χαρακτηρίζονται από διαφορετικές οικονομικές συνθήκες, όπως αυτές αποτυπώνονται, στους δείκτες μέτρησης της οικονομικής δραστηριότητας. Με άλλα λόγια, θα προσπαθήσουμε να δείξουμε την κοινή κατεύθυνση των αλλαγών στις δύο χρονικές περιόδους και πιο συγκεκριμένα, πώς κατά την περίοδο της κρίσης κλιμακώθηκε με μεγάλη ένταση η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Η επίθεση στα εργατικά δικαιώματα κατά την περίοδο των μνημονίων αφορά τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα. Η επιχείρηση συκοφάντησης του πρώτου είχε ως στόχο, εκτός από τη σημαντική μείωση των δαπανών, να δημιουργήσει ένα νέο περιβάλλον στο δημόσιο,

απαλλαγμένο από έναν μεγαλύτερο προστατευτισμό, που παρουσιάζονταν συγκριτικά με τον ιδιωτικό τομέα, παραδίδοντας έτσι τη σκυτάλη στον τελευταίο για να συνεχίσει ακόμα πιο εντατικά, την επίθεση στα εργατικά δικαιώματα συνολικά.

Οι αλλαγές στο δημόσιο τομέα αφορούν κύρια στη μείωση της απασχόλησης, με βασικό εργαλείο τη δραστική μείωση των προσλήψεων αλλά και άλλες παρεμβάσεις, δημιουργώντας έτσι ένα δημόσιο τομέα σημαντικά μικρότερο συγκριτικά με την ΕΕ-15 (Κουζής, 2016, σ. 5). Οι βασικότερες παρεμβάσεις σε αυτή την κατεύθυνση ήταν το μέτρο για μία πρόσληψη ανά πέντε συνταξιοδοτήσεις, η μείωση των συμβάσεων ορισμένου χρόνου, η εισαγωγή της εργασιακής εφεδρείας και η αύξηση του εργάσιμου χρόνου κατά 2,5 ώρες την εβδομάδα (Ζησιμόπουλος & Οικονομάκης, 2013).

Επίσης, συντελείται σημαντική μείωση των μισθών των υπαλλήλων του δημοσίου, που σε ορισμένες περιπτώσεις φτάνουν το 50% του εισοδήματος τους (Κουζής, 2016, σ. 5).

Αντίστοιχα, με τις παραπάνω αλλαγές στο στενό δημόσιο τομέα, είναι και τα μέτρα που αφορούν τόσο στον ευρύτερο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα. Άλλωστε, οι κατευθύνσεις του δεύτερου μνημονίου είναι σαφείς. Σύμφωνα με αυτές, οι μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας αποτελούν βασική προϋπόθεση για τη μείωση του κόστους παραγωγής και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας. Κρίσιμο εργαλείο για την επίτευξη αυτού του στόχου, θεωρείται ο περιορισμός μέσα από αυτές τις αλλαγές των μισθών και των απολαβών των εργαζομένων (2ο μνημόνιο, σ. 58).

Στο πλαίσιο αυτό προωθούνται και εφαρμόζονται μέτρα όπως:

- ο Οριζόντιες περικοπές στις Δημόσιες Επιχειρήσεις Κοινής Ωφέλειας (ΔΕΚΟ).
- ο Υπονόμευση του κατώτατου μισθού με την εισαγωγή υποκατώτατου, για τους εργαζομένους κάτω των 24 ετών (Σακελλαρόπουλος, 2014, σ. 75-76).
- ο Γενίκευση των ελαστικών σχέσεων εργασίας με πολύμορφη ενίσχυση της ευελιξίας, δίνοντας αποφασιστικό χτύπημα στο μοντέλο της σταθερής εργασιακής θέσης. Πιο συγκεκριμένα, έχουμε: επέκταση του χρόνου δανεισμού των εργαζομένων, επέκταση κατά τρεις μήνες (από 6 σε 9) της διάρκειας της εκ περιτροπής εργασίας και κατάργηση της προσαύξησης στην αμοιβή υπερωριών που αφορούν σε μερική απασχόληση.
- ο Μείωση των μισθών των εργαζομένων του ιδιωτικού τομέα, η οποία πραγματοποιείται με τη μείωση του κατώτατου μισθού, με το πάγωμα των

ωριμάνσεων, την υπογραφή συλλογικών συμβάσεων σε επίπεδο επιχείρησης, που δεν δεσμεύονται από τις αντίστοιχες κλαδικές, παρά μόνο από το γενικό κατώτατο μισθό και τη γενίκευση των ατομικών συμβάσεων εργασίας. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται η μείωση του χρόνου μετενέργειας των συλλογικών συμβάσεων και η κατάργηση της δυνατότητας μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία σε περίπτωση αποτυχίας της μεσολάβησης, ενισχύοντας την επίθεση στα εργατικά δικαιώματα και μειώνοντας την προστασία του εργατικού δυναμικού απέναντι στην εργοδοτική αυθαιρεσία (Κουζής, 2016, σ. 7-8).

- ο Αύξηση του ορίου απολύσεων και μείωση των αποζημιώσεων είτε μέσω της επέκτασης της δοκιμαστικής σύμβασης για ένα έτος, με αποτέλεσμα ο εργαζόμενος να μη δικαιούται αποζημίωση, είτε μέσω της σημαντικής μείωσης του χρόνου ειδοποίησης στην καταγγελία της σύμβασης, ώστε να μειώνεται πάρα πολύ το ποσό της αποζημίωσης (Κουζής, 2011, σ. 8-9).

Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκαν και οι αλλαγές στις συντάξεις και συνολικά στο ασφαλιστικό. Το ύψος των συντάξιμων αποδοχών μειώθηκε σημαντικά μετά από μπαράζ περικοπών που δέχθηκαν οι συνταξιούχοι ενώ το όριο ηλικίας συνταξιοδότησης έφτασε για το σύνολο των ασφαλισμένων στα 67 έτη. Όπως σημειώνει ο Σακελλαρόπουλος (2014, σ. 81-82):

Διαπιστώνουμε, δηλαδή, πως υπάρχει μία βαθιά μεταλλαγή του ασφαλιστικού συστήματος. Μέχρι πρότινος αφού ένας εργαζόμενος συμπλήρωνε ένα συγκεκριμένο αριθμό ετών απασχόλησης μπορούσε να βγει στη σύνταξη ανεξάρτητα από την ηλικία του. Θεωρείτο, δηλαδή, πως είχε εκπληρώσει το «χρέος» του προς το κοινωνικό σύνολο και μπορούσε πλέον να ξεκουραστεί. Τώρα συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο: δεν έχει σημασία πόσα χρόνια έχει δουλέψει αφού δεν μπορεί να βγει σε πλήρη σύνταξη αν δεν είναι τουλάχιστον 67 ετών. Θεωρούμε πως αυτό δεν σχετίζεται μόνο με την προσπάθεια να αποκομισθούν χρήματα προς τα ελλειμματικά ταμεία, των οποίων τα αποθεματικά τους χρησιμοποιούσε παράνομα το κράτος μέσω της υποχρεωτικής κατάθεσης τους στην ΤΤΕ με χαμηλό επιτόκιο, αλλά είναι το πρώτο βήμα μιας γενικότερης προσπάθειας σύνδεσης των ορίων συνταξιοδότησης με το προσδόκιμο ζωής.

Εξαιρετικά αρνητικά ήταν και τα αποτελέσματα της κρίσης στον τομέα της ανεργίας. Το ποσοστό της ανεργίας εκτινάχθηκε από 7,9% τον Νοέμβριο του 2008 στο 20,9% τον Νοέμβριο του 2017. Τα αντίστοιχα ποσοστά το 2017 ήταν για τις χώρες της ΕΕ-27 (μέσος όρος) 7,3% και για τις χώρες της ευρωζώνης (μέσος όρος) 8,7%. Η χώρα μας είχε το υψηλότερο ποσοστό τόσο μεταξύ των χωρών της ΕΕ-27 όσο και αυτών της ευρωζώνης. Ενδεικτικό της κατάστασης με την ανεργία στη χώρα

– και απόδειξη γιατί ιεραρχήθηκε ως πρώτο πρόβλημα από τους πολίτες – ήταν ότι μεταξύ των ετών 2008 – 2015 ο αριθμός των νοικοκυριών με ένα άνεργο μέλος αυξήθηκε από 286.000 σε 788.000, ο αριθμός με δύο άνεργα μέλη αυξήθηκε από 31.000 σε 168.000 ενώ ο αριθμός με τρία άνεργα μέλη έφτασε από τις 3.000 στις 36.000. Χρειάζεται μάλιστα να επισημάνουμε ότι οι παραπάνω αριθμοί μάλλον είναι υποεκτιμημένοι αφού στο ποσοστό ανεργίας δεν υπολογίζονται όσοι έχουν παραιτηθεί από την προσπάθεια να βρουν δουλειά, οι εργαζόμενοι μετανάστες που δεν έχουν άδεια παραμονής, άτομα με ειδικές ανάγκες που επιθυμούν να εργαστούν αλλά δεν μπορούν λόγω έλλειψης κατάλληλων υποδομών και όλοι εκείνοι που υποαπασχολούνται (Sakellaropoulos, 2019, σ. 112-113).

Αξίζει να σημειώσουμε ότι όλα τα παραπάνω μέτρα παρουσιάστηκαν ως η επιτομή των μεταρρυθμίσεων. Αποτέλεσαν την αναγκαία απάντηση σε ένα αναχρονιστικό, σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη, εργασιακό περιβάλλον και κρίθηκαν απαραίτητα για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας, τη συγκράτηση της ανεργίας και τη διασφάλιση των θέσεων εργασίας. Το ύψος της ανεργίας που ξεπέρασε το 25% και η δραματική γενίκευση των ελαστικών σχέσεων εργασίας και της μερικής απασχόλησης διέψευσε τους παραπάνω ισχυρισμούς και διέλυσε με θόρυβο τον μύθο περί αλλαγών που υπηρετούν το συλλογικό συμφέρον.

Στην πραγματικότητα τα πακέτα μέτρων διαμόρφωσαν ένα νέο περιβάλλον, βασικά στοιχεία του οποίου ήταν:

- Η γενικευμένη μείωση μισθών τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα.
- Η μεταβολή του πλαισίου των εργασιακών σχέσεων, με τον δημόσιο τομέα να δίνει το σήμα στον ιδιωτικό. Τα νέα δεδομένα διαμορφώνουν ένα σημαντικά διαφορετικό μοντέλο εργαζομένου (πλήρης ελαστικοποίηση των σχέσεων εργασίας και χαμηλοί μισθοί), το οποίο θα λειτουργήσει ως το εργαλείο για την προσέλκυση επενδύσεων και την αύξηση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων στην μετά την κρίση εποχή.
- Η μεγάλη μείωση των μισθών στις ιδιωτικές επιχειρήσεις έχει ως αποτέλεσμα και την μεγάλη αύξηση των κερδών για αυτές που θα αντέξουν στην κρίση και θα μεγεθυνθούν.

- Η αύξηση των φορολογικών βαρών για τους ελεύθερους επαγγελματίες έρχεται ταυτόχρονα με τη πτώση της δραστηριότητας τους σε συνθήκες κρίσης οξύνοντας σε μεγάλο βαθμό – για ένα τμήμα της κατηγορίας των ελεύθερων επαγγελματιών - τα ήδη βεβαρυμμένα οικονομικά τους δεδομένα.
- Η αύξηση της φορολογίας για μισθωτούς, συνταξιούχους και ελεύθερους επαγγελματίες έρχεται να καλύψει την τρύπα στα δημόσια έσοδα εξαιτίας της μείωσης της φορολογίας του κεφαλαίου και να συντελέσει με αυτόν τον τρόπο σε μία δευτερογενή αναδιανομή του πλούτου υπέρ των επιχειρήσεων, αυξάνοντας σημαντικά τα βάρη για τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα. (Σακελλαρόπουλος, 2014, σ. 82-83)⁶⁹

⁶⁹ Αναφέρει ο Σακελλαρόπουλος: « Η εστίαση στη γεωμετρική αύξηση της φορολογίας των ακινήτων αποσκοπεί στην απαλλοτρίωση ενός βασικού περιουσιακού στοιχείου των εργαζομένων τάξεων προς όφελος επιχειρηματικών ομίλων, οι οποίοι θα τα αποκτήσουν είτε μέσω πλειστηριασμών είτε μέσω των hedge funds που έχουν αγοράσει και στα οποία περιλαμβάνονται και τα «κόκκινα» στεγαστικά δάνεια» (Σακελλαρόπουλος, 2014, σ. 83).

Κεφάλαιο 12: Οι υπηρεσίες υγείας

12.1 Εισαγωγή

Η κατάσταση της υγείας του πληθυσμού είναι από τα σοβαρότερα θέματα για μία χώρα. Ακόμα και στην προβληματική όπως γίνεται διάκριση, μεταξύ ανεπτυγμένων και μη ανεπτυγμένων χωρών, το συγκεκριμένο θέμα αποτελεί σαφή και απόλυτα διαφοροποιητικό προσδιοριστικό παράγοντα για τις δύο κατηγορίες χωρών. Η Ελλάδα έχει ένα σύστημα υγείας από το οποίο οι πολίτες έχουν διαχρονικά πολλά παράπονα. Θα περίμενε κανείς ότι η περίοδος μεγέθυνσης - που γνώρισε η ελληνική οικονομία από το 1992 και μετά - θα μεταφραζόταν σε σημαντική βελτίωση και των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας.⁷⁰

Ήταν όντως έτσι; Συνδυάστηκε η αύξηση του ΑΕΠ με τη σημαντική βελτίωση του επιπέδου των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας, ώστε να ισχυριστούμε ότι η ανάπτυξη συμπεριέλαβε και αυτόν τον τομέα και άρα διαχύθηκε - τουλάχιστον σε ένα βαθμό - στη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού; Ή δεν έγινε έτσι κι επομένως ένα σημαντικό πεδίο που προσδιορίζει την ευημερία της κοινωνίας, έμεινε ουσιαστικά αμετάβλητο από τη μεγέθυνση που επιτεύχθηκε;

⁷⁰ Η προσδοκία αυτή βασίζεται στην εξής θέση: «Θεμελιώδη θέση της προσέγγισης αυτής αποτελεί η διαπίστωση ότι ο βαθμός κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, δηλαδή η έκταση στην οποία λαμβάνει χώρα μια διαδικασία προαγωγής της ευημερίας των ατόμων από κοινού με μια δυναμική οικονομικής μεγέθυνσης, της οποίας τα οφέλη και το πρόσθετο παραγόμενο εισόδημα χρησιμοποιούνται για τη μείωση του βάρους της φτώχειας, βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την κατάσταση της υγείας του πληθυσμού μιας χώρας. Σε γενικές γραμμές, η υψηλότερη ανάπτυξη που συνοδεύεται από ισότιμη κατανομή του εισοδήματος συμβαδίζει με χαμηλότερη φτώχεια και καλύτερο επίπεδο υγείας.» Οικονόμου, Χ. (2006). Ανισότητες στην υγεία, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός. Θεωρητικές προσεγγίσεις και στρατηγικές επιλογές. Στο Οικονόμου Χ. & Φερώνας, Α. (επιμ.), *Οι εκτός των τειχών. Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*. σ. 321, Αθήνα: Διόνικος.

12.2 Οι κατευθύνσεις της ΕΕ στον τομέα της υγείας

Είναι κοινά αποδεκτό ότι τα συστήματα υγείας χαρακτηρίζονται από αυξημένη πολυπλοκότητα, στο πλαίσιο των πολλών και διαφορετικών λειτουργιών με τις οποίες επιφορτίζονται. Εξαιτίας αυτής της κατάστασης, η διατύπωση ενός ορισμού που να καλύπτει το συνολικό αυτό εγχείρημα φαίνεται ότι δεν είναι απλή υπόθεση. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, ως σύστημα υγείας εννοείται το σύνολο από «δραστηριότητες που έχουν ως πρωταρχικό σκοπό την προαγωγή, αποκατάσταση ή διατήρηση της υγείας» (Παπαθεοδώρου & Μωυσίδου, 2011, σ. 11).

Η σχέση μεταξύ συστήματος υγείας και ευημερίας αποτυπώνεται στη συμβολή του πρώτου στη διασφάλιση και προαγωγή του επιπέδου υγείας και κατά συνέπεια στην αύξηση της ευημερίας. Ταυτόχρονα, θεωρείται σημαντικό θέμα που συμβάλλει στην ευημερία το να μη χρειαστεί κάποιος να επιβαρυνθεί παραπάνω οικονομικά, εξαιτίας μιας ασθένειας.

Τα δύο βασικά στοιχεία που σχετίζονται με το θέμα και αποτελούν κατά τη γνώμη μας καταλυτικό παράγοντα για την εκτίμηση της συμβολής του συστήματος υγείας στην κοινωνική ευημερία είναι:

α. το επίπεδο υγείας του πληθυσμού και οι ανισότητες που καταγράφονται σύμφωνα με τους δείκτες θνησιμότητας και νοσηρότητας.

β. το κατά πόσο υπάρχει ικανοποιητική προσφορά υπηρεσιών υγείας τόσο με βάση τις ανάγκες του πληθυσμού όσο και με βάση τις δαπάνες που κατευθύνονται στην ικανοποίηση αυτών των αναγκών (Παπαθεοδώρου & Μωυσίδου, 2011, σ. 11-13).

Στο σημείο αυτό, χρειάζεται να ξεκαθαρίσουμε μία βασική αντίφαση που επικρατεί στους κόλπους της ΕΕ και κατ' επέκταση στις χώρες μέλη της. Το σύστημα υγείας σε κάθε χώρα, σε κάθε εποχή, δεν δημιουργείται σε ένα «κενό». Προσδιορίζεται και καθορίζεται από τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτισμικές συνθήκες που επικρατούν. Με βάση αυτές τις συνθήκες (γήρανση του πληθυσμού, εκρηκτική πρόοδος της τεχνολογίας συνολικά, και ειδικότερα στον τομέα της υγείας, αύξηση των απαιτήσεων του πληθυσμού για καλύτερες υπηρεσίες υγείας σε συνθήκες που ευνοούν συνολικά την κατακόρυφη ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου), η αύξηση των δαπανών κάθε χώρας για τις υπηρεσίες υγείας στην πάροδο του χρόνου, φαντάζει

ως αυτονόητο γεγονός. Στον αντίποδα, η πολιτική της ΕΕ στο θέμα - όπως φαίνεται από όλες τις προωθούμενες αλλαγές των τελευταίων δεκαετιών - κινείται στην αντίθετη κατεύθυνση, αφού όλη η προσοχή αφορά στην αποδοτικότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας σε συνδυασμό με τον περιορισμό των απαιτούμενων δαπανών (Παπαθεοδώρου & Μωυσίδου, 2011, σ. 14). Βασικό μέλημα αποτελεί ο περιορισμός της υγειονομικής δαπάνης από την πλευρά του κράτους και το άνοιγμα του τομέα της υγείας και των υπηρεσιών που σχετίζονται με αυτόν, στην ιδιωτική πρωτοβουλία (Κοντιάδης, 2004, σ. 87).

12.3 Προσδιοριστικοί παράγοντες του επιπέδου υγείας

Είναι κοινός τόπος στη διεθνή βιβλιογραφία ότι το αυξημένο εισόδημα σχετίζεται με τη διασφάλιση καλύτερου επιπέδου υγείας. Φαίνεται μάλιστα ότι ισχύει και η αντίστροφη σχέση, σύμφωνα με την οποία, η βελτίωση του επιπέδου υγείας αποτελεί σύμμαχο και προϋπόθεση για την αύξηση της οικονομικής ευημερίας. Στο ίδιο πνεύμα κινούνται και τα υπόλοιπα ευρήματα των σχετικών ερευνών. Έτσι, η ύπαρξη οικονομικών ανισοτήτων αποτελεί αρνητικό παράγοντα τόσο για το προσδόκιμο ζωής όσο και για τη βρεφική αλλά και τη συνολική θνησιμότητα. Η μείωση των ανισοτήτων συνδέεται στενά με τη βελτίωση του επιπέδου υγείας των φτωχότερων ομάδων του πληθυσμού (Παπαθεοδώρου & Μωυσίδου, 2011, σ. 16).⁷¹ Φαίνεται ότι εκτός του συστήματος υγείας και των παρεχόμενων από αυτό υπηρεσιών, το βιοτικό επίπεδο, ο τρόπος ζωής, οι συνθήκες εργασίας και μια σειρά άλλοι παράγοντες (π.χ. εκπαίδευση, ψυχαγωγία) ασκούν επίδραση στο επίπεδο υγείας του πληθυσμού. Η φτώχεια, ο αποκλεισμός από την κοινωνία για διάφορες ομάδες του πληθυσμού, η κακή διατροφή, οι εξαντλητικές συνθήκες εργασίας ή η ανεργία, οι καταστάσεις που

⁷¹ Για τη σχέση μεταξύ φτώχειας και υγείας και για τον τρόπο που συνδέονται οι οικονομικές ανισότητες με τη φτώχεια ο Gunnar Myrdal αναφέρει: «Οι άνθρωποι αρρωσταίνουν επειδή είναι φτωχοί. Εν συνεχεία γίνονται φτωχότεροι επειδή έχουν κακή υγεία και η αυξημένη φτώχεια τους οδηγεί σε νέα επιδείνωση της υγείας τους. Πρόκειται για σωρευτική διαδικασία που δρα στην κατεύθυνση συνεχούς επιδείνωσης της υγείας με τον ένα αρνητικό παράγοντα να είναι ταυτοχρόνως αιτία και αποτέλεσμα όλων των αρνητικών παραγόντων.» Ιωακειμόγλου, Η. (2010) Υπηρεσίες υγείας από το δημόσιο αγαθό στο εμπόρευμα, σ. 51, ΙΝΕ ΓΣΕΕ ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2010

δημιουργούν άγχος κ.α. είναι παράγοντες που λειτουργούν επιβαρυντικά για την υγεία (Οικονόμου, 2004, σ. 72).⁷²

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της έκθεσης Black που δημοσιεύτηκε στο Ηνωμένο Βασίλειο το 1980 και αφορά τις ανισότητες στον τομέα της υγείας. Σύμφωνα με την έκθεση, προκύπτει σύνδεση μεταξύ χαμηλού εισοδήματος και χαμηλού επιπέδου υγείας. Με βάση το παράδειγμα ότι στο Ηνωμένο Βασίλειο οι ανισότητες στην υγεία γνώρισαν αύξηση και μετά το 1948, χρονιά κατά την οποία θεσμοθετήθηκε το Εθνικό Σύστημα Υγείας, η έκθεση υποστηρίζει ότι δεν είναι οι αδυναμίες και οι αστοχίες του υγειονομικού συστήματος που ευθύνονται για τη διεύρυνση των ανισοτήτων στον κρίσιμο τομέα της υγείας, αλλά οι ευρύτερες ανισότητες μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας που εντοπίζονται στην οικονομική κατάσταση κάθε ατόμου και σχετίζονται με το εισόδημα, την εργασία, το επίπεδο μόρφωσης, την κατοικία και τη διατροφή (Οικονόμου, 2006, σ. 313-314). Σε συνθήκες γενικευμένων κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων, οι παρεχόμενες υπηρεσίες υγείας υπολείπονται σε σχέση με τις ανάγκες της κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Gravelle, η αύξηση της ανισότητας έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση των ποσοστών συνολικής θνησιμότητας για τον πληθυσμό. Ο ίδιος μάλιστα προσθέτει ότι η παραπάνω διαπίστωση ισχύει, παρόλο που ο ατομικός κίνδυνος θνησιμότητας δεν επηρεάζεται από το γενικό εισοδηματικό επίπεδο της κοινωνίας, αλλά αποτελεί συνάρτηση της οικονομικής κατάστασης του κάθε ατόμου χωριστά (Gravelle, 1998, σ. 383-385). Σύμφωνα με την έκθεση Acheson πάλι για την Αγγλία, φαίνεται ότι παρά την αύξηση της ευημερίας κατά τις δεκαετίες του '80 και του '90, οι ανισότητες στην υγεία μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων μεγάλωσαν, εξαιτίας της μεγαλύτερης συγκριτικά βελτίωσης της υγείας των ανώτερων εισοδηματικά κοινωνικών στρωμάτων (Οικονόμου, 2006, σ. 314).

Στην Ελλάδα τώρα, σύμφωνα με έρευνες του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, εμφανίζεται θετική σχέση μεταξύ εισοδηματικής κατάστασης και επιπέδου

⁷² Ο Χ. Οικονόμου αναφέρει σχετικά με το θέμα: «Η χαμηλή ανεργία και το υψηλό εισόδημα μειώνουν τα ποσοστά θνησιμότητας, νοσηρότητας και αναπηρίας. Το χαμηλό εισόδημα και η φτώχεια συνδέονται με κακές συνθήκες διαβίωσης, εργασίας και τρόπου ζωής, καθώς και με μικρότερη δυνατότητα πρόσβασης στις υπηρεσίες πρόληψης, θεραπείας και αποκατάστασης.» Οικονόμου, Χ. (2004). *Πολιτικές υγείας στην Ελλάδα και στις ευρωπαϊκές κοινωνίες*. σ. 72-73, Αθήνα: Διόνικος.

υγείας, αφού τα φτωχότερα στρώματα αντιμετωπίζουν πολύ μεγαλύτερο συγκριτικά κίνδυνο να νοσήσουν από μια σοβαρή ασθένεια. Αντίστοιχα μάλιστα, η κακή οικονομική κατάσταση συνδέεται με μεγαλύτερα διαστήματα παραμονής στα νοσοκομεία και με αυξημένη κατανάλωση φαρμάκων (Υφαντόπουλος, 2013, σ. 72-73).

Όταν αναφερόμαστε στις ανισότητες στον τομέα της υγείας, είναι χρήσιμο να διακρίνουμε το πού εκδηλώνονται. Οι ανισότητες αυτές λοιπόν αναφέρονται τόσο στο επίπεδο υγείας όσο και στις υπηρεσίες υγείας. Το διαφορετικό επίπεδο υγείας στον πληθυσμό μετριέται με τους δείκτες θνησιμότητας και νοσηρότητας και παράλληλα με δείκτες που καταγράφουν την ποιότητα ζωής και την αυτοαξιολόγηση του επιπέδου υγείας από τον ίδιο τον πληθυσμό. Από την άλλη μεριά, οι ανισότητες στις υπηρεσίες υγείας σχετίζονται με τη δυνατότητα πρόσβασης που έχουν διάφορα τμήματα του πληθυσμού σε αυτές και με τον τρόπο χρηματοδότησής τους (Οικονόμου, 2006, σ. 319).

12.4 Δημόσιες και ιδιωτικές δαπάνες υγείας

Οι δύο θεμελιώδεις γραμμές για τα ζητήματα της ανάπτυξης βρίσκουν εφαρμογή και στον τομέα της υγείας. Οι υποστηρικτές της άποψης ότι η ανάπτυξη σε μία χώρα είναι θέμα καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού θεωρούν ότι τα μεγάλα προβλήματα στην υγεία συνδέονται με το μέγεθος της καπιταλιστικής ανάπτυξης που έχει επιτύχει η χώρα. Η λύση βρίσκεται στην έγκαιρη προσαρμογή των χωρών στην οικονομία της αγοράς και με αυτή την έννοια η οικονομική παγκοσμιοποίηση θα δώσει την απαραίτητη ώθηση για την επίτευξη των στόχων κάθε χώρας. Από την άλλη πλευρά, όσοι αμφισβητούν την παραπάνω άποψη, υποστηρίζουν ότι στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα υπάρχουν χώρες που είναι αδύναμες εξαιτίας της κυριαρχίας των ισχυρών χωρών, γεγονός που τις τοποθετεί στο περιθώριο της παγκόσμιας οικονομικής και κοινωνικής ζωής, αντιμετωπες με πολλά και σοβαρά κοινωνικά προβλήματα σχετιζόμενα μεταξύ τους, ένα εκ των οποίων είναι και η υγεία του πληθυσμού (Παπαθεοδώρου & Μωυσίδου, 2011, σ. 22). Πάντως, φαίνεται ότι οι δύο πλευρές - παρά τις μεγάλες διαφορές τους - συγκλίνουν στο ότι υπάρχουν ορισμένα τμήματα πληθυσμού στα οποία παρατηρείται επιδείνωση των συνθηκών υγείας τους,

σε συνθήκες παγκόσμιας κυριαρχίας του κεφαλαίου. Η διαφορά είναι ότι για τους υποστηρικτές του μονόδρομου της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αυτά τα προβλήματα είναι παροδικά και θα λυθούν στο βαθμό που ακολουθείται αυτή η αναπτυξιακή κατεύθυνση στην οικονομία. Από την άλλη μεριά, όσοι ασκούν κριτική σε αυτόν τον δρόμο ανάπτυξης, υποστηρίζουν ότι ο ίδιος ο τρόπος λειτουργίας της οικονομίας σε παγκόσμιο επίπεδο παράγει, και αναπαράγει συνεχώς, όλο και περισσότερες ανισότητες και γι' αυτό θέτουν ζητήματα αναδιανομής του πλούτου (Οικονόμου, 2004, σ. 45).

Στην Ευρώπη τις προηγούμενες δεκαετίες κυριάρχησε, η πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας μέσω της κοινωνικής ασφάλισης. Αναφερόμαστε σε ένα σύστημα ασφάλισης που χαρακτηρίζεται από την καθολικότητα και την υποχρεωτικότητα και στηρίζεται στην αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της κοινωνίας. Στην Αμερική αντίθετα, κυριάρχησε η ιδιωτική ασφάλιση με βασικό χαρακτηριστικό την ανταποδοτικότητα των υπηρεσιών ανάλογα με τις εισφορές και εκφράζει την αντίληψη εξυπηρέτησης του ατομικού συμφέροντος. Γίνεται εμφανής από τα παραπάνω η διαφορά στη φιλοσοφία των δύο συστημάτων. Στην περίπτωση της κοινωνικής ασφάλισης, η έμφαση δίνεται στην κάλυψη των αναγκών υγείας του συνολικού πληθυσμού, ευνοώντας με αυτόν τον τρόπο τα πιο αδύναμα τμήματα της κοινωνίας. Στην ιδιωτική ασφάλιση αντίθετα, το κριτήριο για την παροχή των υπηρεσιών υγείας είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους και με αυτόν τον τρόπο, τα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα βρίσκονται αποκλεισμένα από τις υπηρεσίες υγείας, στο βαθμό που δεν μπορούν να διαθέσουν τα απαιτούμενα ποσά (Κυριόπουλος, 2001, σ. 78).

Σήμερα, παρατηρούμε μια σαφή προσπάθεια αξιολόγησης και αποτίμησης των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας, με κριτήρια αντίστοιχα με αυτά που χρησιμοποιούνται σε τομείς της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Το βασικό ερώτημα στο συγκεκριμένο θέμα για κάθε κράτος, αφορά στο ύψος των δαπανών για την υγεία από τη μία μεριά και στην αποτελεσματικότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών που χρηματοδοτούν οι δαπάνες αυτές από την άλλη. Ταυτόχρονα, αποτελεί κομβικής σημασίας ζήτημα, η τάση ιδιωτικοποίησης των υπηρεσιών υγείας. Το κράτος δηλαδή παραιτείται σταδιακά από την χορήγηση ορισμένων υπηρεσιών, συνεχώς όλο και περισσότερων, αφήνοντας ένα νέο πεδίο δραστηριότητας στο κεφάλαιο (Παπαθεοδώρου & Μωυσίδου, 2011, σ. 23). Στη νέα αυτή κατάσταση, εκτός από τις αυξημένες ιδιωτικές δαπάνες των νοικοκυριών, σοβαρά ζητήματα

εγείρονται και στο κατά πόσο είναι επωφελής για το Δημόσιο η αποζημίωση ιδιωτικών φορέων (με σημαντικά ποσά από τον κρατικό προϋπολογισμό) που υποκαθιστούν τον ρόλο του κράτους και του εθνικού συστήματος υγείας. Στην κατηγορία αυτή, περιλαμβάνονται οι δαπάνες των ασφαλιστικών ταμείων σε ιδιώτες προμηθευτές (νοσοκομεία, κλινικές, ιατρικά κέντρα κ.α.) για ιατρικές επισκέψεις, εξετάσεις, νοσηλεία και άλλες υπηρεσίες (Λιαρόπουλος, 2001, σ. 183-184).

Η διεύρυνση της ιδιωτικοποίησης του τομέα της υγείας με την παράλληλη αύξηση της ιδιωτικής χρηματοδότησης ακόμα και των δημόσιων φορέων παροχής υπηρεσιών υγείας, διαμορφώνουν ένα ασφυκτικό πλαίσιο για την ικανοποίηση των σχετικών αναγκών των πιο αδύναμων οικονομικά ομάδων του πληθυσμού, μετατρέποντας το δικαίωμα στη δωρεάν υγεία σε όνειρο θερινής νυκτός και ενισχύουν τις ανισότητες και το κλίμα ανασφάλειας για τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα (Παπαθεοδώρου & Μωυσίδου, 2011, σ. 23). Έτσι, το δικαίωμα στην υγεία μετατρέπεται από δημόσιο αγαθό σε εμπόρευμα. Η λειτουργία των δημόσιων δομών υγείας συνεπάγεται την ικανοποίηση των αντίστοιχων αναγκών του πολίτη του κράτους, ακριβώς λόγω της συγκεκριμένης ιδιότητας. Αντίθετα, η εμπορευματοποίηση του αγαθού μεταβάλλει και τη σχέση του αγαθού με τον χρήστη του, αφού ο τελευταίος μετατρέπεται σε πελάτη που θα χρησιμοποιήσει το αγαθό μόνο αν διαθέτει το απαιτούμενο χρηματικό αντάλλαγμα (Ιωακειμόγλου, 2010, σ. 9).

Σύμφωνα με το ΙΝΕ της ΓΣΕΕ, τα νοικοκυριά που βρίσκονται στα μεσαία και κατώτερα εισοδηματικά στρώματα ξοδεύουν σημαντικό μέρος του εισοδήματός τους σε ιδιωτικές υπηρεσίες υγείας. Αν στις ιδιωτικές δαπάνες για την υγεία, προσθέσουμε και τις ανεπίσημες δαπάνες που τείνουν να γίνουν καθεστώς σε πολλές χώρες (ανάμεσα στις οποίες και η Ελλάδα) και που συνιστούν μια παράλληλη παραοικονομία, αντιλαμβανόμαστε ότι τα χρήματα που με άμεσο τρόπο χρειάζεται να καταβάλλει ένα νοικοκυριό για τις απαιτούμενες παροχές υγείας προς τα μέλη του, είναι πολύ περισσότερα απ' όσα συνήθως υποθέτουμε (Παπαθεοδώρου & Μωυσίδου, 2011, σ. 24-26). Έτσι, οι άμεσες δαπάνες για υπηρεσίες υγείας αναδεικνύονται σε σημαντική απειλή για την οικονομική κατάσταση των νοικοκυριών, μειώνοντας σε σημαντικό βαθμό την ευημερία τους. Μάλιστα, δεν αποτελεί προϋπόθεση, το ύψος αυτής της δαπάνης να είναι πολύ υψηλό για να επηρεάσει σε ανάλογα αρνητικό βαθμό το βιοτικό επίπεδο των πιο αδύναμων εισοδηματικά στρωμάτων της κοινωνίας

(Su, Kouyate, Flessa, 2006, σ. 21-27).⁷³ Στην πλειοψηφία των χωρών του κόσμου, τα παραπάνω αποτελούν μία πραγματικότητα που χρήζει άμεσης αντιμετώπισης, καθώς το ποσοστό των άμεσων δαπανών υγείας ανέρχεται μεταξύ του 10% και 30% των συνολικών δαπανών υγείας (Huber & Orosz, 2003). Η Ελλάδα ανήκει σε μια κατηγορία χωρών (μαζί με τη Κύπρο, τη Βουλγαρία κ.α.) στις οποίες οι άμεσες δαπάνες για την υγεία είναι ιδιαίτερα αυξημένες (Παπαθεοδώρου & Μωυσίδου, 2011, σ. 28).

Συνοψίζοντας τα δεδομένα στις δαπάνες υγείας, οι κύριες πηγές χρηματοδότησης των αρμόδιων υπηρεσιών υγείας είναι η φορολογία, οι εισφορές στα ασφαλιστικά ταμεία, η ιδιωτική ασφάλιση και οι άμεσες πληρωμές. Έχει μεγάλο ενδιαφέρον να μελετήσουμε την επίδραση αυτών των δαπανών στην κατανομή του εισοδήματος. Φαίνεται λοιπόν ότι στις χώρες που κυριαρχούν οι δημόσιες δαπάνες στη χρηματοδότηση των υπηρεσιών υγείας, τα αποτελέσματα για τα πιο αδύναμα στρώματα του πληθυσμού είναι θετικά. Από την άλλη μεριά, στα κράτη που κυριαρχεί η ιδιωτική ασφάλιση, οι συνέπειες στην αναδιανομή του εισοδήματος είναι αρνητικές, με σημαντικά τμήματα του πληθυσμού να στερούνται βασικών υπηρεσιών υγείας (Οικονόμου, 2006, σ. 319-320).

12.5 Η μετατροπή των υπηρεσιών υγείας στην Ελλάδα από δημόσιο αγαθό σε εμπόρευμα

Δεν αποτελεί στόχο της εργασίας, η αναλυτική παρουσίαση του εθνικού συστήματος υγείας και η λεπτομερής καταγραφή των παρεχόμενων υπηρεσιών και των

⁷³ Από τις έρευνες δεν υπάρχει συμφωνία στο ποιο είναι το ύψος αυτών των δαπανών που φέρνει καίριο πλήγμα στο βιοτικό επίπεδο των πολιτών. Υπάρχουν μελέτες που το προσδιορίζουν μεταξύ του 5% και 20% του συνολικού εισοδήματος, ενώ άλλες θεωρούν όριο το 40% του διαθέσιμου εισοδήματος που μένει μετά την αφαίρεση των δαπανών που κάνει ένα νοικοκυριό για να καλύψει τις βιοτικές του ανάγκες. Φαίνεται πάντως να υπάρχει σύμπτωση απόψεων στο ότι ένα ύψος άμεσων δαπανών που ξεπερνά το 15% των συνολικών δαπανών για την υγεία δημιουργεί επικίνδυνες καταστάσεις για τα φτωχότερα νοικοκυριά. Παπαθεοδώρου, Χ. & Μωυσίδου, Α. (2011). *Υγειονομική περίθαλψη και ανισότητα στην Ελλάδα. Η διανεμητική επίδραση του συστήματος υγείας*, σ. 26-27
Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων

προβλημάτων που τις συνοδεύουν. Οι αδυναμίες του συστήματος είναι χρόνιες. Αυτό που επιδιώκουμε να ερευνήσουμε είναι το αν και κατά πόσο, η οικονομική μεγέθυνση που συντελέστηκε στην Ελλάδα κατά τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε, συνδυάστηκε με μια βελτίωση του επιπέδου των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας.

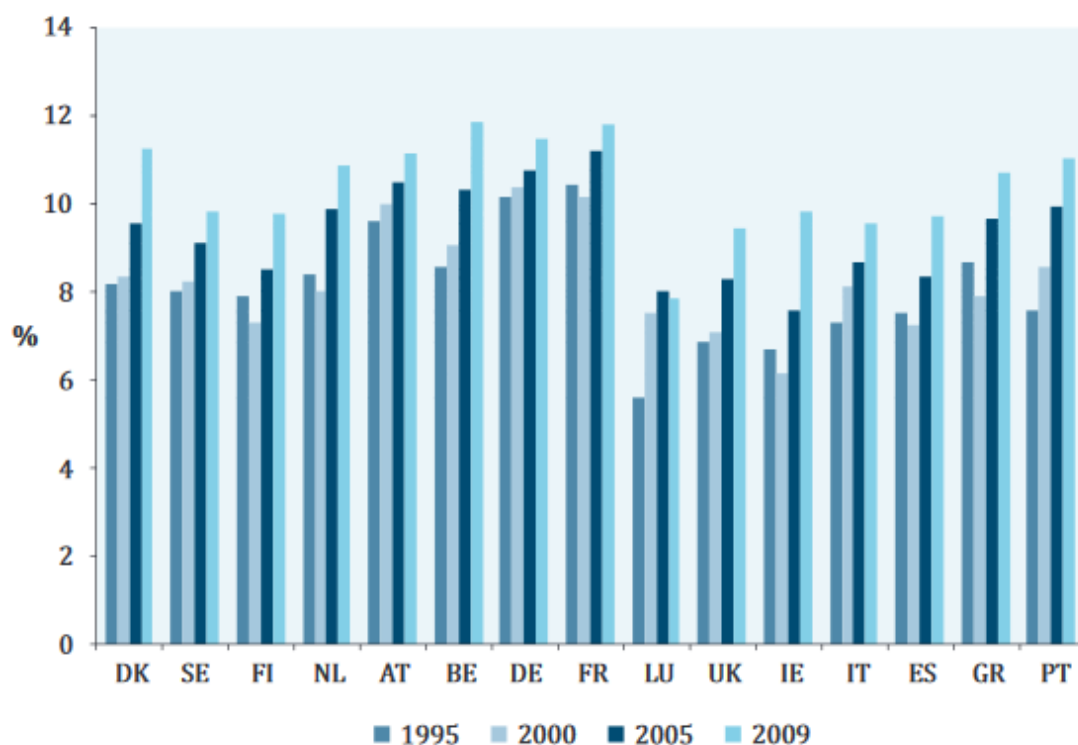
Στην Ελλάδα πάλι στον δημόσιο τομέα αναπτύσσεται και η ιδιωτική πρωτοβουλία. Ο κρατικός προϋπολογισμός, η κοινωνική ασφάλιση και οι ιδιωτικές πληρωμές χρηματοδοτούν από κοινού τις παρεχόμενες υπηρεσίες υγείας. Αυτό δε σημαίνει ότι η συμμετοχή των τριών αυτών πυλώνων παραμένει σταθερή στο πέρασμα του χρόνου. Παρουσιάζεται μια συρρίκνωση των δαπανών που προέρχεται από τους φορείς της κοινωνικής ασφάλισης και μία παράλληλη αύξηση των ιδιωτικών δαπανών υγείας (Παπαθεοδώρου & Μωυσίδου, 2011, σ. 29-30).

Η κατάσταση στον τομέα της υγείας παρουσιάζεται ανάγλυφα στην άποψη που έχουν οι ασφαλισμένοι για τις παρεχόμενες υπηρεσίες. Τα βασικά προβλήματα που κυριαρχούν στα παράπονα των πολιτών για το χώρο της υγείας, αφορούν στη λειψή και προβληματική λειτουργία του συστήματος πρωτοβάθμιας φροντίδας, στην έλλειψη ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού στα νοσοκομεία, στα κτιριακά προβλήματα των νοσοκομείων, στο μεγάλο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μέχρι την παροχή των υπηρεσιών και στις αυξημένες ιδιωτικές πληρωμές, τυπικές και άτυπες (Δολγέρας, Οικονόμου, Κυριόπουλος, Κοντός, 2001, σ. 138). Στα πολύ σοβαρά προβλήματα στο χώρο της υγείας, συγκαταλέγεται και η δυνατότητα πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας των κατοίκων των πιο απομακρυσμένων περιοχών (Παπαθεοδώρου & Μωυσίδου, 2011, σ. 34)⁷⁴

⁷⁴ Για παράδειγμα, όπως αναφέρει σε σχετική έκθεση του το ΙΝΕ της ΓΣΕΕ: «Η Ελλάδα είναι η χώρα της ΕΕ-15 που παρουσιάζει, με διαφορά, το μεγαλύτερο ποσοστό πληθυσμού το οποίο δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει ιατρική εξέταση, λόγω γεωγραφικής απόστασης από την υγειονομική υπηρεσία. Το γεγονός ότι δεν υφίστανται αποτελεσματικοί μηχανισμοί κατανομής των πόρων, με βάση τις ανάγκες του πληθυσμού, αναπαράγει ανισότητες μεταξύ των γεωγραφικών περιοχών. Συγχρόνως, η γεωγραφική πολυδιάσπαση, λόγω της πληθώρας ορεινών χωριών και νησιών, και η έντονη αστικοποίηση, κυρίως στα δύο μεγάλα κέντρα, Αθήνα και Θεσσαλονίκη, δεν διευκολύνουν την ικανοποιητική επέκταση της υγειονομικής φροντίδας». Παπαθεοδώρου, Χ. & Μωυσίδου, Α. (2011). *Υγειονομική περίθαλψη και ανισότητα στην Ελλάδα. Η διανεμητική επίδραση του συστήματος υγείας*. σ. 34, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.

Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, κατά το έτος 1998, οι δαπάνες υγείας στην Ελλάδα έφτασαν το 8,3% του ΑΕΠ της χώρας. Εντυπωσιακή είναι η συμμετοχή των ιδιωτικών δαπανών σε αυτό το ποσό, οι οποίες αποτελούν το 43,2% του συνόλου των δαπανών ή το 3,6% του ΑΕΠ. Σε απόλυτους αριθμούς η ιδιωτική δαπάνη στην υγεία ανέρχεται περίπου σε 1,3 τρις δρχ. (Κυριόπουλος, Οικονόμου, Γεωργούση, 2001, σ. 128). Στην χώρα κατά την περίοδο που εξετάζουμε συντελέστηκε μία σημαντική αύξηση της κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών υγείας, όπως άλλωστε και στις υπόλοιπες χώρες.

Γράφημα 34. Δαπάνες υγείας ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, ΕΕ-15, 1995-2009

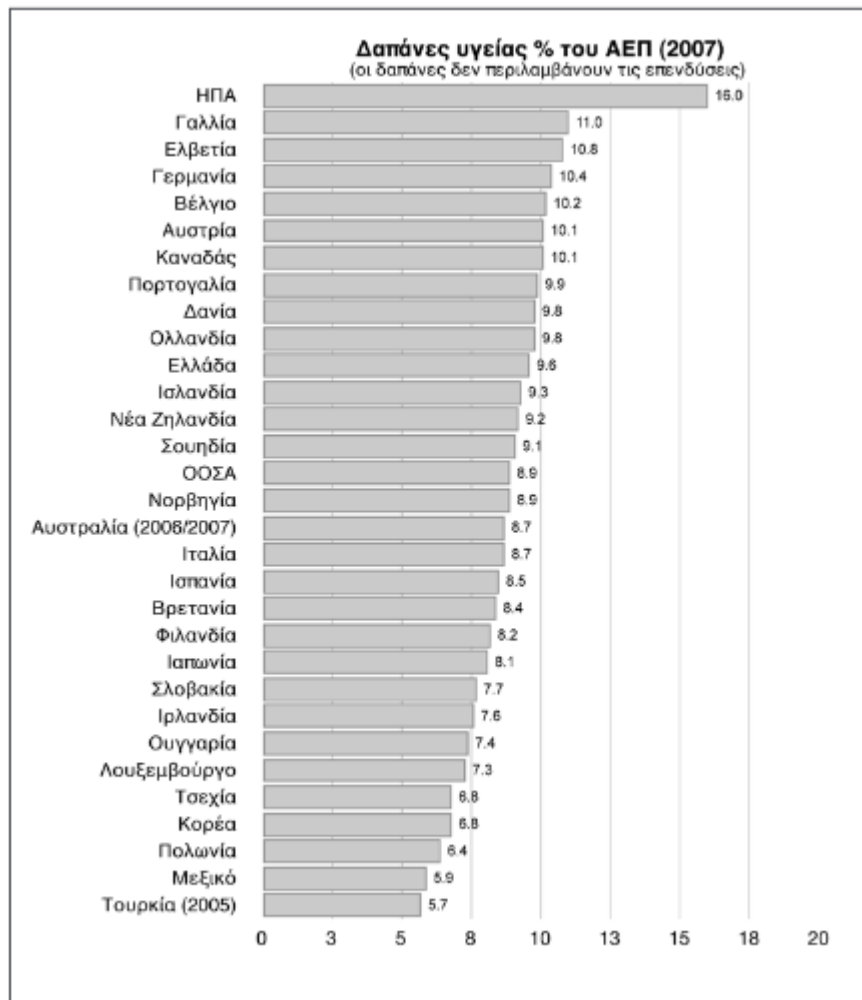

Πηγή: « Υγειονομική περίθαλψη και ανισότητα στην Ελλάδα. Η διανεμητική επίδραση του συστήματος υγείας» των Παπαθεοδώρου Χ. & Μωυσίδου Α., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Δεκέμβριος 2011, σελ. 20

Στο βαθμό που η σύγκριση γίνεται με βάση τις χώρες μέλη του ΟΟΣΑ, τότε το ποσοστό της Ελλάδας το 2007 ανέρχεται σε 9,8%, τη στιγμή που ο μέσος όρος των χωρών του ΟΟΣΑ ήταν 8,9%. Το 2007 οι δαπάνες υγείας ανά κάτοικο στην Ελλάδα είναι λίγο πιο κάτω από το μέσο όρο του ΟΟΣΑ, ενώ βρίσκονται στο ίδιο περίπου

επίπεδο με τη Φιλανδία, Ιαπωνία, Ιταλία, χώρες δηλαδή με μεγαλύτερο ΑΕΠ ανά κάτοικο (Ιωακειμόγλου, 2010, σ. 31-33).

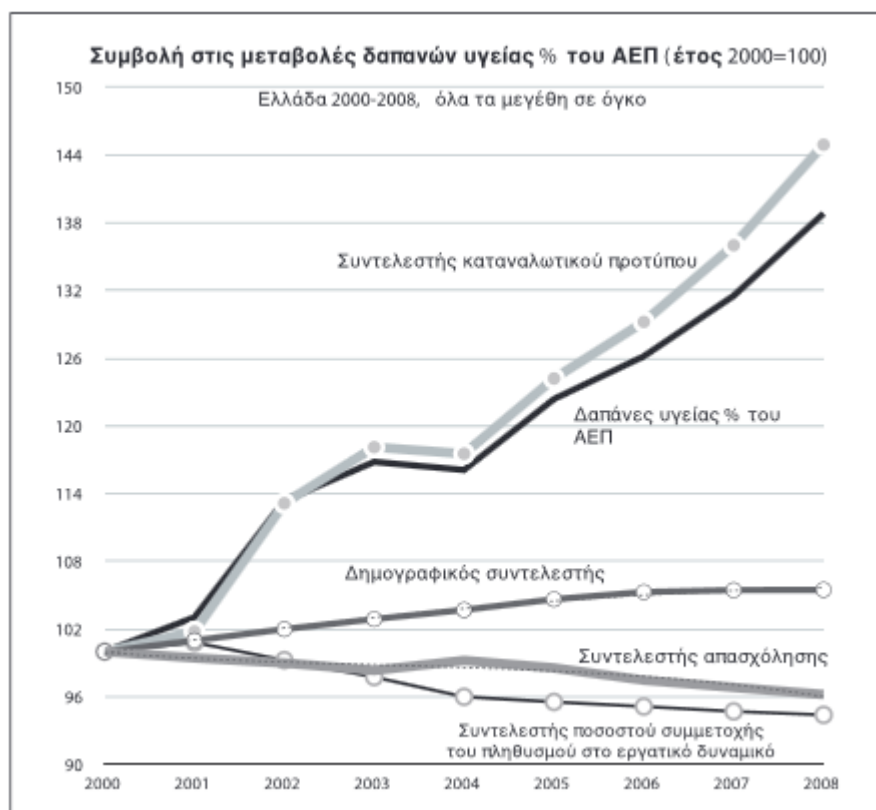
Γράφημα 35. Δαπάνες υγείας ως ποσοστό του ΑΕΠ

Πηγή: «Υπηρεσίες υγείας από το δημόσιο αγαθό στο εμπόρευμα» του Ιωακειμόγλου Η., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2010, σελ. 33

Έχει σημασία να μελετήσουμε τις αιτίες στις οποίες οφείλεται αυτή η αύξηση. Ποιος είναι δηλαδή ο παράγοντας αυτός που ευθύνεται για την αύξηση των δαπανών;

Γράφημα 36. Συμβολή στις μεταβολές δαπανών υγείας (%) του ΑΕΠ

Πηγή: «Υπηρεσίες υγείας από το δημόσιο αγαθό στο εμπόρευμα» του Ιωακειμόγλου Η., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2010, σελ. 30

Το παραπάνω διάγραμμα αποτυπώνει τη συμβολή κάθε παράγοντα στις δαπάνες της περιόδου 2000-2008. Τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουμε είναι τα εξής: α. ο δημογραφικός συντελεστής δεν έχει σημαντική συμβολή στην αύξηση των δαπανών, αφού η αυξητική τάση του ποσοστού των ηλικιωμένων στο σύνολο του πληθυσμού είναι σχετικά μικρή.

β. η αύξηση της απασχόλησης μέσω της μείωσης του ποσοστού ανεργίας είχε θετική επίδραση στις δαπάνες, όταν αυτές εκφράζονται ως ποσοστό του ΑΕΠ

γ. καθοριστική αν όχι απόλυτη συμβολή στην αύξηση των δαπανών υγείας κατά την περίοδο που εξετάζουμε, έχει η άνοδος του συντελεστή καταναλωτικού προτύπου. Για πολλούς λόγους, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονται πολιτισμικοί λόγοι, ιδιομορφίες στη λειτουργία της αγοράς υπηρεσιών υγείας, η

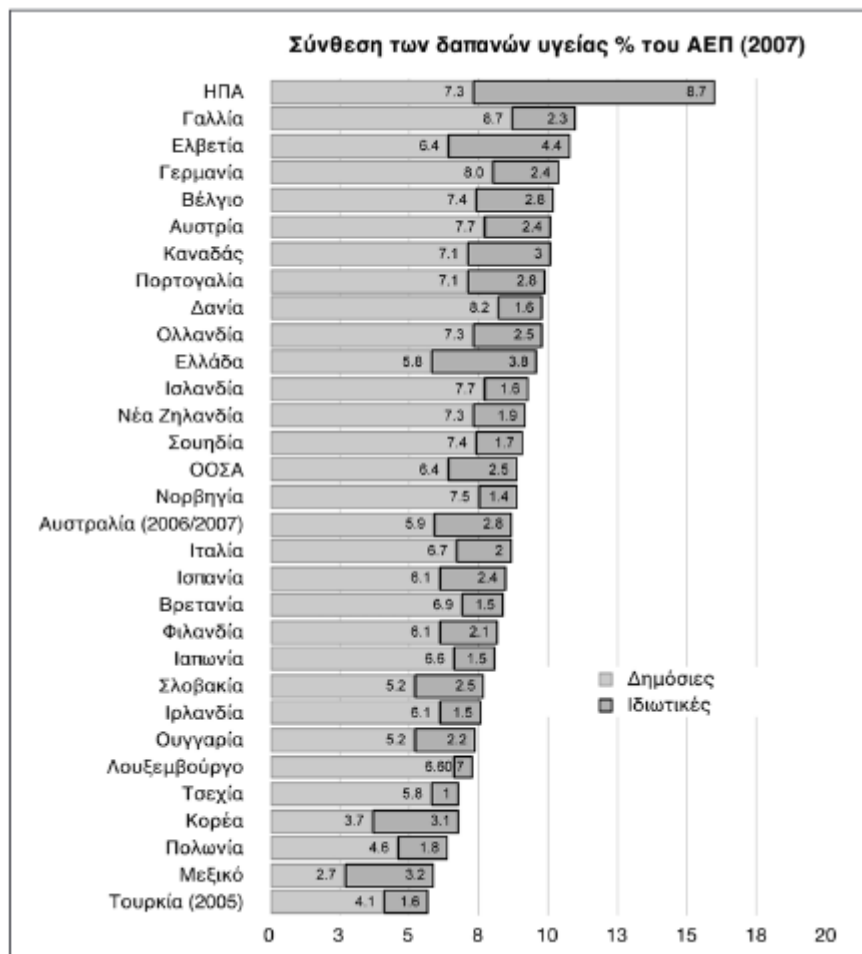
αύξηση του ΑΕΠ κ.α., αυξήθηκε σημαντικά ο όγκος των δαπανών για υπηρεσίες υγείας.

Από τα παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η σημαντική αύξηση των δαπανών υγείας ως ποσοστό του ΑΕΠ που έλαβε χώρα την περίοδο 1995-2008 οφείλεται σε οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτιστικούς κ.α. λόγους. Οι δαπάνες αυξήθηκαν αυτό το χρονικό διάστημα περίπου 5% ανά έτος κατά μέσο όρο. Η αύξηση αυτή αποδίδεται στην οικονομική μεγέθυνση που επιτεύχθηκε στη χώρα, καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε. Φαίνεται άλλωστε, ότι υπάρχει σύνδεση μεταξύ των δαπανών υγείας ανά κάτοικο και της μεγέθυνσης του ΑΕΠ ανά κάτοικο. Στο βαθμό δηλαδή που αναπτύσσεται μια οικονομία, αναμένουμε να υπάρχει μια αύξηση των δαπανών που κατευθύνονται σε υπηρεσίες υγείας (Ιωακειμόγλου, 2010, σ. 30-31, 34).

Είναι πάντως άξιο προσοχής το γεγονός ότι η Ελλάδα εμφανίζεται να δαπανά για την υγεία, μεγαλύτερο ποσοστό του ΑΕΠ, συγκριτικά με χώρες όπως η Νορβηγία, η Σουηδία, η Ιταλία κ.α. (Οικονόμου, 2012, σ. 29-30). Αυτά τα ποσοστά αξιοποιούνται από συμμετέχοντες στο δημόσιο διάλογο και χρησιμοποιούνται ως επιχειρήματα υπέρ μιας ριζικής αναδιάρθρωσης του συστήματος υγείας, βασικά χαρακτηριστικά της οποίας θα πρέπει να είναι η αποκέντρωση των υπηρεσιών, η ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στο χώρο της υγείας και η συνεπαγόμενη αύξηση της αποτελεσματικότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών.

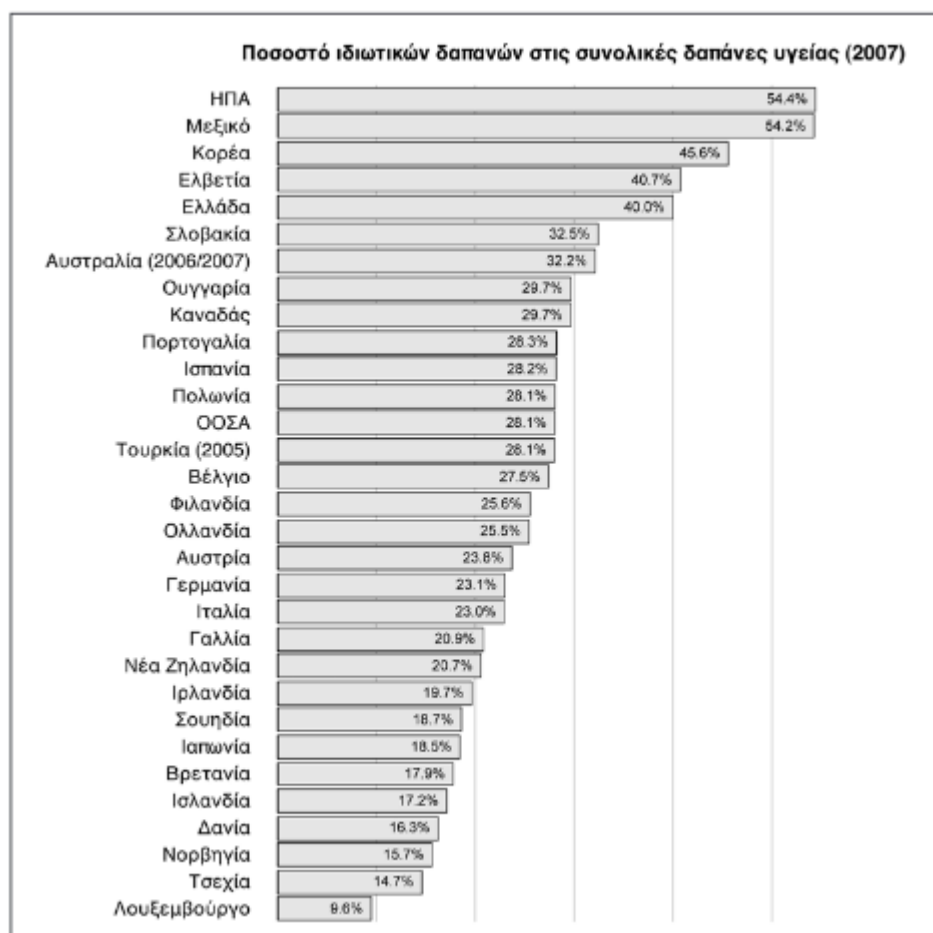
Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει η ιδιαίτερη σημασία στη διερεύνηση της προέλευσης των δαπανών και ειδικότερα της αύξησης τους κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Η Ελλάδα παρουσιάζει το 2007 ένα από τα υψηλότερα ποσοστά ιδιωτικών δαπανών στις συνολικές δαπάνες υγείας, κατατάσσοντας την στις πρώτες θέσεις του σχετικού πίνακα. Η μεγέθυνση του επιχειρηματικού τομέα στον χώρο της υγείας, έρχεται ως φυσικό επακόλουθο και μεταφράζεται σε ιδιωτικοποίηση των υπηρεσιών υγείας, μετατρέποντας με γρήγορο ρυθμό την υγεία, από δημόσιο αγαθό σε εμπόρευμα. Αντίθετα με το τι συμβαίνει με τις ιδιωτικές δαπάνες, όπου η Ελλάδα φιγουράρει στις πρώτες θέσεις των σχετικών πινάκων, διαμορφώνονται τα πράγματα σε ότι αφορά τις δημόσιες δαπάνες. Η Ελλάδα βρίσκεται αρκετά πίσω συγκριτικά με τις προηγμένες χώρες, στις δημόσιες δαπάνες, ως ποσοστό του ΑΕΠ, ενώ ξεπερνά κατά βάση χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης (Ιωακειμόγλου, 2010, σ. 36-38).

Γράφημα 37. Σύνθεση των δαπανών υγείας ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ

Πηγή: «Υπηρεσίες υγείας από το δημόσιο αγαθό στο εμπόρευμα» του Ιωακειμόγλου Η., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2010, σελ. 38

Γράφημα 38. Ποσοστό ιδιωτικών δαπανών στις συνολικές δαπάνες υγείας

Πηγή: «Υπηρεσίες υγείας από το δημόσιο αγαθό στο εμπόρευμα» του Ιωακειμόγλου Η., Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2010, σελ. 39

Ενδεικτικά είναι τα στοιχεία από το παραπάνω γράφημα σχετικά με τις ιδιωτικές δαπάνες: το 2007, το σχετικό ποσοστό στην Ελλάδα ανερχόταν σε 40%, ενώ ο μέσος όρος των χωρών του ΟΟΣΑ βρίσκονταν στο 28,1%. Η Ελλάδα εμφανίζεται να έχει ένα πολύ ανεπτυγμένο επιχειρηματικό τομέα στην υγεία, γεγονός που την τοποθετεί πολύ ψηλά στον σχετικό πίνακα, στον οποίο την πρώτη θέση κατέχουν οι ΗΠΑ, ενώ πολύ κοντά στην Ελλάδα βρίσκεται η Ελβετία (Ιωακειμόγλου, 2010, σ. 40).

Με βάση τα αποτελέσματα σχετικών ερευνών, διαπιστώνουμε την αντίθετη σχέση μεταξύ εισοδήματος και χρήσης των υπηρεσιών υγείας που προσφέρονται από τους ασφαλιστικούς οργανισμούς και πιο συγκεκριμένα το ΙΚΑ. Φαίνεται δηλαδή ότι

όσο αυξάνεται το εισόδημα, ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού καλύπτει σε ιδιωτικούς φορείς μια σειρά υπηρεσίες, κυρίως εξωνοσοκομειακής περίθαλψης και φροντίδας, κάτω από το βάρος των προβλημάτων του πρωτοβάθμιου συστήματος υγείας (Κυριόπουλος κ.α., 2001, σ. 132-133). Εδώ παρουσιάζεται όμως και μια ακόμα ιδιαιτερότητα που χαρακτηρίζει την Ελλάδα, σε ότι αφορά στις ιδιωτικές δαπάνες υγείας. Οι τελευταίες προέρχονται είτε από τις δαπάνες των ασφαλιστικών εταιρειών είτε από τις δαπάνες που πληρώνουν απευθείας τα νοικοκυριά. Έτσι, ενώ για παράδειγμα στις ΗΠΑ, οι ασφαλιστικές εταιρείες καταβάλλουν το 37% του συνόλου των ιδιωτικών δαπανών, στην Ελλάδα το ποσοστό αυτό δεν ξεπερνά το 3% (Ιωακειμόγλου, 2010, σ. 40). Η ιδιωτική ασφάλιση στη χώρα ανερχόταν το 1997 στο 0,86% του ΑΕΠ. Σε άλλες χώρες, με αντίστοιχα ιδιωτικοποιημένο σύστημα υγείας, όπως οι ΗΠΑ και η Ελβετία, η δραστηριότητα των ιδιωτικών εταιρειών ασφάλισης είναι πολύ μεγαλύτερη (Οικονόμου, 2004, σ. 250).

Ενδιαφέροντα στοιχεία προκύπτουν και από τη μελέτη της σύνθεσης των ιδιωτικών δαπανών. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι ενώ τα δημόσια νοσοκομεία εξακολουθούν, την περίοδο που μελετάμε, να διατηρούν την πλειοψηφία των εισαγωγών σε ποσοστό 80%, η εξωνοσοκομειακή ιδιωτική δαπάνη υγείας είναι ιδιαίτερα υψηλή, αφού τα νοικοκυριά ξοδεύουν μεγάλα ποσά σε ιδιώτες επαγγελματίες υγείας, εκτός νοσοκομείων, και σε ιδιωτικές επιχειρήσεις υγείας (Ιωακειμόγλου, 2010, σ. 44-45). Να σημειώσουμε εδώ, τη μεγάλη αύξηση των ιδιωτικών διαγνωστικών κέντρων αλλά και των ιδιωτικών μαιευτηρίων που σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν εξελιχθεί σε μεγάλες ολιγοπωλιακές δυνάμεις στο χώρο της υγείας (Σωτηρόπουλος, 2006, σ. 225). Οι δαπάνες αυτές όμως υλοποιούνται για διαφορετικούς σκοπούς, ανάλογα με την εισοδηματική ομάδα που ανήκει κάποιος. Έτσι, τα πλούσια νοικοκυριά καταφέρνουν να έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας που χαρακτηρίζονται από αυξημένη ποιότητα, ενώ τα φτωχότερα νοικοκυριά αναγκάζονται να προσφεύγουν σε δαπάνες για υπηρεσίες υγείας που ανήκουν στον στενό πυρήνα αυτού που χαρακτηρίζουμε «υγεία – κοινωνικό δικαίωμα» και των οποίων η προσφορά θα έπρεπε να αποτελεί αυτονόητη υποχρέωση του κράτους (Ιωακειμόγλου, 2010, σ. 44-45). Την περίοδο για παράδειγμα 1990 – 1998, αποδεικνύεται ότι το μεγάλο κομμάτι των ιδιωτικών δαπανών υγείας αφορά στην εξωνοσοκομειακή φροντίδα και κατευθύνεται προς την ιατρική, τη φαρμακευτική και την οδοντιατρική περίθαλψη. Για την τελευταία να σημειώσουμε, ότι η δημόσια δαπάνη είναι σχεδόν μηδενική, αφήνοντας εκτεθειμένο στους

κινδύνους στοματικής υγείας, σχεδόν το σύνολο των ασφαλισμένων (Οικονόμου, 2004, σ. 252-253). Για παράδειγμα, το 1998 η δαπάνη του δημοσίου για οδοντιατρική περίθαλψη ήταν μόλις το 1,23% της συνολικής δημόσιας δαπάνης (Σουλιώτης, 2002, σ. 70). Για την ίδια περίοδο, οι ιδιωτικές δαπάνες για νοσοκομειακή περίθαλψη κινούνται συγκριτικά σε χαμηλά επίπεδα λόγω κυρίως της ανεπάρκειας των εισοδημάτων των νοικοκυριών να τις χρηματοδοτήσουν (Οικονόμου, 2004, σ. 252-253). Οι βασικές δηλαδή υπηρεσίες υγείας για τις οποίες τα νοικοκυριά αποφασίζουν να απευθυνθούν σε ιδιώτες είναι σε μεγάλο ποσοστό (περισσότερο από 60%) εξωνοσοκομειακές. Ένα ποσοστό της τάξης του 33% του συνόλου των ιδιωτικών δαπανών υγείας αφορά στην οδοντιατρική περίθαλψη και ένα 29% σε ιατρικές υπηρεσίες. Οι δαπάνες των νοικοκυριών προς τα ιδιωτικά νοσοκομεία είναι σχετικά χαμηλές και κυμαίνονται γύρω στο 14%. Για το ποσοστό αυτό ευθύνεται βέβαια και το ότι ιδιωτικά νοσοκομεία και κλινικές έχουν συνάψει συμβάσεις με δημόσιους φορείς ασφάλισης, με αποτέλεσμα το κόστος των ιδιωτικών υπηρεσιών δευτεροβάθμιας φροντίδας υγείας να μην καλύπτεται αποκλειστικά από το άτομο αλλά να συμμετέχει και το δημόσιο (Σουλιώτης, 2002, σ. 72-73).

Από τα διαθέσιμα στοιχεία αποδεικνύεται ότι η αύξηση των ιδιωτικών δαπανών και η διόγκωση του επιχειρηματικού τομέα στην υγεία κινείται παράλληλα με την υποχώρηση του δημοσίου τομέα και την υποβάθμιση των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας από αυτό. Ακριβέστερα, κατά την άποψη μας, ο περιορισμός της κρατικής παρέμβασης και η υποχώρηση του δημόσιου συστήματος υγείας είναι προϋπόθεση για την κερδοφόρα επενδυτική δραστηριότητα του κεφαλαίου στην υγεία, όπως και σε κάθε άλλο τομέα του λεγόμενου «κοινωνικού κράτους». Η πραγματικότητα αυτή, αποτελεί την καλύτερη απάντηση σε όσους ονειρεύονται τη βελτίωση του δημόσιου τομέα μέσα από τη συνύπαρξη με τον ιδιωτικό και τον ανταγωνισμό τους στην υγεία αλλά και αλλού.

Τμήμα των ιδιωτικών δαπανών στην Ελλάδα, αποτελούν και οι άτυπες πληρωμές. Σύμφωνα με έρευνα, το 36% των ασθενών δήλωσαν ότι έχουν τουλάχιστον μία φορά καταβάλλει μία τέτοια πληρωμή σε γιατρό, φοβούμενοι ότι διαφορετικά δε θα είχαν την ίδια αντιμετώπιση. Μάλιστα, σχεδόν το 20% αυτών, δήλωσαν ότι η συγκεκριμένη αμοιβή ζητήθηκε από τον ίδιο τον γιατρό ως επιπλέον αποζημίωση (Liaropoulos, Siskou, Kaitelidou, Theodorou, Katostaras, 2008, σ. 72-81). Σύμφωνα με έρευνα του 1994, η παραοικονομία στον τομέα της υγείας

ανερχόταν στο 1,13% του ΑΕΠ και ευθυνόταν για ένα ποσοστό της τάξης του 16,9% του συνόλου των δαπανών υγείας (Οικονόμου, 2004, σ. 250).

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα στοιχεία που αναφέρονται στην ασφάλεια και την υγεία στους χώρους εργασίας. Καταγράφεται τις δύο τελευταίες δεκαετίες μία μείωση των εργατικών ατυχημάτων. Είναι λάθος όμως, να συμπεράνει κάποιος ότι αυτή η μείωση είναι αποτέλεσμα της καλύτερευσης των συνθηκών εργασίας και της αύξησης των όρων ασφάλειας στους χώρους δουλειάς. Φαίνεται ότι η μεταβολή των ατυχημάτων οφείλεται στη μείωση του αριθμού των εργαζομένων και στην αύξηση της ανεργίας. Δεν είναι λοιπόν η βελτίωση των συνθηκών εργασίας, υγιεινής και ασφάλειας που εξηγεί τον περιορισμό των ατυχημάτων αλλά η μείωση του αριθμού των εργαζομένων που εκτίθενται σε κινδύνους στους χώρους δουλειάς (Σουλιώτης, 2002, σ. 72-73).

Η ιδιωτικοποίηση των υπηρεσιών υγείας δεν είναι ένα φαινόμενο που συναντάται μόνο στην Ελλάδα. Η χώρα μας δεν αποτελεί την εξαίρεση αλλά τον κανόνα σε ότι αφορά στη μετατόπιση της ευθύνης της παροχής υπηρεσιών υγείας από τον δημόσιο στον ιδιωτικό τομέα. Τα ίδια ισχύουν και για τα υπόλοιπα κράτη – μέλη της ΕΕ. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει ότι πρόκειται για ένα στρατηγικού χαρακτήρα σχέδιο. Η Deutsche Bank αναφέρει χαρακτηριστικά σε έκθεση της για την υγεία το 2006: «Η ιδανική λύση θα ήταν η αλλαγή συστήματος προς ένα φιλελεύθερο καθεστώς υπηρεσιών υγείας, με τις αγορές ως κεντρικό μηχανισμό ελέγχου» (Ιωακειμόγλου, 2010, σ. 55). Η άποψη αυτή εκφράζει την φιλελεύθερη προσέγγιση που αντιμετωπίζει την υγεία ως ιδιωτικό αγαθό, που πρέπει να αφεθεί όπως και άλλα κοινωνικά αγαθά, στον έλεγχο της αγοράς. Η παρέμβαση του κράτους χρειάζεται να περιοριστεί στην ενημέρωση του πληθυσμού για θέματα υγείας (Σουλιώτης, 2000, σ. 31).

Διαπιστώνουμε δηλαδή, ότι επιχειρείται η λειτουργία του κλάδου της υγείας σε καθεστώς ελεύθερης αγοράς. Η ιδέα και εδώ είναι η ίδια: η αγορά είναι ο τρόπος εκείνος στον οποίο η ικανοποίηση του ατομικού συμφέροντος στην κοινωνία, οδηγεί με κάποιο «μαγικό» τρόπο στην ικανοποίηση του συλλογικού συμφέροντος. Με βάση αυτή την οπτική, το οικονομικό σύστημα έχει μια εγγενή ιδιότητα να ισορροπεί και μάλιστα στο μέγιστο δυνατό σημείο. Αν για κάποιο λόγο η ισορροπία αυτή προς στιγμή διαταραχθεί, τότε η αγορά θα λειτουργήσει με τέτοιο τρόπο ώστε να οδηγήσει το σύστημα ξανά σε ισορροπία. Η απόλυτη ελευθερία της αγοράς θεωρείται το εργαλείο της εύρυθμης λειτουργίας της οικονομίας και συνολικά της κοινωνίας. Σε

αυτό το πλαίσιο, κάθε παρέμβαση του κράτους δημιουργεί ανισορροπίες, αποτελεί στρέβλωση και εμποδίζει την αποτελεσματική κατανομή των πόρων που δήθεν εξασφαλίζει η ελεύθερη λειτουργία της αγοράς (Ιωακειμόγλου, 2010, σ. 56).⁷⁵

Στον τομέα της υγείας, η συνύπαρξη, προς το παρόν, του ιδιωτικού τομέα με τον δημόσιο και η ομολογούμενη επιδίωξη για ακόμα πιο ιδιωτικοποιημένες μορφές, κάθε άλλο παρά αναβαθμίζουν τις παρεχόμενες υπηρεσίες για τη μεγάλη πλειοψηφία της κοινωνίας.

Το επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο οι περιορισμένες παροχές υγείας του κράτους δικαιολογούνται από τους περιορισμένους διαθέσιμους πόρους για κοινωνικές δαπάνες είναι έωλο και απολύτως αμφισβητούμενο, αφού οι «περιορισμένοι πόροι» αποτελούν πολιτική επιλογή με συγκεκριμένο κοινωνικό και ταξικό πρόσημο. Στην Ελλάδα για παράδειγμα, εφαρμόστηκε μία φορολογική πολιτική που μείωσε τους φόρους στα κέρδη, τα οποία αυξάνονταν με μεγάλο ρυθμό όλα αυτά τα χρόνια ενώ αύξησε τα βάρη στα εισοδήματα που προέρχονται από την εργασία. Με αυτόν τον τρόπο, συντελείται μία δευτερογενής αναδιανομή προς όφελος του κεφαλαίου, το οποίο απαλλάσσεται ουσιαστικά από την υποχρέωση να συμβάλλει στα δημόσια οικονομικά, με αποτέλεσμα τη σοβαρή μείωση των κοινωνικών δαπανών. Έτσι, οι μειωμένες κρατικές δαπάνες και για την υγεία δεν είναι αποτέλεσμα των περιορισμένων πόρων αλλά συνέπεια του σημαντικού περιορισμού της υποχρέωσης των υψηλών εισοδημάτων να συμβάλουν σε αυτή την κατεύθυνση. Μέσα από την απελευθέρωση της αγοράς και σ' αυτόν τον τομέα, η δωρεάν παροχή υπηρεσιών υγείας από κοινωνικό δικαίωμα και υποχρέωση του κράτους μετατρέπεται σε εμπόρευμα που θα μπορεί κάποιος να προμηθευτεί, από έναν ιδιωτικό φορέα υγείας, ο οποίος λειτουργεί με τους όρους της καπιταλιστικής οικονομίας. Οι υπαρκτές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν τα νοικοκυριά στην προσπάθεια τους να προμηθευτούν τις υπηρεσίες υγείας μέσα από το δημόσιο σύστημα, δυσκολίες που σχετίζονταν με δυσλειτουργίες γραφειοκρατικού

⁷⁵ Όπως αναφέρει ο Σουλιώτης: «..., στα πλαίσια της φιλελεύθερης προσέγγισης, ο καταναλωτής εκδηλώνει τη ζήτηση του για υγειονομικές υπηρεσίες πληρώνοντας γι' αυτές κάποια τιμή στους προμηθευτές των υπηρεσιών, όπως ακριβώς συμβαίνει και με οποιοδήποτε άλλο αγαθό. Οι τιμές διαμορφώνονται στην ελεύθερη αγορά, δίχως την κρατική παρέμβαση». Σουλιώτης, Κ. (2000). *Ο ρόλος του ιδιωτικού τομέα στο ελληνικό σύστημα υγείας*. σ. 31, Αθήνα: Παπαζήση.

χαρακτήρα, δε μπορούν να αποτελούν άλλοθι για την απομάκρυνση του δημοσίου τομέα από την παροχή των σχετικών υπηρεσιών. Άλλωστε, από το «μικρότερο κράτος» που επαναλαμβάνεται μονότονα και σήμερα, βασικός χαμένος είναι το φτωχότερο τμήμα του πληθυσμού που για παράδειγμα στον τομέα της υγείας, χάνει την πρόσβαση σε υπηρεσίες τις οποίες δικαιούνται με την ιδιότητα του πολίτη και μόνο. Η περαιτέρω ιδιωτικοποίηση της υγείας θα δυσκολέψει ακόμα περισσότερο την κατάσταση για τις πιο αδύναμες εισοδηματικά τάξεις, των οποίων τα μέλη θα έχουν όλο και πιο περιορισμένη πρόσβαση σε ένα αγαθό που σταδιακά μετατρέπεται σε εμπόρευμα (Ιωακειμόγλου, 2010, σ. 46, 67-69).

Κεφάλαιο 13: Κοινωνική ασφάλιση – συντάξεις

13.1 Εισαγωγή

Μετά την παρουσίαση του συστήματος υγείας και τις παρεχόμενες από αυτό υπηρεσίες μέσω της κοινωνικής ασφάλισης, έχει αξία να σταθούμε και στο θέμα των συντάξεων. Θα περίμενε κανείς πως σε μία περίοδο μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας, η αύξηση στο ΑΕΠ θα συνοδευόταν και από μία αντίστοιχη βελτίωση του ασφαλιστικού συστήματος. Σαν τέτοια δεν μπορεί παρά να νοείται, η αύξηση του ποσού της σύνταξης και η ταυτόχρονη μείωση του ορίου συνταξιοδότησης. Κατά την άποψη μας, η μη επαλήθευση της παραπάνω προσδοκίας, αν συμβαίνει, δεν δικαιολογείται από τα νέα σχετικά δημογραφικά δεδομένα που σχετίζονται με την αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων.

Είναι αλήθεια πως είναι αρκετά διαδεδομένη η άποψη στον δημόσιο διάλογο σύμφωνα με την οποία, η αύξηση του προσδόκιμου ζωής και κατά συνέπεια του αριθμού των ηλικιωμένων δημιουργεί πίεση για μεταβολή των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης προς το χειρότερο για τους εργαζόμενους (Schludi, 2001, σ. 5). Η αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων είναι αναμφισβήτητο γεγονός. Οφείλεται τόσο στην αύξηση των γεννήσεων κατά την μεταπολεμική περίοδο, που έμεινε γνωστή και ως περίοδος του baby boom όσο και από την αύξηση του προσδόκιμου ζωής (Μπαγκαβός, 2003, σ. 19). Επιβαρυντικό στοιχείο για το ασφαλιστικό σύστημα θεωρείται η αύξηση του ηλικιακού ορίου που κάποιος εισέρχεται στην παραγωγή από τη μια μεριά και η όλο και πιο πρόωρη απομάκρυνση από αυτή (Esping - Andersen, 2006, σ. 64). Παρά τα παραπάνω υπαρκτά στοιχεία, εκτιμούμε ότι δεν υπάρχει επαρκής βάση που να δικαιολογεί την επιδείνωση των ασφαλιστικών δικαιωμάτων των εργαζομένων. Και αυτό, γιατί στο μεταξύ έχει συντελεστεί τέτοια επιστημονική και τεχνολογική πρόοδος, που εάν τα επιτεύγματά της τεθούν προς όφελος της πλειοψηφίας της κοινωνίας, είναι δυνατό να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά οι όποιες αρνητικές δημογραφικές εξελίξεις.

13.2 Σύντομη ιστορική αναδρομή: Από το απολυταρχικό στο φιλελεύθερο κράτος και από εκεί στο κράτος πρόνοιας

Κατά τη διαδικασία μετάβασης από τις φεουδαρχικές κοινωνίες στις πρώτες καπιταλιστικές, συγκροτείται το απολυταρχικό κράτος ως μορφή κρατικής οντότητας, το οποίο σύντομα υποχώρησε απέναντι στο φιλελεύθερο μοντέλο, εκφράζοντας έτσι τη θέληση αλλά και τη δύναμη της ανερχόμενης τότε αστικής τάξης, με τα προοδευτικά χαρακτηριστικά που της έδινε η θέση της στην συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου σε συνθήκες μεγάλης σύγκρουσης για τον έλεγχο αγορών. Έχει σημασία να σταθούμε στη σχέση κράτους – πολίτη, όπως αυτή διαμορφώνεται στο πλαίσιο της νέας θεσμικής μορφής. Πιστό στις φιλελεύθερες απόψεις, όπως αυτές εκφράστηκαν από τον Σμιθ και άλλους, το φιλελεύθερο κράτος χαρακτηρίζεται από την εδραίωση και κατοχύρωση των ατομικών ελευθεριών, στις οποίες εξέχουσα θέση κατέχει το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Το κράτος απέχει από συγκεκριμένα μεγάλα τμήματα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, διατηρώντας ως βασική αρμοδιότητά του τον καθορισμό του πλαισίου στο οποίο θα δρουν τα άτομα, χωρίς περαιτέρω περιορισμούς και παρεμβάσεις από τη μεριά του (Κοντιάδης, 2004, σ. 26-28).

Πρώτη ρωγμή στο φιλελεύθερο κράτος αποτέλεσαν μια σειρά εργατικών νόμων που ψηφίστηκαν στην Αγγλία και αναφέρονταν σε μια πρώιμη μορφή πρόνοιας και κοινωνικής προστασίας. Τα μέτρα αυτά αφορούσαν σε πολύ σημαντικούς κλάδους της οικονομίας, των οποίων η πορεία τους είχε σοβαρό αντίκτυπο στο σύνολο της οικονομίας. Τα συγκεκριμένα μέτρα λειτούργησαν και ως κίνητρα για την προσέλκυση εργαζομένων σε αυτές τις επιχειρήσεις, με απώτερο στόχο την γρήγορη ανάπτυξη της επιχειρηματικής δραστηριότητας (Μηνακάκης, 2008, σ. 45). Το φιλελεύθερο κράτος παραχωρεί σταδιακά τη θέση του στο κράτος πρόνοιας, κάτω από μια σειρά αλλαγές που διαμορφώνονται τόσο πριν, όσο κυρίως μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Οι αλλαγές αυτές, δεν είναι άλλες από την κυριαρχία του μονοπωλιακού κεφαλαίου, τις οικονομικές κρίσεις που αποδεικνύουν ότι οι αγορές δεν ισορροπούν μόνες τους και από την όξυνση της ταξικής πάλης, όπως αυτή εκφράστηκε από το ολοένα και πιο δυνατό οργανωμένο εργατικό κίνημα που συναντάμε στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Ωστόσο, η αναπαραγωγή του κεφαλαίου απαιτεί την ενίσχυση της παραγωγικής

δραστηριότητας, η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει την αύξηση της κατανάλωσης. Σε αυτή τη βάση, το κράτος έρχεται να διαδραματίσει ένα νέο ρόλο, αναλαμβάνοντας επιχειρηματικές δραστηριότητες, τονώνοντας μ' αυτό τον τρόπο την οικονομία. Στην ίδια κατεύθυνση εντάσσονται και τα μέτρα νομισματικού χαρακτήρα. Η αυξημένη - σε σχέση με το προηγούμενο διάστημα - δραστηριοποίηση του κράτους εξηγείται στη βάση της παραδοχής ότι η αγορά δεν μπορεί να αποτελεί το εργαλείο για την επίτευξη μακροοικονομικής σταθερότητας σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης. Έχει δηλαδή καταρρεύσει ο μύθος του αόρατου χεριού της οικονομίας που λύνει όσα προβλήματα προκύπτουν και αποτελεί εμπόδιο στη διεύρυνση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων. Επιπλέον, η λειτουργία της αγοράς δεν καταφέρνει να συμβιβάσει τα συμφέροντα των αντιτιθέμενων τάξεων στην κοινωνία. Με αυτή την έννοια, το φιλελεύθερο κράτος αδυνατεί να λειτουργήσει ως παράγοντας νομιμοποίησης του καπιταλιστικού συστήματος και της κυρίαρχης ιδεολογίας, δυσκολεύοντας γι' αυτό τον λόγο την λειτουργία του (Κοντιάδης, 2004, σ. 29-30).⁷⁶ Με βάση αυτούς τους παράγοντες, το κράτος πρόνοιας αντικαθιστά το φιλελεύθερο κράτος, διαδραματίζοντας έναν σημαντικό ρόλο, με την παρέμβαση του, στην οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα. Βασική επιδίωξη του κράτους πρόνοιας – και ταυτόχρονα αιτία δημιουργίας του - είναι η αποτελεσματικότερη λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας στις νέες συνθήκες, όπως αυτές διαμορφώνονται κάτω από την επίδραση πολλών διαφορετικών αλλά συχνά αλληλοεπηρεαζόμενων οικονομικών και κοινωνικών παραγόντων. Με άλλα λόγια, το κράτος - πρόνοιας δεν τίθεται αντιπαραθετικά προς το καπιταλιστικό σύστημα. Αποτελεί εναλλακτική αντίληψη στην απόλυτη ελευθερία της αγοράς, με στόχο την αποτελεσματικότερη λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας (Κοντιάδης, 2004, σ. 29-30, 41).

⁷⁶ Όπως αναφέρει ο Έσπινγκ – Άντερσεν: «Ένας γενικότερος καταλύτης υπήρξε η χειραφέτηση των εργατικών τάξεων και η συνειδητοποίηση ότι αναδύονταν ένας νέος τύπος καπιταλισμού, ένας τύπος οικονομίας που διαμορφωνόταν γύρω από μεγάλες κοινοπραξίες, ισχυρές οργανωτικές δομές, γραφειοκρατία, ανθρώπινο κεφάλαιο, καθώς και έναν πιο περίπλοκο και πιο πολυσύνθετο καταμερισμό εργασίας – εν συντομία, μια οικονομική τάξη πραγμάτων όπου η πρόοδος, η απόδοση και τα κέρδη δεν μπορούσαν πλέον να βασίζονται αποκλειστικά στο να απομυζούν από τον εργάτη και την τελευταία σταγόνα του ιδρώτα του.» Μηνικάκης, Β. (2008). *Κοινωνική ασφάλιση - Από το "κράτος" πρόνοιας στην "ελασασφάλεια"*. σ. 49, Αθήνα: ΚΨΜ.

Σημαντική πλευρά του κράτους πρόνοιας αποτελεί η κοινωνική ασφάλιση, θεσμός που εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1883 στη Γερμανία. Στην αρχή θεσμοθετήθηκε η υποχρεωτική ασφάλιση ασθενείας, ένα χρόνο μετά υπήρξε επέκταση της ασφάλισης και στις περιπτώσεις εργατικών ατυχημάτων, ενώ το 1889 η νέα νομοθετική ρύθμιση περιέλαβε και την ασφάλιση γήρατος – αναπηρίας (Στεργίου, 2017, σ. 17). Σύμφωνα με την αντίληψη του Βίσμαρκ, η καλύτερη διαβίωση και η αύξηση της ευημερίας των εργαζομένων έπρεπε να απασχολήσει το κράτος και να το επιφορτίσει με την ευθύνη παροχών κοινωνικής προστασίας (Venieris, 1994, σ. 15).

Στη συνέχεια και μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης γίνεται πραγματικότητα για την πλειοψηφία των ευρωπαϊκών χωρών, με τα κοινωνικοασφαλιστικά συστήματα βεβαίως να παρουσιάζουν διαφορές μεταξύ τους. Η ιστορική του πορεία συνεχίζεται και μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, αφού πλέον η ασφάλιση για την περίπτωση της ανεργίας και της επαγγελματικής ασθένειας εντάσσεται στα κοινωνικό-ασφαλιστικά δικαιώματα, ενώ μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, σειρά παίρνουν οι αυτοαπασχολούμενοι και η καθιέρωση των δικών τους κοινωνικοασφαλιστικών δικαιωμάτων. Η διαδικασία συνεχίζεται και τις επόμενες δεκαετίες, μέχρι περίπου το 1970, με αποτέλεσμα το κοινωνικό κράτος - μέσω της συνεχιζόμενης επέκτασης των δραστηριοτήτων του - να αποτελεί ένα δίκτυο προστασίας για μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού. Από το χρονικό αυτό σημείο και έπειτα, έχουμε μια υποχώρηση σε γενικές γραμμές του παρεμβατικού και προστατευτικού ρόλου της κοινωνικής ασφάλισης στο πλαίσιο της συνολικής κρίσης που χαρακτηρίζει το κράτος πρόνοιας, κρίση που συνεχίζεται μέχρι σήμερα (Κοντιάδης, 2004, σ. 38-73).

Η κρίση της δεκαετίας του '70 αποτέλεσε την αρχή της περιόδου αμφισβήτησης του κοινωνικού κράτους και επανέφερε δριμύτερες τις φιλελεύθερες απόψεις που υποστήριζαν ότι η ισχυρή κρατική παρέμβαση οδηγούσε σε ανορθολογισμό, σπατάλη πόρων και αυξανόμενη γραφειοκρατία. Στην Αγγλία μάλιστα, που υπήρξε ο πρωτεργάτης των μεταρρυθμίσεων, οι πρώτες περικοπές πραγματοποιήθηκαν από το εργατικό κόμμα το οποίο έδωσε τη σκυτάλη στη Μάργκαρετ Θάτσερ για να συνεχίσει με αυξημένη ένταση την επίθεση στο κράτος πρόνοιας (Στασινοπούλου, 2006, σ. 56).

13.3 Οι μεταρρυθμίσεις στην κοινωνική ασφάλιση στις χώρες της ΕΕ

Το πλαίσιο στο οποίο συντελείται η όποια εξέλιξη του συνταξιοδοτικού συστήματος δεν είναι άλλο, από αυτό της ΕΕ. Σε όλες τις χώρες της ΕΕ ακολουθείται μία πολιτική αμφισβήτησης του «κράτους πρόνοιας», όπως αυτό εμφανίστηκε στην Ευρώπη τις προηγούμενες δεκαετίες. Από τη δεκαετία του 1970 ακόμα, εξελίσσεται μία προσπάθεια αποδυνάμωσης του παρεμβατικού ρόλου του κράτους, αφού η μεταβολή μιας σειράς δεδομένων της καπιταλιστικής οικονομίας υπαγορεύει αλλαγές και στο μοντέλο του κράτους πρόνοιας. Αλλαγές που σχετίζονται τόσο με τη συμμετοχή του κράτους στην παραγωγική διαδικασία όσο και με τη νομιμοποίηση της λειτουργίας των αναδιανεμητικών του μηχανισμών, στο βαθμό που οι τελευταίοι χαρακτηρίζονται και κρίνονται ως αναποτελεσματικοί (Κοντιάδης, 2004, σ. 75).

Το κράτος πρόνοιας που γνωρίσαμε στην Ευρώπη κατά τις προηγούμενες δεκαετίες θεωρείται παρωχημένο και δυσλειτουργικό. Η κυρίαρχη πολιτική μετατοπίζει πλέον το βάρος στη μείωση της παρέμβασης του κράτους και στην εξασφάλιση αυστηρότερης δημοσιονομικής πειθαρχίας. Η αλλαγή κατεύθυνσης δικαιολογείται από την οικονομική κατάσταση των ασφαλιστικών ταμείων και από τα δημόσια οικονομικά των χωρών, τα οποία, σύμφωνα με την επικρατούσα αντίληψη, υφίστανται τις συνέπειες μιας μεγεθυμένης δημόσιας παρέμβασης (Λεάνδρος, 1997, σ. 7). Ενώ λοιπόν η κυρίαρχη αντίληψη σήμερα, θεωρεί ότι το κράτος πρόνοιας με τη μορφή που το γνωρίσαμε, αποτελεί τροχοπέδη για την οικονομική ανάπτυξη και πρόοδο μιας χώρας, στο σχετικά πρόσφατο παρελθόν η κατάσταση ήταν αρκετά διαφορετική. Εκτός από την ίδια την ανάγκη του κεφαλαίου για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του, υπήρχαν και μια σειρά άλλων λόγων που δικαιολογούσαν αυτή την επιλογή μεταξύ των οποίων ήταν οι αγώνες του εργατικού κινήματος (Μπάουμαν, 2002, σ. 134)⁷⁷.

⁷⁷ Χαρακτηριστική είναι η τοποθέτηση του Bauman: «Το κράτος πρόνοιας αναδύθηκε στο σημείο συνάντησης μεταξύ: Πρώτον, των πιέσεων μιας παραπαίουσας καπιταλιστικής οικονομίας, η οποία ήταν ανίκανη να αναδημιουργήσει, από μόνη της και χωρίς πολιτική βοήθεια, τις συνθήκες για την ίδια την επιβίωση της. Δεύτερον, των πιέσεων της οργανωμένης εργασίας, η οποία ήταν ανίκανη και πάλι να αυτασφαλιστεί, από μόνη της και χωρίς πολιτική βοήθεια, απέναντι στις ιδιοτροπίες των «οικονομικών κύκλων». Τρίτον, της έντονης επιθυμίας να προστατευτεί και να επιβεβαιωθεί η αρχή της κοινωνικής ανισότητας μέσω του μετριασμού των περισσότερο εξοργιστικών και λιγότερο

Υπάρχουν επίσης αρκετοί αναλυτές, υποστηρικτές μάλιστα των κοινωνικών παροχών, που θεωρούν πως αυτές οι παροχές οφείλονταν στην προσωπικότητα και στη κοινωνικά ευαίσθητη πλευρά ορισμένων επιφανών ηγετών χωρών - μελών της Ευρώπης στο παρελθόν. Από την πλευρά μας, δε συμμεριζόμαστε αυτές τις απόψεις. Υποστηρίζουμε ότι η ανάγνωση και η μελέτη της ιστορίας δε μπορεί να γίνεται με βάση το ρόλο των προσωπικοτήτων, όσο σημαντικές και αν είναι αυτές. Η κοινωνική ασφάλιση και οι συντάξεις είναι, όπως και κάθε άλλη εργατική κατάκτηση, αποτέλεσμα πολύχρονων αγώνων του παγκόσμιου εργατικού κινήματος. Οι αγώνες αυτοί είχαν στόχο τη βελτίωση της θέσης των εργαζομένων σε μία σειρά ζητημάτων, από τον χρόνο εργασίας μέχρι τους μισθούς και την κοινωνική ασφάλιση. Δεν αμφισβητούμε την πιθανότητα το ίδιο το κεφάλαιο να ήταν θετικό στην παραχώρηση ορισμένων τέτοιων δικαιωμάτων, στη δεδομένη περίοδο ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος. Αυτή του η στάση ωστόσο, δεν αναιρεί το κύριο αίτιο που είναι η μεγάλη κινητοποίηση σε βάθος δεκαετιών, του εργατικού κινήματος για την κατάκτηση κοινωνικών δικαιωμάτων. Η όποια θετική στάση άλλωστε του κεφαλαίου έρχεται ακριβώς ως απάντηση σε αυτή την κίνηση των μαζών, προκειμένου να «προλάβει τα χειρότερα», δηλαδή την εκδήλωση ακόμα μεγαλύτερων αντιδράσεων που θα αμφισβητούσαν τη συνολική λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος και την κυριαρχία του κεφαλαίου, και δε μπορεί σε καμία περίπτωση, να ερμηνεύεται ως φιλεργατική. Από την άλλη μεριά, οι εργαζόμενοι δε θα πρέπει να διστάζουν να εντείνουν τον αγώνα τους για βελτίωση της θέσης τους στον καπιταλισμό υπό το φόβο του κινδύνου της ενσωμάτωσης. Χρειάζεται όμως να έχουν συνειδητοποιήσει, ότι αυτές οι κατακτήσεις δεν είναι μόνιμες, εξαρτώνται από το συσχετισμό δύναμης μεταξύ του κόσμου της εργασίας και του κεφαλαίου και η οριστική ικανοποίηση των αναγκών τους δεν βρίσκεται σε κάποια μορφή συνύπαρξης τους με το κεφάλαιο και το καπιταλιστικό κέρδος αλλά στην κατάργηση των τελευταίων.

ανεκτών εκδηλώσεων της. Τέταρτον, της επιθυμίας να προωθηθεί η αποδοχή της ανισότητας με το να περιθωριοποιηθούν εκείνοι που αποτύγχαναν να συμμετέχουν στην αναπαραγωγή της. Τέλος, πέμπτον, της πιεστικής ανάγκης να επιβληθούν τα μέλη της πολιτικής κοινωνίας ώστε να καταφέρουν να αντιμετωπίσουν τη διαβρωτική επίδραση μιας πολιτικά ανεξέλεγκτης οικονομίας.» Μπάουμαν, Ζ. (2002). *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*. σ. 134, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ανεξάρτητα από τη θέση που υποστηρίζει κανείς, είναι αναμφισβήτητη η επιδίωξη της ΕΕ για τη μείωση του λεγόμενου «κοινωνικού κράτους», η οποία συμπαράσύρει προφανώς τις συντάξεις, που αποτελούν συστατικό στοιχείο του. Το επιχείρημα για να δικαιολογηθεί αυτή η πολιτική είναι αυτό που χρησιμοποιείται συνολικά στον δημόσιο τομέα και στις κοινωνικές δαπάνες: οι δημόσιες δαπάνες είναι πολλές σε σχέση με αυτές που «αντέχει» η οικονομία, είναι αναποτελεσματικές αφού δεν κατευθύνονται μόνο σε όσους έχουν ανάγκη και βλάπτουν την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας, αφού στερούν σημαντικούς πόρους που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν με τη μορφή ποικίλων κινήτρων για την προσέλκυση επενδύσεων, την αύξηση της ανταγωνιστικότητας και τη μεγέθυνση της οικονομίας.

Το κράτος πρόνοιας ήταν πράγματι ένα μεγάλο επίτευγμα για τους εργαζόμενους και προήλθε μέσα από σκληρούς ταξικούς αγώνες. Το εργατικό κίνημα κατάφερε να πετύχει, ακριβώς επειδή η εργασία των ατόμων ήταν απαραίτητη για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Το κράτος λοιπόν, ανέλαβε για λογαριασμό της κυρίαρχης τάξης και κάτω από την πίεση των μαζών να εξασφαλίσει στοιχειωδώς αξιοπρεπείς συνθήκες εργασίας, ώστε να πείσει όσους δεν εργάζονταν να ενταχθούν στην παραγωγική διαδικασία. Σήμερα, τα δεδομένα είναι διαφορετικά. Η ανεργία μέχρι ένα αποδεκτό ποσοστό, θεωρείται φυσιολογική και αντιμετωπίζεται με ανάλογο τρόπο. Το κεφάλαιο δεν έχει κανένα λοιπόν λόγο να «επενδύσει» σε παροχές προς τους εργαζόμενους. Όλες σχεδόν οι χώρες ακολουθούν μια αντίστροφη πορεία, με κοινό χαρακτηριστικό την αποδόμηση του κοινωνικού κράτους. Οι ελάχιστες εξαιρέσεις αντιμετωπίζονται ως γραφικές περιπτώσεις ενώ οι προειδοποιήσεις προς αυτές τις χώρες από τους διεθνείς οργανισμούς για τις επιπτώσεις των πολιτικών τους, είναι μόνιμες. Η πολιτική συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας προβάλλει ως μονόδρομος στον οποίο όλοι πρέπει να πορεύονται. Η υλοποίηση αυτής της πολιτικής μάλιστα, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για όσες χώρες ζητούν οικονομική βοήθεια (Μπάουμαν, 2002, σ. 252-253). Οπότε, το κράτος πρόνοιας και η κοινωνική ασφάλιση ενοχοποιούνται για το έλλειμμα ανταγωνιστικότητας. Για τη σύνδεση μεταξύ κοινωνικής ασφάλισης και ανταγωνιστικότητας γράφει ο Τήνιος (2001, σ. 100-101):

..., το πόσο διευρύνεται το έλλειμμα κοινωνικής ασφάλισης θα είναι ο κύριος παράγοντας που θα υπαγορεύει τις απαιτούμενες αυξήσεις φορολογίας. Όταν το κεφάλαιο μετακινείται εύκολα από χώρα σε χώρα, το επιπλέον βάρος της φορολογίας θα το υποστούν οι συντελεστές παραγωγής που δεν έχουν αυτήν την ευχέρεια – δηλαδή η εργασία. Το ύψος του ελλείμματος της κοινωνικής ασφάλισης θα αποτελεί έτσι την πηγή καθορισμού της σχετικής

ανταγωνιστικότητας μεταξύ των μελών της ΕΕ, αφού η χρηματοδότηση του θα υπαγορεύει τις μεταβολές του κόστους εργασίας.

Στη Λευκή Βίβλο για την ανάπτυξη, την ανταγωνιστικότητα και την απασχόληση, το 1993, η ευρωπαϊκή επιτροπή θίγει το ζήτημα των ασφαλιστικών εισφορών. Διατυπώνεται η άποψη σύμφωνα με την οποία, στην Ευρώπη το μη μισθολογικό κόστος εργασίας (ασφαλιστικές εισφορές και κρατήσεις) είναι πολύ μεγάλο συγκριτικά με άλλες περιοχές (Νικολακοπούλου - Στεφάνου, 2002, σ. 69). Είναι δεδομένο ότι η λειτουργία του κράτους πρόνοιας στηρίχθηκε στη φορολογία και τις ασφαλιστικές εισφορές, πολύ περισσότερο από τις ΗΠΑ για παράδειγμα, με αποτέλεσμα η ΕΕ να χαρακτηρίζεται από αυξημένο κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος σε σχέση με τον διεθνή ανταγωνισμό. Στην εξέλιξη αυτή αποδίδεται και η μείωση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων της ένωσης. Γι' αυτόν τον λόγο, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στο πλαίσιο άσκησης της πολιτικής για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας και τη μείωση της ανεργίας, πρότεινε τη μείωση των εισφορών κατά μία ή δύο μονάδες του ΑΕΠ (Λεάνδρος, 1997, σ. 7-8). Σύμφωνα πάντως με τη Νικολακοπούλου, το μη μισθολογικό κόστος εργασίας δεν αποτελεί αιτία μειωμένης ανταγωνιστικότητας. Αυτό συμβαίνει, γιατί διαφαίνεται μία σχέση μεταξύ μισθών και εισφορών. Δηλαδή στις χώρες που οι εισφορές είναι σχετικά υψηλότερες, οι μισθοί είναι σχετικά χαμηλοί. Παραδείγματα τέτοιας περίπτωσης, είναι η Γαλλία και η Ελλάδα. Από την άλλη μεριά, στα κράτη που το μη μισθολογικό κόστος είναι χαμηλό, συναντάμε υψηλότερες σχετικά καθαρές αποδοχές και αντίστοιχη φορολογία, πχ. Δανία (Νικολακοπούλου - Στεφάνου, 2002, σ. 43).

Σε έρευνα που διεξήγαγε το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο για τη χώρα μας το 1992, καταγράφονται όλα εκείνα τα στοιχεία που θεωρούνται επιβαρυντικά για το κοινωνικοασφαλιστικό μας σύστημα. Σύμφωνα λοιπόν με την έρευνα, ο συνδυασμός της αύξησης του αριθμού των ηλικιωμένων με τη μη ανάλογη αύξηση του αριθμού των ασφαλισμένων, θα δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα, στο βαθμό που δεν θα υπάρξουν σοβαρές μεταβολές στο ασφαλιστικό σύστημα. Οι αλλαγές θα πρέπει να περιλαμβάνουν μέτρα μείωσης των παροχών και αύξησης των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης. Σύμφωνα με τη μελέτη, στον βαθμό που οι παράμετροι του συστήματος παραμείνουν σταθεροί, η αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων θα έχει ως συνέπεια την αύξηση της δαπάνης για συντάξεις, από 15,1% του ΑΕΠ το 1990, σε διπλασιασμό σχεδόν του ποσοστού το 2030, και στο 34,2% το 2050 (Λεάνδρος, 1997, σ. 22-23).

Ας δούμε στο σημείο αυτό, τις αλλαγές στα ασφαλιστικά συστήματα στις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης. Το συμβούλιο της Λισσαβόνας εστίασε την παρέμβαση του στην ανάγκη σύνδεσης των οικονομικών πολιτικών με την εργασία και το κράτος πρόνοιας. Στο πλαίσιο αυτό, καθιέρωσε την Ανοικτή Μέθοδο Συντονισμού (ΑΜΣ) με στόχο την αντιμετώπιση της φτώχειας και των ακραίων συνεπειών της και με άξονα τη μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους, ώστε να γίνει πιο αποτελεσματική η βοήθεια προς τον πολίτη (Τραντάς, 2006, σ. 247).

Η ΑΜΣ έχει ως στόχο τον συντονισμό των χωρών απέναντι στα νέα δεδομένα, όπως αυτά διαμορφώνονται σε παγκόσμιο επίπεδο, χωρίς όμως να συνεπάγεται την απόλυτη ευθυγράμμιση των αντίστοιχων πολιτικών, αφού αναγνωρίζονται μια σειρά εθνικών ιδιομορφιών που πρέπει να ληφθούν υπόψη (Angelaki, 2007, σ. 129-130). Εκτός από τις ευρωπαϊκές πολιτικές για την απασχόληση, η ΑΜΣ βρίσκει εφαρμογή στο ζήτημα αντιμετώπισης της φτώχειας και στη μεταρρύθμιση των δομών της κοινωνικής προστασίας, όπως το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Γίνεται κατανοητό ότι η ΑΜΣ δεν παράγει νόμους αλλά συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός πλαισίου για τον συντονισμό των πολιτικών των χωρών, πάνω σε σημαντικά κοινά τους προβλήματα (Scott & Trubec, 2002, σ. 4). Οι στόχοι της Ανοικτής Μεθόδου Συντονισμού για την κοινωνική προστασία και την κοινωνική ένταξη δίνουν την κατεύθυνση για τις αναγκαίες - από πλευράς ΕΕ - αλλαγές στις συντάξεις. Έτσι, η μέθοδος υιοθετεί ως κύριο στόχο, τη μακροχρόνια βιωσιμότητα του συνταξιοδοτικού συστήματος, με άξονα την προσαρμογή του στις αλλαγές στα δημογραφικά δεδομένα και στην περιοριστική δημοσιονομική πολιτική. Οι επιχειρούμενες παρεμβάσεις θα πρέπει να υπηρετούν την αύξηση της ηλικίας συνταξιοδότησης, τη μείωση των παροχών και την ενίσχυση της ιδιωτικής ασφάλισης (Φερώνας, 2006, σ. 198-199).

Το 2007 ο ΟΟΣΑ συνέταξε μια έκθεση με τίτλο « Οι συντάξεις με μια ματιά», αποτυπώνοντας τις μεταβολές στις μεταρρυθμίσεις των ασφαλιστικών συστημάτων 20 χωρών μελών του. Σε όλες σχεδόν τις χώρες, παρατηρούνται αλλαγές που στοχεύουν στη μείωση της συνταξιοδοτικής δαπάνης. Για παράδειγμα, στη Γαλλία υπάρχει αύξηση των χρόνων υπολογισμού, από τα 10 έτη, στα 25 καλύτερα. Αντίστοιχη είναι η μεταβολή στη Φιλανδία που από τα 10 χρόνια, ο υπολογισμός γίνεται με βάση τις εισφορές στο σύνολο των ετών εργασίας. Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται οι αλλαγές στην Πολωνία, με διπλασιασμό των χρόνων υπολογισμού από 10 σε 20, στην Πορτογαλία, στη Σουηδία και στο σύνολο σχεδόν των υπόλοιπων

χωρών. Αντίστοιχη είναι η εικόνα και στην αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης. Οι περισσότερες χώρες έχουν προσχωρήσει σε αύξηση του ορίου, είτε μέσω της εξίσωσης του ορίου ηλικίας μεταξύ ανδρών και γυναικών, είτε με την προσπάθεια να καθυστερήσουν την συνταξιοδότηση με μία σειρά κινήτρων που ευνοούν την παραμονή στην απασχόληση, είτε μέσω και των δύο αυτών παρεμβάσεων αλλά και άλλων (Μηνακάκης, 2008, σ. 139-140). Κατά την περίοδο που εξετάζουμε, πολλές χώρες προχώρησαν στην εξίσωση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης, μετά και από σχετική έκθεση του ευρωβουλευτή Ciancaglini, που έκανε λόγο για άνιση μεταχείριση των ανδρών σε ότι αφορά στο όριο ηλικίας συνταξιοδότησης. Μερικές από αυτές τις χώρες είναι η Δανία, η Γαλλία, η Ιρλανδία, η Ισπανία, η Ολλανδία, κ.α. (Νικολακοπούλου - Στεφάνου, 1997, σ. 198-199). Στη Γερμανία, για παράδειγμα, αυξήθηκαν τα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης για τις γυναίκες από τα 60 στα 65 χρόνια, ενώ παράλληλα υπήρξε μείωση του χρονικού διαστήματος για το οποίο δεν γινόταν καταβολή εισφορών (π.χ. ασθένεια, ανεργία), μειώνοντας μ' αυτό τον τρόπο τον αναδιανεμητικό χαρακτήρα του ασφαλιστικού συστήματος (Σακελλαρόπουλος, 2011, σ. 247).

Αλλά τι συνέβη σε χώρες όπως η Σουηδία, που παραδοσιακά θεωρούνταν ως χώρα με ισχυρό κοινωνικό κράτος; Το συνταξιοδοτικό σύστημα στη Σουηδία στηρίζονταν σε τρεις πυλώνες. Ο πρώτος πυλώνας αφορούσε στην εγγυημένη από το κράτος σύνταξη, ο δεύτερος στο ανταποδοτικό κομμάτι της σύνταξης που προέκυπτε από τις αποδοχές που είχε ο συνταξιούχος (άρα και τις εισφορές που έδινε όταν ήταν εργαζόμενος) και ο τρίτος αφορούσε ένα ατομικό επενδυτικό λογαριασμό του κάθε πολίτη που θα του έδινε και τις ανάλογες αποδόσεις (Anderson, 2004, σ. 290). Στη Σουηδία λοιπόν - χώρα που παρουσιάζεται και ως πρότυπο μεικτής οικονομίας, με την έννοια ότι σε συνθήκες καπιταλιστικής οικονομίας υπάρχει ένα ισχυρό κοινωνικό κράτος - άλλαξε η βάση υπολογισμού της σύνταξης, η οποία τώρα περιλαμβάνει τις αποδοχές του συνόλου του εργασιακού βίου και όχι των 5-15 καλύτερων χρόνων. Επίσης, το ποσό της σύνταξης εξαρτάται από το προσδόκιμο ζωής με συνέπεια τη μείωση της σύνταξης όταν προβλέπεται αύξηση του προσδόκιμου ζωής (Σακελλαρόπουλος, 2011, σ. 254-255). Ακόμα, οι παροχές του ασφαλιστικού συστήματος συνδέθηκαν με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Αυτό έχει ως

αποτέλεσμα, οι συντάξιμες αποδοχές να διαφέρουν ανάλογα με την πορεία ανάπτυξης της οικονομίας (Κρητικός, 2010, σ. 79)⁷⁸.

Συνοψίζοντας και κωδικοποιώντας τις μεταβολές στα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης στις ευρωπαϊκές χώρες παρατηρούμε τα εξής: Είναι σχεδόν καθολική η επιδίωξη αύξησης του ηλικιακού ορίου συνταξιοδότησης. Ο στόχος είναι τόσο οι άντρες όσο και οι γυναίκες να μην αποχωρούν από την εργασία πριν τα 65 τους έτη. Παράλληλα, με διάφορους τρόπους, επιχειρείται η μείωση των συντάξιμων αποδοχών είτε μειώνοντας το ποσοστό επί των απολαβών, με βάση το οποίο γίνεται ο υπολογισμός (π.χ. Φινλανδία), είτε αυξάνοντας τα έτη με τα οποία υπολογίζεται η σύνταξη (Ιταλία, Ελλάδα κ.α.) (Λέανδρος, 1997, σ. 8).

Το 2001, η ΕΕ στη συνθήκη του Laeken, χαράζει τις γενικές κατευθύνσεις που πρέπει να ακολουθήσουν οι χώρες της ΕΕ στο μέλλον. Οι γενικές αυτές κατευθύνσεις εστιάζουν στην ανάγκη, τα ασφαλιστικά συστήματα να χαρακτηρίζονται από επάρκεια, οικονομική βιωσιμότητα και εκσυγχρονισμό. Η ΕΕ καθορίζει 11 στόχους, η επίτευξη των οποίων συμβάλλει στην υλοποίηση αυτών των κατευθύνσεων. Πιο συγκεκριμένα, οι στόχοι των ασφαλιστικών αλλαγών καθορίζονται ως εξής:

1. οι ηλικιωμένοι να μπορούν να ζήσουν μία αξιοπρεπή ζωή
2. οι ασφαλισμένοι να έχουν τη δυνατότητα επιλογής ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική ασφάλιση, ανάλογα με το τι προσδοκούν και επιθυμούν
3. να μην παρέχονται υπέρογκες συντάξεις εις βάρος των σημερινών εργαζομένων
4. η ανεργία να περιοριστεί, αν είναι δυνατό, στο «φυσικό» ποσοστό
5. η απασχόληση να αυξηθεί σε άτομα 55-64 ετών, αντίθετα με την μέχρι τώρα δυνατότητά τους να αποχωρήσουν από την εργασία
6. η αλλαγή των ασφαλιστικών συστημάτων μέσω καλύτερης διαχείρισης των αποθεματικών τους

⁷⁸ Όπως σημειώνει ο Κρητικός (2010): «Αυτό επετεύχθη με τη σύνδεση των αυξήσεων στις συντάξεις με τις αυξήσεις στους μισθούς μείον 1,6%. Ο κανόνας του -1,6% αφορά τη διαφορά του ετήσιου πληθωρισμού από τις ονομαστικές αυξήσεις στους μισθούς του ίδιου έτους. Αυτό σημαίνει ότι οι αυξήσεις στις συντάξεις θα είναι πάνω από τον πληθωρισμό μόνο όταν οι ονομαστικές αυξήσεις στους μισθούς είναι πάνω από 1,6% υψηλότερες από τον πληθωρισμό.» Κρητικός, Α. (2010). *Παράγοντες αλλαγής των κοινωνικών κρατών την εποχή της παγκοσμιοποίησης: συντάξεις και πολιτικές απασχόλησης*. σ. 79, Αθήνα: εκδόσεις νήσος.

7. παροχή αξιοπρεπών συντάξεων με παράλληλη συγκράτηση των εισφορών εργαζομένων και εργοδοτών
8. διαμόρφωση των κατάλληλων προϋποθέσεων και όρων μέσω των αντίστοιχων νομοθετικών παρεμβάσεων, για τη σωστή λειτουργία τόσο του δημόσιου όσο και του ιδιωτικού τμήματος της ασφάλισης
9. πρόληψη για την κατοχύρωση δυνατότητας συνταξιοδότησης σε άτομα που η εργασία τους χαρακτηρίζεται από αυξημένη ελαστικότητα και ευελιξία.
10. εξάλειψη διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών, στο πλαίσιο της εξίσωσης των δύο φύλων
11. αναλυτική ενημέρωση και πληροφόρηση των ασφαλισμένων για τη μελλοντική πορεία τόσο των παροχών όσο και των εισφορών τους. (Κρητικός, 2010, σ. 124-126)

Συνολικά λοιπόν, παρατηρούμε ότι επιχειρείται μια ριζική αλλαγή των κοινωνικοοικονομικών ασφαλιστικών συστημάτων στην κατεύθυνση της αύξησης του χρονικού ορίου αποχώρησης από την εργασία, της μείωσης των συντάξιμων αποδοχών και της μεταβολής της συνεισφοράς στους πόρους της κοινωνικής ασφάλισης σε βάρος των εργαζομένων και προς όφελος των εργοδοτών. Παράλληλα, αμφισβητείται ο καθολικός χαρακτήρας της κοινωνικής ασφάλισης και ανοίγει ο δρόμος για περικοπή πολλών παροχών (Κοντιάδης, 2004, σ. 87). Στη συζήτηση τίθεται μάλιστα και η αλλαγή του κοινωνικό – ασφαλιστικού συστήματος από διανεμητικό σε κεφαλαιοποιητικό. Πολλές χώρες μεταβάλλουν τα ασφαλιστικά τους συστήματα, ενισχύοντας τον κεφαλαιοποιητικό τους χαρακτήρα (Λεάνδρος, 1997, σ. 12-13).

Οι παραπάνω στόχοι και τα μέτρα με τα οποία επιχειρήθηκε η υλοποίησή τους, ήταν ευθυγραμμισμένα με τη συνολικότερη πολιτική της ΕΕ, όπως αυτή είχε περιγραφεί μέσα από τη συνθήκη του Μάαστριχτ και το σύμφωνο Σταθερότητας. Από αυτή την άποψη, η αναδιάρθρωση της κοινωνικής ασφάλισης εξυπηρετούσε αυτούς ακριβώς τους στόχους και όχι τη βελτίωση των κοινωνικών –ασφαλιστικών δικαιωμάτων του πληθυσμού κάθε χώρας. Χρειάζεται μάλιστα να σημειώσουμε ότι σύμφωνα με τις έρευνες, παρά τη σαφή επιδείνωση του συνολικού πλαισίου της κοινωνικής ασφάλισης στο σύνολο των χωρών της ΕΕ, το πρόβλημα της μακροχρόνιας βιωσιμότητας του ασφαλιστικού συστήματος δεν έχει αντιμετωπιστεί. Και πώς θα γινόταν άλλωστε διαφορετικά, τη στιγμή που το σύνολο των παρεμβάσεων δεν απαντούσε στα πραγματικά αίτια του προβλήματος αλλά στην ανάγκη εξοικονόμησης των κρατικών δαπανών και στη μείωση των εισφορών των

επιχειρήσεων στα ταμεία της κοινωνικής ασφάλισης (Ρομπόλης & Μπέτσης, 2016, σ. 66-69);

13.4 Η εξέλιξη της κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα: αύξηση του ηλικιακού ορίου – μείωση των συντάξιμων αποδοχών

Η Ελλάδα ανήκει σε μια ομάδα χωρών μαζί με την Ιταλία, την Ισπανία και την Πορτογαλία, οι οποίες αναφέρονται ως μια ιδιαίτερη υποκατηγορία στην Ευρώπη, με χαρακτηριστικά που τις διαφοροποιούν από τις υπόλοιπες χώρες. Τα χαρακτηριστικά αυτά σχετίζονται με την αυξημένη αίσθηση ασφάλειας, που απορρέει από τη λειτουργία του θεσμού της οικογένειας, την ελλιπή προστασία της κοινωνίας προς όσους δεν εργάζονται και τη σχετικά αυξημένη παρέμβαση του κράτους στην οικονομία. Παράλληλα, καταγράφεται η ισχυρή παρουσία του άνδρα στην οικογένεια και ο προστατευτικός του ρόλος προς τα υπόλοιπα μέλη. Ο ρόλος της οικογένειας, σ' αυτή την ομάδα χωρών έχει αυξημένη βαρύτητα και έρχεται να καλύψει το κενό της ελλιπούς υποστήριξης και της ανεπάρκειας των θεσμών της πολιτείας (Karamessini, 2007, σ. 3). Έτσι στις χώρες του νότου της Ευρώπης διαμορφώνεται ένα οικονομικό μοντέλο με κυρίαρχο στοιχείο τον ενισχυμένα υποστηρικτικό ρόλο της οικογένειας. (Moreno Minguez, 2006, σ. 2).

Σε αντίστοιχη κατεύθυνση με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ, κινήθηκαν και οι αλλαγές στο συνταξιοδοτικό σύστημα της χώρας μας. Η πλειοψηφία των πολιτικών δυνάμεων, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, κατέληξε στην ανάγκη αναμόρφωσης του ασφαλιστικού συστήματος προς την κατεύθυνση της μείωσης των συνταξιοδοτικών παροχών και της αύξησης του εργασίου βίου. Και όλα αυτά, γιατί όπως ισχυρίζονται όλες οι κυβερνήσεις των τελευταίων τουλάχιστον είκοσι ετών, δεν είναι εγγυημένη η βιωσιμότητα του ασφαλιστικού συστήματος, αφού τα ταμεία είναι «άδεια».

Το κόστος των παροχών βαίνει αυξανόμενο, διαμορφώνοντας όλο και πιο αρνητικά δημοσιονομικά δεδομένα. Ο δημόσιος χαρακτήρας του ασφαλιστικού συστήματος στη χώρα συνιστά βασική σταθερά ενώ η αλληλεγγύη μεταξύ των γενεών αποτελεί τον τρόπο χρηματοδότησης των συντάξιμων αποδοχών. Οι εργαζόμενοι δηλαδή, με τις εισφορές τους, πληρώνουν τις παροχές των συνταξιούχων. Το πρόβλημα όμως επιδεινώνεται, εξαιτίας των αρνητικών

δημογραφικών δεδομένων και της ανεργίας, με αποτέλεσμα ο λόγος συνταξιούχων προς εργαζομένους να αυξάνει συνεχώς. Το αποτέλεσμα είναι η συνταξιοδοτική δαπάνη να αυξάνεται συνεχώς ενώ η πηγή χρηματοδότησης αυτής της δαπάνης όλο και μειώνεται (Featherstone, 2003, σ. 3). Δε θα διαφωνήσουμε ότι τα ασφαλιστικά ταμεία είναι πράγματι σε αυτή την κατάσταση. Υποστηρίζουμε όμως ότι οι αιτίες πρέπει να αναζητηθούν στο είδος της «ανάπτυξης» που γνώρισε η χώρα την περίοδο που εξετάζουμε. Οι περισσότερες από αυτές τις αιτίες βέβαια, δεν τοποθετούνται χρονικά αποκλειστικά και μόνο στην περίοδο που εξετάζουμε. Συνεχίστηκαν όμως στην ίδια κατεύθυνση και με μεγαλύτερη ένταση. Τα βασικά αίτια αυτής της κατάστασης συνοπτικά είναι:

- Η εισφοροδιαφυγή μέσω της ανασφάλιστης εργασίας. Η ανασφάλιστη εργασία την συγκεκριμένη περίοδο, αφορά κυρίως στους μετανάστες εργάτες οι οποίοι αποτελούν εκείνο το τμήμα του εργατικού δυναμικού που υπόκειται στη μεγαλύτερη εκμετάλλευση.
- Η απαλλαγή των εργοδοτών από την υποχρέωση καταβολής εισφορών ή η σημαντική μείωση αυτών. Στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, η δυνατότητα αυτή αφορά κύρια στις επιχειρήσεις εκείνες που εκτιμάται ότι συνέβαλλαν στη μείωση της ανεργίας είτε μέσω της πρόσληψης ανέργων είτε μέσω της ανάληψης πρωτοβουλιών για τη διεξαγωγή προγραμμάτων κατάρτισης (Μηνακάκης, 2008, σ. 73-74).
- Η διαχείριση των αποθεματικών των ταμείων που αποτελεί παράδειγμα προς αποφυγή αφού πρόκειται για στοχευμένη εκμετάλλευση της δημόσιας περιουσίας σε βάρος της πλειοψηφίας. Από το 1936 ακόμα, και τη δικτατορία Μεταξά που στην κυριολεξία λεηλάτησε τα ασφαλιστικά ταμεία, μέχρι το διάστημα που μελετάμε, με τις χαμηλότοκες καταθέσεις, το χρηματιστήριο και τα δομημένα ομόλογα, όλη η περίοδος χαρακτηρίζεται από την αφαίμαξη των ασφαλιστικών ταμείων (Μητρόπουλος, 2018, σ. 75-77).
- Οι οφειλές των εργοδοτών προς το ΙΚΑ. Εδώ χρειάζεται να σημειώσουμε ότι μ' αυτό τον τρόπο, οι εργοδότες δε αποδίδουν ούτε τις εργατικές εισφορές τις οποίες παρακρατούν για να αποδώσουν στα ταμεία. Μάλιστα, από τη μεριά του κράτους υπάρχει σκανδαλωδώς ευνοϊκή αντιμετώπιση των εργοδοτών, αφού αντί τα χρωστούμενα ποσά να είναι άμεσα απαιτητά, γίνονται αντικείμενο ρυθμίσεων

τακτοποίησης, διαγράφοντας σημαντικό μέρος των οφειλών, με αποτέλεσμα τη διόγκωση και διαιώνιση του προβλήματος. Χαρακτηριστική του θέματος για την περίοδο που εξετάζουμε είναι η ρύθμιση που έγινε το 2006 για τους οφειλότες του ΙΚΑ. Με βάση αυτή, όσοι κατέβαλλαν τα ποσά που όφειλαν άμεσα, θα επιβαρύνονταν μόνο με το 20% των πρόσθετων τελών. Ευνοϊκές ήταν όμως οι ρυθμίσεις και για όσους προχωρούσαν σε σταδιακή καταβολή των υποχρεώσεων τους, σε ένα εύρος 8 ετών. Η μείωση για αυτούς ανερχόταν στο 50% των πρόσθετων επιβαρύνσεων. Σε όσους όφειλαν μεγάλα ποσά, άνω του 1 εκατομμυρίου ευρώ, θεσπίστηκε η δυνατότητα να συνεχίζουν απρόσκοπτα την επιχειρηματική τους δραστηριότητα όντας ασφαλιστικά ενήμεροι, δίνοντας μόνο μια προκαταβολή ύψους 8% των υποχρεώσεων τους. Αντίστοιχου περιεχομένου ήταν και οι ρυθμίσεις που είχαν γίνει στο παρελθόν τόσο το 2002 επί ΠΑΣΟΚ, όσο και το 2004 επί κυβέρνησης ΝΔ. Αλλά και στις προηγούμενες περιόδους, η λογική ήταν η ίδια, με τις ρυθμίσεις χρεών να αποτελούν εναλλακτική επιλογή για τους οφειλότες. Χαρακτηριστικά από το 1951 ως το 1989, έγιναν 14 ρυθμίσεις χρεών. Όλο αυτό το κλίμα έκανε τους εργοδότες πιο χαλαρούς στην εξόφληση των υποχρεώσεων τους, με αποτέλεσμα τη διαιώνιση του προβλήματος και την επιδείνωση της κατάστασης των ασφαλιστικών ταμείων (Μηνακάκης, 2008, σ. 74).

- Η ανεργία σε συνδυασμό με την ενίσχυση των ευέλικτων εργασιακών σχέσεων (Μητρόπουλος, 2018, σ. 77).
- Η κρατική υποχρηματοδότηση. Χαρακτηριστικό αυτής της τάσης του κράτους να μειώνει την συνεισφορά του στο ασφαλιστικό σύστημα είναι ότι ενώ το 1990 η κρατική χρηματοδότηση αντιπροσώπευε το 27,83% των εσόδων του ΙΚΑ, το ποσοστό αυτό μειώθηκε σε 15,80% το 2006 (Μηνακάκης, 2008, σ. 75).
- Οι αρνητικές δημογραφικές εξελίξεις όπως αυτές εκφράζονται με την πληθυσμιακή γήρανση (Μητρόπουλος, 2018, σ. 77).

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι διαγράφηκε μία πορεία αντίθετη με αυτή που θα περιμέναμε. Αντί δηλαδή, η ίδια η παραγωγική διαδικασία να χρηματοδοτεί μέσα από εισφορές την κοινωνική ασφάλιση, σε πολλές περιπτώσεις φαίνεται να συνέβη το

αντίθετο, με τα ασφαλιστικά ταμεία να αναλαμβάνουν ρόλο χρηματοδότη των επιχειρήσεων, ανεξάρτητα μάλιστα από το καθεστώς της ιδιοκτησίας αυτών των επιχειρήσεων (Ρομπόλης & Μπέτσης, 2016, σ. 59-60). Προφανώς, με αυτά τα δεδομένα, είναι σχεδόν αδύνατο για την κοινωνική ασφάλιση να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της και στις προσδοκίες του κόσμου – ιδιαίτερα της μισθωτής εργασίας - όπως αυτές καλλιεργούνται με βάση τις εισφορές που αποδίδουν. Ποιες ήταν λοιπόν οι παρεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν για την αντιμετώπιση του προβλήματος και που, όπως όλες οι αντίστοιχες επιχειρήσεις αποδόμησης κοινωνικών δικαιωμάτων και εργατικών κατακτήσεων, ονομάστηκαν μεταρρυθμίσεις;

Οι βασικές νομοθετικές ρυθμίσεις της περιόδου που εξετάζουμε είναι ο νόμος 2084/1992 (νόμος Σιούφα), επί κυβέρνησης ΝΔ και ο νόμος 3029/2002 (νόμος Ρέππα), επί κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ. Με το νόμο Σιούφα, ορίστηκε η διαφορετική αντιμετώπιση για τους ασφαλισμένους μετά την 1/1/1993. Για τους εργαζόμενους του ιδιωτικού τομέα, η βασική σύνταξη θα ανέρχονταν στο 60% των συντάξιμων αποδοχών, ενώ η επικουρική στο 20% (Σακελλαρόπουλος, 2011, σ. 377-378). Οι ρυθμίσεις αφορούσαν και στις γυναίκες με ανήλικα τέκνα, στις οποίες αυξάνονταν το όριο ηλικίας συνταξιοδότησης κατά 5 έτη, από τα 50 στα 55, με βασική προϋπόθεση τη συμπλήρωση τουλάχιστον είκοσι ετών εργασίας. Επιπλέον, προβλέπονταν αύξηση της ηλικίας συνταξιοδότησης σε όσους ασφαλισμένους συνταξιοδοτούνται μετά το 1998, κατά ένα εξάμηνο κάθε έτος, με την αύξηση να οριοθετείται στα πέντε έτη για τους άνδρες και στα δύο για τις γυναίκες. Μετά από αυτές τις αλλαγές, οι άνδρες θα εργάζονταν μέχρι τα 65 και οι γυναίκες μέχρι τα 60. Η πρόωγη αποχώρηση από την εργασία συνδυάζονταν με μειωμένες αποδοχές κατά 0,5% ανά μήνα, για το χρονικό διάστημα που θα μεσολαβεί από την συνταξιοδότηση μέχρι τη συμπλήρωση του ορίου ηλικίας (Κρητικός, 2010, σ. 108-109). Με τον νόμο Σιούφα επίσης, αυξήθηκαν σημαντικά οι εισφορές, βελτιώνοντας έτσι προσωρινά την κατάσταση των ταμείων (Τήνιος, 2001, σ. 146). Η αύξηση των εισφορών για τους νέους ασφαλισμένους, οι οποίοι θα ξεκινούσαν τον εργασιακό τους βίο μετά το 1993, διαμόρφωνε μια νέα κατάσταση με το βάρος συντήρησης του ασφαλιστικού συστήματος να μεταφέρεται στις νεότερες γενιές εργαζομένων (Σωτηρόπουλος, 2006, σ. 216).⁷⁹

⁷⁹ Σχολιάζοντας την δυναμική των μεταβολών που φέρνει το συγκεκριμένο νομοσχέδιο με την έννοια ότι τα αποτελέσματα της μεταρρύθμισης θα γίνουν ορατά στο μέλλον ο Τήνιος (2001) σημειώνει: «Καθώς το ποσοστό ασφαλισμένων στο νέο σύστημα αυξάνεται, θα μεταστρέφεται και η κοινή γνώμη

Επόμενη μεγάλη παρέμβαση της περιόδου που εξετάζουμε, ήταν ο νόμος Ρέππα. Ο νόμος Ρέππα αύξανε το ποσοστό υπολογισμού από το 60% στο 70% και παράλληλα αυξάνονταν και η βάση υπολογισμού, δηλαδή η καλύτερη πενταετία του ασφαλισμένου και όχι ο τελευταίος του μισθός. Το αντίστοιχο ποσοστό για τους δημοσίους υπαλλήλους μειώθηκε από 80% σε 70% για την κύρια σύνταξη και 20% για την επικουρική. Πτώση του ποσοστού αναπλήρωσης από 80% σε 70%, επιφυλάσσει ο νόμος και για τους ασφαλισμένους του ιδιωτικού τομέα πριν τη 1/1/1993 (Μηνακάκης, 2008, σ. 116). Σημαντικό στοιχείο της μεταρρύθμισης ήταν η συγχώνευση των ταμείων, κύριων και επικουρικών (Σωτηρόπουλος, 2006, σ. 224). Παράλληλα με τις παραπάνω παρεμβάσεις που είχαν ως στόχο τον περιορισμό του ποσού που καταβάλλονταν ως σύνταξη, προβλέπονταν και η μείωση των εργοδοτικών εισφορών με ταυτόχρονη αύξηση των αντίστοιχων εργατικών. Οι πρώτες, όπως αναφέραμε και παραπάνω, μειώνονται κυρίως μέσω ελαφρύνσεων λόγω νέων προσλήψεων και προγραμμάτων κατάρτισης, ενώ οι εργατικές εισφορές αυξάνονται είτε άμεσα, π.χ. ν.2084/92 που επέβαλλε εισφορά σε όσους εργάζονταν στον δημόσιο τομέα, είτε έμμεσα με τη συμμετοχή των ασφαλισμένων σε φαρμακευτικές δαπάνες κ.α. (Μηνακάκης, 2008, σ. 118).

Χρειάζεται να σημειώσουμε ότι οι συγκεκριμένες ρυθμίσεις του Νόμου Ρέππα ήταν λιγότερο επαχθείς για τους ασφαλισμένους σε σχέση με τους αρχικούς σχεδιασμούς, όπως αυτοί αποτυπώθηκαν στο λεγόμενο «σχέδιο Γιαννίτση». Οι προτάσεις αυτές προέβλεπαν την αποχώρηση από την εργασία στο 65^ο έτος, τη μείωση των συντάξιμων αποδοχών μέσω τόσο της μείωσης του ποσοστού υπολογισμού στο 60% όσο και μέσω της αύξησης της βάσης υπολογισμού στα 10 καλύτερα έτη της τελευταίας δεκαπενταετίας. Κάτω από την πίεση των συνδικάτων και τις πολύ μεγάλες απεργιακές κινητοποιήσεις και διαδηλώσεις, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ απέσυρε τις παραπάνω προτάσεις (Σακελλαρόπουλος, 2011, σ. 378-379). Παρά το γεγονός ότι η περίοδος χαρακτηριζόταν από την ύφεση του εργατικού κινήματος, η γνωστοποίηση των προτάσεων, οι οποίες θα μετέβαλλαν ριζικά το τοπίο

στην κατεύθυνση της αυστηροποίησης του συστήματος των «παλαιών». Όταν σε 15 – 20 χρόνια οι νέοι ασφαλισμένοι αποτελέσουν την πλειοψηφία των τότε εργαζομένων, τότε ο περιορισμός των προνομίων θα αποτελεί απαίτηση των ίδιων των κλάδων που τώρα αντιστέκονται.» Τήνιος, Π. (2001). *Κοινωνία, οικονομία, συντάξεις: κρυμμένος θησαυρός*. σ. 134-135, Αθήνα : Παπαζήση.

στην κοινωνική ασφάλιση, από την κυβέρνηση της περιόδου, οδήγησε σε πολυπληθείς ισχυρές αντιδράσεις των εργαζομένων (Tinios, 2003, σ.3).

Οι αντιδράσεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την απόσυρση των αρχικών προτάσεων της κυβέρνησης και τη διατύπωση νέων λιγότερο «σκληρών» ρυθμίσεων, όπως αυτές αποτυπώθηκαν στον νόμο Ρέππα (Κοντιάδης, 2004, σ. 307). Οι Andersen και Larsen (2002, σ. 4) τονίζουν την δυσκολία με την οποία αλλάζουν τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης ή όποιου άλλου θεσμού του κοινωνικού κράτους. Υποστηρίζουν πως δεν πρόκειται για μία μεταβολή που γίνεται σταδιακά αλλά προϋποθέτει αναπόφευκτα τη ρήξη με την υφιστάμενη κατάσταση και όσους εκφράζονται μέσα από αυτή. Με βάση την παραπάνω άποψη, οι μεταρρυθμίσεις σε μια χώρα εμποδίζονται από συντεχνιακά συμφέροντα, τα οποία επικαλούνται κρατικές παρεμβάσεις για την προστασία τους (Guillen & Petmesidou, 2008, σ. 3). Για την υλοποίηση λοιπόν των απαραίτητων μεταρρυθμίσεων, σύμφωνα με την κυρίαρχη άποψη, απαιτείται η αντοχή των κυβερνήσεων σε κάθε είδους πιέσεις και παρεμβάσεις από τη μεριά τόσο των πολιτών και της δύναμης που έχουν ως ψηφοφόροι, όσο και των οργανωμένων ομάδων πίεσης που υπερασπίζονται με σθένος τα ιδιαίτερα τους συμφέροντα (Pierson, 1996, σ. 143-144).

Η κριτική αυτή κινείται στο γνωστό μοτίβο όλων των προηγούμενων χρόνων, με βάση το οποίο κάθε κοινωνική ομάδα που αντιστεκόταν στην επιχείρηση ανατροπής κεκτημένων δικαιωμάτων της (εργασιακών, ασφαλιστικών, κ.α.), βαφτιζόταν ως συντεχνία που είχε στόχο την εξυπηρέτηση των δικών της συμφερόντων εις βάρος της πλειοψηφίας της κοινωνίας. Η επιχειρηματολογία αυτή ευνοούνταν από την έλλειψη αλληλεγγύης μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών και επαγγελματικών ομάδων, με αποτέλεσμα κάθε κλάδος να αγωνίζεται μόνος του, ενώ η υπόλοιπη κοινωνία - στην καλύτερη περίπτωση - μένει αμέτοχη. Οι παραπάνω υπαρκτές αδυναμίες του συνδικαλιστικού και εργατικού κινήματος δεν πρέπει να συσκοτίζουν την κύρια επιδίωξη αυτής της κριτικής, που δεν είναι άλλη από τη συκοφάντηση των εργατικών αγώνων. Η μόνη κοινωνική ομάδα άλλωστε, που συστηματικά αυξάνει προκλητικά τα κέρδη της σε βάρος των υπολοίπων μελών της κοινωνίας, είναι η αστική τάξη της χώρας, δηλαδή οι μεγάλοι επιχειρηματίες καθώς και εκείνοι που έχουν αναλάβει το καθήκον να ταυτίζουν τα συμφέροντα τους με εκείνα της υπόλοιπης κοινωνίας.

Ένα από τα χαρακτηριστικά του ασφαλιστικού συστήματος στη χώρα μας, είναι η πολυδιάσπαση του, με συνέπεια οι ασφαλισμένοι να ενδιαφέρονται

αποκλειστικά για το ταμείο τους και τις παροχές που αυτό δίνει συγκριτικά με τα υπόλοιπα ταμεία (Κρητικός, 2010, σ. 184). Σύμφωνα με την Βλαχαντώνη, η διάκριση αυτή στην κοινωνική ασφάλιση είναι συνέχεια της διάκρισης που σημειώνεται και στην αγορά εργασίας, όπου συνυπάρχουν εργαζόμενοι που δουλεύουν σε ένα σχετικά προστατευμένο περιβάλλον (δημόσιο) και εργαζόμενοι που βρίσκονται σε ένα μόνιμο καθεστώς ανασφάλειας (Vlachantoni, 2005, σ. 3). Η πολιτική της μείωσης των συντάξεων υπηρετείται και από την ενοποίηση «προς τα κάτω» των ασφαλιστικών ταμείων. Η λογική του «διαίρει και βασίλευε» κάνει την εμφάνιση της και στο θέμα των συντάξεων. Τα λεγόμενα «ευγενή ταμεία» χρησιμοποιήθηκαν με στόχο την απομόνωση και κατασυκοφάντηση των εργαζομένων, υποδεικνύοντας ως υπαίτιους για κάθε πρόβλημα τους εργαζόμενους. Με βάση τη λογική αυτή, τα κέρδη των εφοπλιστών, των βιομηχάνων και των τραπεζών μπορεί να αυξάνονται με ασύλληπτους ρυθμούς, αλλά αποτελεί πρόκληση, μια μερίδα εργαζομένων να απολαμβάνει υψηλότερα επίπεδα ασφάλειας από τον μέσο όρο. Οι όποιες παραπάνω κατακτήσεις από την πλευρά των εργαζομένων ήταν αποτέλεσμα κινητοποιήσεων και μεγαλύτερων ή μικρότερων αγώνων. Αποδεκτή είναι και η πιθανότητα ένα τμήμα αυτών των διαφορών, να αντανakλά την προσπάθεια ενσωμάτωσης εργατικών κλάδων από το ίδιο το σύστημα, διαμορφώνοντας μία εργατική αριστοκρατία, με στόχο τον έλεγχο του εργατικού κινήματος (Μηνακάκης, 2008, σ. 122). Τα ασφαλιστικά ταμεία που αντιμετωπίζονταν ως προνομιούχα και που πράγματι οι ασφαλισμένοι τους απολάμβαναν καλύτερα κοινωνικοασφαλιστικά δικαιώματα, ήταν τα ταμεία των ΔΕΚΟ (ΔΕΗ, ΟΤΕ, κτλ) και των τραπεζών. Σε κάθε περίπτωση πάντως, ο στόχος αυτής της προσπάθειας είναι συγκεκριμένος: σε οικονομικό επίπεδο, η συνολική μείωση της συνταξιοδοτικής δαπάνης μέσω της συρρίκνωσης των συντάξεων, και σε κοινωνικό – πολιτικό επίπεδο, η κατασκευή ψεύτικων διαχωριστικών γραμμών μεταξύ των εργαζομένων, με στόχο την αποφυγή του ενδεχομένου να συντονιστούν, κάτω από το βάρος της επίθεσης που δέχονται, σε ένα ενιαίο μέτωπο αντίστασης και διεκδίκησης των συμφερόντων τους.

Σε αυτή την κατεύθυνση, ο νόμος Ρέππα προέβλεπε αρχικά την ένταξη 16 ειδικών ταμείων (τραπεζών, ΟΤΕ, ΟΣΕ, πρώην ΔΕΚΟ, κ.α.) στο ΙΚΑ και στη συνέχεια την υποχρεωτική ένταξη σε αυτό και άλλων ταμείων (Μηνακάκης, 2008, σ. 122).

Σε ότι αφορά στο όριο ηλικίας συνταξιοδότησης, οι μεγάλες αλλαγές έλαβαν χώρα μετά το 2010 και την κρίση στην οποία μπήκε η χώρα. Αντίστοιχα μεγάλες

αλλαγές, που έγιναν στην συγκεκριμένη περίοδο, αφορούσαν στο ύψος της ασφαλιστικής δαπάνης, όπου η μείωση των συντάξεων κυμάνθηκε σε μεγάλα επίπεδα, αλλάζοντας ριζικά το τοπίο στην κοινωνική ασφάλιση. Σχετικά με το ηλικιακό όριο, οι αλλαγές εκφράστηκαν με αύξηση του γενικού ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης, αύξηση των απαιτούμενων χρόνων ασφάλισης, αποχαρακτηρισμό κατηγοριών βαρέων επαγγελμάτων που συνταξιοδοτούνταν πρόωρα, περιορισμό της δυνατότητας πρόωρης συνταξιοδότησης με προοπτική την κατάργηση της και σοβαρή μείωση του ποσού της σύνταξης στην περίπτωση που ο ασφαλισμένος αποχωρήσει πριν την συμπλήρωση του ανώτατου ορίου ηλικίας.

Η παράταση του εργάσιμου βίου εξυπηρετεί με δύο τρόπους την κατεύθυνση της εξοικονόμησης πόρων για το ασφαλιστικό σύστημα. Από τη μια μεριά, αυξάνει τα χρόνια που ο εργαζόμενος καταβάλλει εισφορές ενώ από την άλλη, μειώνει τα χρόνια στα οποία ο συνταξιούχος λαμβάνει σύνταξη, περιορίζοντας με αυτόν τον τρόπο και το συνολικά καταβαλλόμενο ποσό (Μηνακάκης, 2008, σ. 119). Μπορεί βέβαια αυτή η πρακτική να λειτουργεί αποτελεσματικά στην κατεύθυνση της εξασφάλισης πρόσθετων πόρων για το σύστημα, αλλά δε λειτουργεί αντίστοιχα ευεργετικά για τους ασφαλισμένους. Γιατί οι εργαζόμενοι αναγκάζονται να δουλεύουν μέχρι τα βαθιά γεράματα για να εξασφαλίσουν μια κουτσουρεμένη σύνταξη.

Μάλιστα, η πλήρης ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων σε συνδυασμό με μια σειρά άλλων αντεργατικών ρυθμίσεων, αποτελούν εγγύηση για έναν εργασιακό βίο γεμάτο ανασφάλεια, συνεχείς αλλαγές επαγγελμάτων και μεγάλες χρονικές περιόδους χωρίς εργασία. Σ' αυτό το πλαίσιο, το κυνήγι των απαραίτητων χρόνων ασφάλισης θα γίνει για τους ασφαλισμένους ένα άνευ προηγουμένου δύσκολο εγχείρημα (Μηνακάκης, 2008, σ. 120).

Το σύνολο λοιπόν των ασφαλιστικών αλλαγών της περιόδου που εξετάζουμε είχαν ως κοινή συνισταμένη την αύξηση των ορίων ηλικίας και τη μείωση των συντάξιμων αποδοχών. Η απάντηση στο ερώτημα για το πώς γίνεται, ενώ η επιστήμη και η τεχνολογία αναπτύσσονται με ιλιγγιώδεις ρυθμούς, να μην συνεπάγονται καμία θετική αλλαγή στις συνθήκες εργασίας και ζωής του ατόμου, με αποτέλεσμα να απαιτείται διαρκώς επιμήκυνση της εργασιακής ζωής, κινείται στο ίδιο μονότονο μοτίβο σύμφωνα με το οποίο, η οικονομία δεν αντέχει και γι' αυτό θα πρέπει να περιοριστούν οι «υπερβολικές», όπως χαρακτηρίζονται, δαπάνες του παρελθόντος. Και τότε ακριβώς δεν μπορούσε η οικονομία να αντέξει την πληρωμή των συντάξεων

εργαζομένων με 30, 35 και 40 χρόνια εργασίας; Μετά από μια μακρά περίοδο μεγέθυνσης της οικονομίας, με σημαντική αύξηση του ΑΕΠ και παρουσίαση αυτής της κατάστασης με ένα εξιδανικευμένο τρόπο ως το πρότυπο ανάπτυξης που πρέπει να ακολουθήσει η χώρα και στο μέλλον. Όμως τι είδους ανάπτυξη είναι αυτή - για να θυμηθούμε και το παράδειγμα με την πίτα που τόσο αρέσει σε ορισμένους να χρησιμοποιούν - που την ώρα που η πίτα μεγαλώνει, μικραίνουν τα κομμάτια που παίρνουν οι εργαζόμενοι και οι συνταξιούχοι; Τι είναι αυτό που κερδίζει ο κόσμος της εργασίας από αυτή την ανάπτυξη, όταν με το ξέσπασμα της κρίσης έρχεται αντιμέτωπος με την επιδείνωση των ασφαλιστικών και εργασιακών όρων;

Κεφάλαιο 14: Οι εκπαιδευτικές αλλαγές στην περίοδο 1992 -2008 και ο αντίκτυπος τους στην πορεία των εκπαιδευτικών ανισοτήτων

14.1 Εισαγωγή

Μελετώντας την πορεία του βιοτικού επιπέδου στην περίοδο 1992-2008, θα σταθούμε και στο ζήτημα της εκπαίδευσης. Εφ' όσον η μεγέθυνση μιας οικονομίας ερμηνεύεται και ως ανάπτυξη, θεωρούμε ότι η εκπαίδευση πρέπει να είναι ένας από τομείς εκείνους στους οποίους εκφράζεται αυτή η πρόοδος. Βασικά στοιχεία της βελτίωσης πρέπει να είναι η αύξηση των δαπανών για την εκπαίδευση, η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου του πληθυσμού, η αύξηση του μαθητικού πληθυσμού που ολοκληρώνει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η ενίσχυση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης προς την κατεύθυνση της κάλυψης των κοινωνικών αναγκών, κ.α. Το βασικό ζητούμενο είναι το αν και κατά πόσο είχαμε μείωση των ανισοτήτων στην εκπαίδευση, ως απόρροια της οικονομικής μεγέθυνσης.

Τα θέματα της εκπαίδευσης απασχολούν ιδιαίτερα τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού. Οι γονείς καταβάλλουν τεράστιες προσπάθειες για τη μόρφωση των παιδιών τους. Βασικός στόχος - πέρα από την καλλιέργεια και την αξία που πηγάζει από την ίδια την εκπαίδευση τόσο ως διαδικασία όσο και ως αποτέλεσμα – είναι η εκπαίδευση και η μόρφωση του παιδιού να συμβάλλει στην κοινωνική του κινητικότητα στο μέλλον. Ακριβέστερα, αυτός ήταν ο στόχος τουλάχιστον μέχρι να ξεκινήσει η περίοδος που εξετάζουμε (Κάτσικας & Καββαδίας, 1998, σ. 19-22). Σύμφωνα με την πλειοψηφία των απόψεων γύρω από το θέμα, απόψεις που αντανακλούν διαφορετικές θεωρίες, ο σημαντικά αυξημένος αριθμός μαθητών που αποφοιτούν από το Λύκειο σε σχέση με το παρελθόν είχε αποτέλεσμα και στην ίδια την αξία του απολυτηρίου, το οποίο δεν ήταν αρκετό προκειμένου να σταδιοδρομήσει κάποιος σε μία θέση εργασίας από αυτές που συνεπάγονται αυξημένο κύρος και ανάλογες αποδοχές. Προϋπόθεση για την επιτυχία, θεωρήθηκε το πτυχίο από κάποιο ίδρυμα της Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, μεταφέροντας τον ανταγωνισμό για τις περιζήτητες θέσεις σε υψηλότερο επίπεδο (Κοντογιαννοπούλου - Πολυδωρίδη, 1997,

σ. 31-32). Φαίνεται ότι ο στόχος αυτός προσαρμόζεται για την περίοδο από το 1990 και μετά σε μειωμένες προσδοκίες και συγκεκριμένα, στην κατεύθυνση της εξασφάλισης των μεγαλύτερων εφοδίων για τη διεκδίκηση της καλύτερης δυνατής επαγγελματικής θέσης, στην ολοένα και πιο ανταγωνιστική αγορά εργασίας. Κοινό σημείο για τις δύο περιόδους αποτελεί η «ερμηνεία» της καλύτερης δυνατής επαγγελματικής θέσης, που δεν είναι άλλη από την εξασφάλιση μιας καλύτερα αμειβόμενης, μη χειρωνακτικής, θέσης εργασίας. Η διαφορά εντοπίζεται στο ότι η κοινωνική κινητικότητα στη δεύτερη περίοδο είναι δυσκολότερη, αφενός γιατί το σημείο εκκίνησης βρίσκεται σε ανώτερο εκπαιδευτικό επίπεδο σε σχέση με πριν και αφετέρου γιατί οι ευκαιρίες στην αγορά εργασίας φαίνεται να είναι λιγότερες.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να αποφηνίσουμε το εξής: η όποια κοινωνική κινητικότητα εμφανίζεται στο πλαίσιο του καπιταλισμού και προέρχεται κατά κύριο λόγο μέσα από τις δυνατότητες που δίνει η εκπαίδευση, δεν αναιρεί την κυρίαρχη τάση. Σύμφωνα με αυτή, στο πλαίσιο του σχολείου και συνολικά της εκπαίδευσης, αναπαράγονται οι κοινωνικές ανισότητες, με αποτέλεσμα τα παιδιά των ανώτερων κοινωνικών τάξεων να επιτυγχάνουν σε γενικές γραμμές καλύτερες εκπαιδευτικές επιδόσεις και μέσω αυτών αλλά και άλλων προϋποθέσεων να απασχολούνται σε καλύτερες θέσεις στην αγορά εργασίας, συγκριτικά με τα παιδιά των φτωχότερων οικογενειών που στελεχώνουν βασικά τις θέσεις εργασίας που απαιτούν λιγότερα τυπικά προσόντα, είναι λιγότερο σύνθετες και αμείβονται χειρότερα. Όλα τα παραπάνω δε συμβαίνουν λόγω κάποιων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και «προβλημάτων» του σχολείου, αλλά ακριβώς επειδή η εκπαιδευτική διαδικασία δεν πραγματώνεται στο κενό αλλά σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον και σε μία κοινωνία ταξικά διαιρεμένη (Κάτσικας & Καββαδίας, 1998, σ. 19-20). Με άλλα λόγια, μπορεί η λειτουργία του σχολείου να εξασφαλίζει συνθήκες τυπικής ισότητας (δημόσιο και δωρεάν σχολείο, ίδια βιβλία, ίδιες εξετάσεις, διδασκαλία με τον ίδιο τρόπο για όλους τους μαθητές), όμως αυτό δε σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι εξασφαλίζει και συνθήκες ουσιαστικής και πραγματικής ισότητας. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν είναι δυνατό το σχολείο ως θεσμός, να αντιμετωπίσει μόνος του τις σοβαρές κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες μεταξύ των μαθητών εξαιτίας της κοινωνικής τους προέλευσης. Γι' αυτόν τον λόγο, τα αποτελέσματα των ερευνών συγκλίνουν στο συμπέρασμα πως σε μεγάλο βαθμό η κοινωνική θέση των μαθητών είναι, στις περισσότερες περιπτώσεις, ίδια με αυτή που

έχουν και αφού αποφοιτήσουν από το σχολείο και ως ενήλικοι βγουν στην αγορά εργασίας (Καντζάρα, 2006, σ. 354).

Οι υπαρκτές εξαιρέσεις και σε αυτό τον κανόνα απλά επιβεβαιώνουν τον ρόλο των εξαιρέσεων σε όλους τους κανόνες. Είναι δυνατό δηλαδή, ένα παιδί προερχόμενο από μια εργατική οικογένεια να καταγράψει σπουδαίες μαθητικές επιδόσεις και άριστες σπουδές, οι οποίες κάτω από ορισμένες συνθήκες, θα του επιτρέψουν τη διεκδίκηση μιας καλύτερης θέσης εργασίας σε σχέση με τους γονείς του. Αυτό το γεγονός όμως, δεν αναιρεί ότι αυτές οι θέσεις βασικά καλύπτονται από τα παιδιά των ανώτερων οικονομικά τάξεων. Αξίζει να σημειώσουμε ότι στην πρώτη περίπτωση, το παιδί από την εργατική οικογένεια θα χρειαστεί να καταβάλει πολύ μεγαλύτερη προσπάθεια για να υπερκεράσει τα εμπόδια και τις δυσκολίες, συγκριτικά με τα παιδιά των πιο εύπορων οικογενειών. Πλήθος ερευνών που αναλύουν την κοινωνική σύνθεση των φοιτητών των πανεπιστημίων και ιδιαίτερα των περιζήτητων σχολών, επιβεβαιώνουν τις παραπάνω διαπιστώσεις.

14.2 Η στρατηγική της ΕΕ για την εκπαίδευση

Βασικό κείμενο για το συγκεκριμένο θέμα σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελεί η Λευκή Βίβλος για την Εκπαίδευση και την Κατάρτιση, που ήλθε σε συνέχεια της Λευκής Βίβλου για την απασχόληση, με στόχο την προσαρμογή του εκπαιδευτικού μοντέλου στα νέα εργασιακά δεδομένα (Ριζοσπάστης, 23/2/2003, σ. 12). Η Λευκή Βίβλος διατυπώνει την στρατηγική της ΕΕ για την εκπαίδευση που πρέπει να υιοθετήσουν οι χώρες μέλη, οι οποίες καλούνται να εφαρμόσουν τις αντίστοιχες πολιτικές πρωτοβουλίες για την υλοποίηση της. Βασικός στόχος είναι η εναρμόνιση της εκπαίδευσης με τις αλλαγές στην αγορά εργασίας. Με άλλα λόγια, απαιτείται η προώθηση αλλαγών – οι οποίες στην Ελλάδα τουλάχιστον θα πάρουν την πρωτότυπη ονομασία της «μεταρρύθμισης» - ώστε να αντιστοιχηθούν με τις μεταβολές στην απασχόληση. Το πρότυπο του ευέλικτου, απασχολήσιμου, κινητικού εργαζόμενου ο οποίος θα εναλλάσσει στον εργασιακό του βίο πολλά διαφορετικά αντικείμενα απασχόλησης, χρειάζεται την αντίστοιχη εκπαίδευση. Αυτή απέχει πολύ από την ολόπλευρη μόρφωση που αποτελεί σε τελευταία ανάλυση, κοινωνική ανάγκη (Κάτσικας & Καββαδίας, 1998, σ. 22-23).

Το εκπαιδευτικό σύστημα λοιπόν πρέπει να προσαρμοστεί με βάση τις αλλαγές στην οικονομία και στις εργασιακές σχέσεις. Βασικά στοιχεία του κειμένου της Λευκής Βίβλου είναι η αντικατάσταση της στέρεας επιστημονικής γνώσης με την πληροφορία, η αποθέωση της τεχνολογίας και η σύνδεση της με τις ανάγκες των επιχειρήσεων και η ικανότητα του ατόμου μέσα από την εκπαίδευση να μπορεί να διαχειριστεί τις δύσκολες καταστάσεις που θα προκύψουν σε μία ευέλικτη αγορά εργασίας, χωρίς ουσιαστικά να επιβαρύνει το κράτος με την καταβολή κοινωνικών δαπανών (Βελισσαρίου, 2005). Χαρακτηριστική είναι η αναφορά στο σχετικό κείμενο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για όσους δεν καταφέρουν να ολοκληρώσουν το τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα :

μπορούν να ενθαρρυνθούν να καλλιεργήσουν τις δεξιότητες τους. Αυτό δε σημαίνει οποιαδήποτε προσόντα με την ευρεία έννοια, αλλά δεξιότητες βασισμένες σε ένα ειδικό βασικό ή επαγγελματικό “know-how”. Αυτές τις τμηματικές δεξιότητες μπορεί επίσης να τις κατέχουν ενήλικες που έχουν κάποια ειδικότητα οφειλόμενη στις προσωπικές τους προσπάθειες αυτομόρφωσης (Ριζοσπάστης, 23/2/2003, σ. 12).

Σε άλλο σημείο, σημειώνεται ότι οι σπουδές και η απόκτηση πτυχίου δεν συνεπάγονται και εργασία στο συγκεκριμένο αντικείμενο. Αναφέρεται σχετικά: «Αυτός ο δεσμός πτυχίου και θέσης εργασίας, όσο λογικός μπορεί να είναι, υπογραμμίζει την ολοκληρωτική έλλειψη ευελιξίας στην αγορά εργασίας» (Ριζοσπάστης, 23/2/2003, σ. 12). Η εκπαίδευση λοιπόν θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από την ευελιξία και τη σύνδεση με τις ανάγκες της αγοράς. Βασικός της στόχος πρέπει να είναι η προετοιμασία ενός εργατικού δυναμικού εφοδιασμένο με τις δεξιότητες που απαιτούν οι επιχειρήσεις, έτοιμο να επανακαταρτιστεί, όποτε χρειάζεται, και δεκτικό σε οποιαδήποτε μεταβολή των συνθηκών εργασίας του, προκειμένου να αντεπεξέλθει στο ιδιαίτερα ανταγωνιστικό περιβάλλον που διαμορφώνεται (Προβατά, 2013, σ. 56).

14.3 Η εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1992-2008

14.3.1 Ποιες ανάγκες χρειάζεται να υπηρετεί η εκπαίδευση;

Οι δομές εκπαίδευσης, η διάρθρωση τους, η οικονομική τους κατάσταση, η σχέση – πρόσβαση του πολίτη σ’ αυτές, οι αλλαγές που έγιναν κατά την περίοδο που εξετάζουμε αποτελούν σημαντικό προσδιοριστικό παράγοντα για την εκτίμηση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών. Πριν εξετάσουμε τι συνέβη στη χώρα μας στον χώρο της εκπαίδευσης, το διάστημα 1992-2008, χρειάζεται να σημειώσουμε το εξής: αποτελεί θεμελιώδης σημασίας ζήτημα η κατεύθυνση και ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης. Αυτός ο προσανατολισμός εκφράζεται με το ερώτημα: ποιες ανάγκες πρέπει να υπηρετεί η εκπαίδευση, τις ανάγκες της αγοράς ή της κοινωνίας; Κατά την άποψη μας, η απάντηση αφορά την κοινωνία. Μάλιστα, αυτές οι ανάγκες διαφοροποιούνται ανάλογα με τις δεδομένες συνθήκες που επικρατούν στο συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Έτσι, στο πλαίσιο της εξέλιξης, υπάρχουν σήμερα κοινωνικές ανάγκες που είναι διαφορετικές συγκριτικά με προηγούμενες δεκαετίες. Στο υποθετικό ερώτημα πώς γίνεται η εκπαίδευση να μην συνδέεται με την παραγωγή, η απάντηση είναι ότι δεν γίνεται. Αντίθετα, η σύνδεση των δύο εξασφαλίζει την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών. Και επειδή αυτή η σύνδεση αφορά κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, την τριτοβάθμια εκπαίδευση, αυτό σημαίνει ότι οι απόφοιτοι πανεπιστημιακών τμημάτων που έχουν αναφορά στην παραγωγική διαδικασία, θα πρέπει να εργάζονται στο αντικείμενο που σπούδασαν, ανταποδίδοντας με αυτόν τον τρόπο τη δαπάνη στην οποία προέβη η κοινωνία (μέσω των σπουδών) και διαχέοντας το όφελος σε αυτήν. Το πρόβλημα λοιπόν δεν είναι η σύνδεση με την παραγωγή, αλλά η σύνδεση με την αγορά, αφού στόχος της τελευταίας δεν είναι η κάλυψη των κοινωνικών αναγκών αλλά η μεγιστοποίηση των κερδών των επιχειρήσεων.

14.3.2 Ποσοτικά στοιχεία σχετικά με την εκπαίδευση.

Δεν αποτελεί αντικείμενο ή στόχο της εργασίας η αναλυτική παρουσίαση των εκπαιδευτικών μέτρων και νόμων που θεσπίστηκαν σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, κατά την χρονική περίοδο που εξετάζουμε. Υπάρχει όμως η ανάγκη να αποτυπώσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά στον τομέα της εκπαίδευσης για το συγκεκριμένο διάστημα, έτσι ώστε να συμπεράνουμε αν και κατά πόσο η μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας συνδυάστηκε με στοιχεία που επιβεβαιώνουν τη βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου. Μεθοδολογικά θα κάνουμε μια διάκριση ανάμεσα στα ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία του εκπαιδευτικού συστήματος. Χρειάζεται να σημειώσουμε ότι η διάκριση αυτή γίνεται μόνο και μόνο για λόγους κατηγοριοποίησης των πολλών δεδομένων και παραμέτρων που καταγράφονται στον χώρο της εκπαίδευσης. Η σημασία της εξέτασης όλων αυτών των παραμέτρων (για τον προσδιορισμό του εκπαιδευτικού επιπέδου σε μια χώρα) είναι πολύ μεγάλη και μόνο με την παρατήρηση της συνολικής εικόνας, μπορεί κάποιος να διατυπώσει ένα συμπέρασμα με μια σχετική βεβαιότητα.

Όσον αφορά στην πρώτη κατηγορία των ποσοτικών στοιχείων, αρχικά, φαίνεται ότι δεν μεταβάλλεται σημαντικά ο αριθμός του μαθητικού πληθυσμού στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Αν πάρουμε για παράδειγμα τα έτη 2000 και 2008, ως σημεία αναφοράς, θα δούμε ότι: ο αριθμός των νηπίων στα νηπιαγωγεία της χώρας το 2000 ήταν 139.455 ενώ το 2008 147.141. Στα δημοτικά, οι μαθητές ήταν 641.368 και 635.804 αντίστοιχα. Στα γυμνάσια, οι αντίστοιχοι αριθμοί ήταν 348.758 και 340.580 ενώ στα Γενικά Λύκεια, οι μαθητές το 2000 ανέρχονταν σε 241.214 και το 2008 σε 241.726 (Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία).

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, δεν προκύπτουν σημαντικές διαφορές στις δύο πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης, αντίθετα με την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Πιο συγκεκριμένα ο αριθμός των εισακτέων σε ΑΕΙ και ΤΕΙ ήταν 42.614 το 1992 και έφτασε τους 71.198 το 1999 και τους 85.531 το 2000 (Σιάνου - Κύργιου, 2006, σ. 65). Στα πανεπιστήμια, οι εισακτέοι ήταν 38.670 το 2001 και 39.210 το 2008. Για τα ίδια έτη, οι εισακτέοι στα ΤΕΙ ανέρχονται σε 41.150 και 43.430 αντίστοιχα (ΚΕ.ΣΥ.Π. Μαγνησίας). Φαίνεται δηλαδή ότι υπάρχει μία πολύ μεγάλη αύξηση μέχρι το 2000 και στη συνέχεια υπάρχει μια σταθερότητα στον αριθμό των εισακτέων. Αυτήν την

αύξηση καθώς και τις επιπτώσεις που έχει στις εκπαιδευτικές ανισότητες, θα σχολιάσουμε παρακάτω.

Σε ότι αφορά στις δαπάνες για την εκπαίδευση, το συμπέρασμα είναι ότι ούτε εδώ έχουμε αξιόλογες μεταβολές. Παρουσιάζεται σε κάποια έτη αύξηση των δαπανών για την εκπαίδευση σε απόλυτους αριθμούς, ωστόσο ως ποσοστό του ΑΕΠ παραμένουν σε γενικές γραμμές σταθερές.

Πίνακας 25 Κρατικές δαπάνες για την εκπαίδευση

Έτος	%ΑΕΠ
1996	3,42
1997	3,61
1998	3,59
1999	3,57
2000	3,55
2001	3,46
2002	3,36
2003	3,42
2004	3,47
2005	3,46
2006	3,11
2007	3,08
2008	3,20

Πηγή: «Στον «πάτο» δαπάνες για την εκπαίδευση και μισθοί εκπαιδευτικών» του Κάτσικα Χ., 09/02/16 στο https://www.efsyn.gr/ellada/ekpaideysi/57982_ston-pato-dapanes-gia-tin-ekpaideysi-kai-misthoi-ekpaideytikon

Τα ποσοστά αυτά έχουν πτωτική τάση μετά το 2008, όταν η Ελλάδα κινείται σε ρυθμούς οικονομικής ύφεσης. Το θέμα είναι ότι και στην περίοδο που εξετάζουμε, στην οποία υπήρχαν μεγάλοι ρυθμοί ανάπτυξης, οι δαπάνες για την παιδεία παραμένουν στάσιμες σε ένα ποσοστό κοντά στο 3,5% και πολύ μακριά από το 5% που αποτελεί χρόνιο αίτημα του εκπαιδευτικού κινήματος. Αποδεικνύεται δηλαδή ότι δεν αλλάζουν οι προτεραιότητες της πολιτείας σε ότι αφορά στις δαπάνες, με την έννοια ότι ούτε στην περίοδο της μεγέθυνσης βρίσκεται χώρος για την αύξηση του ποσοστού τους.

Η Ελλάδα, την περίοδο 2000 – 2008, τοποθετείται στην τελευταία θέση της ΕΕ σχετικά με τις δαπάνες επένδυσης στην εκπαίδευση. Αναφερόμαστε στο σύνολο των επενδύσεων (ιδιωτικών και δημόσιων), ως ποσοστό του ΑΕΠ.

Πίνακας 26 Επενδυτικές δαπάνες στην εκπαίδευση 2001-2008 (% του ΑΕΠ)

	Συνολικές δημόσιες δαπάνες (% ΑΕΠ)		Ιδιωτικές επενδύσεις (% ΑΕΠ)		Σύνολο επενδύσεων στην εκπαίδευση (% ΑΕΠ)		Σύνολο επενδύσεων στην εκπαίδευση ανά μαθητή, φοιτητή (Euro, PPS)	
	2001	2008	2001	2008	2001	2008	2001	2008
Βέλγιο	6,00	6,46	0,36	0,37	6,36	6,83	6.283	7.866
Δανία	8,44	7,75	0,27	0,55	8,71	8,30	7.306	8.701
Γερμανία	4,49	4,55	0,96	0,70	5,45	5,25	5.815	6.953
Ελλάδα *	3,50	4,04	0,21	0,26	3,71	4,30	3.238	:
Ισπανία	4,23	4,62	0,51	0,66	4,74	5,28	4.527	6.941
Γαλλία	5,94	5,58	0,56	0,60	6,50	6,18	5.931	7.031
Ιρλανδία	4,27	5,62	0,34	0,34	4,61	5,96	4.637	:
Ιταλία	4,96	4,58	0,31	0,41	5,17	4,99	6.385	6.609
Ολλανδία	5,06	5,46	0,84	0,92	5,90	6,38	6.266	8.609
Αυστρία	5,79	5,46	0,32	0,50	6,11	5,96	7.002	8.836
Πορτογαλία	5,61	4,89	0,08	0,49	5,69	5,38	4.037	4.979
Φιλανδία	6,04	6,13	0,12	0,15	6,16	6,28	5.286	6.988
Σουηδία	7,12	6,74	0,20	0,17	7,32	6,91	6.096	8.067
Αγγλία	4,57	5,36	0,82	1,72	5,39	7,08	5.152	7.942
ΕΕ-27	4,99	5,07		0,75	4,99	5,82	5.081	6.459
Ιαπωνία	3,63	3,44	1,18	1,66	4,81	5,10	6.160	7.530
ΗΠΑ	5,63	5,40	2,26	2,10	7,89	7,50	9.212	11.759

*Για τα στοιχεία του 2008: Ελλάδα 2005

Πηγή: «Τεχνολογική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη Τόμος Α., Η μετάβαση στη μεταβιομηχανική εποχή και η αποτυχία μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας (1974-2008)» των Τσοτσόρου Σ. & Λιδωρίκη Σ., εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2014, σελ. 304

Από τα παραπάνω στοιχεία, δεν προκύπτει κάποια σημαντική διαφορά που να δικαιολογεί την εκτίμηση για τη μείωση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων, αφού ιδιαίτερα στο κομβικό ζήτημα των δαπανών εμφανίζεται στασιμότητα. Σε ότι αφορά στο ζήτημα της αύξησης των εισακτέων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, που αρκετοί το μεταφράζουν ως ένδειξη της μείωσης των εκπαιδευτικών ανισοτήτων και βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου, θα επιχειρήσουμε να ερμηνεύσουμε το συγκεκριμένο στοιχείο στο πλαίσιο των ποιοτικών στοιχείων της περιόδου. Με αυτόν τον τρόπο θα φωτιστούν καλύτερα τα θέματα που σχετίζονται με τις εκπαιδευτικές ανισότητες και την πορεία τους στην περίοδο που εξετάζουμε.

Κομβικό στοιχείο της περιόδου αποτελεί η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1997. Διακηρυγμένος στόχος της ήταν η αναβάθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος, ώστε μέσα από την αύξηση της αποδοτικότητας του, να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για οικονομική ανάπτυξη (Κάτσικας & Καββαδίας, 1998, σ. 58-59). Ο στόχος αυτός κινείται στο ίδιο πλαίσιο που χαρακτηρίζει και τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές κοινωνίες αλλά και την ΕΕ ως οργανισμό, μέσα από τα επίσημα κείμενα της. Στο πλαίσιο αυτό, η μεγαλύτερη συμμετοχή στην ανώτατη εκπαίδευση και η επέκταση της συντελεί στην αναβάθμιση της γνώσης, των ικανοτήτων και των δεξιοτήτων των εργαζόμενων με αποτέλεσμα την ανάπτυξη της οικονομίας (Σιάννου - Κύργιου, 2006, σ. 1,15). Επιπλέον, η αύξηση της συμμετοχής στην εκπαιδευτική διαδικασία θεωρείται βασικό εργαλείο στην προσπάθεια ενίσχυσης της ισότητας ευκαιριών (Blackledge & Hunt, 2004, σ. 105). Την άποψη αυτή συμμερίζεται τόσο η ΕΕ ως θεσμός, όσο και οι κυβερνήσεις των χωρών - μελών. Το επιχείρημα εδράζεται στη λογική της κοινωνικής κινητικότητας η οποία είναι δυνατό να επιτευχθεί με όχημα την εκπαίδευση και αντλεί το υπόβαθρο του από τη θεωρία του λειτουργισμού. Σύμφωνα με αυτή, βασική επιδίωξη κάθε κοινωνίας πρέπει να είναι η προώθηση, μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος, των πιο ικανών και εργατικών μελών της, ώστε να είναι αυτοί που θα καλύψουν μελλοντικά τις σημαντικές θέσεις σε επαγγελματικό επίπεδο και όχι μόνο. Μέσα από την αύξηση των συμμετεχόντων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, θα καταστεί δυνατό να πραγματοποιηθεί το άνοιγμα σε όλα τα στρώματα της κοινωνίας, ώστε τα ικανότερα μέλη αυτών να διεκδικήσουν με αυξημένες πιθανότητες μία προνομιούχα θέση εργασίας. Με αυτό τον τρόπο, ενισχύεται τόσο η κοινωνική δικαιοσύνη όσο και η συνοχή μεταξύ των μελών της κοινωνίας, όπως

υποστηρίζει και ο θεμελιωτής της θεωρίας του λειτουργισμού, ο Parsons (Σιάνου - Κύργιου, 2006, σ. 21).

14.3.3 Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1997, η αύξηση των εισακτέων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και οι εκπαιδευτικές ανισότητες.

Πιστεύοντας πως καθώς δεν είναι απαραίτητο να παρουσιάσουμε αναλυτικά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1997 - που άλλωστε δεν αποτελεί στόχο της εργασίας - θα εστιάσουμε στη μεγάλη αλλαγή που επεδίωξε να θεσπίσει σχετικά με τον τρόπο εξετάσεων. Αναφερόμαστε στην αλλαγή της αξιολόγησης των μαθητών. Το γεγονός της αναίρεσης στην πράξη μετά από λίγα χρόνια αυτών των διακηρύξεων, εξαιτίας των μεγάλων κινητοποιήσεων μαθητών και εκπαιδευτικών και του πολιτικού κόστους, δεν αλλάζει την πρόθεση.

Οι αλλαγές λοιπόν, προέβλεπαν εξετάσεις στην Α΄ Λυκείου με ευθύνη των διδασκόντων κάθε σχολικής μονάδας, ενώ στη Β΄ Λυκείου, εκτός από τις προφορικές και γραπτές εξετάσεις κατά τη διάρκεια της χρονιάς, προβλέπονταν προαγωγικές εξετάσεις σε επτά μαθήματα, των οποίων η διεξαγωγή θα γίνονταν σε νομαρχιακό επίπεδο, ενώ τα θέματα θα αντλούνταν μέσα από μια κεντρική τράπεζα ερωτήσεων. Στα υπόλοιπα μαθήματα, οι εξετάσεις θα διεξάγονταν σε κάθε σχολική μονάδα, από μια επιτροπή εκπαιδευτικών. Στη Γ΄ Λυκείου, η εξέταση των επτά μαθημάτων θα υλοποιούνταν σε πανελλαδικό επίπεδο και οι μαθητές θα εξετάζονταν συμπληρωματικά και σε τεστ δεξιοτήτων. Μέσα από όλη αυτή τη διαδικασία θα προέκυπτε το Εθνικό Απολυτήριο, του οποίου η απόκτηση θα εξασφάλιζε και την πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Είναι φανερό πως η παραπάνω διαδικασία περιγράφει έναν ατελείωτο εξεταστικό μαραθώνιο, με τουλάχιστον αμφιλεγόμενα αποτελέσματα στο επίπεδο της μάθησης. Το σίγουρο είναι ότι προστίθονταν νέα εμπόδια μέσα από τις αλλεπάλληλες εξετάσεις σε αρκετά μαθήματα, με τους μαθητές που προέρχονταν από κατώτερα εισοδηματικά στρώματα να αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες δυσκολίες στην εκπαιδευτική τους πορεία. Ο κυκεώνας των εξετάσεων αντικειμενικά δίνει μεγαλύτερο προβάδισμα στα παιδιά που προέρχονται από πλουσιότερα κοινωνικά στρώματα καθώς έχουν τη δυνατότητα να αξιοποιήσουν

οποιαδήποτε - από τις πολλές που έχουν στη διάθεση τους - μορφή εξωσχολικής στήριξης, για να πετύχουν τους στόχους τους (Κάτσικας & Καββαδίας, 1998, σ. 83, 142-144). Παράγοντας καθορισμού της επιτυχίας στις εξετάσεις αποτελεί - πέρα από την προσπάθεια για μελέτη που θα καταβάλλει ο υποψήφιος - η πρόσβαση σε μορφές υποστηρικτικών ιδιωτικών δομών εκπαίδευσης που μπορεί να έχει ο μαθητής. Η πρόσβαση αυτή συνδέεται στενά με την οικονομική δυνατότητα του περιβάλλοντος του υποψηφίου, γεγονός που πολλαπλασιάζει τις ανισότητες μεταξύ των συμμετεχόντων στις εξετάσεις (Καντζάρα, 2006, σ. 369).

Βασικό επιχείρημα όσων υποστηρίζουν και στην Ελλάδα και αλλού, τέτοιου τύπου αλλαγές που περιγράφονται στη Λευκή Βίβλο για την εκπαίδευση είναι πως η αύξηση του αριθμού των εισακτέων συνολικά στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και ανά πανεπιστημιακό τμήμα, όσο και η ίδρυση νέων τμημάτων σε Πανεπιστήμια και ΤΕΙ, συνδέεται με την υποτιθέμενη άρση των κοινωνικών ανισοτήτων στον χώρο της εκπαίδευσης, ξεπλένοντας έτσι τις «αμαρτίες» του καπιταλιστικού συστήματος που από τη φύση του αναπαράγει τις κοινωνικές ανισότητες.

Δεν αμφισβητείται η σημαντική αύξηση του αριθμού των εισακτέων στα ελληνικά πανεπιστήμια, ειδικά κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Η μεταβολή αυτή συντελείται εξάλλου στο σύνολο των ανεπτυγμένων χωρών και διαμορφώνει το τοπίο της «μαζικής» ανώτατης εκπαίδευσης. Υπηρετεί δε τις μεταβολές που συμβαίνουν στην αγορά και διαμορφώνουν τους όρους μιας πιο στενής σύνδεσης με αυτήν (Σιάνου – Κύργιου, 2006, σ. 3).⁸⁰ Αυτό που αμφισβητείται ευθέως, είναι η ερμηνεία της αύξησης των εισακτέων ως ενίσχυση της ισότητας ευκαιριών ανάμεσα στους κατοίκους μιας χώρας. Συμφωνούμε δηλαδή, με την άποψη πολλών μαρξιστών, ανάμεσα στους οποίους και οι Bowles και Gintis, σύμφωνα με την οποία, η εκπαίδευση αποτελεί βασικό εργαλείο για την αναπαραγωγή της ταξικής δομής στην κοινωνία και των ανισοτήτων που αυτές συνεπάγονται. Αυτό συμβαίνει, επειδή η εκπαίδευση λειτουργεί ως το μέσο νομιμοποίησης των ανισοτήτων, αφού συνδέει την επαγγελματική και οικονομική επιτυχία με το επίπεδο εκπαίδευσης και την επιτυχία

⁸⁰ Όπως σημειώνει σχετικά με τη σχέση εκπαίδευσης και αγοράς η Σιάνου – Κύργιου: «Ο μετασχηματισμός της σχέσης αυτής συνδέεται άμεσα με την ενίσχυση του ρόλου της αγοράς σε βάρος του ρόλου του κράτους που επηρεάζει τη δημόσια πολιτική και ιδιαίτερα την εκπαιδευτική πολιτική». Σιάνου – Κύργιου, Ε. (2006). *Εκπαίδευση και κοινωνικές ανισότητες. Η μετάβαση από τη δευτεροβάθμια στην ανώτατη εκπαίδευση (1997-2004)*. σ. 3, Αθήνα: Μεταίχμιο.

στις εξετάσεις εισαγωγής στις ανώτερες βαθμίδες, ενώ η όποια επιτυχία ή αποτυχία σ' αυτές ερμηνεύεται αποκλειστικά ως αποτέλεσμα της προσπάθειας του μαθητή. Αποκρύπτεται με αυτόν τον τρόπο, ο πραγματικός δεσμός μεταξύ οικονομικής επιτυχίας, εκπαιδευτικών επιδόσεων και κοινωνικής προέλευσης. Ταυτόχρονα, το σχολείο εκπαιδεύει τους νέους σε ιδέες, αξίες και ικανότητες που αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία της καπιταλιστικής κοινωνίας και αναγκαία εφόδια για τους αυριανούς εργαζόμενους – πολίτες, ώστε να επιτυγχάνεται απρόσκοπτα ο στόχος της αναπαραγωγής (Blackledge & Hunt, 2004, σ. 212).

Αυτό που φαίνεται επίσης από τα στοιχεία είναι μια βελτίωση στο ποσοστό συμμετοχής των φοιτητών που προέρχονται από χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Αυτοί οι φοιτητές όμως, παραμένουν μειοψηφία στο σύνολο του φοιτητικού πληθυσμού, το μεγάλο μέρος του οποίου, εκπροσωπείται από νέους που προέρχονται από πιο εύπορες οικογένειες. Εκτός αυτού, κριτήριο εξέτασης αποτελεί και η κατανομή του φοιτητικού πληθυσμού στα πανεπιστημιακά τμήματα και τα τμήματα των ΤΕΙ. Αν και σημειώνεται δηλαδή μια μικρή βελτίωση στην πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση των φοιτητών από τις πιο αδύναμες οικονομικά τάξεις, διαπιστώνουμε ότι αυτοί οι φοιτητές καλύπτουν βασικά θέσεις σε ιδρύματα που δεν έχουν μεγάλη ζήτηση, αφορούν κυρίως στον τεχνολογικό τομέα και τοποθετούνται χαμηλά στην ιεραρχία των ακαδημαϊκών τμημάτων, όπως αυτή διαμορφώνεται από τις προτιμήσεις των υποψηφίων, με κριτήριο το κύρος των ιδρυμάτων και τη δυνατότητα του πτυχίου να οδηγεί σε μια καλύτερη επαγγελματική αποκατάσταση. Σε πολλές περιπτώσεις, φαίνεται ότι στο πλαίσιο του αυξανόμενου ανταγωνισμού οι διαφορές στην εκπροσώπηση μεταξύ των πλουσιότερων και των φτωχότερων κοινωνικών τάξεων στον φοιτητικό πληθυσμό διευρύνονται εις βάρος των δεύτερων. Μια ματιά να ρίξει κανείς στην προέλευση των φοιτητών των περιζήτητων σχολών, θα διαπιστώσει ότι η αντιπροσωπευτικότητα των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων είναι πολύ μικρή και αυξάνεται, όσο προχωράμε την έρευνα σε φοιτητές σχολών που βρίσκονται σε χαμηλότερο επίπεδο στην ιεραρχία της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Με αυτή την έννοια, δεν μπορούμε να μιλάμε για ισότητα ευκαιριών παρά την υπαρκτή αύξηση των εισακτέων, γιατί αυτή συνυπάρχει με την άνιση κατανομή στα διάφορα τμήματα, με αποτέλεσμα να μην υφίστανται αλλαγές στο βασικό μοντέλο ανισοτήτων που τροφοδοτεί την αναπαραγωγή της κοινωνικής ελίτ (Σιάνου - Κύργιου, 2006, σ. 3-4). Με αυτόν τον τρόπο, ερμηνεύεται το συμπέρασμα των ερευνών σύμφωνα με το οποίο, τα παιδιά κατά κανόνα ακολουθούν

ένα επάγγελμα αντίστοιχου γοήτρου και απολαβών με τους γονείς τους, αναπαράγοντας έτσι την υφιστάμενη κοινωνική διαστρωμάτωση και περιορίζοντας αισθητά την κοινωνική κινητικότητα που εκφράστηκε στο παρελθόν (Καντζάρα, 2006, σ. 359).⁸¹

Οι κοινωνικές ανισότητες λοιπόν δεν «καταργούνται» μέσα από την αύξηση των εισακτέων. Αντίθετα, αναπαράγονται και σε πολλές περιπτώσεις διευρύνονται αφού η αύξηση της συμμετοχής καλύπτεται σε μεγαλύτερο αναλογικά ποσοστό από τις ανώτερες τάξεις. Ακόμα κι αν αυξάνεται σε απόλυτους αριθμούς η πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση των μαθητών των φτωχότερων οικογενειών, η αύξηση αυτή είναι μικρότερη από την αντίστοιχη των πλουσιότερων κοινωνικών στρωμάτων. Η κατάσταση αυτή αιτιολογείται στη βάση των σημαντικά περισσότερων δυσκολιών και εμποδίων που έχουν να αντιμετωπίσουν οι νέοι των λαϊκών στρωμάτων. Αν στα παραπάνω, προσθέσουμε και την ποιοτική διαφοροποίηση εξαιτίας της άνισης κατανομής, αντιλαμβανόμαστε ότι η απόσταση μεταξύ πραγματικότητας και ισότητας ευκαιριών είναι μεγάλη (Σιάνου - Κύργιου, 2005, σ. 29). Για το θέμα σημειώνει η Καντζάρα (2006, σ. 359):

Οι έρευνες δείχνουν, εν ολίγοις, ότι στο σώμα των φοιτητών και φοιτητριών αντιπροσωπεύονται όλες οι κοινωνικές τάξεις, αλλά αντιστρόφως ανάλογα από τη συνολική τους παρουσία στον πληθυσμό, δηλαδή είναι λιγότεροι οι φοιτητές που προέρχονται από εργατικά ή αγροτικά στρώματα και πολύ περισσότεροι όσοι προέρχονται από μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα.

Με αυτόν τον τρόπο, η πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση εξασφαλίζει την αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων και ταυτόχρονα λειτουργεί ως μηχανισμός νομιμοποίησης τους. Αφού οι επιδόσεις κρίνουν την πρόσβαση στο Πανεπιστήμιο και οι επιδόσεις είναι συνάρτηση της κοινωνικής προέλευσης του μαθητή, τότε μπορούμε

⁸¹ Αντίστοιχη είναι η κατάσταση ακόμα και στην μητρόπολη του καπιταλισμού, στις ΗΠΑ. Οι έρευνες δείχνουν και εκεί ότι ο καθοριστικότερος παράγοντας για τη σχολική επίδοση του μαθητή είναι η κοινωνική προέλευση της οικογένειάς του. Μάλιστα οι έρευνες στις ΗΠΑ έδειξαν ότι η λειτουργία του σχολείου δε φαίνεται να επηρεάζει σημαντικά τις επιδόσεις των μαθητών στην κατεύθυνση της αντιμετώπισης των διαφορών μεταξύ μαθητών διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης. Το εκπαιδευτικό σύστημα δηλαδή στις ΗΠΑ, σύμφωνα με τις έρευνες, δεν κατάφερε να επιδράσει με τέτοιο τρόπο που να αντισταθμίζει τις κοινωνικές και οικονομικές διαφορές του περιβάλλοντος εκτός αυτού. Κοντογιαννοπούλου - Πολυδωρίδη, Γ. (1997). *Κοινωνιολογική ανάλυση της ελληνικής εκπαίδευσης. Οι εισαγωγικές εξετάσεις Τόμος Ι.*, σ. 72-73 Αθήνα: Gutenberg.

να κάνουμε λόγο όχι απλά για τη συνέχιση των κοινωνικών ανισοτήτων εξαιτίας της πολύ περιορισμένης κοινωνικής κινητικότητας, αλλά και για τη νομιμοποίηση αυτών των ανισοτήτων, αφού μέσα από το φίλτρο των επιδόσεων κρύβονται οι γενικότερες κοινωνικές και άλλες διαφορές μεταξύ του μαθητικού πληθυσμού (Σιάνου - Κύργιου, 2005, σ. 30-31). Για το θέμα ο Φωτόπουλος (2010, σ. 198-199) αναφέρει:

Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι το μεταρρυθμιστικό κατόρθωμα της δωρεάν παιδείας, παρά την τυπική κατοχύρωση του, ουδέποτε πραγματώθηκε στην ουσία του, αφού η ελληνική οικογένεια εξαναγκάζεται να καταβάλλει σημαντικές ιδιωτικές δαπάνες για να αποκτήσει πρόσβαση σε εκπαιδευτικά αγαθά και υπηρεσίες. Αναπόφευκτα λοιπόν, οι σπουδές και η εκπαιδευτική διαδρομή του καθενός, εξακολουθούν να αποτελούν στενή συνάρτηση της οικογενειακής του κατάστασης, του επιπέδου των εισοδημάτων των γονιών του, της ταξικής προέλευσης της οικογένειας και του κοινωνικού της περιγύρου, του πολιτισμικού περιβάλλοντος και του κύκλου των δημοσίων σχέσεων που η οικογένεια διαθέτει.

Επιχειρώντας μία σύντομη αναδρομή στο παρελθόν, θα διαπιστώσουμε ότι στη χώρα μας, η αύξηση των εισακτέων και η μαζικοποίηση της ανώτατης εκπαίδευσης πραγματοποιήθηκε και με την ένταξη της ανώτερης τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης στα τριτοβάθμια τμήματα. Μέσα από τη διάκριση αυτή, επιτεύχθηκε στο πλαίσιο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης από τη μια μεριά η μαζικοποίηση αυτής της βαθμίδας, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο την αίσθηση της ισότητας ευκαιριών και από την άλλη η αναπαραγωγή της υφιστάμενης κοινωνικής ιεραρχίας και η νομιμοποίηση της (Κοντογιαννοπούλου - Πολυδωρίδη, 1997, σ. 107-108).

Οι παραπάνω διαπιστώσεις είναι σύμφωνες με τη θεωρία του Bourdieu σύμφωνα με την οποία, οι κοινωνίες στην προσπάθεια αναπαραγωγής της δομής τους αξιοποιούν τα εκπαιδευτικά συστήματα για την επιτυχή κατάληξη της συγκεκριμένης προσπάθειας, επιτυγχάνοντας ταυτόχρονα και την αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων (Bourdieu, 2002, σ. 200-201).⁸²

⁸² Σύμφωνα με την Κοντογιαννοπούλου - Πολυδωρίδη (1997, σσ. 38-39):

Από τη σκοπιά της φιλελεύθερης θεώρησης η εκπαίδευση είναι διαδικασία για τη δημιουργία μιας κοινωνίας περισσότερο δίκαιης, εξισωτικής, καθώς η αξιοκρατία αποτελεί το θεμελιακό άξονα της παραδοχής του εξισωτικού ρόλου της εκπαίδευσης. Γιατί σημαίνει ότι όποιος έχει τις δυνατότητες και κάνει τις απαιτούμενες προσπάθειες, μπορεί να καταλάβει την κατάλληλη θέση – την πιο επιθυμητή και συγχρόνως εφικτή για την επίδοσή του – στην αναπόφευκτη κοινωνική και επαγγελματική ιεράρχηση. Έτσι, για τη φιλελεύθερη θεώρηση αυτοί που απέδειξαν ότι αξίζουν, σύμφωνα με το κυρίαρχο σύστημα αξιών, θα αποτελέσουν την ελίτ και οι άλλοι θα δεχθούν λιγότερο σημαντικές

Η ανάλυση αυτή έρχεται να κλονίσει τα επιχειρήματα των υποστηρικτών της φιλελεύθερης θεωρίας πως μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία επιτυγχάνεται η μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων και η ισότητα ευκαιριών. Οι «ικανοί» που έχουν προσπαθήσει, είναι εργατικοί και προέρχονται από τις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις, είναι μια μικρή μειοψηφία όσων στελεχώνουν τις ανώτερες ιεραρχικά θέσεις στην κοινωνία. Αντίθετα, η συνολική εικόνα επιβεβαιώνει την μονότονη και χωρίς ουσιαστικές διαφοροποιήσεις αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων και μέσα από το θεσμό της εκπαίδευσης.

Δεν είναι λοιπόν η εξίσωση των ευκαιριών που υπηρετείται μέσα από την διεύρυνση της συμμετοχής στην ανώτατη εκπαίδευση. Η βασική επιδίωξη είναι η μεγαλύτερη προσαρμογή της ανώτατης εκπαίδευσης στις ανάγκες της αγοράς, η οποία επιτυγχάνεται με τη βελτίωση της παρακολούθησης, από πλευράς πανεπιστημίων, των μεταβολών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Βασικός στόχος, είναι οι αλλαγές στην τριτοβάθμια εκπαίδευση να αποτελέσουν ένα ακόμα εργαλείο στην προσπάθεια μείωσης του κόστους εργασίας για τη μεγαλύτερη κερδοφορία του κεφαλαίου (Σιάνου - Κύργιου, 2006, σ. 24).

Σε πολλά επίσημα κείμενα άλλωστε της ΕΕ, προβάλλεται η ανάγκη για αναπροσανατολισμό της εκπαίδευσης (κύρια της τριτοβάθμιας) στην κατεύθυνση της μεγαλύτερης σύνδεσής της με τις επιχειρήσεις, προκειμένου να εξελιχθεί σε ένα σημαντικό εργαλείο για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής οικονομίας. Η επιχείρηση πρόσδεσης των πανεπιστημίων στις εταιρείες (επιχείρηση που συνεχίζεται και στις μέρες μας) διαμορφώνει ένα τελείως διαφορετικό τοπίο στα πανεπιστήμια. Έτσι, έχουμε μια υποχώρηση του ακαδημαϊκού χαρακτήρα των ανώτατων ιδρυμάτων και μια αλλοίωση του ρόλου των καθηγητών που μετατρέπονται σε μάνατζερ, με στόχο την προσέλκυση ιδιωτικών κονδυλίων. Αυτή η διαδικασία καταλήγει στην απόσυρση του κράτους από τον έλεγχο και την χρηματοδότηση της ανώτατης εκπαίδευσης, αφήνοντας ταυτόχρονα το πεδίο ελεύθερο στις επιχειρήσεις που παρεμβαίνουν στη συνολική λειτουργία των πανεπιστημίων και ιδιαίτερα στην ερευνητική τους δραστηριότητα (Προβατά, 2013, σ. 26, 29).

θέσεις σύμφωνα με τις ικανότητές τους. Κοντογιαννοπούλου - Πολυδωρίδη, Γ. (1997). *Κοινωνιολογική ανάλυση της ελληνικής εκπαίδευσης. Οι εισαγωγικές εξετάσεις Τόμος 1*. σσ. 38-39, Αθήνα: Gutenberg.

Με τη μαζικοποίηση της ανώτατης εκπαίδευσης προκύπτει ένα πολυάριθμο εργατικό δυναμικό με ανώτερη μόρφωση, σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια. Αυτό δε σημαίνει ότι το δυναμικό αυτό θα απασχοληθεί σε θέσεις εργασίας που απαιτούν ιδιαίτερα προσόντα, αμείβονται καλά και βρίσκονται σε υψηλό επίπεδο στην επαγγελματική ιεραρχία. Οι θέσεις αυτές θα καλυφθούν από εκπροσώπους των πιο εύπορων κατά κανόνα κοινωνικών τάξεων, που στα πλαίσια της άνισης κατανομής θα αποφοιτήσουν από ένα πανεπιστήμιο υψηλού κύρους και θα συνεχίσουν μακρόχρονες μεταπτυχιακές σπουδές ανάλογου επιπέδου. Τα εφόδια αυτά, σε συνδυασμό με την οικονομική ευρωστία του οικογενειακού τους περιβάλλοντος και τις γνωριμίες και σχέσεις που αυτό διατηρεί με σημαίνοντα πρόσωπα του επιχειρηματικού τομέα, μπορούν να αποτελέσουν το κλειδί για να ανοίξει η πόρτα σε μια επιτυχημένη επαγγελματική σταδιοδρομία. Οι υπόλοιποι θα συνωστίζονται μέσα σε ένα άκρως ανταγωνιστικό περιβάλλον, προσπαθώντας συνεχώς να αυξήσουν τις δεξιότητες τους για να διεκδικήσουν μια θέση εργασίας που τα προηγούμενα χρόνια καλυπτόταν από εργαζομένους με λιγότερα προσόντα.

Επιπλέον, το χάσμα μεταξύ υποψηφίων εργαζομένων και θέσεων εργασίας δημιουργεί ασφυκτικές πιέσεις στους μισθούς και συντελεί στη μείωση του κόστους εργασίας. Με αυτόν τον τρόπο, οι επιχειρήσεις είναι διπλά κερδισμένες αφού απασχολούν ένα εργατικό δυναμικό που είναι πιο καταρτισμένο σε σχέση με το παρελθόν, έχει περισσότερα προσόντα και αμείβεται λιγότερο (Σιάνου - Κύργιου, 2006, σ. 27-28). Σε αυτό το πλαίσιο, μεταβάλλεται ριζικά ο προσανατολισμός των εκπαιδευτικών συστημάτων, με βασική επιδίωξη την προετοιμασία ενός ανταγωνιστικού εργαζομένου, ο οποίος θα προσαρμόζεται εύκολα και γρήγορα στις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας, ανανεώνοντας τις δεξιότητες και τις γνώσεις που έχει, με αυτές που απαιτεί το ολοένα και πιο ευμετάβλητο οικονομικό περιβάλλον (Προβατά, 2013, σ. 43). Σε αυτές τις συνθήκες, το άτομο αναλαμβάνει και την ευθύνη της αποτυχίας ή της ανεργίας, αφού η ελλιπής ευελιξία του και η ανεπιτυχής προσπάθεια να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του ανταγωνισμού εξατομικεύεται. Η εργασία μετατρέπεται έτσι από κοινωνικό δικαίωμα, του οποίου η εξασφάλιση είναι και υποχρέωση του κράτους, σε αποκλειστική ευθύνη του ατόμου, του οποίου οι λανθασμένες επιλογές ευθύνονται για την όποια αποτυχία.

Μέσα από τη συνολική λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος και όχι μόνο, οι μαθητές και συνολικά οι νέοι αναπτύσσουν μια ιδιαίτερα αυστηρή αντίληψη των ευθυνών τους σχετικά με τη μετέπειτα επαγγελματική τους σταδιοδρομία,

σύμφωνα με την οποία, εξαρτάται αποκλειστικά σχεδόν από τους ίδιους και τις ικανότητες τους, η επιτυχής ένταξη τους στην εργασία. Η άποψη αυτή παραγνωρίζει όλους εκείνους τους παράγοντες εκτός σχολείου, που επιδρούν τόσο στην προσπάθεια όσο και στις επιδόσεις των μαθητών, αφού το σχολείο δε λειτουργεί στο κενό αλλά σε μία συγκεκριμένη οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα γεμάτη αντιθέσεις και διαφοροποιήσεις, τις οποίες το εκπαιδευτικό σύστημα αδυνατεί να εξισώσει (Καντζάρα, 2006, σ. 363).

Μέρος Γ

15. Συμπεράσματα

Το θέμα της ανάπτυξης κυριαρχεί στη δημόσια συζήτηση τόσο στη χώρα μας όσο και διεθνώς. Η συζήτηση αυτή δεν μπορεί να μη λαμβάνει υπόψη τα εξής δύο ζητήματα: πρώτον, τι είναι αυτό που θα αναπτυχθεί; Και δεύτερον πώς μετράμε την ανάπτυξη; Η απάντηση στο πρώτο ερώτημα είναι η καπιταλιστική οικονομία. Επομένως, η συζήτηση πρέπει να αφορά στην πορεία της οικονομίας στο πλαίσιο του καπιταλισμού, άρα στη λειτουργία του ίδιου του συστήματος. Αυτό σημαίνει ότι χρειάζεται να εξετάσουμε ποιοι παράγοντες οδηγούν την καπιταλιστική οικονομία στην ανάπτυξη και αντίστοιχα ποιοι ευθύνονται για την κρίση και την ύφεση στα πλαίσια του οικονομικού κύκλου. Μάλιστα, επειδή οι αντιθέσεις εντός του καπιταλιστικού συστήματος, δεν περιορίζονται στο εσωτερικό μιας χώρας αλλά επεκτείνονται μεταξύ διαφορετικών χωρών, χρειάζεται να ασχοληθούμε και με τη σύγκριση μεταξύ ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών καθώς και με τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους. Το δεύτερο ζήτημα σχετίζεται με την παραδοχή, που και εμείς σιωπηρά κάναμε ήδη, αποδεχόμενοι τη μεγέθυνση της οικονομίας ως ανάπτυξη αυτής. Όμως η μεγέθυνση της οικονομίας που μετριέται συνήθως με την αύξηση του ΑΕΠ, δε σημαίνει ταυτόχρονα και ανάπτυξη, όταν θεωρούμε πως συνδέεται με τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των πολιτών σε μία χώρα. Άρα, η συζήτηση για την ανάπτυξη δεν μπορεί να αφορά μόνο στους οικονομικούς δείκτες που μετρούν την μεγέθυνση, αλλά πρέπει να περιλαμβάνει και εκείνα τα πεδία οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτιστικής πραγματικότητας που προσδιορίζουν το βιοτικό επίπεδο των πολιτών.

Η άποψη των κλασικών (Σμιθ, Μάλθους, Ρικάρντο) παρά τις διαφορές που σημειώνονται μεταξύ τους, έχει ως κοινή συνισταμένη ότι τα βασικά χαρακτηριστικά στα οποία πρέπει να στηριχθεί μια οικονομία είναι ο ανταγωνισμός, η επιδίωξη του κέρδους και η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής. Τα παραπάνω είναι και τα βασικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού. Στο πλαίσιο αυτό υπεράσπισαν την

αστική τάξη και τον προοδευτικό ρόλο που είχε στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Το ερώτημα είναι κατά πόσο ισχύει ο ισχυρισμός για τη διάχυση του οφέλους στη κοινωνία, μέσα από ένα οικονομικό σύστημα που ορκίζεται στον ανταγωνισμό και την επιδίωξη του ατομικού οφέλους. Οι τεράστιες ανισότητες - τόσο στο εσωτερικό των χωρών όσο και μεταξύ τους - αμφισβητούν βάσιμα το παραπάνω αφήγημα. Μάλιστα, χρειάζεται να σημειώσουμε ότι πρόκειται για ένα κοινωνικό - οικονομικό σύστημα που μετρά πάνω από δύο αιώνες ζωής, άρα δεν υπάρχει θέμα ωριμότητας ή ζητημάτων που θα λυθούν στο μέλλον. Για να είμαστε ακριβείς, φαίνεται να συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο, αφού οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες διευρύνονται, παρά την ομολογουμένως μεγάλη μεγέθυνση της καπιταλιστικής οικονομίας.

Αλλά και οι νεοκλασικοί που θεωρούνται συνεχιστές της κλασικής οικονομικής θεωρίας - παρά τις διαφοροποιήσεις τους σχετικά με τη θεωρία της χρησιμότητας - κινούνται στην ίδια λογική υποστήριξης του καπιταλιστικού συστήματος. Υποστηρίζουν τη θεωρία περί ισορροπίας της αγοράς στο μέγιστο σημείο της. Ισχυρίζονται δηλαδή πως αν για κάποιο λόγο πρόσκαιρα διαταραχθεί αυτή η ισορροπία από κάποιον εξωγενή παράγοντα, αυτόματα θα παρέμβει το αόρατο χέρι της ελεύθερης αγοράς και θα αποκαταστήσει την ισορροπία. Στο πλαίσιο αυτό, το κράτος εξοβελίζεται από την οικονομική και παραγωγική δραστηριότητα. Όμως, η κρίση του 1929 διέψευσε τους παραπάνω ισχυρισμούς. Η παρατεταμένη πτώση της παραγωγικής δραστηριότητας, η εκτίναξη της ανεργίας, το κλείσιμο επιχειρήσεων, η μείωση του ΑΕΠ, δεν εμποδίστηκαν από κανένα αόρατο χέρι. Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν τον Κένυς στη διατύπωση της άποψης περί μη αυτόματης ισορροπίας της οικονομίας στο μέγιστο σημείο και στη θεωρία του για τον ρόλο του κράτους στην αντιμετώπιση των οικονομικών κρίσεων. Το κράτος - μέσω της νομισματικής και κυρίως της δημοσιονομικής πολιτικής - μπορεί να αυξήσει τόσο τις καταναλωτικές όσο και τις επενδυτικές δαπάνες, ενισχύοντας τη ζήτηση των αγαθών και τονώνοντας με αυτόν τον τρόπο την οικονομική δραστηριότητα.

Πολλές ήταν οι χώρες εκείνες που υιοθέτησαν την κεϋνσιανή οικονομική πολιτική, ιδιαίτερα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Φαίνεται όμως ότι παρά την επιβεβαίωση του Κένυς για το ότι οι οικονομίες δεν κινούνται αυτόματα προς στη πλήρη απασχόληση, ο κρατικός παρεμβατισμός δεν έδωσε πάλι τη λύση στο πρόβλημα των οικονομικών κρίσεων. Η πορεία της οικονομίας συνεχίστηκε με μικρότερες διακυμάνσεις μέχρι την μεγάλη κρίση του 1973, η οποία σήμανε και την

αρχή του τέλους του κρατικού παρεμβατισμού, με τις κυβερνήσεις να υιοθετούν τη σταδιακή έξοδο του κράτους από πλευρές της οικονομικής δραστηριότητας, επαναφέροντας, στην κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα σε περίοπτη θέση, τον μύθο περί του αόρατου χεριού της ελεύθερης αγοράς.

Η αντιπαράθεση γύρω από τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος συνεχίζεται στις μέρες μας και θα συνεχιστεί, για όσο χρονικό διάστημα ο καπιταλισμός κυριαρχεί στην παγκόσμια οικονομία. Η μελέτη της ιστορίας, κατά τη γνώμη μας, επιβεβαιώνει τη θεωρία του Μαρξ. Ο καπιταλισμός είναι εκείνο το οικονομικό σύστημα του οποίου οι σχέσεις παραγωγής γεννιούνται στο πλαίσιο της φεουδαρχίας και το οποίο κάτω από το βάρος της αντίθεσης παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων καθώς και της ταξικής πάλης γίνεται κυρίαρχο από το τέλος του 18^{ου} αιώνα. Το βασικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής οικονομίας - η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής - ευθύνεται για τις τεράστιες ανισότητες. Τα πάντα υποτάσσονται στο κέρδος, του οποίου το κυνήγι σύμφωνα με τους υποστηρικτές του καπιταλισμού, αποτελεί το κίνητρο για τον επιχειρηματία να επενδύσει. Οι επενδύσεις και η αύξηση της παραγωγικότητας αποτελούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη. Ο Μαρξ όμως, διαπιστώνει ότι η επιδίωξη του μέγιστου κέρδους και η αύξηση της παραγωγικότητας για κάθε καπιταλιστή είναι που οδηγεί στην πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους και στην εμφάνιση των οικονομικών κρίσεων, οι οποίες είναι συστατικό στοιχείο και μόνιμο φαινόμενο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας είναι μόνο μία από τις φάσεις από τις οποίες διέρχεται η οικονομία στο πλαίσιο του κύκλου της. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των επιχειρηματιών για τη διεύρυνση του μεριδίου τους στην αγορά, οδηγεί τελικά σε κρίσεις το σύστημα και σε καταστροφή παραγωγικών δυνάμεων, καταστροφή που συνεχίζεται μέχρι εκείνο το σημείο που η παραγωγή αντιστοιχηθεί στην αγοραστική ικανότητα των καταναλωτών.

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των επιχειρήσεων δεν σταματά στο εσωτερικό μιας χώρας. Αντίθετα, επεκτείνεται σε όλα τα μήκη και τα πλάτη του πλανήτη, στην προσπάθεια του κεφαλαίου να βρει πεδία κερδοφόρας τοποθέτησης του. Ο ανταγωνισμός αυτός σε συνθήκες ιμπεριαλισμού δεν περιορίζεται στα προϊόντα και το διεθνές εμπόριο, αλλά κυρίαρχα παίρνει τη μορφή της εξαγωγής κεφαλαίου και εκφράζεται είτε με τη μορφή των παραγωγικών επενδύσεων είτε με τη μορφή του δανεισμού από τις ιμπεριαλιστικές προς τις εξαρτημένες χώρες. Στο πλαίσιο αυτό, τα

κράτη που εκμεταλλεύτηκαν με όλους τους δυνατούς τρόπους το εργατικό δυναμικό, τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και τις πρώτες ύλες των φτωχότερων χωρών την περίοδο της αποικιοκρατίας, αποτελούν, στη σημερινή εποχή, τις έδρες επιχειρήσεων τεραστίων διαστάσεων με μεγάλη μονοπωλιακή δύναμη και επιρροή στην παγκόσμια οικονομία. Αποτελούν τη «χούφτα» των χωρών, όπως τις ονόμασε ο Λένιν, που χαρακτηρίζονται από ισχυρή οικονομία, μεγάλες μονοπωλιακές επιχειρήσεις, υψηλό ΑΕΠ, κυριαρχία του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα παραγωγής, εκμηχάνιση της γεωργίας, αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία, στο επίπεδο του πολιτεύματος, και διαδραματίζουν σημαίνοντα ρόλο στο παγκόσμιο στερέωμα επιδιώκοντας την εξυπηρέτηση των ιδιαίτερων συμφερόντων τους. Συμφέροντα και επιδιώξεις που δεν σχετίζονται με τις ανάγκες της πλειοψηφίας των πολιτών τους – αφού στο εσωτερικό τους δεσπίζουν οι αντιθέσεις και οι ανισότητες – αλλά αφορούν στους όρους ιμπεριαλιστικής διεξόδου των μονοπωλίων τους στις υπόλοιπες αγορές.

Στην απέναντι πλευρά, βρίσκονται όλες οι υπόλοιπες χώρες. Προφανώς ανάμεσα τους παρατηρούνται σημαντικές διαφορές τόσο ως προς το επίπεδο ανάπτυξης, το βιοτικό επίπεδο των πολιτών, την ανάπτυξη του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα παραγωγής, τους θεσμούς κ.α. Οι διαφορές αυτές, δε μας επιτρέπουν να χαρακτηρίσουμε το σύνολο των χωρών αυτών ως αναπτυσσόμενες, ούτε βεβαίως να τις κατατάξουμε σε μια κοινή ομάδα, παραγνωρίζοντας τις πολλές και σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Υπάρχουν όμως δύο σημαντικά στοιχεία που είναι κοινά, και κατά την άποψη μας, έχουν καταλυτική επίδραση στην προσπάθεια ερμηνείας της κατάστασης τους και της θέσης τους στην παγκόσμια κατάταξη. Το πρώτο είναι ότι σε όλες αυτές τις χώρες συναντούμε το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής. Το γεγονός ότι τόσο η οικονομία πολλών από αυτές όσο και μια σειρά άλλων κοινωνικών και πολιτικών δεδομένων διαφέρουν σημαντικά συγκριτικά με τις ανεπτυγμένες χώρες, δεν αναιρεί την παρουσία σε αυτές των βασικών χαρακτηριστικών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Το δεύτερο στοιχείο έχει σχέση με την εξάρτηση τους από τις ιμπεριαλιστικές χώρες. Η εξάρτηση αυτή εκφράζεται τόσο στο οικονομικό επίπεδο (με τα εμπορικά ελλείμματα, τα δάνεια κατόπιν ιδιαίτερα δυσμενών συμφωνιών, τη διεξόδου του ξένου κεφαλαίου με την εκμετάλλευση της κρατικής περιουσίας και των πλουτοπαραγωγικών πηγών τους, την εκτέλεση των δημοσίων έργων από ξένες πολυεθνικές, την εισαγωγή της τεχνολογίας κτλ.) όσο και στο πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο και εκδηλώνεται με αποφάσεις και παρεμβάσεις των ισχυρών χωρών ακριβώς στην κατεύθυνση της επισφράγισης

της κυριαρχίας τους. Οι χώρες αυτές βρίσκονται σε υποδεέστερη θέση συγκριτικά με τις ισχυρές και οι λαοί τους έχουν να αντιμετωπίσουν μια διπλή εκμετάλλευση που προέρχεται από τη δραστηριότητα του ντόπιου και ξένου κεφαλαίου και τη μεταφορά σημαντικού τμήματος της υπεραξίας στο δεύτερο, στα πλαίσια της σχέσης δυνατού – αδυνάτου. Η απόσπαση σημαντικού μεριδίου κέρδους από το ξένο κεφάλαιο, καθόλου δε μειώνει την ευθύνη της εγχώριας αστικής τάξης που συνειδητά επιλέγει αυτή τη σύμπλευση, εξασφαλίζοντας αφενός σημαντικά κέρδη για την ίδια, αφετέρου πολύτιμη βοήθεια για την κυριαρχία της στο εσωτερικό πεδίο. Παρά λοιπόν τις προσπάθειες που κάνουν αρκετοί μελετητές και διανοούμενοι να τεκμηριώσουν την άποψη για την ύπαρξη μιας νέας κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας, που συνοπτικά περιγράφεται με τον όρο «παγκοσμιοποίηση», φαίνεται ότι ισχύουν στο ακέραιο τα βασικά χαρακτηριστικά του ιμπεριαλιστικού / μονοπωλιακού σταδίου του καπιταλισμού, όπως το περιέγραψε ο Λένιν. Τα χαρακτηριστικά που αποδίδουν οι υποστηρικτές της στην παγκοσμιοποίηση, έχουν εμφανιστεί πριν ακόμα τον Ά Παγκόσμιο Πόλεμο. Κάποια από αυτά, (π.χ. αύξηση των πολυεθνικών) οφείλονται στην ίδια την λειτουργία και εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος ενώ ορισμένα άλλα (π.χ. αύξηση εμπορίου) δεν αποτελούν σταθερές αλλά μεταβάλλονται στο πέρασμα του χρόνου ως αποτέλεσμα των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων που εκδηλώνονται ανάμεσα στις χώρες. Αυτό που πραγματικά έχει αλλάξει από τη δεκαετία του 1990 και μετά, είναι ο συσχετισμός των δυνάμεων, αφού ο καπιταλισμός σήμερα, και μετά τις πολιτικό - οικονομικές ανατροπές στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, αποτελεί το κυρίαρχο, σε παγκόσμιο επίπεδο, οικονομικό σύστημα.

Η διάκριση του κόσμου μεταξύ των λίγων πολύ ισχυρών χωρών και των πολλών που είναι εξαρτημένες από τις πρώτες, είναι κατά την άποψή μας γεγονός που δεν αμφισβητείται. Στο κείμενο υπάρχουν αρκετά στοιχεία τόσο για τη διαφορά ισχύος όσο και για τις μεγάλες ανισότητες ανάμεσα στις χώρες. Πλήθος στοιχείων βέβαια, δείχνουν ότι και στο εσωτερικό των ισχυρών χωρών κάνουν την εμφάνιση τους πολύ οξυμένες αντιθέσεις που διαλύουν με χαρακτηριστική ευκολία τον μύθο περί γενικού συμφέροντος και κοινού καλού. Την ίδια στιγμή, η κατάσταση για τα εργατικά στρώματα στις υπόλοιπες χώρες είναι ακόμα χειρότερη αφού έρχονται αντιμέτωπα με τη σύμπραξη εγχώριου και ξένου κεφαλαίου, με το δεύτερο να βρίσκεται σε πλεονεκτική θέση στο πλαίσιο της εξάρτησης που διαμορφώνεται μεταξύ φτωχών και πλούσιων κρατών.

Σε αυτό το διεθνές περιβάλλον προσπαθούμε να τοποθετήσουμε την Ελλάδα κατά την περίοδο 1992-2008. Πρόκειται ουσιαστικά για την περίοδο εκείνη που έχει αφετηρία την έναρξη ενός σχετικά μεγάλου διαστήματος μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας – μεγέθυνση που χαρακτηρίστηκε ως ανάπτυξη από τους κυρίαρχους οικονομικούς και πολιτικούς κύκλους - και τέλος της, μία από τις μεγαλύτερες οικονομικές κρίσεις, τόσο σε ένταση όσο και σε έκταση, που έχει γνωρίσει η χώρα. Η προσπάθεια, από τη μεριά μας να εξηγήσουμε τι συνέβη στην Ελλάδα, τη συγκεκριμένη περίοδο, συνδέεται με άμεσο τρόπο με την εκτίμηση για τη θέση της χώρας μας στο παγκόσμιο ιμπεριαλιστικό σύστημα. Υποστηρίζουμε ότι η περίοδος 1992-2008 αποτελεί για την Ελλάδα, μια περίπτωση τυπικής καπιταλιστικής ανάπτυξης – ως καπιταλιστική ανάπτυξη εννοούμε την μεγέθυνση της οικονομίας – μιας χώρας που συμμετέχει στην Ε.Ε., δηλαδή, σε μία ένωση που διατηρεί αναλλοίωτη την ανισόμετρη ανάπτυξη (άλλωστε δεν γίνεται διαφορετικά) και που η συνολική της λειτουργία αυξάνει το χάσμα μεταξύ ανεπτυγμένων χωρών του βορρά και αδύναμων χωρών του νότου, οξύνοντας παράλληλα την εξάρτηση των δεύτερων από τις πρώτες. Ο βασικός στόχος της Ε.Ε. - ως ιμπεριαλιστικής ένωσης - είναι η καλύτερη δυνατή εξυπηρέτηση των συμφερόντων των μεγάλων μονοπωλιακών επιχειρήσεων, μέσα από τον ανταγωνισμό της Ε.Ε με τα άλλα ιμπεριαλιστικά κέντρα. Το γεγονός αυτό, καθόλου δεν αναιρεί, ότι παράλληλα με τη στρατηγική αυτή συμφωνία μεταξύ των κρατών – μελών για την προώθηση του συγκεκριμένου στόχου, συχνά εμφανίζονται σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους, αποτέλεσμα των αντιπαράθεσεων και του ανταγωνισμού που εμφανίζεται και στο εσωτερικό της ένωσης.

Η εξάρτηση της Ελλάδας δεν είναι χαρακτηριστικό που εμφανίστηκε με τη συμμετοχή της χώρας στην ΕΕ. Δεν υποστηρίζουμε δηλαδή, ότι στην περίπτωση που η Ελλάδα ήταν εκτός Ε.Ε. δεν θα ήταν εξαρτημένη χώρα. Η εξάρτηση οφείλεται στη θέση της συγκριτικά με τις ιμπεριαλιστικές χώρες (όταν αναφερόμαστε στη θέση δεν εννοούμε τη γεωγραφική θέση αλλά τη σχετική θέση που βρίσκεται η χώρα με βάση την οικονομική, πολιτική και στρατιωτική της δύναμη). Αυτή η διαπίστωση όμως, δεν αναιρεί το γεγονός ότι η συμμετοχή της χώρας μας στην ΕΕ και την ΟΝΕ, ο συνεπακόλουθος έλεγχος της δημοσιονομικής πολιτικής, η ανυπαρξία ουσιαστικά νομισματικής πολιτικής, η αύξηση των εμπορικών ελλειμμάτων, οι ιδιωτικοποιήσεις, πλήθος ανατροπών δικαιωμάτων που βαπτίστηκαν μεταρρυθμίσεις, βάθυναν την εξάρτηση της χώρας από τις μεγάλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις.

Η οικονομική και πολιτική κυριαρχία των «δυνατών» χωρών στις «αδύναμες» - συμπεριλαμβανομένης και της χώρας μας - δεν κατατάσσει την Ελλάδα στην κατηγορία των χωρών που ονομάζουμε αναπτυσσόμενες. Υπάρχουν πολλά και σαφή στοιχεία που δεν επιτρέπουν την παραπάνω ομαδοποίηση. Στοιχεία που αφορούν τόσο στο βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού όσο και στην ισχύ των μεγάλων μονοπωλιακών επιχειρήσεων που εδρεύουν στη χώρα. Παράλληλα, οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στην εκμηχάνιση της παραγωγής, η κυριαρχία του τριτογενούς τομέα παραγωγής, η κοινοβουλευτική δημοκρατία, το κράτος δικαίου κ.α. είναι στοιχεία που δεν επιτρέπουν την ένταξη της Ελλάδας στην ομάδα των αναπτυσσόμενων χωρών ή χωρών του τρίτου κόσμου. Υπάρχει λοιπόν μια σαφής απόσταση ανάμεσα στη χώρα μας και τις αναπτυσσόμενες χώρες. Άλλη τόση όμως υπάρχει ανάμεσα στην Ελλάδα και τις ισχυρές ιμπεριαλιστικές χώρες των οποίων τα μονοπώλια είναι τα μεγαλύτερα παγκοσμίως και αποτελούν τους μεγάλους κερδισμένους του καπιταλιστικού ανταγωνισμού. Αυτές οι χώρες εκπροσωπούν τα γενικά (πολλές φορές και ειδικά) συμφέροντα των μονοπωλίων τους, χαράζοντας τις βασικές οικονομικές πολιτικές σε διεθνές επίπεδο, προχωρώντας και στις αντίστοιχες πολιτικές αποφάσεις και παρεμβάσεις. Στην περίπτωση μάλιστα που η ικανοποίηση αυτών των συμφερόντων δεν επιτυγχάνεται με ειρηνικό τρόπο, τα ιμπεριαλιστικά κράτη δεν διστάζουν να προχωρήσουν σε απειλές για στρατιωτικές επεμβάσεις αλλά και στην υλοποίηση τους. Είναι προφανές, κατά τη γνώμη μας, ότι η Ελλάδα απέχει παρασάγγας από την παραπάνω περιγραφή. Γι' αυτό υποστηρίζουμε ότι η χώρα μας ανήκει σε μία ομάδα χωρών που χαρακτηρίζονται από ένα μέσο επίπεδο καπιταλιστικής ανάπτυξης και βρίσκονται υπό καθεστώς εξάρτησης από τις ισχυρές ιμπεριαλιστικές χώρες. Η οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα, κατά την περίοδο 1992-2008, επιβεβαιώνει την παραπάνω εκτίμηση αφού τόσο τα ποσοτικά όσο και τα ποιοτικά στοιχεία αναδεικνύουν τη σχέση εξάρτησης, σχέση που βαθιάίνει με την οικονομική κρίση που ξεσπά το 2008 και τη σύναψη της δανειακής σύμβασης το 2010, έτος έναρξης της εποχής των μνημονίων.

Τι συνέβη λοιπόν στη χώρα την περίοδο που εξετάζουμε; Το συγκεκριμένο διάστημα χαρακτηρίστηκε από την αύξηση του ΑΕΠ. Αυτός άλλωστε είναι ο δείκτης ο οποίος αποτυπώνει την οικονομική μεγέθυνση που επιτεύχθηκε. Σε αυτόν τον δείκτη ουσιαστικά, βασίστηκαν και όλοι όσοι επιχειρηματολόγησαν υπέρ της ανάγκης να μεγαλώσει η πίτα της οικονομίας και καλλιέργησαν συστηματικά τον μύθο περί ισχυρής Ελλάδας. Η κρίση του 2008 και ό,τι ακολούθησε, διέψευσε με

κατηγορηματικό τρόπο τους παραπάνω ισχυρισμούς. Υποστηρίζουμε όμως ότι καθ' όλη τη διάρκεια της καπιταλιστικής μεγέθυνσης δεν αποτυπώνεται ουσιαστική βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού. Η όποια βελτίωση καταγράφηκε αφορά σε απόλυτα μεγέθη και οφείλεται στη συνολική αύξηση του πλούτου. Δεν προκύπτει δηλαδή σχετική βελτίωση, με την έννοια ότι δεν αυξήθηκε το μερίδιο του πλούτου που αντιστοιχεί στα εισοδήματα της εργασίας.

Παρατηρώντας πιο συγκεκριμένα την πορεία της ελληνικής οικονομίας κατά το διάστημα 1992-2008, θα διαπιστώσουμε ότι υπάρχουν μια σειρά στοιχείων που αμφισβητούν τη θεωρία περί ισχυρής οικονομίας. Η επιδείνωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών αποτελεί ένδειξη της μειωμένης ανταγωνιστικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων, χαρακτηριστικό της θέσης της χώρας στο παγκόσμιο ιμπεριαλιστικό σύστημα. Η μεγέθυνση που επιτεύχθηκε στην οικονομία στηρίχθηκε ουσιαστικά στις δημόσιες επενδύσεις και στην αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης η οποία προήλθε από αυξημένη ζήτηση για δάνεια, λόγω της μείωσης των επιτοκίων. Πιο συγκεκριμένα, η εκτέλεση μεγάλων δημοσίων έργων που χρηματοδοτήθηκαν από κρατικούς και κοινοτικούς πόρους αύξησαν την ενεργό ζήτηση, η οποία οδήγησε στην ενίσχυση των ιδιωτικών επενδύσεων, διαμορφώνοντας ένα θετικότερο κλίμα στην οικονομία. Σημαντικό ρόλο στην όλη διαδικασία διαδραμάτισε η πτώση των επιτοκίων που είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση της ζήτησης τόσο των στεγαστικών όσο και των καταναλωτικών δανείων.

Η πορεία του τραπεζικού τομέα, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, είναι ενδεικτική για το ποιος κέρδισε από τη μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας. Οι τράπεζες γνώρισαν μια σημαντική ανάπτυξη των δραστηριοτήτων τους, που εκφράστηκε τόσο στην αύξηση του ενεργητικού τους όσο και στη σχέση χορηγήσεων – καταθέσεων, με συνέπεια τη μεγάλη κερδοφορία τους. Τα ερωτήματα όμως είναι δύο: πρώτον, αν και κατά πόσο μπόρεσαν να διαδραματίσουν ένα θετικό ρόλο στην ενίσχυση επενδύσεων που θα αποτελούσαν το όχημα για την πραγματική ανάπτυξη της οικονομίας, συμβάλλοντας έτσι στην αύξηση της ευημερίας του πληθυσμού. Και δεύτερον, αν και κατά πόσο η παραπάνω προσπάθεια συνδυάστηκε με την εγγυημένη και ασφαλή διαχείριση των χρημάτων των καταθετών; Εκτιμούμε ότι και στα δύο παραπάνω ερωτήματα η απάντηση είναι αρνητική. Απόδειξη για αυτό είναι η κατάσταση τόσο του ίδιου του χρηματοπιστωτικού τομέα όσο και συνολικά της ελληνικής οικονομίας στο τέλος της περιόδου που εξετάζουμε. Το χρηματοπιστωτικό σύστημα προτίμησε να κερδοσκοπήσει στο μέγιστο βαθμό, αυξάνοντας αντίστοιχα

τον κίνδυνο για την ασφάλεια των καταθέσεων. Αλλά την κρίσιμη ώρα, το κράτος στάθηκε αρωγός στο πλαίσιο του μοντέλου του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, αφού προχώρησε σε ανακεφαλαιοποίηση των τραπεζών ώστε να υπάρξει εγγύηση των καταθέσεων. Οι τράπεζες λοιπόν, στο διάστημα που μελετάμε καρπώθηκαν και ιδιοποιήθηκαν τα τεράστια κέρδη τους ενώ στο τέλος της περιόδου κοινωνικοποίησαν τις ζημιές τους.

Η διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων επίσης μαρτυρά το είδος της ανάπτυξης που γνώρισε η χώρα. Προβλήθηκε αρχικά ως το μεγάλο όραμα, το οποίο ο ελληνικός λαός ενωμένος έπρεπε να υπηρετήσει, μιας και τα οφέλη από την επίτευξή του θα ήταν σημαντικά για το σύνολο της κοινωνίας. Ωστόσο ενοχοποιήθηκε εκ των υστέρων, ως ένα από τα βασικά αίτια για την οικονομική κρίση. Κατά την άποψη μας, δεν συμβαίνει τίποτα από τα δύο. Υποστηρίζουμε ότι οι Ολυμπιακοί Αγώνες (οι οποίοι έχουν εξελιχθεί σε πρότυπο εμπορευματοποίησης) δεν είχαν κανένα όφελος για τη μεγάλη πλειοψηφία της κοινωνίας. Υλοποιήθηκαν πολύ ακριβά έργα, από την κατασκευή των οποίων κέρδισαν μεγάλοι κατασκευαστικοί όμιλοι, τα οποία όμως στην μεγάλη τους πλειοψηφία δεν υπηρετούν τις ανάγκες της κοινωνίας. Από αυτή την άποψη, η διεξαγωγή των Ολυμπιακών αγώνων ήταν επιζήμια για την ελληνική οικονομία. Αυτή η παραδοχή όμως δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι οι Ολυμπιακοί αγώνες μπορούν να αναγορευτούν σε καταλύτη για την αρνητική εικόνα της ελληνικής οικονομίας. Η διεξαγωγή τους ήταν ένας μόνο από τους πολλούς κρίκους της αλυσίδας της οικονομικής πραγματικότητας στη χώρα, με βασικό τους χαρακτηριστικό την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του μεγάλου κεφαλαίου, ντόπιου και ξένου, στο πλαίσιο της θέσης της χώρας στο παγκόσμιο ιμπεριαλιστικό σύστημα και της εξάρτησης της από τις ισχυρές καπιταλιστικές χώρες.

Η ανταγωνιστικότητα της οικονομίας παρουσιάστηκε όλη τη συγκεκριμένη περίοδο ως ο μεγάλος στόχος της χώρας και το στοίχημα που έπρεπε να κερδηθεί. Η ίδια επιχειρηματολογία κυριαρχεί και στη δημόσια συζήτηση για την έξοδο από την κρίση και την ανάκαμψη της οικονομίας. Δημιουργεί τουλάχιστον απορίες, πώς είναι δυνατόν ο δρόμος που ακολουθήσαμε και μας οδήγησε σε μία από τις μεγαλύτερες κρίσεις που έχει γνωρίσει η χώρα, να παρουσιάζεται και ως το φάρμακο για την αντιμετώπιση της. Κατά τη γνώμη μας, είναι εντελώς αυθαίρετη η προσπάθεια να αναγορευτεί η ανταγωνιστικότητα των ελληνικών επιχειρήσεων σε εθνικό στόχο, για την επιδίωξη μάλιστα του οποίου κρίνεται απαραίτητη η θυσία πλήθους εργατικών, ασφαλιστικών και άλλων δικαιωμάτων και η συνολική αναδιαμόρφωση του

λεγόμενου κοινωνικού κράτους. Η υιοθέτηση ενός τέτοιου στόχου από το σύνολο της κοινωνίας, προϋποθέτει τη διάχυση του οφέλους σε όλα τα μέλη της. Οι υποστηρικτές αυτής της άποψης παραβλέπουν την ταξική δομή της κοινωνίας και τις ανισότητες που αυτή γεννάει, και ισχυρίζονται ότι η αύξηση της ανταγωνιστικότητας θα είναι επωφελής για όλους, αφού με αυτόν τον τρόπο θα μεγαλώσει η πίτα της οικονομίας και όλοι θεωρητικά θα μοιραστούν ένα μεγαλύτερο κομμάτι. Κατά την περίοδο που εξετάζουμε, η οικονομία σαφώς μεγεθύνθηκε όμως η σχετική τουλάχιστον θέση της μεγάλης πλειοψηφίας των πολιτών δεν άλλαξε. Αντίθετα, οι εισοδηματικές ανισότητες φαίνεται να διευρύνθηκαν. Κατά τη γνώμη μας, το κυνήγι της ανταγωνιστικότητας συνδέεται με τη μείωση του κόστους παραγωγής, και άρα με τη μείωση των μισθών, την ελάφρυνση των φορολογικών βαρών για το κεφάλαιο, την περικοπή των κρατικών δαπανών, ώστε να εξοικονομηθούν ποσά τόσο για την επιδότηση των επιχειρήσεων όσο και για τη μείωση της φορολογίας τους. Δεν αντιλαμβανόμαστε πώς τα παραπάνω συνδέονται ή με κάποιο τρόπο εξυπηρετούν τα συμφέροντα της πλειοψηφίας της κοινωνίας. Παρ' όλα αυτά, η συζήτηση γύρω από την ανταγωνιστικότητα συμβάλλει στη διατύπωση συμπερασμάτων για τη δυναμική της ελληνικής οικονομίας και τη θέση της στο ευρωπαϊκό και διεθνές περιβάλλον. Τα στοιχεία, κατά την άποψη μας, επιβεβαιώνουν τη θέση μας για το ζήτημα. Η επιδείνωση του εξωτερικού ισοζυγίου κατά την περίοδο ακμής της ελληνικής οικονομίας, είτε λόγω της αύξησης των εισαγωγών για επενδυτικούς ή καταναλωτικούς σκοπούς, είτε λόγω της μείωσης της ανταγωνιστικότητας ολόενα και περισσότερων εγχώριων προϊόντων, είναι στοιχείο που φανερώνει την εξάρτηση της χώρας μας από τις ανεπτυγμένες χώρες, αποτέλεσμα της θέσης της Ελλάδας στο παγκόσμιο ιμπεριαλιστικό σύστημα. Μάλιστα, η χειροτέρευση της θέσης της χώρας στον σχετικό πίνακα, κατά την περίοδο που η χώρα είναι μέλος της ΕΕ και της ΟΝΕ, μαρτυρά το βάθεμα της εξάρτησης εξαιτίας της ένταξης της χώρας στον συγκεκριμένο ιμπεριαλιστικό οργανισμό. Εκτιμούμε ότι η παραπάνω διαπίστωση ευθέως αμφισβητεί τα επιχειρήματα όσων υποστήριξαν και υποστηρίζουν ότι η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ και την ΟΝΕ αποτελεί το εχέγγυο για την πρόοδο και την ευημερία της χώρας.

Η πορεία των κερδών και των μισθών ως ποσοστό του ΑΕΠ είναι ένα άλλο στοιχείο που δείχνει την μεγέθυνση κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Οι μισθοί είχαν πτωτική τάση σε αντίθεση με τα κέρδη που ακολούθησαν αυξητική πορεία. Πολλοί αναλυτές, οικονομολόγοι, πολιτικοί, κ.α. υπερθεματίζουν για τις πολιτικές και

οικονομικές επιλογές της χώρας με το επιχείρημα ότι αυξήθηκαν οι μισθοί. Δεν αμφισβητούμε ότι υπήρξε ονομαστική αύξηση των μισθών. Αυτό που πραγματικά συνέβη όμως δεν ήταν, σε καμία περίπτωση, αναδιανομή προς όφελος των δυνάμεων της εργασίας. Αντίθετα, συντελέστηκε μια αναδιανομή προς όφελος των δυνάμεων του κεφαλαίου. Οι επιχειρήσεις ουσιαστικά επωφελήθηκαν αν όχι από το σύνολο, τουλάχιστον από ένα μεγάλο μέρος της αύξησης της παραγωγικότητας. Οι αυξήσεις στους μισθούς κατά την περίοδο που εξετάζουμε υπολείπονταν του αθροίσματος του πληθωρισμού και της αύξησης της παραγωγικότητας, με αποτέλεσμα τη μείωση του πραγματικού κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος. Με αυτόν τον τρόπο, οι επιχειρήσεις καρπώθηκαν την αύξηση της παραγωγικότητας, αυξάνοντας συστηματικά το μερίδιο των κερδών τους. Η αναδιανομή σε βάρος των εργαζομένων πραγματοποιήθηκε και με το εργαλείο της φορολογίας. Οι φορολογικοί συντελεστές των κερδών μειώνονταν, ενώ αυτοί που αφορούσαν στους μισθούς αυξάνονταν.

Η πορεία του δημόσιου ελλείμματος και του δημόσιου χρέους, στην περίοδο που εξετάζουμε, δε φαίνεται να επηρεάζεται ιδιαίτερα από τη μεγέθυνση της οικονομίας. Παρατηρούμε μία μείωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων μέχρι το 2000 ως αποτέλεσμα της προσπάθειας της χώρας να καλύψει τις προϋποθέσεις ένταξης στην Ευρωζώνη. Στη συνέχεια όμως παρατηρείται αύξηση των ελλειμμάτων, κυρίως λόγω της μείωσης των επιτοκίων και της αύξησης του δανεισμού. Εστιάζοντας στο ζήτημα των εσόδων του κράτους, διαπιστώνουμε ότι η Ελλάδα σταθερά υπολείπεται συγκριτικά με τον μέσο όρο των χωρών της ΕΕ-15. Ταυτόχρονα, παρατηρούμε ότι το βάρος της συγκέντρωσης των εσόδων πέφτει στους έμμεσους φόρους. Η κυριαρχία των έμμεσων φόρων πλήττει ακόμα περισσότερο τα πιο αδύναμα οικονομικά στρώματα αφού δεν λαμβάνεται υπόψη η δυνατότητά τους να συνεισφέρουν στα δημόσια οικονομικά. Σημαντική υστέρηση παρουσιάζεται και στη φορολογία του κεφαλαίου με αποτέλεσμα την επιδείνωση της κατάστασης των εσόδων. Ενώ λοιπόν υπάρχει διαπιστωμένο πρόβλημα στα έσοδα, τόσο στο μέγεθος όσο και στις πηγές προέλευσης τους, η έρευνα στο άλλο σκέλος του ελλείμματος, στις δαπάνες, μας παρέχει εξαιρετικά χρήσιμες πληροφορίες. Σχεδόν σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, οι δαπάνες της Ελλάδας βρίσκονται κάτω από τον μέσο όρο της ΕΕ-15. Από αυτές, ένα δυσανάλογα μεγάλο τμήμα τους συγκριτικά με τις χώρες της ΕΕ-15, προορίζεται για πληρωμή τόκων, ενώ στους τομείς εκείνους που οι δαπάνες συνδέονται με το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού, όπως υγεία, παιδεία, κοινωνική προστασία παρουσιάζεται σημαντική υστέρηση.

Το δημόσιο χρέος, ως ποσοστό του ΑΕΠ, παρέμεινε σε γενικές γραμμές σταθερό, κατά την περίοδο αναφοράς, με εξαίρεση τα έτη 2007-2008 που παρουσίασε μεγάλη αύξηση. Η σταθεροποίηση του, ως ποσοστό του ΑΕΠ γύρω από ένα ποσοστό της τάξης του 100/100, δε σημαίνει ότι ως απόλυτο μέγεθος παρέμεινε σταθερό. Αντίθετα, το χρέος αυξανόταν ακόμα και την περίοδο της οικονομικής μεγέθυνσης και ήταν η αύξηση του ΑΕΠ που συνέβαλλε στη σταθεροποίηση του. Είναι κοινά αποδεκτό ότι η εικόνα του χρέους ιδιαίτερα κατά τα έτη 1997-2006, είναι καλύτερη συγκριτικά με την αμέσως προηγούμενη περίοδο. Η βελτίωση αυτή οφείλεται στην αποκλιμάκωση των τόκων και κυρίως των χρεολυσίων, αποτέλεσμα της μείωσης των επιτοκίων δανεισμού εξαιτίας της ένταξης μας στην ΟΝΕ, της δημοσιονομικής προσαρμογής και της αντικατάστασης βραχυπρόθεσμων δανείων με μακροπρόθεσμα. Η επιδείνωση της δημοσιονομικής κατάστασης μετά το 2006, σε συνάρτηση με το γεγονός ότι μεσοπρόθεσμοι και μακροπρόθεσμοι τίτλοι άρχισαν να λήγουν, αύξησαν τη δαπάνη του κράτους για αποπληρωμή του χρέους. Συνοψίζοντας, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι κατά την περίοδο εξέτασης, δεν υπήρξε ουσιαστική μεταβολή της χρηματοπιστωτικής κατάστασης του δημόσιου τομέα. Παρά τη μεγέθυνση της οικονομίας, οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν προσανατολίστηκαν στην αύξηση των δημοσίων εσόδων, εστιάζοντας στη φορολογία των κερδών, που αυξάνονταν με γρήγορους ρυθμούς. Αντίθετα, προχώρησαν σε μακροπρόθεσμο δανεισμό και αυτό παρά το ότι η χώρα είχε απεμπολήσει το εργαλείο της νομισματικής πολιτικής με τη συμμετοχή της στην ΟΝΕ.

Κατά την άποψη μας, είναι εξαιρετικά αδύναμο το επιχείρημα που χρησιμοποιούν οι υποστηρικτές της οικονομικής πορείας της χώρας όλα τα προηγούμενα χρόνια και αφορά στη συμβολή των ποσών που εισέρευσαν στη χώρα μέσω των κοινοτικών κονδυλίων. Είναι αλήθεια ότι τα συγκεκριμένα ποσά συνέβαλλαν στην οικονομική μεγέθυνση. Οι ενστάσεις για τη διάχυση του οφέλους αυτής της μεγέθυνσης στην κοινωνία έχουν ήδη διατυπωθεί. Πέρα από αυτό όμως, η συζήτηση για τα κοινοτικά κονδύλια πρέπει να περιλαμβάνει όλα τα δεδομένα και να μην αξιοποιεί η κάθε πλευρά αποσπασματικά όσα εκτιμά ότι «την συμφέρουν». Το πρώτο που χρειάζεται να σημειώσουμε είναι ότι τα ποσά αυτά είναι, ουσιαστικά, χρήματα των φορολογουμένων των άλλων χωρών, δηλαδή κατά βάση των εργαζομένων τους, οι οποίοι βιώνουν αντίστοιχα, σε γενικές γραμμές, προβλήματα, στη βάση του κοινού δρόμου που έχουν επιλέξει οι χώρες της ΕΕ. Το δεύτερο σημείο, που έχει μεγάλη σημασία, είναι ότι τα χρήματα που εισέρχονται στη χώρα δεν είναι

αξιοποιήσιμα από τις ελληνικές κυβερνήσεις με βάση τις ανάγκες που αυτές ιεραρχούν, αλλά προορίζονται για συγκεκριμένες παρεμβάσεις οι οποίες υπηρετούν οριοθετημένους στόχους.

Η μία μεγάλη κατηγορία στην οποία κατευθύνονται αυτά τα κονδύλια είναι τα χρήματα στους αγρότες για εγγυήσεις της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ). Για να αποτιμήσουμε την πραγματική συμβολή όμως των επιδοτήσεων αυτών θα πρέπει να συνυπολογίσουμε τα εξής: α. να αφαιρέσουμε τα ποσά (μικρότερα) με τα οποία συμμετέχει η Ελλάδα στον κοινοτικό προϋπολογισμό β. να υπολογίσουμε την επιβάρυνση του υπόλοιπου πληθυσμού, εξαιτίας των υψηλότερων τιμών στις οποίες φτάνουν τα αγροτικά προϊόντα στους καταναλωτές και γ. να μελετήσουμε την πραγματική επίδραση της ΚΑΠ στην αγροτική πολιτική της χώρας μας, κάτι που ξεφεύγει από τους στόχους της εργασίας. Καταλήγοντας, θεωρούμε πως υπάρχουν ισχυρά στοιχεία που αμφισβητούν τη θετική επίδραση στην αγροτική παραγωγή της χώρας στο πλαίσιο της ΚΑΠ.

Αντίστοιχες ενστάσεις διατυπώνονται και για την άλλη μεγάλη κατηγορία της κοινοτικής χρηματοδότησης, η οποία στόχευε στη μείωση των ανισοτήτων στην περιφέρεια της ΕΕ. Οι παρεμβάσεις, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, αφορούσαν βασικά υποδομές και μεγάλα έργα που θα διευκόλυναν την προσέλκυση επενδύσεων για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας. Έχουμε ήδη τοποθετηθεί για τον στόχο της ανταγωνιστικότητας και το πώς μια βασική επιδίωξη των μεγάλων επιχειρήσεων βαφτίζεται ως εθνικός στόχος του οποίου η επίτευξη, θα ωφελήσει ολόκληρη την κοινωνία. Ακόμα όμως κι αν δεχτούμε την κυρίαρχη ανάλυση για την ανταγωνιστικότητα, φαίνεται ότι τα μεγάλα έργα λίγο βοήθησαν στην ενίσχυση της οικονομίας της χώρας αφού στη συγκεκριμένη περίοδο η θέση της επιδεινώθηκε, με βάση μια σειρά δείκτες που μετρούν το συγκεκριμένο μέγεθος. Εκτός αυτού όμως, χρειάζεται να συνυπολογίσουμε ότι για την κατασκευή αυτών των μεγάλων δημοσίων έργων, το κράτος επιβαρύνθηκε με μεγάλα ποσά στο πλαίσιο της τριμερούς χρηματοδότησης τους (κοινοτικά κονδύλια, κρατική δαπάνη, ιδιώτες). Για να καλύψει δε αυτά τα ποσά, χρειάστηκε να προσφύγει σε δανεισμό επιβαρύνοντας ακόμα περισσότερο το δημόσιο χρέος. Ο κερδισμένος της υπόθεσης φαίνεται να είναι το μεγάλο κεφάλαιο που - παρά τη συμμετοχή του με μικρό ποσοστό - εκμεταλλεύεται τα έργα αυτά διαρκώς και για πολλά χρόνια, αποκομίζοντας τεράστια κέρδη.

Η επίδραση της μεγέθυνσης στη φτώχεια αποτελεί ένα από τα κριτήρια – ίσως το σημαντικότερο – για την υιοθέτηση ή όχι της στρατηγικής της καπιταλιστικής μεγέθυνσης, ως το όχημα για την ανάπτυξη της κοινωνίας. Χρειάζεται να ξεκαθαρίσουμε ότι δεν συμμεριζόμαστε τις απόψεις εκείνες που υποστηρίζουν ότι η μεγέθυνση της οικονομίας έχει θετικά αποτελέσματα στην αντιμετώπιση της φτώχειας απλά και μόνο αν αυξάνεται το εισόδημα των φτωχότερων στρωμάτων σε απόλυτα μεγέθη. Κατά τη γνώμη μας δεν αρκεί η απλή αύξηση των εισοδημάτων γιατί θεωρούμε αυτονόητο πως σε μια περίοδο αύξησης του ΑΕΠ, αυξάνονται και τα εισοδήματα των πιο αδύναμων οικονομικά στρωμάτων. Αναγκαία συνθήκη για να υποστηρίξουμε ότι η μεγέθυνση της οικονομίας έχει θετικό αντίκτυπο στην καταπολέμηση της φτώχειας και στη μείωση των ανισοτήτων είναι η αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ των φτωχότερων. Με ταξικούς όρους δηλαδή αναφερόμαστε σε αναδιανομή υπέρ των εργαζομένων και σε βάρος του κεφαλαίου. Κατά την περίοδο που εξετάζουμε δε φαίνεται να υπάρχει κάποια αξιοσημείωτη μεταβολή στους δείκτες που μετρούν την φτώχεια. Ένα 20% του πληθυσμού τοποθετείται σταθερά κάτω από το όριο της φτώχειας, ενώ σε υψηλά ποσοστά βρίσκεται και το χάσμα της φτώχειας. Πιο συγκεκριμένα το 2008, στο τέλος δηλαδή της εξεταζόμενης περιόδου, η Ελλάδα έχει ένα από τα υψηλότερα ποσοστά φτώχειας και μακροχρόνιας φτώχειας στην ΕΕ-15. Το ίδιο ισχύει και για το χάσμα φτώχειας. Οφείλουμε λοιπόν να επισημάνουμε την αδυναμία των κοινωνικών μεταβιβάσεων στη χώρα μας, να προστατεύσουν στοιχειωδώς τα πιο αδύναμα στρώματα. Συμπερασματικά δεν προκύπτει κάποια αρνητική συσχέτιση μεταξύ κατά κεφαλήν ΑΕΠ και ποσοστού φτώχειας, αντίθετα φαίνεται ότι η φτώχεια δεν επηρεάζεται από την αύξηση του ΑΕΠ και γι' αυτό παρατηρούμε τη συνύπαρξη υψηλών ποσοστών φτώχειας και αυξημένων κατά κεφαλή ΑΕΠ. Επιπλέον χρειάζεται να σημειώσουμε - η διαπίστωση αυτή ισχύει όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά και για τα υπόλοιπα κράτη μέλη της ΕΕ - ότι κανένα από τα πληθυσμιακά χαρακτηριστικά (μέγεθος νοικοκυριού, ηλικία, τόπος κατοικίας, καθεστώς εργασίας, μορφωτικό επίπεδο κ.α.) δεν μπορεί να εξηγήσει από μόνο του ικανοποιητικά την ύπαρξη φτώχειας. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι κανένα από αυτά δεν ερμηνεύει περισσότερο από ένα ποσοστό της τάξης του 25% της φτώχειας. Οι ανισότητες δηλαδή, εμφανίζονται στο εσωτερικό των ομάδων με κοινά πληθυσμιακά χαρακτηριστικά. Με βάση τα παραπάνω, δεν αναμένουμε να στεφθούν με επιτυχία προτάσεις που συχνά προκρίνονται και έχουν στόχο την αντιμετώπιση των διαφορών μεταξύ των ομάδων. Κατά την άποψη μας επιβεβαιώνεται η μαρξιστική προσέγγιση

που συνδέει τη φτώχεια με την ίδια τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος, αφού αποτελεί μόνιμο χαρακτηριστικό, σύμφυτο του συστήματος, ακριβώς επειδή είναι αποτέλεσμα των εκμεταλλευτικών σχέσεων παραγωγής. Αυτές είναι που ευθύνονται για την τεράστια απόσταση μεταξύ των κερδών, τα οποία αποτελούν την αμοιβή των ιδιοκτητών των επιχειρήσεων, και των μισθών με τους οποίους αμείβονται οι εργαζόμενοι σε αυτές. Για αυτό το λόγο, η φτώχεια δεν ταυτίζεται ούτε περιορίζεται σε μία συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα αλλά υπάρχει στο εσωτερικό όλων των ομάδων. Το ενοποιητικό χαρακτηριστικό των φτωχών όλων των κατηγοριών είναι ότι δεν αμείβονται με κέρδη γιατί είναι μέλη της εργατικής τάξης.

Η εξέλιξη του νομικού πλαισίου που καθορίζει τις εργασιακές σχέσεις είναι, κατά την άποψη μας, ενδεικτική της μεγέθυνσης που γνώρισε η χώρα, κατά την περίοδο 1992-2008. Σύμφωνα με την αντίληψη μας, η ανάπτυξη και η πρόοδος μιας κοινωνίας έχει ως αναπόσπαστο στοιχείο της, τη βελτίωση των εργασιακών συνθηκών, την αυξημένη ασφάλεια και συνολικά τη μεταβολή του νομικού πλαισίου των εργασιακών σχέσεων σε ευνοϊκή κατεύθυνση για τους εργαζόμενους. Εκτιμούμε ότι η μεταβολή αυτή στη χώρα μας, ακόμα και την περίοδο της μεγέθυνσης, κινήθηκε στην αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή στην κατεύθυνση της απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και της επιδείνωσης της θέσης των εργαζομένων. Στο όνομα της ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας, της καταπολέμησης της ανεργίας και, σε πλήρη συμφωνία με τις κατευθύνσεις της ΕΕ, προκρίθηκε η ενίσχυση της ευελιξίας των εργαζομένων σε όλες της τις μορφές (ευελιξία χρόνου εργασίας, ευελιξία αμοιβών κτλ.). Επιχειρήθηκε δηλαδή μια προσπάθεια – που ακόμα είναι σε εξέλιξη – να αλλάξει ριζικά το πρότυπο εργασίας που γνωρίζαμε μέχρι σήμερα και είχε βασικά στοιχεία τις συλλογικές διαπραγματεύσεις, την προστασία από τις απολύσεις, την παροχή αποζημιώσεων κ.α.

Συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι η περίοδος χαρακτηρίζεται από υψηλά ποσοστά ανεργίας, ενώ ταυτόχρονα σημαντικό είναι το ποσοστό της πολυαπασχόλησης, εξαιτίας της προσπάθειας των εργαζομένων για αύξηση του εισοδήματος τους. Η μισθολογική πολιτική κινήθηκε στο πλαίσιο του στόχου για μείωση του κόστους εργασίας, με αποτέλεσμα το μερίδιο της εργασίας στο προϊόν να παρουσιάζει μείωση. Τα χαμηλά εισοδήματα που διαμορφώθηκαν δεν ήταν ικανά να καλύψουν τις ανάγκες των νοικοκυριών, γι' αυτό ένα σημαντικό τμήμα των εργαζομένων επέλεξε είτε την υπερωριακή είτε την πολλαπλή απασχόληση.

Η ενίσχυση της ευελιξίας της αγοράς εργασίας - που θεωρείται και ο κρίσιμος παράγοντας για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας - υπηρετήθηκε από νομοθετικές παρεμβάσεις καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000. Στο πλαίσιο αυτό θεσμοθετήθηκε η ενίσχυση της μερικής απασχόλησης, η εισαγωγή της εκ περιτροπής εργασίας, η αμφισβήτηση των συλλογικών συμβάσεων με το πρόσχημα της αυξημένης ανεργίας και η αντικατάσταση τους από επιχειρησιακές και ατομικές συμβάσεις. Μετά την ONE και με δεδομένη την έλλειψη του εργαλείου της νομισματικής πολιτικής, η ενίσχυση της ευελιξίας της εργασίας και η μείωση του κόστους εργασίας προβλήθηκε ως μονόδρομος για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας. Βασικά στοιχεία αυτής της πορείας, στον ιδιωτικό τομέα, ήταν η τακτοποίηση της διευθέτησης της εργασίας σε ετήσια βάση, η μείωση των ασφαλιστικών εισφορών των εργοδοτών και η μεταβολή προς το δυσμενέστερο του καθεστώτος των ομαδικών απολύσεων. Παράλληλα μεγάλες ήταν οι αλλαγές στον δημόσιο τομέα, με στόχο τη μείωση του μεγέθους του κράτους, την εξοικονόμηση δαπανών και το άνοιγμα νέων πεδίων κερδοφόρας τοποθέτησης των ιδιωτικών κεφαλαίων. Οι μεταβολές αυτές συμπυκνώνονται στην ιδιωτικοποίηση δημοσίων επιχειρήσεων, στην παραχώρηση μεγάλου τμήματος υπηρεσιών του δημοσίου σε ιδιώτες μέσω υπεργολαβιών, στην αύξηση των ελαστικών μορφών απασχόλησης του προσωπικού του δημόσιου τομέα, στη μείωση του αριθμού των εργαζομένων, στην αναδιάρθρωση δημοσίων εταιρειών με στόχο την ιδιωτικοποίησή τους, διαφοροποιώντας τους όρους εργασίας ανάμεσα σε παλιούς και νέους εργαζομένους, κ.α. Στα στοιχεία που μεταβλήθηκαν και έχει σημασία να αναφέρουμε πρέπει να συμπεριλάβουμε τις σχέσεις μεταξύ εργοδοτών και συνδικάτων. Η αλλαγή αυτή εκφράστηκε κύρια μέσα από τη σχέση των ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ και των αντίστοιχων εργοδοτικών οργανώσεων. Η αποδοχή και από τις δύο πλευρές του στόχου για ένταξη στην ONE και η αναγόρευση του ως εθνικού στόχου, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη μείωση των συγκρούσεων και την διαμόρφωση ενός συναινετικού κλίματος που πρόκρινε τον διάλογο μεταξύ εργοδοτών και εργατών, στην προσπάθεια εύρεσης κοινού βηματισμού. Η αλλαγή αυτή εκφράστηκε με τον σημαντικό περιορισμό των εργατικών κινητοποιήσεων και των απεργιών και αποτέλεσε καταλυτικό παράγοντα για την προώθηση και επιβολή των μέτρων που αναφέραμε προηγούμενα.

Και αν αυτή ήταν η εξέλιξη των εργασιακών σχέσεων, τι συνέβη με τις υπηρεσίες που παρέχει το σύστημα υγείας, κατά την περίοδο που εξετάζουμε; Κατά την άποψη μας η βελτίωση των παρεχόμενων υγειονομικών υπηρεσιών στα μέλη μιας

κοινωνίας αποτελεί ουσιαστικό και ενδεικτικό χαρακτηριστικό της προόδου μιας κοινωνίας και της αύξησης της ευημερίας της. Παρά τη μεγέθυνση όμως που επιτεύχθηκε, η κατάσταση στην υγεία, σε ένα πεδίο κρίσιμο για τον προσδιορισμό της ευημερίας, αν δεν επιδεινώθηκε, έμεινε ουσιαστικά αμετάβλητη. Ένα σύστημα υγείας είναι αποδοτικό όταν επιτυγχάνει δύο πράγματα: α. παρέχει τις απαιτούμενες υπηρεσίες στους πολίτες σε βαθμό που να ανταποκρίνεται στην πρόοδο των επιστημών και της τεχνολογίας και β. η παροχή των υπηρεσιών δεν συνεπάγεται αύξηση της οικονομικής επιβάρυνσης από τη μεριά του πολίτη. Δεν προκύπτει - κατά την περίοδο που μελετούμε - βελτίωση του συστήματος υγείας με βάση τους δύο παραπάνω άξονες. Το συμπέρασμα αυτό βασίζεται στο ότι οι ανισότητες στην υγεία, που αναφέρονται τόσο στο επίπεδο ατομικής υγείας (όπως μετρούνται με τους δείκτες θνησιμότητας και νοσηρότητας) όσο και κυρίως αυτές που αναφέρονται στις παρεχόμενες υπηρεσίες υγείας (δυνατότητα πρόσβασης διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων στις υπηρεσίες υγείας) όχι μόνο δε μειώθηκαν αλλά μάλλον αυξήθηκαν. Η άποψη των χρηστών υγείας για τις παρεχόμενες υπηρεσίες δεν φαίνεται να έχει μεταβληθεί. Τα παράπονα σχετίζονται με την προβληματική λειτουργία των πρωτοβάθμιων δομών υγείας, τις σοβαρές ελλείψεις των νοσοκομείων, τόσο σε ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό όσο και σε επίπεδο κτιριακών υποδομών, τη μεγάλη καθυστέρηση στην παροχή των υπηρεσιών, από τη στιγμή της εκδήλωσης ενδιαφέροντος και στις αυξημένες ιδιωτικές πληρωμές.

Η προσπάθεια για αύξηση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας μέσα από τον περιορισμό του κράτους δεν μπορούσε να μην παρασύρει και τις δαπάνες υγείας. Βασικό μέλημα του κράτους αποτέλεσε, η μείωση της υγειονομικής δαπάνης από την πλευρά του δημοσίου και η ιδιωτικοποίηση των αρμόδιων υπηρεσιών ανοίγοντας έτσι ένα νέο τομέα για την κερδοφόρα επένδυση επιχειρηματικών κεφαλαίων. Χρειάζεται να ερμηνεύσουμε σωστά την αύξηση των δαπανών υγείας, καθώς συναρτάται με την οικονομική μεγέθυνση και είναι απολύτως αναμενόμενο όταν αναπτύσσεται μια οικονομία να αυξάνονται και οι δαπάνες που κατευθύνονται στις υπηρεσίες υγείας. Η προσεκτική μελέτη των πηγών, όμως, αυτών των δαπανών θα φανερώσει το μεγάλο πρόβλημα που είναι η διόγκωση της ιδιωτικής δαπάνης. Το ύψος των ιδιωτικών δαπανών φέρνει την Ελλάδα στις πρώτες θέσεις του σχετικού πίνακα, συγκριτικά με τις άλλες χώρες, ενώ η αντίστοιχη κατάταξη που αφορά στις δημόσιες δαπάνες μαρτυρά ότι η χώρα μας υπολείπεται των περισσότερων ανεπτυγμένων χωρών και ξεπερνά κατά βάση, μόνο χώρες της κεντρικής και

ανατολικής Ευρώπης. Το μεγαλύτερο τμήμα της ιδιωτικής δαπάνης αφορά στην εξωνοσοκομειακή φροντίδα υγείας, σε ιδιώτες επαγγελματίες υγείας, σε ιδιωτικές επιχειρήσεις υγείας (κυρίως ιδιωτικά διαγνωστικά κέντρα) και σε άτυπες πληρωμές. Από τα παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι η ιδιωτική δαπάνη των φτωχών και μεσαίων νοικοκυριών αποσκοπεί στην ικανοποίηση αναγκών που ανήκουν στον στενό πυρήνα αυτού που ονομάζουμε «υγεία- κοινωνικό δικαίωμα» και των οποίων η κάλυψη θα έπρεπε να ήταν αυτονόητη υποχρέωση του κράτους.

Μέσα από την απελευθέρωση της αγοράς των υπηρεσιών υγείας και την εκχώρηση όλο και περισσότερων υπηρεσιών από τον δημόσιο στον ιδιωτικό τομέα, η κάλυψη των αναγκών περίθαλψης και υγειονομικής φροντίδας του πληθυσμού, από κοινωνικό δικαίωμα και υποχρέωση του κράτους μετατρέπεται σε εμπόρευμα που κάποιος πρέπει να πληρώσει για να το προμηθευθεί. Τα υπαρκτά προβλήματα της προηγούμενης περιόδου αποτέλεσαν το άλλοθι για μια γενικευμένη επίθεση στη δημόσια δωρεάν υγεία και στη σταδιακή μετατροπή της σε ακριβοπληρωμένο εμπόρευμα. Η κατάσταση αυτή έχει ακόμα δυσμενέστερες επιπτώσεις για τα φτωχότερα στρώματα, με το μέλλον να φαντάζει ζοφερό. Η απομάκρυνση του κράτους από την οργάνωση και παροχή υπηρεσιών και η περαιτέρω ιδιωτικοποίηση των υπηρεσιών υγείας, έχουν ως αποτέλεσμα το φτωχότερο τμήμα του πληθυσμού να χάνει την πρόσβαση του σε υπηρεσίες που θα έπρεπε να είχε με την ιδιότητα του πολίτη. Αυτά τα στρώματα είναι και ο μεγάλος χαμένος της επιχείρησης «λιγότερο κράτος», που ουσιαστικά αποτελεί το όχημα για την αύξηση των κερδών του κεφαλαίου τόσο μέσα από τη μείωση της φορολογίας του όσο και με την τοποθέτηση του σε νέα κερδοφόρα πεδία παραγωγικής δραστηριότητας.

Αντίστοιχα είναι τα συμπεράσματα και από το άλλο τμήμα των κοινωνικοασφαλιστικών δικαιωμάτων που είναι οι συντάξεις. Με βάση τη δική μας ανάλυση, η ανάπτυξη και η πρόοδος της κοινωνίας στο συγκεκριμένο ζήτημα, δε μπορεί παρά να εκφράζεται με την αύξηση των συντάξιμων αποδοχών και τη μείωση του ηλικιακού ορίου συνταξιοδότησης. Μάλιστα, υποστηρίζουμε ότι οι όποιες αρνητικές δημογραφικές εξελίξεις δεν δικαιολογούν την επιδείνωση των κοινωνικοασφαλιστικών δικαιωμάτων, αφού η επιστημονική και τεχνολογική πρόοδος είναι τέτοια που μπορεί να τις αντιμετωπίσει αποτελεσματικά. Οι αλλαγές όμως στην κοινωνική ασφάλιση κινήθηκαν σε διαφορετική κατεύθυνση. Εκφράστηκε δηλαδή και στην Ελλάδα, η πολιτική αμφισβήτησης του κράτους πρόνοιας, πολιτική που αποτελεί βασική κατεύθυνση της ΕΕ. Οι συντάξεις δηλαδή - στο σύνολο της

ένωσης – θυσιάστηκαν στην αυστηρή δημοσιονομική πειθαρχία που θεωρήθηκε απαραίτητος όρος για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας. Έτσι, οι αλλαγές στα κοινωνικοασφαλιστικά συστήματα των κρατών μελών της ΕΕ πρέπει να υπηρετούν στόχους, όπως την αύξηση της ηλικίας συνταξιοδότησης, τη μείωση των παροχών και την ενίσχυση της ιδιωτικής ασφάλισης. Στην Ελλάδα, η αναμόρφωση του ασφαλιστικού συστήματος κορυφώθηκε με οδυνηρό τρόπο για τους εργαζόμενους και τους συνταξιούχους στην περίοδο της κρίσης. Οι βάσεις όμως για την αναδιάρθρωση είχαν ήδη αποφασιστεί, κατά την περίοδο της οικονομικής μεγέθυνσης που γνώρισε η χώρα. Η άσχημη κατάσταση των ταμείων ήταν το επιχείρημα για την ανατροπή των κοινωνικο-ασφαλιστικών δικαιωμάτων. Δεν αμφισβητούμε την κατάσταση στην οποία βρίσκονται τα ταμεία. Η κατάσταση αυτή όμως οφείλεται σε μία σειρά ευνοϊκών επιλογών για το κεφάλαιο (ανασφάλιστη εργασία, μείωση των εργοδοτικών εισφορών, ανείσπρακτες εργοδοτικές οφειλές, κρατική υποχρηματοδότηση, διαχείριση των αποθεματικών με την τοποθέτηση τους στο χρηματιστήριο), ενώ οι συνέπειες αυτών των επιλογών πλήττουν αποκλειστικά τους εργαζόμενους και τους συνταξιούχους. Κατά την περίοδο που εξετάζουμε, θεσμοθετήθηκε η διαφορετική αντιμετώπιση των ασφαλισμένων μετά το 1993 με το νόμο Σιούφα, με αποτέλεσμα την αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης τόσο για τους άντρες όσο και για τις γυναίκες, και την ταυτόχρονη αύξηση των ασφαλιστικών τους εισφορών. Στη συνέχεια, η περίοδος στιγματίστηκε από τη νομοθετική παρέμβαση Ρέππα και από όσα προηγήθηκαν αυτής. Βασικά στοιχεία της παρέμβασης είναι η αύξηση της βάσης υπολογισμού της σύνταξης για τους εργαζόμενους στον ιδιωτικό τομέα, η μείωση του ποσοστού υπολογισμού για τους δημοσίους υπαλλήλους και η επιχείρηση συγχώνευσης των ταμείων. Οι αλλαγές αυτές ήταν σαφώς ηπιότερες συγκριτικά με εκείνες τις οποίες προτίθονταν να εφαρμόσει η τότε κυβέρνηση και έμειναν γνωστές στην ιστορία ως «σχέδιο Γιαννίτση». Αξίζει να σημειωθεί πως αυτές και άλλες τέτοιες αντίστοιχες προτάσεις έγιναν πράξη αργότερα, κατά την περίοδο της κρίσης, όμως στο διάστημα που εξετάζουμε αποσύρθηκαν κάτω από το βάρος μεγάλων κινητοποιήσεων από την πλευρά των συνδικάτων και την καθολική σχεδόν δυσαρέσκεια των εργαζομένων, όπως αυτή εκφράστηκε, ανάμεσα σε άλλα, και με τη συμμετοχή τους σε αυτές τις κινητοποιήσεις. Η μερική έστω, συγκριτικά με τα αρχικά σχέδια, επιδείνωση των κοινωνικοασφαλιστικών δικαιωμάτων των εργαζομένων αμφισβητεί με ευθύ τρόπο τα επιχειρήματα περί διάχυσης του οφέλους της μεγέθυνσης στο σύνολο της κοινωνίας και αποκαλύπτει τη μεγάλη απόσταση που

υπάρχει μεταξύ οικονομικής μεγέθυνσης και πραγματικής αύξησης της λαϊκής ευημερίας.

Ανάλογα συμπεράσματα ισχύουν και από τη μελέτη των πεπραγμένων στην εκπαίδευση κατά την περίοδο αναφοράς. Για να ερμηνευτεί η μεγέθυνση της οικονομίας ως ανάπτυξη, στον τομέα της παιδείας θα έπρεπε να διαπιστώνουμε την αύξηση των κονδυλίων, την άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου του πληθυσμού, την αντιμετώπιση του φαινομένου της σχολικής διαρροής, την ενίσχυση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης στην κατεύθυνση της κάλυψης των κοινωνικών αναγκών κτλ. Υποστηρίζουμε όμως ότι - στη μεγάλη της εικόνα - η κατάσταση στην εκπαίδευση δε μεταβλήθηκε και όπου αυτό έγινε, μάλλον ήταν προς την αντίθετη με τα παραπάνω κατεύθυνση. Στην Ελλάδα εφαρμόστηκαν οι κατευθύνσεις της ΕΕ για την εκπαίδευση, όπως αυτές διατυπώθηκαν στη Λευκή βίβλο για την εκπαίδευση και την κατάρτιση. Εκεί καθορίστηκε η στρατηγική της ΕΕ που στοχεύει στην εναρμόνιση της εκπαίδευσης με τις αλλαγές στην αγορά εργασίας. Βασικά στοιχεία αυτής της στρατηγικής είναι η αντικατάσταση της στέρεας επιστημονικής γνώσης με ένα σύνολο πληροφοριών και δεξιοτήτων, η δογματική προσήλωση στην τεχνολογία, η σύνδεση της εκπαίδευσης με τις ανάγκες των επιχειρήσεων και η αέναη προσπάθεια σε όλο το βίο του εργαζόμενου για επανακατάρτιση με δική του ευθύνη. Τα στοιχεία αυτά κρίνονται απαραίτητα για τη διαμόρφωση ενός ευέλικτου, κινητικού εργαζόμενου που θα εναλλάσσει στη ζωή του πολλές διαφορετικές εργασίες και θα είναι πρόθυμος να συμβιβαστεί απασχολούμενος σε μια ευέλικτη αγορά, στην οποία αμφισβητούνται ακόμα και παραδοσιακά κατοχυρωμένα εργατικά δικαιώματα.

Υποστηρίζουμε ότι δεν είχαμε κατά την περίοδο που εξετάζουμε μία βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου, ούτε μείωση των υπαρκτών ανισοτήτων. Πιο συγκεκριμένα, δεν προκύπτει σαφής μεταβολή του μαθητικού πληθυσμού, ιδιαίτερα σε ότι αφορά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Αντίθετα, φαίνεται να υπάρχει μία μεγάλη αύξηση των εισακτέων σε ΑΕΙ και ΤΕΙ. Η αύξηση αυτή αφορά κατά βάση στη δεκαετία 1990-2000. Στη συνέχεια παρατηρούμε μια σταθεροποίηση της κατάστασης με τον αριθμό των εισακτέων να μην παρουσιάζει αξιοσημείωτες μεταβολές. Σε ότι αφορά στις δαπάνες για την εκπαίδευση, αυτές παραμένουν σταθερές ως ποσοστό του ΑΕΠ και ανέρχονται σε ένα ποσοστό της τάξης περίπου, του 3,5%. Μάλιστα, κατά την περίοδο 2000-2008, η Ελλάδα βρίσκεται στην τελευταία θέση της ΕΕ σε ότι αφορά τις δαπάνες επένδυσης (δημόσιες και ιδιωτικές)

στην εκπαίδευση. Σε ότι αφορά στην εκπαιδευτική νομοθεσία της περιόδου, δεσπόζουσα θέση κατέχει η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1997 που εισήγαγε αλλεπάλληλες εξετάσεις στο Λύκειο προσθέτοντας νέα εμπόδια στους μαθητές με καταγωγή τα φτωχότερα στρώματα της κοινωνίας και δίνοντας αντικειμενικά το προβάδισμα σε όσους προέρχονται από πλουσιότερα κοινωνικά στρώματα και ανάμεσα στα άλλα, έχουν την δυνατότητα να αξιοποιήσουν πολλές από τις μορφές εξωσχολικής στήριξης. Σε ότι αφορά στα πανεπιστήμια και ιδιαίτερα στο ευαίσθητο θέμα της έρευνας, τα δεδομένα για το θέμα, κατά την περίοδο που εξετάζουμε συνηγορούν υπέρ της μεγαλύτερης πρόσδεσης των ιδρυμάτων στις επιχειρήσεις. Η έρευνα διεξάγεται στη βάση των αναγκών των επιχειρήσεων – πολλές φορές και κατά παραγγελία τους - με αποτέλεσμα την υποχώρηση του ακαδημαϊκού χαρακτήρα των πανεπιστημίων και τη μετατροπή των καθηγητών σε μάντζερ των οποίων η βασική αρμοδιότητα είναι η διαμόρφωση των απαιτούμενων ερευνητικών προγραμμάτων για την προσέλκυση ιδιωτικών κονδυλίων. Το κράτος αποσύρεται σταδιακά από την ευθύνη χρηματοδότησης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και κατ' επέκταση από τον έλεγχο της. Με αυτόν τον τρόπο, ξεδιπλώνεται ελεύθερο το πεδίο για τις επιχειρήσεις, οι οποίες, χρησιμοποιώντας το εργαλείο της χρηματοδότησης, μπορούν να παρεμβαίνουν στη συνολική λειτουργία των ανώτατων ιδρυμάτων και ιδιαίτερα στον τομέα της έρευνας. Από την πλευρά μας δε συμεριζόμαστε την επικρατούσα άποψη για το όφελος από την «εισβολή» των επιχειρήσεων στα πανεπιστήμια. Υποστηρίζουμε ότι οι ανάγκες των επιχειρήσεων, στη διαμόρφωση των οποίων κυρίαρχο αν όχι αποκλειστικό ρόλο διαδραματίζει το κέρδος, δεν συμβαδίζουν με τις ανάγκες της κοινωνίας, στην ικανοποίηση των οποίων, θα έπρεπε να προσανατολίζεται η έρευνα των πανεπιστημίων. Αυτό σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι τα πανεπιστήμια πρέπει να είναι αποκομμένα από την παραγωγική διαδικασία, αφού μέσω αυτής κυρίως, θα γίνει διάχυση του οφέλους της έρευνας στα μέλη της κοινωνίας. Το πρόβλημα, ουσιαστικά, προκύπτει ακριβώς επειδή η παραγωγική διαδικασία στον καπιταλισμό υπηρετεί την ανάγκη των επιχειρήσεων για μεγιστοποίηση του κέρδους, δεν σχεδιάζεται με γνώμονα τις κοινωνικές ανάγκες. Προφανώς για να γίνει η παραπάνω αντιστοίχιση (παραγωγική διαδικασία – κοινωνικές ανάγκες) απαιτούνται βαθύτερες αλλαγές που σχετίζονται με τη βάση του κοινωνικο-οικονομικού συστήματος. Αναγνωρίζουμε πως η εκπαίδευση είναι η εξαρτημένη μεταβλητή στη σχέση της με το κοινωνικο-οικονομικό σύστημα. Με αυτή την έννοια, η σύνδεση της εκπαίδευσης με τις αξίες και τις ανάγκες που

προκρίνει η ίδια η οικονομία είναι σε ένα βαθμό αυτονόητη στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Παρ' όλα αυτά έχει αξία η προστασία του ακαδημαϊκού χαρακτήρα των πανεπιστημίων και η προσπάθεια τα ίδια τα ιδρύματα να αποτελέσουν μία εστία αντίστασης και υπεράσπισης των κοινωνικών αναγκών και να μη θυσιαστούν και αυτά στο βωμό της ανταγωνιστικότητας. Με την εικόνα της έρευνας να είναι αυτή που παρουσιάσαμε, τον αριθμό του μαθητικού πληθυσμού να παραμένει σε γενικές γραμμές αμετάβλητος, τις δαπάνες να είναι στάσιμες ως ποσοστό του ΑΕΠ παρά την οικονομική μεγέθυνση που επιτεύχθηκε, την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση να μετατρέπει το Λύκειο σε ένα ατελείωτο εξεταστικό μαραθώνιο, εντείνοντας με αυτό τον τρόπο τις εκπαιδευτικές ανισότητες, το μόνο επιχείρημα στους υποστηρικτές των εκπαιδευτικών αλλαγών είναι η αύξηση του αριθμού των εισακτέων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, την οποία δεν αμφισβητούμε στο πλαίσιο της μαζικοποίησης της ανώτατης εκπαίδευσης. Πρόκειται για μεταβολή που χαρακτηρίζει το σύνολο των αναπτυγμένων χωρών και υπηρετεί τις συνολικές στοχεύσεις στον τομέα της εκπαίδευσης και ειδικότερα τη σύνδεση της με την αγορά εργασίας. Η αύξηση αυτή όμως κατά τη γνώμη μας, δεν μπορεί να παρουσιάζεται ως βελτίωση της εκπαίδευσης και κατά συνέπεια του βιοτικού επιπέδου, με το επιχείρημα ότι ενισχύει την ισότητα ευκαιριών ανάμεσα στους κατοίκους μιας χώρας. Διότι υπάρχει μεν αύξηση σε απόλυτους αριθμούς του φοιτητικού πληθυσμού που προέρχεται από τα κατώτερα οικονομικά στρώματα, αυτό όμως δεν αναιρεί το ότι η πλειοψηφία αυτού του πληθυσμού προέρχεται από πλουσιότερες οικογένειες. Επίσης φαίνεται ότι η αύξηση των εισακτέων που προέρχονται από φτωχότερα στρώματα υπολείπεται από την αντίστοιχη αύξηση των πιο εύπορων κοινωνικών στρωμάτων. Οι έρευνες δηλαδή δείχνουν ότι ενώ στο σώμα των φοιτητών και φοιτητριών υπάρχει συμμετοχή όλων των κοινωνικών τάξεων, η συμμετοχή αυτή δεν είναι αναλογική του μεγέθους τους στην κοινωνία. Εκτός όμως από αυτά τα στοιχεία, σπουδαίας σημασίας ζήτημα αποτελεί και η άνιση κατανομή του φοιτητικού πληθυσμού στα πανεπιστημιακά τμήματα και στα ΤΕΙ. Οι νέοι δηλαδή που προέρχονται από τα φτωχότερα στρώματα καλύπτουν κατά πλειοψηφία τις θέσεις σε τμήματα που δεν έχουν μεγάλη ζήτηση, αφορούν κυρίως στον τεχνολογικό τομέα και βρίσκονται χαμηλά στην ιεραρχία των τμημάτων, όπως αυτή διαμορφώνεται από τις προτιμήσεις των φοιτητών με κριτήριο το κύρος των ιδρυμάτων και τις προοπτικές, που δίνει η αποφοίτηση από αυτά, για μια καλύτερη επαγγελματική αποκατάσταση. Η κατάσταση αυτή ερμηνεύεται από τη διαφορά που παρατηρείται στη σχολική επίδοση ανάλογα με την κοινωνική

προέλευση. Οι υψηλές επιδόσεις που αποτελούν αντίστοιχα και το διαβατήριο για την εισαγωγή στις περιζήτητες σχολές, κυρίως, χαρακτηρίζουν τους μαθητές που προέρχονται από τα ανώτερα εισοδηματικά στρώματα. Αιτιολογούνται δε τόσο από την συστηματική, υψηλού επιπέδου, εξωσχολική στήριξη στην οποία μπορούν να έχουν πρόσβαση οι μαθητές των πλουσιότερων οικογενειών, όσο και από τη μεγαλύτερη προσπάθεια που αυτοί καταβάλλουν, παράγοντας που βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το περιβάλλον του μαθητή, το οποίο ευθέως εξαρτάται από την κοινωνική του θέση. Δεν προκύπτει επομένως η κατάργηση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων μέσα από την αύξηση των εισακτέων. Αντίθετα, συνεχίζεται η αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων τόσο μέσα από τη μεγαλύτερη αναλογικά αύξηση της συμμετοχής των ανώτερων τάξεων όσο και μέσα από την άνιση κατανομή, με την αντιπροσώπευση των πλουσιότερων στρωμάτων στα υψηλόβαθμα τμήματα να είναι κυρίαρχη. Μάλιστα, πέρα από την αναπαραγωγή των ανισοτήτων επιχειρείται και η νομιμοποίηση τους. Στο βαθμό που οι επιδόσεις δεν κατανοούνται και δεν αντιμετωπίζονται ως συνάρτηση της κοινωνικής προέλευσης, λειτουργούν ως φίλτρο μέσα από το οποίο οι γενικότερες διαφορές μεταξύ του μαθητικού πληθυσμού - που είναι αποτέλεσμα της ταξικής δομής της κοινωνίας - νομιμοποιούνται στη συνείδηση της κοινωνίας, ως προϊόν διαφορετικής προσπάθειας και διαφορετικών ικανοτήτων μεταξύ των μαθητών.

Συνοψίζοντας, υποστηρίζουμε ότι η μεγέθυνση της οικονομίας που συντελέστηκε κατά την περίοδο 1992-2008, δε μεταφράζεται και σε αύξηση της λαϊκής ευημερίας, αφού δεν προκύπτει από την έρευνα βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών, τέτοια που να παρουσιαστεί ως μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων. Η αύξηση του μεριδίου των κερδών ως ποσοστό του ΑΕΠ, η στασιμότητα των δεικτών που μετρούν τη φτώχεια, η επιδείνωση των εργασιακών σχέσεων μέσα από το νομοθετικό πλαίσιο, η σταδιακή μετατροπή των υπηρεσιών υγείας από κοινωνικό δικαίωμα σε εμπόρευμα, η αναδιάρθρωση προς το δυσμενέστερο της κοινωνικής ασφάλισης με την απώλεια σημαντικών κατακτήσεων των εργαζομένων, η αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων μέσα και από τον μηχανισμό της εκπαίδευσης και η ένταση των ταξικών φραγμών που δημιουργήσε η εκπαιδευτική πολιτική, είναι στοιχεία που κατά την άποψη μας αμφισβητούν το συνολικό αφήγημα περί ανάπτυξης. Οπότε, χρειάζεται να αναρωτηθούμε το εξής: σύμφωνα με την κυρίαρχη – όπως εκφράζεται – αντίληψη, απαιτούνται σημαντικές θυσίες κοινωνικών δικαιωμάτων, από τη μεριά των εργαζομένων, για την επίτευξη

της μεγέθυνσης της οικονομίας και αυτός είναι ο δρόμος που πρέπει να βαδίζει κάθε χώρα. Αν όμως η θυσία τέτοιων δικαιωμάτων είναι προϋπόθεση της μεγέθυνσης, πως είναι δυνατό η μεγέθυνση να μεταφράζεται σε ανάπτυξη, όταν η ανάπτυξη της κοινωνίας απαιτεί όχι απλά τη διατήρηση αυτών των παροχών και κατακτήσεων αλλά την ουσιαστική διεύρυνση τους; Νομίζουμε ότι αυτό το ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί στο βαθμό που κάποιος αντιμετωπίζει την κοινωνία ως ένα ενιαίο σύνολο, παραβλέποντας τις σημαντικές οικονομικές, κοινωνικές και άλλες διαφορές που είναι αποτέλεσμα της ταξικής διάρθρωσης της. Τα διαφορετικά συμφέροντα λοιπόν που συνυπάρχουν σε κάθε ταξική κοινωνία – και στην Ελλάδα – δεν μπορούν να ικανοποιούνται ταυτόχρονα, ακριβώς επειδή είναι αντιτιθέμενα μεταξύ τους. Επίσης, ο ανταγωνισμός μεταξύ των τάξεων σε μια χώρα, συνυπάρχει με τον ανταγωνισμό της αστικής τάξης κάθε χώρας με τις υπόλοιπες, για την καλύτερη προώθηση των συμφερόντων της και την ενίσχυση της θέσης της στον παγκόσμιο ανταγωνισμό σε συνθήκες ιμπεριαλισμού. Η Ελλάδα είναι μια χώρα με μέσο επίπεδο καπιταλιστικής ανάπτυξης σε καθεστώς εξάρτησης από τις μεγάλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις. Η παραπάνω διαπίστωση είναι κομβική τόσο για να ερμηνεύσουμε τον τρόπο μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας όσο και για να αντιληφθούμε τους πραγματικά κερδισμένους αυτής της μεγέθυνσης που δεν είναι άλλοι από το εγχώριο και ξένο κεφάλαιο. Εκεί βρίσκεται, κατά την άποψη μας, η ρίζα του προβλήματος. Αυτό το συμπέρασμα φανερώνει και τις αλλαγές που απαιτούνται στη δομή της οικονομίας άρα και της κοινωνίας, ώστε η φύση και τα χαρακτηριστικά της μεγέθυνσης να είναι τέτοια που να εξασφαλίζουν την αύξηση της ευημερίας της κοινωνίας, γεφυρώνοντας το χάσμα μεταξύ αυτών που παράγουν αυτή τη μεγέθυνση και αυτών που καρπώνονται τα οφέλη της. Με αυτό τον τρόπο θα υπηρετηθεί ο στόχος για τον αντικειμενικά αναγκαίο – για τα συμφέροντα της λαϊκής πλειοψηφίας – χαρακτήρα της οικονομικής ανάπτυξης σε αντίθεση με τον πλατιά προβλεβημένο – ταυτισμένο συχνά με την οικονομική μεγέθυνση – χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Πηγές

Α΄ Αρχεία

Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία: Αριθμός μαθητικού πληθυσμού σε δημοτικά, γυμνάσια και λύκεια το 2000

Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (1^η εκτίμηση) (1995-2018)

ΚΕ.ΣΥ.Π. Μαγνησίας: Πίνακας εξέλιξης αριθμού εισακτέων στα ΑΕΙ τα έτη 2000 – 2009

Β΄ Συνθήκες – Νόμοι

Άμεσες επενδύσεις μη κατοίκων στην Ελλάδα ανά χώρα προέλευσης (Τράπεζα της Ελλάδος). Διαθέσιμο στο:

<https://www.bankofgreece.gr/Pages/el/Statistics/externalsector/direct.aspx>

Ελληνικές άμεσες επενδύσεις στο εξωτερικό ανά χώρα υποδοχής (Τράπεζα της Ελλάδος). Διαθέσιμο στο:

<https://www.bankofgreece.gr/Pages/el/Statistics/externalsector/direct.aspx>

Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση: Διαθέσιμο στο:

https://europa.eu/europeanunion/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_el.pdf

Ευρωπαϊκή Ένωση, Η συνθήκη του Άμστερνταμ (1997): Διαθέσιμο στο:

https://europa.eu/europeanunion/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_of_amsterdam_el.pdf

Νόμος 1892 του 1990: «Για τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη και άλλες διατάξεις»

Νόμος 2639 του 1998: «Ρύθμιση εργασιακών σχέσεων, σύσταση σώματος επιθεώρησης εργασίας και άλλες διατάξεις»

Νόμος 2874 του 2000: «Προώθηση της απασχόλησης και άλλες διατάξεις»

2^ο Πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής για την Ελλάδα (μνημόνιο)

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Amin, S. (1976). *Η άνιση ανάπτυξη: μελέτη πάνω στους κοινωνικούς σχηματισμούς του περιφερειακού καπιταλισμού*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Baran, P. & Sweezy, P. (1978). *Μονοπωλιακός καπιταλισμός: ανατομία του ιμπεριαλισμού*. (επιμ. μτρφ. Σ. Στεφανίδης). Αθήνα: εκδόσεις Gutenberg.
- Bauman, Z. (2014). *Πλούτος και ανισότητα: Μας ωφελεί όλους ο πλούτος των ολίγων;* (επιμ. μτρφ. Γ. Λαμπράκος). Αθήνα: Οκτώ.
- Blackledge, D. & Hunt, B. (2004). *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*. (επιμ.μτρφ. Μ. Δεληγιάννη). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Bourdieu, P. (2002). *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*. (επιμ. μτρφ. Κ. Καψαμπέλη). Αθήνα: Πατάκη.
- Engels, F. (2006). *Αντι- Ντίρινγκ*. (επιμ. μτρφ. Α. Ιωαννάτου). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Engels, F. (2015). *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από ουτοπία σε επιστήμη*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Erodotos Weblog (n.d.). *Μονοπώλια και μονοπωλιακός καπιταλισμός. Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία V*. Διαθέσιμο στο: <https://erodotos.wordpress.com/2009/01/26/monopolio-kapitalismos-marx-politiki-oikonomia/>
- Esping - Andersen, G. (2006). Στρατηγική κοινωνικής επένδυσης με επίκεντρο το παιδί. Στο Α. Φερώνας & Χ. Οικονόμου (Επιμ.), *Οι εκτός των τειχών Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*, (σ. 57-114). Αθήνα: Διόνικος.
- Etzioni - Halevy, E. (1999). Η εμφάνιση της νεωτερικής κοινωνίας στη σύγχρονη κοινωνιολογία: Α. Το " κυρίαρχο ρεύμα" της θεωρίας και η θεωρία του εκσυγχρονισμού. Στο Α. Κύρτσης (επιμ.), *Κοινωνιολογική θεωρία της ανάπτυξης*. (επιμ.μτρφ. Κ. Αθανασίου & Θ. Παρασκευόπουλος), (σ. 33-71). Αθήνα: νήσος.
- Etzioni-Halevy, E. (1999). Η εμφάνιση της νεωτερικής κοινωνίας στη σύγχρονη κοινωνιολογία: Β. Μαρξιστική και νεομαρξιστική θεωρία και θεωρία της εξάρτησης. Στο Α.Κύρτσης (επιμ.), *Κοινωνιολογική θεωρία της ανάπτυξης*. (

- επιμ.μτρφ. Κ. Αθανασίου & Θ. Παρασκευόπουλος), (σ. 73-112). Αθήνα: νήσος.
- Europedia.moussis.eu. (n.d.). *Οικονομική και νομισματική ένωση*. Διαθέσιμο στο: <https://www.des.unipi.gr/wp-content/uploads/2014/04/01.-%CE%9C%CE%BF%CF%8D%CF%83%CE%B7%CF%82-%CE%9F%CE%9D%CE%95-as-of-28-May-14.pdf>
- Galbraith, J.K. (1969). *Το νέον βιομηχανικόν κράτος*. Αθήνα: Παπαζήση
- Gillis, M., Perkins, H.D., Roemer, M. & Snodgrass R.D. (2011). *Οικονομική της ανάπτυξης*. (επιμ. μτρφ. Ο. Γραβάνη & Ν. Σταματάκης). Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.
- Gkekas, G. (2015). *Ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες, η περίπτωση της Ελλάδας*. Διαθέσιμο στο: https://www.fooditerranean.com/2015/08/blog-post_11.html
- Harvey, D. (2007). *Νεοφιλενθερισμός: ιστορία και παρόν*. (επιμ. μτρφ, Α. Αλαβάνου). Αθήνα: Καστανιώτη.
- Heilbroner, R. (2000). *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου, η ζωή και οι ιδέες τους*. (επιμ. μτρφ. Ν. Λίγγρης, Β. Λίγγρη & Κ. Παπαμιχαήλ). Αθήνα: Κριτική, Επιστημονική Βιβλιοθήκη.
- Krugman, P. (2000). Η ανάπτυξη του παγκόσμιου εμπορίου αιτίες και συνέπειες. Στο Πελαγίδης, Θ. (επιμ.), *Κατανοώντας την παγκοσμιοποίηση*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Lenin, V. I. (1980). *Άπαντα τόμος 5*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Lenin, V. I. (1980). *Άπαντα τόμος 27*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Lenin, V. I. (1981). *Άπαντα τόμος 23*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Lenin, V. I. (2007). *Κράτος και επανάσταση*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Lenin, V. I. (2009). *Ο Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Mandel, E. (1980). *Βασικές αρχές οικονομικής θεωρίας*. (επιμ. μτρφ. Π. Τούντζας). Αθήνα: Ύψιλον.
- Mandel, E. (1982). *Μαρξιστική Πραγματεία της Οικονομίας τόμος Γ*. (επιμ. μτρφ. Π. Τούντζας). Αθήνα: Θεωρία.
- Marx, K. (1978). *Το κεφάλαιο: κριτική της πολιτικής οικονομίας τόμος 3*. (επιμ. μτρφ. Π. Μαυρομμάτης). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Marx, K. (1982). *Θεωρίες για την υπεραξία Τέταρτος τόμος του Κεφαλαίου Μέρος δεύτερο*. (επιμ. μτρφ. Π. Μαυρομμάτης). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

- Marx, K. (1985). *Θεωρίες για την υπεραξία Τέταρτος τόμος του Κεφαλαίου Μέρος Τρίτο*. (επιμ. μτρφ. Π. Μαυρομαμάτης). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Marx, K. & Engels, F. (1951). *Διαλεχτά έργα*. Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε.
- Marx, K. & Engels, F. (2005). *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
- Ricardo, D. (2002). *Αρχές πολιτικής οικονομίας και φορολογίας*. (επιμ. μτρφ. Ν. Σταματάκης). Αθήνα: Παπαζήση.
- Rubin, I. (1994). *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*. (επιμ. μτρφ. Χ. Βαλλιάνος). Αθήνα: Κριτική.
- Screpanti, E. & Zamagni, S. (2004). *Η ιστορία της οικονομικής σκέψης*. (επιμ. μτρφ. Α. Σακκά). Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Thirlwall, A. (2001). *Μεγέθυνση και ανάπτυξη*. (επιμ. μτρφ. Γ. Νέζης). Αθήνα: Παπαζήση.
- Torado, M.P. (1994). Οικονομική του αναπτυσσόμενου κόσμου: εισαγωγή στις αρχές, τα προβλήματα και την πολιτική της ανάπτυξης. Τόμος Δ', (επιμ. μτρφ. Ν. Σταματάκης). Αθήνα: Gutenberg
- Todaro, M. P. (1998). Οικονομική του αναπτυσσόμενου κόσμου: εισαγωγές στις αρχές, τα προβλήματα και την πολιτική της ανάπτυξης. Τόμος 1, (επιμ. μτρφ. Ν. Σταματάκης). Αθήνα: Gutenberg.
- Trigilia, C. (2004). *Οικονομική κοινωνιολογία: κράτος, αγορά και κοινωνία στον σύγχρονο καπιταλισμό*. (επιμ. μτρφ. Χ. Τσαμπρούνης). Αθήνα: Παπαζήση.
- Αγγελόπουλος, Ά. (1972). *Ο τρίτος κόσμος και οι πλούσιες χώρες: προοπτικές για το έτος 2000*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Αθανασίου, Λ., Αθανασακόπουλος, Δ., Δημητριάδου, Χ., Κουνάρης, Ε., Κώτση, Α.Κ., Μανωλάς, Ν., Παπακωνσταντίνου, Π., Τερροβίτης, Θ. (2000). *Το "μέγεθος" και ο ρόλος του δημόσιου τομέα στην Ελλάδα: εξελίξεις και συγκρίσεις με άλλες χώρες*. Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών.
- Ανδριοπούλου Ε. & Τσακλόγλου, Π. (2010). *Δυναμική ανάλυση του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων
- Αντζουλάτος, Α. (n.d.). *Τραπεζική - τάσεις (πριν) και προοπτικές (μετά την κρίση)*. Διαθέσιμο στο: <https://www.hba.gr/5Ekddosis/UplPDFs/syllogikostomos/10-c%20ANTZOYLATOS%20191-206.pdf>

- Αργεΐτης, Γ. (2002). *Παγκοσμιοποίηση, ΟΝΕ και οικονομική προσαρμογή: η περίπτωση της Ελλάδας*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Αργεΐτης Γ., Δαφέρμος, Γ. & Νικολαΐδη, Μ. (2011). *Κρίση δημοσίου χρέους στην Ελλάδα. Αιτίες και προοπτικές*. Αθήνα: Ινστιτούτο εργασίας ΓΣΕΕ Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων
- Αργύρης, Θ. (1995). *Θεωρίες υπανάπτυξης*. Θεσσαλονίκη: αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε.
- Βαβούρας, Ι. (1993). *Δημόσιο Χρέος Θεωρία και Ελληνική Εμπειρία*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Βαβούρας, Ι. (1994). *Εθνική οικονομική πολιτική και Ο.Ν.Ε.: θεωρητική προσέγγιση και εμπειρία*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Βαβούρας, Ι., Καραβίτης, Ν. & Τσούχλου Α. (1995). Οι επιπτώσεις της οικονομικής δραστηριότητας του δημοσίου τομέα στην ανάπτυξη της παραοικονομίας: Η περίπτωση της Ελλάδας. Στο Βαβούρας, Ι. *Προβλήματα οικονομικής πολιτικής*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Βαμβακίδου, Α. & Καραθανασόπουλος, Ν. (2014). Ο ρόλος της κοινοτικής χρηματοδότησης στην ελληνική οικονομία. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*. 3 Διαθέσιμο στο: <https://www.komep.gr/m-article/O-ROLOS-TIS-KOINOTIKIS-XRIMATODOTISIS-STIN-ELLINIKI-OIKONOMIA/>
- Βελισσαρίου, Σ. (05/03/05). Η Λευκή Βίβλος: ένα κλασσικό κείμενο. *Η Κυριακάτικη Αυγή*. Διαθέσιμο στο: <http://users.uoa.gr/~abelis/files/General/WhiteBook.pdf>
- Βενιέρης, Δ. (2006). Ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική και κοινωνική ενσωμάτωση. Ο ρόλος του Συμβουλίου της Ευρώπης. Στο Οικονόμου, Χ. & Φερόνας, Α. (επιμ.), *Οι εκτός των τειχών φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*, (σ. 157-180). Αθήνα: Διόνικος.
- Βέττας, Ν., Ζόνζηλος, Ν., Ντεμιάν, Η., Παπαδάκης, Ε., Παρατσιώκας, Ν. & Danchev, S. (2015). *Το αποτύπωμα της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 στην Ελληνική Οικονομία*. Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών. Διαθέσιμο στο: http://iobe.gr/docs/research/RES_05_F_15012015_REP.pdf
- Γαλανός, Γ. (2014). Η δημοσιονομική θέση της ελληνικής οικονομίας. Στο Ρουκανάς, Α.Σ. & Σκλιας, Γ.Π. (επιμ.) *Η Ελληνική Πολιτική Οικονομία 2000-2010: Από την ΟΝΕ στο Μηχανισμό Στήριξης* (σ. 155-173). Αθήνα: Λιβάνη.
- Γκριγκόρας, Ε.Ι. (n.d.). *Τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης*. Διαθέσιμο στο: <https://openececlass.panteion.gr/modules/document/file.php/TMI104/%CE%95%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%82/12.pdf>

- Δαφέρμος, Γ. & Παπαθεοδώρου, Χ. (2010). *Μακροοικονομικό περιβάλλον, ανισότητα και φτώχεια. Μια εμπειρική διερεύνηση για την επίδραση της οικονομικής μεγέθυνσης και της κοινωνικής προστασίας σε Ελλάδα και Ε.Ε.* Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε. Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων
- Δεδουσόπουλος, Α. (2007). Διαρθρωτικές αλλαγές και συνδικαλιστικό κίνημα. Στο *Εργασία και Πολιτική. Συνδικαλισμός και Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004* (σ.110-142). Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα
- Δολγέρας, Α., Οικονόμου, Χ., Κυριόπουλος, Γ. & Κοντός, Δ. (2001). Η πρόθεση των χρηστών για πρόσθετη πληρωμή για τη βελτίωση της ασφαιστικής κάλυψης των υπηρεσιών υγείας: Η περίπτωση του Λεκανοπεδίου Αττικής. Στο Κυριόπουλος Γ., Λιαρόπουλος Λ., Μπουρσανίδης Χ. & Οικονόμου Χ. (επιμ.), *Η ασφάλιση υγείας στην Ελλάδα*, (σ. 137-149). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Δρυμπέτας, Ε. & Καλογερίδης, Ν. (2014). Η δυναμική και ο ρόλος του τραπεζικού συστήματος στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2000-2010. Στο Ρουκανάς, Α.Σ. & Σκλιας, Γ. Π. (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική οικονομία* (σ. 66-95). Αθήνα: Λιβάνη.
- Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης. (n.d.). *Ο κοινοτικός προϋπολογισμός και η συμμετοχή της Ελλάδας στα έσοδα και στις δαπάνες του τα έτη 1981-2000*. Διαθέσιμο στο:
http://www.ekdd.gr/ekdda/files/ergasies_esdd/12/2/282.pdf
- Ζησιμόπουλος, Γ., Οικονομάκης, Γ. (2013). *Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα. Ο αντίκτυπος της αναδιάρθρωσης του δημοσίου τομέα*. Περιοδικό Θέσεις Τεύχος 122, περίοδος: Ιανουάριος – Μάρτιος 2013, διαθέσιμο στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1211&Itemid=29
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΣΕ – ΑΔΕΔΥ. (2002). *Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση Ετήσια Έκθεση 2002*. Αθήνα.
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ. (2004). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση ετήσια έκθεση 2004*. Αθήνα.
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ. (2005). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση ετήσια έκθεση 2005*. Αθήνα.
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ. (2006). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση ετήσια έκθεση 2006*. Αθήνα.

- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ. (2007). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση ετήσια έκθεση 2007*. Αθήνα.
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ. (2008). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση ετήσια έκθεση 2008*. Αθήνα.
- Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ. (2009). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση ετήσια έκθεση 2009*. Αθήνα.
- Ινστιτούτο Οικονομικών Επιστημών της ΕΣΣΔ. (2005). *ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ εγχειρίδιο*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Ιωακειμόγλου, Η. (2010). *Υπηρεσίες Υγείας από το δημόσιο αγαθό στο εμπόρευμα*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ.
- Ιωακειμόγλου, Η. (2011). *Κόστος εργασίας, περιθώρια κέρδους και ανταγωνιστικότητα στην Ελλάδα 1995-2009*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ.
- Ιωαννίδης Α., Παπαθεοδώρου, Χ. & Σούφτας, Δ. (2012). *Εργαζόμενοι και όμως φτωχοί. Διαστάσεις της φτώχειας των εργαζομένων στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.
- Καντζάρα, Β. (2006). Εκπαίδευση, κοινωνικές ανισότητες και αποκλεισμός στην Ελλάδα. Μια κριτική εισαγωγή. Στο Οικονόμου Χ. & Φερώνας, Α. (επιμ.), *Οι εκτός των τοιχών. Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*, (σ. 349-380). Αθήνα: Διόνικος.
- Καραβίτης, Ν. (2006). Η ΟΝΕ και η δημοσιονομική πορεία της Ελλάδας. Στο Μαραβέγιας, Ν. & Σακελλαρόπουλος, Θ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και Ελλάδα: οικονομία, κοινωνία, πολιτικές*, (σ. 113-154). Αθήνα: Διόνικος.
- Καραβίτης, Ν. (2008). *Δημόσιο Χρέος και Έλλειμμα*. Αθήνα: Διόνικος.
- Καράγιωργας, Σ., Γεωργακόπουλος, Θ., Καραντινός, Δ., Λοϊζίδης, Γ., Μπούζας, Ν., Υφαντόπουλος, Γ. & Χρυσάκης, Μ. (1990). *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα Τόμος Α*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Καρακιουλάφη, Χ. (2006). Ανεργία, επισφαλείς μορφές απασχόλησης, κοινωνικός αποκλεισμός και μορφές διαχείρισης τους. Στο Οικονόμου, Χ. & Φερώνας, Α. (επιμ.), *Οι εκτός των τοιχών φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*, (σ. 267-284). Αθήνα: Διόνικος.
- Καραμεσίνη, Μ. (1999). Ευρωπαϊκή στρατηγική για την απασχόληση: επίθεση στις εργατικές κατακτήσεις και κοινωνική διαχείριση της ανεργίας. Στο

- Κατσορίδας, Δ. & Ταρπάγκος, Α. (επιμ.), *Οικονομική Νομισματική Ένωση: Μια εναλλακτική προσέγγιση*, (σ. 117-147). Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις.
- Καραμεσίνη, Μ. (2004). Ανεργία, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα. Στο Πετμεζίδου, Μ. & Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, (σ. 399-438). Αθήνα: ΕΞΑΝΤΑΣ.
- Καστανιάς, Σ. (2006). *Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης - Θεσμός Ανάπτυξης της Οικονομίας: Συγκριτική αποτίμηση των Κ.Π.Σ. στην Ελλάδα (1989-2016) και αξιολόγηση της πορείας υλοποίησης του Γ' Κ.Π.Σ. με τη βοήθεια Στατιστικών Μοντέλων. Προοπτικές 4ης Προγραμματικής Περιόδου*. Αθήνα: Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης ΙΖ' Εκπαιδευτική σειρά Τμήμα Γενικής Διοίκησης. Διαθέσιμο στο: http://www.ekdd.gr/ekdda/files/ergasies_esdd/17/2/980.pdf
- Κάτσικας, Χ., (2016). « Στον «πάτο» δαπάνες για την εκπαίδευση και μισθοί εκπαιδευτικών» του Κάτσικα Χ., στο https://www.efsyn.gr/ellada/ekpaideysi/57982_ston-pato-dapanes-gia-tin-ekpaideysi-kai-misthoi-ekpaideytikon
- Κάτσικας, Χ. & Καββαδίας, Γ. (1998). *Κρίση του σχολείου και εκπαιδευτική πολιτική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κατσορίδας, Δ. (1998). Οι αιτίες της ανεργίας και η ανάγκη δημιουργίας κινήματος ανέργων. *Θέσεις Τεύχος* 62. Διαθέσιμο στο: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=612
- Κήπας, Μ. (2004). *Κοινωνιολογία της ανάπτυξης: η εξέλιξη των βασικών θεωριών και η κρίση τους*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Κήπας, Μ. (2006). *Παγκοσμιοποίηση και τρίτος κόσμος*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κήπας, Μ. (2016). *Κοινωνιολογία της ανάπτυξης και της υπανάπτυξης*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Κοντιάδης, Ι. Ξ. (2004). *Συνταγματικές εγγυήσεις και θεσμική οργάνωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας*. Αθήνα - Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Κοντογιαννοπούλου - Πολυδωρίδη, Γ. (1997). *Κοινωνιολογική ανάλυση της ελληνικής εκπαίδευσης. Οι εισαγωγικές εξετάσεις Τόμος Ι*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κουζής, Γ. (2000). Εργασιακές σχέσεις και κοινωνικός διάλογος. Στο Κουζής, Γ. & Ρομπόλης, Σ. (επιμ.), *Ζητήματα Κοινωνικού Διαλόγου Ανταγωνιστικότητα - Απασχόληση - Εργασιακές Σχέσεις - Κοινωνική Ασφάλιση*, (σ. 89-167).

Αθήνα: Βιβλιοθήκη κοινωνικής επιστήμης και κοινωνικής πολιτικής
GUTENBERG.

- Κουζής, Γ. (2010). Η πορεία της νεοφιλελεύθερης απορρύθμισης της εργασίας και το άλλοθι της κρίσης. Στο *Ο χάρτης της κρίσης το τέλος της αυταπάτης* (Συλλογικό). Αθήνα: Τόπος.
- Κουζής, Γ. (2011) . Το εργασιακό τοπίο στην Ελλάδα μετά το μνημόνιο. *Ενημέρωση Μηνιαίο Περιοδικό του Ινστιτούτου Εργασίας ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ*. Διαθέσιμο στο <https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2014/02/files/ESOTERIKO%20181.pdf>
- Κουζής, Γ. (2012). *Σύγχρονες τάσεις στον τομέα των εργασιακών σχέσεων*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές σημειώσεις Πάντειο Πανεπιστήμιο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής.
- Κουζής, Γ. (2016) *Η κρίση και τα μνημόνια ισοπεδώνουν την εργασία*. Διαθέσιμο στο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eeekp/article/viewFile/10878/10903>
- Κουζής, Γ., Γεωργιάδου, Π., Κούστα, Ε. & Σταμάτη, Α. (2013). *Οι αλλαγές στη δομή και στη λειτουργία των επιχειρήσεων και οι επιπτώσεις τους στην απασχόληση και στις εργασιακές σχέσεις: 2012 Αναδιαρθρώσεις, αφερεγγυότητα επιχειρήσεων, αλλαγές στο περιεχόμενο της εργασίας*. Τετράδια του ΙΝΕ Μελέτες 39.
- Κουζής, Γ., Κρέτσος, Λ., Καψάλης, Α., Λαμπουσάκη, Σ., Σταμάτη, Α. & Τήκος, Σ. (2008). *Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Ετήσια έκθεση 2008*. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.
- Κουζής, Γ., Καψάλης, Α., Κούστα, Ε., Κρέτσος, Λ., Λαμπουσάκη, Σ., Σταμάτη, Α. & Τήκος, Σ. (2009). *Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα Ετήσια Έκθεση 2009*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ.
- Κρητικός, Α. (2010). *Παράγοντες αλλαγής των κοινωνικών κρατών την εποχή της παγκοσμιοποίησης: συντάξεις και πολιτικές απασχόλησης*. Αθήνα: εκδόσεις νήσος.
- Κτενάς, Σ. (2008). *Πολυεθνικοί βιομηχανικοί κολοσσοί στην Ελλάδα*. Διαθέσιμο στο: <https://www.tovima.gr/2008/11/24/finance/polyethnikoi-biomixanikoi-kolossoi-stin-ellada/>
- Κυριόπουλος, Γ. (2001). Επίδραση της ασφάλισης υγείας στη ζήτηση υπηρεσιών ιατρικής περίθαλψης. Στο Κυριόπουλος, Γ., Λιαρόπουλος, Λ., Μπουρσανίδης,

- X. & Οικονόμου, X. (επιμ.) *Η ασφάλιση υγείας στην Ελλάδα*, (σ. 77-92). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κυριόπουλος, Γ., Οικονόμου, X. & Γεωργούση, Ε. (2001). Ασφαλιστική κάλυψη και ίδιες πληρωμές για υπηρεσίες υγείας. Στο Κυριόπουλος, Γ., Λιαρόπουλος, Λ., Μπουρσανίδης, X. & Οικονόμου, X. (επιμ.), *Η ασφάλιση υγείας στην Ελλάδα*, (σ. 127-136). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κυρκιλής, Δ. (2002). *Άμεσες ξένες επενδύσεις*. Αθήνα: Κριτική
- Κύρτσης, Α.Α. (1999). Εισαγωγή. Στο Κύρτσης, Α.Α. (επιμ.), *Κοινωνιολογική θεωρία της ανάπτυξης*, (σ. 9-32). Αθήνα: νήσος.
- Κωτταρίδη, Κ. (2014). *Άμεσες ξένες επενδύσεις και Ελλάδα*. Διαθέσιμο στο: https://crisisobs.gr/wp-content/uploads/2013/09/%ce%a6%ce%91%ce%9a%ce%95%ce%9b%ce%9f%ce%a3-07_%ce%9a%ce%9f%ce%a4%ce%a4%ce%91%ce%a1%ce%99%ce%94%ce%97-%ce%9a%ce%a9%ce%9d.pdf
- Κωτταρίδη, Κ. & Γιακούλας, Δ. (2013). *Άμεσες ξένες επενδύσεις στην Ελλάδα: Οι επιπτώσεις της κρίσης και ο ρόλος των θεσμών*. Διαθέσιμο στο: https://crisisobs.gr/wp-content/uploads/2013/06/%CE%95%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%9A%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF_5_%CE%9A%CE%BF%CF%84%CF%84%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B7_%CE%93%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%BF%CF%8D%CE%BB%CE%B1%CF%821.pdf
- Κώττης, Γ. & Πετράκη – Κώττη, Α. (2000). *Σύγχρονη Μακροοικονομική*. Αθήνα: Μπένου.
- Λαμπρινίδης, Γ., Μανιάτης, Θ., Μπασιάκος, Γ., Οικονόμου, Α., Παπαδοπούλου, Μ., & Πασσάς, Κ. (2010). *Εμπειρική προσέγγιση της απόλυτης φτώχειας στην Ελλάδα. Οι ανάγκες για κατοικία, διατροφή, ένδυση, υπόδηση, μεταφορά*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων
- Λαπαβίτσας, Κ. (2013). Οι ελληνικοί μισθοί, το φως στο τούνελ και το τρένο», 20/01/2013 στο http://costaslapavitsas.blogspot.gr/2013/01/blog-post_20.html

- Λαπαβίτσας, Κ., Κάλτενμπρούνερ, Α., Λίντο, Ντ., Μίτσελ, Τζ., Παϊνσέιρα, Χ.Π., Πίρες, Ε., Χ.Π., Πάουελ, Τζ., Στένφορς, Α., Τέλες, Ν. (2010). *2010, Κρίση Ευρωζώνης Φτώχεια του Δυνατού, Πτώχευση του Αδυνάτου*. Στο Λαπαβίτσας, Κ. (επιμ.), Αθήνα: Νόβολι.
- Λαπαβίτσας, Κ., Καλτενμπρούνερ, Α., Λίντο, Ντ., Μιντγουέϊ, Τζ., Μίτσελ, Τζ., Παϊνσέιρα, Χ.Π., Πίρες, Ε., Πάουελ, Τζ., Στένφορς, Α., Τέλες, Ν., & Βατικιώτης, Α. (2012). Στο Λαπαβίτσας, Κ. (επιμ.). *Ρήξη; Διέξοδος από την κρίση της Ευρωζώνης*. Αθήνα: Λιβάνη.
- Λεάνδρος, Ν. (1997). *Η αναγκαία αναδιάρθρωση της κοινωνικής ασφαλισής στην Ελλάδα*. Ε21 Κέντρο Ανάπτυξης Ιδεών για την Ελλάδα του 21ου αιώνα.
- Λιανός, Θ. (1997). *Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία*. Αθήνα: Γ. Μπένου.
- Λιαργκόβας, Π. (2006). Η ελληνική οικονομία μετά την ένταξη στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ONE). Στο Μαραβέγιας, Ν. & Σακελλαρόπουλος, Θ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και Ελλάδα: οικονομία, κοινωνία, πολιτικές*, (σ. 95-112). Αθήνα: Διόνικος.
- Λιαργκόβας, Π. & Ρεπούσης, Σ. (2014). Η διαμόρφωση του ελλείμματος. Στο Ρουκανάς, Σ. & Σκλιας, Π. (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική οικονομία 2000-2010 Από την ONE στο Μηχανισμό Στήριξης* (σ. 365-383). Αθήνα: Λιβάνη.
- Λιαρόπουλος, Α. (2001). Η ιδιωτικοποίηση της υγείας στην Ελλάδα: Μύθοι και πραγματικότητα. Στο Κυριόπουλος Γ., Λιαρόπουλος, Α., Μπουρσανίδης, Χ. & Οικονόμου, Χ. (επιμ.), *Η ασφάλιση υγείας στην Ελλάδα*, (σ. 179-187). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Λιόσης, Β. (2012). *Ιμπεριαλισμός και εξάρτηση. Η προσέγγιση του Λένιν, η περίπτωση της Ελλάδας και κριτική του σχήματος της αλληλεξάρτησης*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Μανωλόπουλος, Ι. (2012). *Το "επαχθές" χρέος της Ελλάδας. Τα σαθρά θεμέλια της Ευρωζώνης, Η ευθύνη της πολιτικής ελίτ και της επενδυτικής κοινότητας*. Αθήνα: Μελάι.
- Μαριόλης, Θ. & Σταμάτης, Γ. (1999). *ONE και νεοφιλελεύθερη πολιτική*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μηλιός, Γ. (1983). Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης - περιφέρειας. Μέρος πρώτο: το ρεύμα μητρόπολης και περιφέρειας. Συγκλίνουσες θεωρίες και συντιφάσεις. *Θέσεις Τεύχος 4*. Διαθέσιμο στο: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=59

- Μηλιός, Γ. (1984). Οι αριστερές θεωρίες για την «εξάρτηση» και οι εξαρτήσεις του ελληνικού καπιταλισμού. *Θέσεις Τεύχος 9*. Διαθέσιμο στο: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=105&Itemid=29
- Μηλιός, Γ. (1997). *Θεωρίες για τον παγκόσμιο καπιταλισμό*. Αθήνα: Κριτική
- Μηλιός, Γ., Λαπατσιώρας, Σ. & Οικονομάκης, Γ. (2011). *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μηνακάκης, Β. (2008). *Κοινωνική ασφάλιση - Από το "κράτος" πρόνοιας στην "ελασताσφάλεια"*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Μητρόπουλος, Α. (2018). *Εργασιακές σχέσεις και κοινωνική ασφάλιση στη Σύγχρονη Ελλάδα. Εργασιακή Απορρύθμιση και το μέλλον των συντάξεων. Το νέο τοπίο του Ασφαλιστικού*. Αθήνα: Λιβάνη.
- Μουρμούρης, Ι. (2014). Οι συνέπειες των Ολυμπιακών Αγώνων στην οικονομία και στην ανάπτυξη. Στο Ρουκανάς, Σ. & Σκλιας, Π. (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική οικονομία 2000-2010 Από την ΟΝΕ στο Μηχανισμό Στήριξης* (σ. 174-210). Αθήνα: Λιβάνη.
- Μούσης, Ν. (2018). *Ευρωπαϊκή Ένωση: δίκαιο-οικονομία-πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Μπαγκαβός, Χ. (2003). *Δημογραφικές μεταβολές, αγορά εργασίας και συντάξεις στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπαμπανάσης, Σ. & Σούλας, Κ. (1976). *Η Ελλάδα στην περιφέρεια των αναπτυγμένων χωρών*. Αθήνα: Θεμέλιο
- Μπάουμαν, Ζ. (2002). *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπογιόπουλος, Ν. (2011). " *Είναι ο Καπιταλισμός, ηλίθιε*" Οι υπαίτιοι της Κρίσης και το "Χρέος" της ανατροπής τους - Μια ευγενική απάντηση στους πραιτωριανούς των ΜΝΗΜΟΝΙΩΝ. Αθήνα: Λιβάνη.
- Νικολακοπούλου – Στεφάνου, Η. (2002). *Η Κοινωνική Ευρώπη Ελλείμματα Και Προοπτικές*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Νικολακοπούλου -Στεφάνου, Η. (1997). *Πολιτικές απασχόλησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Οι βάσεις του Μαρξισμού - Λενινισμού Μετάφραση από το ρωσικό πρωτότυπο υπό ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ*. (1960). Αθήνα: Σύγχρονη Επιστήμη.

- Οικονόμου, Χ. (2004). *Πολιτικές υγείας στην Ελλάδα και στις ευρωπαϊκές κοινωνίες*. Αθήνα: Διόνικος.
- Οικονόμου, Χ. (2006). Ανισότητες στην υγεία, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός. Θεωρητικές προσεγγίσεις και στρατηγικές επιλογές. Στο Οικονόμου Χ. & Φερώνας, Α. (επιμ.), *Οι εκτός των τειχών. Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*, (σ. 313-347). Αθήνα: Διόνικος.
- Οικονόμου, Χ. (2012). *Το θεσμικό πλαίσιο παροχών ασθενείας στην Ελλάδα. Ο ρόλος και η λειτουργία του Εθνικού Συστήματος Υγείας*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.
- Παπαδόπουλος, Μ. (1994). *Για την ευρωπαϊκή καπιταλιστική ενοποίηση. Συλλογή κριτικών σημειωμάτων*. Αθήνα: Ιδεολογική επιτροπή της ΚΕ του ΚΚΕ
- Παπαθεοδώρου Χ. & Δαφέρμος, Γ. (2010). *Δομή και τάσεις της οικονομικής ανισότητας και φτώχειας στην Ελλάδα και την Ε.Ε., 1995-2008*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων
- Παπαθεοδώρου, Χ., Δαφέρμος, Γ., Danchev, S. & Μαρσέλλου, Α. (2008). *Οικονομική ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα. Συγκριτική ανάλυση και διαχρονικές τάσεις*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.
- Παπαθεοδώρου, Χ., Δαφέρμος, Γ., Παπαδοπούλου, Ε. & Σακελλαρίδης, Γ. (2010). *Οικονομική μεγέθυνση, ανισότητα και φτώχεια. Θεωρητικές και εμπειρικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ινστιτούτο ΓΣΕΕ Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων.
- Παπαθεοδώρου, Χ. & Μουσίδου, Α. (2011). *Υγειονομική περίθαλψη και ανισότητα στην Ελλάδα. Η διανεμητική επίδραση του συστήματος υγείας*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων
- Παπαϊωάννου, Σ. (2013). *Οικονομική μεγέθυνση στην Ελλάδα: Μελέτες 74 Τάσεις και μακροπρόθεσμες προοπτικές*. Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών.
- Πατέλης, Δ. (2014). *Ιμπεριαλιστική ολοκλήρωση, ανισομέρεια και ασθενής κρίκος*. Εισήγηση στο συνέδριο " Η Ευρωπαϊκή Ένωση απέναντι στην Ελλάδα". Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Ιανουάριος, 17-19.

- Πετράκος, Γ. & Ψυχάρης, Γ. (2016). *Περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κριτική.
- Ποπόφ, Γ. (1986). *Οι αναπτυσσόμενες χώρες από τη σκοπιά της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Πουρναράκης, Ε. (2001). *Εισαγωγή στην Οικονομική Τόμος 1: Μακροοικονομία*. Αθήνα: Σταμούλη.
- Προβατά, Α. (2013). *Η ελληνική εκπαιδευτική πολιτική και η ενωμένη Ευρώπη (1981-2011). Εκπαίδευση - Κινητικότητα στα πλαίσια της απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων. Μια κοινωνιολογική προσέγγιση Τόμος Β*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Ριζοσπάστης. *Προς μια εκπαίδευση στην υπηρεσία της αγοράς*. (23 Φλεβάρη 2003), σ. 12.
- Ρομπόλης, Σ. & Μπέτσης, Β. (2016). *Η οδύσσεια του ασφαλιστικού. Αποδιάρθρωση, σύγκρουση γενεών και μια λύση*. Αθήνα: Λιβάνη.
- Ρουμελιώτης, Π. (2005). *Ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση*. Αθήνα: Λιβάνη.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (2011). *Ζητήματα κοινωνικής πολιτικής*. Αθήνα: Διόνικος.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2004). *Ο μύθος της παγκοσμιοποίησης και η πραγματικότητα του ιμπεριαλισμού*. Αθήνα: Gutenberg.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. & Σωτήρης, Π. (2004). *Αναδιάρθρωση και εκσυγχρονισμός. Κοινωνικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί στην Ελλάδα της δεκαετίας του '90*. Αθήνα: Παπαζήση
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2014). *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Τόπος
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2016). Οι διευρύνσεις της ΕΟΚ/ΕΕ: από την Ευρώπη των έξι στην Ευρώπη των είκοσι οκτώ. Στο Μαραβέγιας, Ν. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ένωση: δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές*, (σ. 51-68). Αθήνα: Κριτική.
- Σαμαράς, Γ. (1985). *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα*. Αθήνα: Σύγχρονη εποχή
- Σιάνου – Κύργιου, Ε. (2006). *Εκπαίδευση και κοινωνικές ανισότητες. Η μετάβαση από τη δευτεροβάθμια στην ανώτατη εκπαίδευση (1997-2004)*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Σκλιάς, Π. & Μαρής, Γ. (2014). Τα κριτήρια σύγκλισης στην ΟΝΕ και η εικόνα της Ελλάδας: Οι δεκαετίες του 1989 και του 1990. Στο Ρουκανάς, Σ. & Σκλιάς, Π. (επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Οικονομία 2000-2010: Από την ΟΝΕ στο Μηχανισμό Στήριξης* (σ. 33-53). Αθήνα: Λιβάνη.

- Σουλιώτης, Κ. (2000). *Ο ρόλος του ιδιωτικού τομέα στο ελληνικό σύστημα υγείας*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Σουλιώτης, Κ. (2002). *Ανάλυση των δαπανών υγείας στην Ελλάδα (1989 – 2000). Μεθοδολογικές Διευκρινήσεις και Διαπιστώσεις για το Σύστημα Υγείας*. Στο Κυριόπουλος, Γ. & Σουλιώτης, Κ. (επιμ.), *Οι δαπάνες υγείας στην Ελλάδα. Μεθοδολογικά προβλήματα στη μέτρηση και συνέπειες για τις πολιτικές υγείας*, (σ. 65-78). εκδόσεις Παπαζήση.
- Σταμάτης, Γ. (1990). *Προβλήματα Μαρξιστικής Οικονομικής Θεωρίας*. Αθήνα: Κριτική Επιστημονική Βιβλιοθήκη.
- Στασινοπούλου, Ο. (2006). *Κράτος Πρόνοιας. Ιστορική εξέλιξη - Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Gutenberg.
- Στεργίου, Α. (2017). *Δίκαιο κοινωνικής ασφάλισης*. Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα.
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2005). Εισαγωγή. Στο Σωτηρόπουλος, Δ., Χουλιάρας, Α., Ρούσσος, Σ. & Σκλιας, Π. (επιμ.), *Ο Τρίτος Κόσμος Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία, Διεθνείς Σχέσεις*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2006). Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και ελληνικό κράτος πρόνοιας 1974-2004: Τομές και συνέχειες στην κοινωνική προστασία. Στο Οικονόμου Χ. & Φερόνας, Α. (επιμ.), *Οι εκτός των τειχών φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*, (σ. 209-237). Αθήνα: Διόνικος.
- Τήνιος, Π. (2001). *Κοινωνία, οικονομία, συντάξεις: κρυμμένος θησαυρός*. Αθήνα : Παπαζήση.
- Τράντας, Ν. (2006). Κοινωνικός αποκλεισμός και πολιτικές ενσωμάτωσης σε τοπικό επίπεδο: Ευρωπαϊκή Ένωση - Ελλάδα. Στο Οικονόμου, Χ. & Φερόνας, Α. (επιμ.), *Οι εκτός των τειχών. Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*, (σ. 239-263). Αθήνα: Διόνικος.
- Τσαμαδιάς, Κ. (2014). Ο ρυθμός μεγέθυνσης της οικονομίας, το δημόσιο έλλειμμα και το χρέος κατά τις διακυβερνήσεις της μεταπολιτευτικής περιόδου: Συγκριτική αξιολόγηση. Στο Ρουκανάς, Σ. & Σκλιας, Π. (επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Οικονομία 2000- 2010: Από την ΟΝΕ στο Μηχανισμό Στήριξης* (σ. 96-134). Αθήνα: Λιβάνη.
- Τσαρδανίδης, Χ. (2016). Ευρωπαϊκή ενοποίηση στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία. Στο Μαραβέγιας, Ν. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ένωση: δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές*, (σ. 21-49). Αθήνα: Κριτική.

- Τσοτοπορόζ, Σ. & Λιδωρίκης, Σ. (2014). *Τεχνολογική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη Τόμος Α., Η μετάβαση στη βιομηχανική εποχή και η αποτυχία μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας (1974-2008)*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Υφαντόπουλος, Γ. (2013). Κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες όσον αφορά την υγεία στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Ιστορική αναδρομή και η σημασία των οικονομικών παραγόντων και της οργάνωσης των συστημάτων υγείας. Στο Οικονόμου, Χ. (επιμ.), *Υγεία, κοινωνία και οικονομία. Ανισότιμες σχέσεις - Χάσματα ευζωίας*, (σ. 57-78). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Φερώνας, Α. (2006). Η ευρωπαϊκή "διαδικασία κοινωνικής ένταξης": Δυνατότητες και περιορισμοί μιας Ανοικτής Μεθόδου Συντονισμού. Στο Οικονόμου Χ. & Φερώνας, Α. (επιμ.), *Οι εκτός των τειχών φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*, (σ. 181-207). Αθήνα: Διόνικος.
- Φίλιας, Β. (1996). *Κοινωνιολογία της υπανάπτυξης*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Φωτόπουλος, Ν. (2010). Κοινωνικές ανισότητες, εκπαίδευση και απασχόληση. Το διακύβευμα μιας ρεαλιστικής πολιτικής διασύνδεσης της εκπαίδευσης με την απασχόληση. Στο Κονιόρδος, Σ. & Φωτόπουλος, Ν. (επιμ.), *Φτώχεια, ανισότητες και εκπαίδευση στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης*, (σ. 193-211). Αθήνα: Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής ΓΣΕΕ
- Φωτόπουλος, Τ. (1985). *Η εξαρτημένη ανάπτυξη*. Αθήνα : Εξάντας.
- Χατζηαργύρης, Κ. (1974). *Κρίση και εξέγερση του τρίτου κόσμου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Χουλιάρης, Α & Ρούσσοζ, Σ. (2005). Ο τρίτοζ κόσμοζ σήμερα: πολιτική αλλαγή, αναπτυξιακές επιλογές και το διεθνές σύστημα. Στο Σωτηρόπουλοζ, Δ., Χουλιάρηζ, Α., Ρούσσοζ, Σ. & Σκλιαζ, Π. (επιμ.), *Ο Τρίτοζ Κόζμοζ Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία, Διεθνείς Σχέσεις*, (σ. 53-92). Αθήνα: Παπαζήση.
- Χριστοδουλίδηζ, Θ. (2010). *Από την Ευρωπαϊκή ιδέα στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Η ιστορική διάστηση του ευρωπαϊκού εγχειρήματοζ 1923-2004*. Αθήνα: Ι. Σιδέρηζ.
- Χριστοφάκηζ, Μ. (2001). *Τοπική ανάπτυξη και περιφερειακή πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Ψαλιδόπουλοζ, Μ. (1990). *Κενςιανή Θεωρία και ελληνική οικονομική πολιτική: μύθοζ και πραγματικότητα*. Αθήνα: Κριτική.

Ξενόγλωσση

- Amin, S. *The implosion of global capitalism the challenge for the radical left*. Διαθέσιμο στο: http://www.iepala.es/IMG/pdf/The_Implosion_of_Global_Capitalism_the_Challenge_for_the_Radical_Left-Samir_Amin.pdf
- Andersen, J.G. & Larsen, C.A. (2002). *Pension politics and policy in Denmark and Sweden: Path Dependencies, policy Style and Policy Outcome*. Paper presented at XV World Congress of Sociology, Brisbane, July, 7-13. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/228708238_Pension_politics_and_policy_in_Denmark_and_Sweden_path_dependencies_policy_style_and_policy_outcome
- Anderson, K.M. (2004). Pension Politics in Three Small States: Denmark, Sweden and the Netherlands. *Canadian Journal of Sociology* 29(2), pp.289-312. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/252287156_Pension_Politics_in_Three_Small_States_Denmark_Sweden_and_the_Netherlands
- Angelaki, M. (2007). Applying the Open Method of Co-ordination Back Home: The case of Greek pension policy. *Social Cohesion and Development* 2(2), pp.129-138. Διαθέσιμο στο: http://www.epeksa.gr/assets/variousFiles/photo_2.Angelaki.pdf
- Bairoch, P. & Kozul-Wright, R. (1996). *Globalization myths: some historical reflections on integration, industrialization and growth in the world economy No 113*. Paper was prepared for the WIDER Conference on Transnational Corporations and the Global Economy, Kings College, Cambridge (UK), September 1995. Διαθέσιμο στο: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.473.4259&rep=rep1&type=pdf>
- Bentham, J. (n.d.). *An introduction to the principles of morals and legislation*. Διαθέσιμο στο: <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/bentham1780.pdf>
- Biffi, G. (2007). The European Employment Strategy. A New Form of Governance of Labour Markets in the European Union. *WIFO Working Papers, No 301*. Vienna: Austrian Institute of Economic Research. Διαθέσιμο στο: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/128861/1/wp_301.pdf

- Chakraborty, I. (2007). *Does financial development cause economic growth? The case of India*. Institute of development studies Kolkata. Διαθέσιμο στο: <http://idsk.edu.in/wp-content/uploads/2015/07/OP-9.pdf>
- Chilcote, R. H. (1974). Dependency: a critical synthesis of the literature. *Latin American Perspectives*, Vol.1, No. 1, *Dependency Theory: A reassessment*. Sage Publications. (pp. 4-29). Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/249692531_Dependency_a_Critical_Synthesis_of_the_Literature.
- Dixon, J. & Macarov, D. (1998). *Poverty. A persistent global reality*. London: Routledge.
- Featherstone, K. (16-18 October 2003). *The politics of pension reform in Greece: modernization defeated by gridlock*. Paper prepared for Conference of the Modern Greek Studies Association, Toronto. Διαθέσιμο στο: <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/pdf/discussionpapers/kevinfeatherstonemgsapaper.pdf>
- Frank, A. (1996). The underdevelopment of development. Διαθέσιμο στο: <http://aprendeenlinea.udea.edu.co/revistas/index.php/ceo/article/viewFile/6716/6151>
- Gerrefi, G. (2005). The global economy: Organization, Governance and Development. Στο Smelser, N.J. & Swedberg, R. (editors), *The Handbook of Economic Sociology 2nd edition*. pp. 160-182. Publisher: Princeton University Press. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/281870242_The_Global_Economy_Organization_Governance_and_Development: Princeton University Press.
- Gravelle, H. (1998). How much of the relation between population mortality and unequal distribution of income is a statistical artefact? *British Medical Journal Volume 316*, pp.383-385. Διαθέσιμο στο: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2665558/pdf/9487182.pdf>
- Guillen, A. & Petmesidou, M. (2008). Dynamics of the welfare mix in South Europe. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/259496631_Dynamics_of_the_welfare_mix_in_South_Europe
- Hagenaars, A. (1986). *The perception of poverty*. Amsterdam: North Holland.
- Harris, J. (2015). *Globalization and the technological transformation of capitalism*. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/profile/Jerry_Harris5/publicatio

- n/237346462_Globalisation_and_the_technological_transformation_of_capitalism/links/55158adc0cf2f7d80a333772.pdf
- Huber, M. & Orosz, E. (2003). Health expenditure trends in OECD countries, 1990 - 2001. *Health Care Financing Review*, 25, pp.1-22. Διαθέσιμο στο: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4194835/>
- Kananen, J., Taylor – Gooby, P. & Larsen, T. (2014). *Current Employment Policy Paradigms in the UK, Germany and Sweden*. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/profile/Peter_Taylor-Gooby/publication/228716070_Current_Employment_Policy_Paradigms_in_the_UK_Germany_and_Sweden/links/0deec52f1fd9727b0e000000/Current-Employment-Policy-Paradigms-in-the-UK-Germany-and-Sweden.pdf.
- Karamessini, M. (2007). *The Southern European Social Model: Changes and continuities in recent decades*. International Institute for Labour Studies Geneva. Διαθέσιμο στο: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---inst/documents/publication/wcms_193518.pdf
- Keynes, J. M. (1930). *Essays in Persuasion The collected writing of John Maynard Keynes*. Macmillan Cambridge University Press for the Royal economic society.
- Keynes, J. M.(1933). "National self sufficiency", *The Yale Review*, vol. 22, no.4 June, pp.755-769. Διαθέσιμο στο: <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/interwar/keynes.htm>
- Krugman, P. (1995). Growing world trade: Causes and Consequences. *Papers on economic activity, Vol.1995, No 1, 25th Anniversary Issue* , pp. 327-377. Published by: The Brookings Institution. Διαθέσιμο στο: <http://www.giszpenc.com/globalciv/krugman1.pdf>
- Laclau, E. (1977). *Politics and Ideology in Marxist Theory. Capitalism-Fascism-Populism*. London:NLB. Διαθέσιμο στο: <https://aklatangbayan.files.wordpress.com/2013/03/politics-and-ideology-in-marxist-theory.pdf>
- Lansley, S. (2012). *The cost of inequality*. London: Gibson Square
- Liaropoulos, L., Siskou, O., Kaitelidou, D., Theodorou, M. & Katostaras, T. (2008). Informal payments in public hospitals in Greece. *Health Policy* 87 , σσ. pp.72-81. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/5603850_Informal_payments_in_public_hospitals_in_Greece

- Marx, K. & Engels, F. (1968). *Selected works in one volume*. London: Lawrence and Wishart.
- Migdal, J. S. (1988). *Strong societies and weak states: State - Society relations and state capabilities in the Third World*. Princeton University Press.
- Moreno Minguez, A. (2006). The persistence of male breadwinner model in southern European countries in a compared perspective: Familism, employment and family policies. Διαθέσιμο στο: <http://www.mariecurie.org/annals/volume4/soc1.pdf>
- Panitch, L. (1998). "The State in a Changing World" Social-Democratizing Global Capitalism? *Monthly Review*, Volume 50, Oct. 01. Διαθέσιμο στο: <https://monthlyreview.org/1998/10/01/the-state-in-a-changing-world/>
- Peet, R. & Hartwick, E. (2009). *Theories of development, contentions, arguments, alternatives*. New York: The Guilford Press.
- Pierson, P. (1996). The new politics of the welfare state. *World Politics*, Vol. 48, No.2 Jan. The Johns Hopkins University Press. (pp.143-179). Διαθέσιμο στο: <http://www.people.fas.harvard.edu/~iversen/PDFfiles/Pierson1996.pdf>
- Sakellaropoulos, S. (2017). On the class character of the European Communities / European Union: A Marxist approach. *Science and Society*, Vol. 81, No 2, April 2017. (pp. 220-247)
- Sakellaropoulos, S. & Sotiris, P. (2018). European Union as class project and imperialist strategy. *Viewpoint Magazine*. Διαθέσιμο στο: <https://www.viewpointmag.com/2018/02/01/european-union-class-project-imperialist-strategy/>
- Sakellaropoulos, S. (2019). *Greece's (un) competitive capitalism and the economic crisis. How the Memoranda changed society, politics and the economy*. Palgrave macmillan.
- Schludi, M. (2001). The Politics of Pensions in European Social Insurance Countries. *MPIfG Discussion Paper 01/11*. Διαθέσιμο στο: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download;jsessionid=717C25ED5EF7E6A0A81B8BF55626F90A?doi=10.1.1.584.2180&rep=rep1&type=pdf>
- Schumpeter, J. (1911). *The theory of economic development, an inquiry into profits, capital, credit, interest, and the business cycle*. New York: Oxford University Press.

- Scott, J. & Trubec, D.M. (2002). Mind the Gap: Law and New Approaches to Governance in the European Union. Διαθέσιμο στο: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.202.2747&rep=rep1&type=pdf>
- Su, T.T., Kouyate, B. & Flessa, S. (2006). Catastrophic household expenditure for health care in a low income society: A study from Nouna District, Burkina Faso. *Bulletin of the World Health Organization* 84 , (pp.21-27). Διαθέσιμο στο: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2626518/pdf/16501711.pdf>
- Tinios, P. (2003). *Pensions in Greece: The Economics of the politics of "Reform by Instalments"*. Paper presented at the LSE Conference. Pension Reform in Europe, December. Διαθέσιμο στο: http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/pdf/pensions_conference/tinios-paper.pdf
- Valenzuela, A. & Valenzuela, S. (1978). Modernization and dependency. Alternative perspectives in the study of Latin America underdevelopment. *Comparatives Politics Vol.10, No 4. July*. Ph.D. Program in Political Science of the City University of New York.
- Διαθέσιμο στο: <http://www.rochelleterman.com/ComparativeExam/sites/default/files/Bibliography%20and%20Summaries/Valenzuela%201976.pdf>
- Venieris, D. (1994). *The development of social security in Greece, 1920-1990: Postponed decisions*. A Thesis presented for the Degree of PH.D. of the University of London. The London school of Economics and Political Science: ProQuest LLC 2014.
- Διαθέσιμο στο: <http://etheses.lse.ac.uk/1273/1/U062426.pdf>
- Vlachantoni, A. (2005). *Greek pension reform and the change "from within"*. Paper prepared for the 2nd LSE PhD Symposium on "Modern Greece: Current Social Research on Greece" 10th June. Διαθέσιμο στο: http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/pdf/2nd_Symposium/Athina_Vlachantoni_paper.pdf

